

DEMOKRÁCIA ÉS POLITIKAI MODERN*[‡]

Az újkori-modern fejlődés Alexis de Tocqueville elő-rejelzését igazolta: napjainkra a demokrácia a modern politika „végzetévé”, következésképp a politika- és jogtudomány művelőjének „sorsává” vált. A demokrácia által biztosított szellemi mozgástér nélkül nem lehetséges a politikai filozófia számára a politika alapproblémáit tematizáló elméleti diskurzus. Ez csak a gondolkodás és az értékek szabadságának, az objektív igazságra való törekvés elvének az elkötelezettjei számára nyílik meg.

E tanulmány, természetesen az alkalom és műfaj szabta tematikai és terjedelmi korlátok között, egy kizárólag heurisztikus célokat szolgáló elméleti és problémátörténeti vázlat keretében tesz kísérletet a parlamentarizmus és demokrácia összefüggésének mint a modern politika alapproblémájának a kifejtésére és ezzel összefüggésben a demokráciaértelmezések típusainak, illetve modelljeinek a bemutatására.¹

PARLAMENTARIZMUS ÉS DEMOKRÁCIA

A parlamentarizmus történetében – az első rendi országgyűlések összehívásától és az itáliai városköztársaságok patrícusi tanácsainak megalakításától kezdődően – mindig jelen volt egy sajátos, az európai szellem fejlődését egészen a modernitásig végigkísérő történelemfilozófiai optimizmus, amely rendies keretekben bár, de autonómiára és evilági függetlenségre bátorította a középkor emberét, mindenekelőtt a keresztény hívőt mint polgárt. Nem véletlenül, hiszen a középkori Európában ezek a testületek a modern politikai szabadság első eredeti, intézményesült megnyilvánulásai voltak. A közös hatalomgyakorlás intézményes kereteként létrejött testületekből fejlődött ki és működésükben igazolódott a parlamentarizmus eszméje, amely mindenkor aktualitásában jelezte, hogy az individuum és társulásai politikai szabadsága a fejlődés milyen fokára ért. Egyébként a parlamentarizmust már rendi-korporatív ősfarmájában is olyan, jogilag intézményesített politikai eljárásként indokolták meg, mint amely a külső kényszertől mentes tanácskozás révén a politikai önmeghatározás szabadságának és egyenlőségének érvényesülését hivatott biztosítani. Igazságos döntés mint törvény csak így születhetett.

A rendszerváltozás tényét legitimáló és legalizáló első szabad választások eredményeként összehívott magyar parlament bizonyos értelemben ugyancsak az európai szellem optimizmusának a gyermeke volt, s természetesen egyéb, gyakorlatiasabb elvárások mellett a politikai szabadság és egyenlőség reménye élte. A nemzet számára a tét azért volt különösen nagy, mert a második világháború utáni történelmében immáron másodszor újra összetalálkozott egymással parlamentarizmus és demokrácia az alkotmányos jogállam „kebelén”. Az eddig eltelt négy parlamenti ciklusban – a politikusi hivatásból adódó, egyre inkább rutinizálódó professzionális kételyektől és laikus aggodalmaktól eltekintve – nem lehet kétségünk az egymásra találás tartósságát és az ölelés szorosságát illetően; s ez minden valószínűség szerint – a politikai egységet ténylegesen fenyegető polgárháborús helyzet és a mögötte meghúzódó strukturális válság hiányában – így lesz a jövőben is. Ezért minden túlzás nélkül állítható, hogy a magyar társadalmi-politikai fejlődésben is a nemzet sorsává lett a demokrácia, amennyiben az állami-politikai területén létrejöttek és működnek a reprezentáció struktúraelvének nyugvó – és alkotmányos korlátokkal határoltan az azonosság (közvetlenség) struktúraelvének hierarchikusan integráló – demokrácia intézményei. A reprezentáció elve, amely egyidejűleg kifejezi és közvetíti a társadalom és állam különbözőségét és ellentétét,² a parlamentet avatja a legfontosabb politikai intézménnyé; ezért például a Parlament épülete a maga érzéki-fizikai megjelenésében nem csupán szimbolikusan (esztétikailag), hanem tényleges politikai értelemben is a nép, az ország háza, azaz evilági értelemben szent. A rendszerváltozás utáni magyar politikai fejlődés tehát osztozik Európa politikai végzetében, amennyiben a demokrácia sorsunkká lett, és az ember általa, akarva nem akarva, állampolgárrá és ezzel politikailag nagykorúvá vált. Ezért, mint mondani szokták, a parlament elvileg minden állampolgár politikai otthona, még azoké is, akik nem szavaznak, vagy akiknek jelöltjei nem kerültek be a parlamentbe.

A parlament lényegét jelentő nyilvános politikai diskurzus és döntés monotonája, kiváltképp a törvényalkotási üzem teljesítménye a funkcióképességről, a választási részvétel százaléka pedig a legitimáló erőről tanúskodnak; ugyanakkor a szélsőséges po-

* Jelen írás a demokrácia és a parlamentarizmus viszonyát tárgyaló átfogó tanulmány része.

litikai konfliktusokká dramatizált vita puszta látványa óhatatlanul az értelmetlenség érzését kelti a nézőben, s a jogos és jogtalan kételyek halmozódásához vezet mind a hivatásos, mind pedig a laikus demokraták körében. Ez a „parlamentáris rossz érzés a demokrácia kultúrájában” helyzet megítélésünk szerint szorosan összefügg a magyar parlament mint politikai alapintézmény által sugallt, pontosabban működésében megjelenített demokráciaértelmezéssel. Dramaturgiai hasonlással élve: a politikai színház nézőközönsége számára olykor egyáltalán nem tűnik magától értetődőnek, hogy a parlament – azon túlmenően persze, hogy pontosan meghatározható társadalmi-politikai érdekcsoportokat és világnézeti-ideológiai nézőpontokat, állásfoglalásokat reprezentál – valójában milyen típusú demokrácia-felfogást képvisel, illetve sugalmaz. Egy dolog azonban a hivatásos és laikus demokrata számára bizonyos: az egymással erőszakmentesen versengő politikai-ideológiai irányzatok meglehetősen eltérően értelmezik általában a politika, s különösen a demokrácia mibenlétére és mire-valóságára irányuló végső értelemkérdést, melynek megválaszolása alól a politikai modernben, mint láttuk, már senki nem vonhatja ki magát.

Hasonlóan az elvileg egyenlő érvényességű totális világképek, világnézetek és politikai ideológiák sokféleségéhez, a demokráciaértelmezések pluralizmusa is a modernitásban funkcionális autonómiáját kivívó és őrző politikai szféra egyik meghatározó szerkezeti sajátossága, amely a tiszta reflektálatlan tapasztalat és mindennapi gyakorlat számára problémamentes magától értetődőségnek, az ideológia és a tudomány számára azonban egyfelől tabunak, másfelől rejtélyesnek számít. A rendszerváltozás utáni magyar politikai modern jelenlegi helyzete ugyanis rögvést fel is veti a tolatkodó alapkérdéseket. A versengő értelmezések közül vajon melyik képviseli a modern magyar demokrácia, ezáltal a politika végső értelemalapját, azaz melyik tekintendő a „tulajdonképpen” értelmezésnek? S ha ez a kitüntetett értelmezés válik a tanácskozási és döntéshozatali eljárás intézményesülését meghatározó normatív hatalommá, akkor a többivel vajon mi fog történni, lesz-e egyáltalán valamilyen szerepük a továbbiakban? Egyszerűen a politikai ellenfélen való retorikai rajtaütések és leleplezések puszta eszközeivé alacsonyodnak és tanácstalanul kóborolnak az egyik féltől a másikhoz? Vagy ez utóbbi lehetőség azt sejteti, hogy már a politikai vita egyébként bejáratott, az éles konfrontációk monotonijába fulladó legitímációs mitológiáját sem fogják gazdagítani? Bárhogyan alakuljon is a demokráciaértelmezések politikai sorsa, jelenlegi helyzetünkben remélhetőleg egy dologban bizonyosak lehetünk. A totalitarizmus legfeljebb értelmileg, de érzelmileg aligha feldolgozható tapaszt-

alatai nagy valószínűséggel arra már megtanították az európai emberiséget, hogy a modern politikai demokrácia bármely szubsztanciális – azaz a szuverén néphatalom forrását a kiválasztott osztály, faj vagy nemzet akaratában metafizikailag lehorgonyzó – felfogása feltételen jellege, pontosabban az abszolút érvényesség iránt támasztott igénye³ folytán nem csupán az alternatív értelmezéseket semmisíti meg politikai képviselőkkel egyetemben, tehát szimbolikusan és fizikailag is, hanem egyúttal likvidálja a modern parlamentarizmus vezéreszméjét, és funkciótlanná teszi magát a parlamentet is mint alapintézményt. A probléma kifejtése során tehát ebből, az euroatlanti kultúrkörben elvileg „mindenki” által osztott meggyőződéssé kristályosodó tapasztalatból kell kiindulni.

A PARLAMENTARIZMUS VEZÉRESZMÉJE

Ennek ellenére vagy éppen ezért a parlamentet, pontosabban a demokratikus parlamentarizmus vezéreszméjét személyükben megtestesítő közjogi méltóságokra, politikusokra, s egyáltalán a hivatásos és laikus demokratákra különleges politikai felelősség hárul. Ennek a felelősségnek a tudatosítása és átvétele azonban elkerülhetetlenné teszi, mintegy további fejtegetéseink fogalmi előkészítéseként, a parlamentarizmus vezéreszméjének előzetes értelmezését és meghatározását.

A parlamentarizmus vezéreszméjének jelentéstartalma pozitív és negatív értelemben határozható meg. *Pozitív* értelemben a társadalmilag és politikailag szabad és egyenlő felek mint reprezentánsok közötti tanácskozás és kollektív döntéshozatal formális eljárására vonatkozik, és a következő feltételeken alapul.

a) A résztvevők között egyetértés áll fenn a tekintetben, hogy a parlament mint az állami szervezetrendszerbe integrált és intézményesített eljárás a politikai diskurzusnak a legfelső szintjét jelenti.

b) A parlamenti eljárás minden más, a politikai folyamatban egyáltalán lehetséges diskurzus paradigmája, mert benne minta- és példaképszerűen aktualizálódik, azaz a szó szoros értelmében reprezentálódik a modern politikai hatalom érvényességi alapját műveletileg konstruáló és igazoló *procedurális legitimitás* mint végső, feltétlen és megalapozó eljárás.

c) A hierarchikusan értelmezett párt/állam megkülönböztetés alapján orientálódó résztvevők képesek átvenni a parlament állam/párt megkülönböztetés szerint strukturálódó nézőpontját.

Negatív értelemben a tanácskozás és kollektív döntéshozatal formális eljárásának kisajátíthatatlanságára,

partikularizálhatatlanságára és semlegességére vonatkozik, azaz a felek egyike sem bitorolhatja el és értelmezheti saját részérdekeinek, illetve abszolutizált értékeinek a perspektívájából sem az eljárás egészét, sem annak egyes elemeit. Ezért mondhatjuk azt, hogy a parlamentarizmus vezéreszméje formalitása és funkcionalitása folytán egyetemes, feltétlen és depolitizált. Ez utóbbi mozzanat további kifejtésre szorul. A köztársaság alapító aktusa a magyar társadalom kollektív metafizikai döntése volt, azaz vagy-vagyként egy nem mindennapi helyzet folyamánya.

A tudományos megfigyelő politikai diskurzustól függetlenített perspektívájából tekintve azonban e döntési helyzet, rendkívülisége ellenére, nem volt forradalmi, és maga az aktus mint tanácskozási és döntéshozatali folyamat sem forradalmi módon, hanem a felek közötti politikai megállapodások és kölcsönösen elismert politikai normák által legalitásszerűen szabályozott keretekben, az adott jogi és politikai szerkezetek szabadság- és racionalitáspotenciáljának elitista felszabadításával és mozgósításával, a társadalom politikai egységének maximális tiszteletben tartásával és a politikai monopóliumának pacifikált, s ebben az értelemben akadálytalan átadásával átvételével ment végbe. Szociológiai értelemben a forradalom bekövetkezésének minden feltétele hiányzott.

a) Hiányzott a polgárháború kirobbanásával fenyegető rendkívüli helyzet. Minden résztvevő fél számára társadalmi-politikai evidencia volt, hogy objektíve sem szerkezetileg, sem társadalomlélektanilag nincs polgárháborús helyzet, s hogy a társadalom politikai egysége fennállt és továbbra is fenn kell állnia. Ezért a rendszerváltozás végbemenetele során senki nem volt érdekelt a polgárháború kirobbantásában. Ugyanakkor a résztvevők individuális és fragmentált csoportélményeik szintjén – amely az átélés, gondolkodás és cselekvésigazolás mitikus-irracionális dimenziójában függetlenedik az objektív világ tér-idő szerkezeteitől és tényszerű folyamataitól – szükségképpen forradalomként élték át és értelmezték a „nemmindennapiságában” is normalizált és az adott feltételek között a lehető legnagyobb mértékben pacifikált helyzeteket, miközben a tömegdemonstrációk kulisszái előtt és mögött nem forradalmi módon cselekedtek. Ez persze ma is gyakran előfordul. A folyamat egyetlen résztvevője sem akart meghalni és egyetlen résztvevő sem akarta a birtokolt, illetve megszerezni vágyott politikai monopóliumát arra használni, hogy más embereket fizikailag elpusztítson, függetlenül attól, hogy az önfeláldozásra és más emberek megsemmisítésére irányuló késztetések potenciálisan, akár mint kivitelezni akart szándékok és tervek jelen voltak, és nem csak az átélés, az indivi-

duális és fragmentált csoportélmények szintjén. A szimbolikus polgárháború legújabb fejleményei egyébként ismételtlen bizonyítják, hogy efféle késztetések szublimált és pacifikált formában, politikai mozgósításra kész állapotban továbbra is jelen vannak és mindig is jelen lesznek.

b) Hiányzott a karizmatikus mozzanat, amely a chiliasztikus extatikus energiák és rendkívüli személyiségek termékeny szintézisében aktualizálódva egy rendkívüli helyzet folyamányaként képes felrobbantani a fennálló létrendet. Mivel nem létezett egy hosszú társadalomfejlődési folyamat szerkezeti ellentmondásai által kiérlelt rendkívüli helyzet, így habituálisan nem termelődtek ki és nem is bukkantak fel karizmatikus személyiségek sem, legfeljebb azok politikai karikatúrái, függetlenül attól, hogy a karizmatikus kiválasztottak és kvalifikáltak iránti ilyesfajta igény jelen volt és mindig is jelen lesz a modern társadalmakban. A forradalomhoz szükséges eruptív chiliasztikus energiák és karizmahordozó személyiségek hiányát kiegészítette és felerősítette a modern forradalom harmadik szerkezeti feltételének hiánya.

c) Nem léteztek a fennálló létrendet felrobbantó utópiák és mítoszok. Az utópia mint mítosz jelenti a forradalom harmadik szükségszerű feltételét, amely a chiliasztikus élményenergiák felszabadításával hatékonyan képes mozgósítani a társadalmat mint tömeget⁴ az utópikus eszme evilági megvalósítására. Jóllehet léteztek a chiliasztikus élmény felszabadításán, stratégiaileg és taktikailag racionalizált irányításán alapuló tömegmozgósítások, azonban ezekben az esetekben egyáltalán nem arról az egzisztenciális értelemben végső kérdésről és válaszról mint döntésről volt szó, hogy minden egyes embernek le kell küzdenie a haláltól való félelmét és az utópikus eszme megvalósításának leküzdhetetlen vágya által hajtva ellenállhatatlanul kell törnie a forradalmi tette.

Természetesen jelen voltak és a modern társadalmakban mindig is jelen lesznek chiasztikus élmények, extatikus energiák, utópikus-mitikus potenciálok. Azonban a ténylegesen adott nem rendkívüli helyzetben általában a politika, és különösen a békésen versengő-tárgyaló résztvevők racionalitásigénye szempontjából egyáltalán nem volt arra szükség, hogy mondjuk Marx, Bakunyin, Donoso Cortes, Lenin, Mussolini, Hitler vagy Khomeini által igényelt és kinyilatkoztatott módon végső metafizikai döntést és véres, mindent eldöntő harcot követelve elementáris tömegmozgósításokkal kényszerítsék ki a rendszer bukását, illetve az új rendszer kiépítését. A rendszerváltozást kísérő tömegmozgósítások fragmentált formái lényegében nem a valóságos létrend felrobbantását intencionáló utópiák és mítoszok ak-

tualizációi voltak – persze korlátozott empirikus érvénnyel és a szimbolikus síkjára kényszerített szublimációkként azok is –, hanem valójában racionális tárgyalási érvek, amelyekkel a felek nyomást gyakoroltak egymásra, fenyegettek, saját alkupozícióikat erősítették vagy a másikat gyengítették, amelyekkel tehát előkészítették, megerősítették és mintegy díszletként illusztrálták a köztársaság alapító aktusának konszenzuális jellegét. Egyúttal azonban azt is szemléltették, illetve demonstrálták, hogy a politikában elkerülhetetlen a mitikus-irracionális dimenziójában való önkifejezés, de ez sem a létrend felrobbantásának forradalmi, hanem egy már folyamat-szerűen létező tényszerűség szimbolikus kifejezésének és megerősítésének a módján. A rendszerváltozás forradalommitológiája öntudatlanul ennek a szerkezeti helyzetnek a kifejeződése és egyben persze a forradalom hiányának leleplezője. Ezért aztán még csak arra sem volt szükség, hogy úgy tegyenek, mintha jogállam volna, mert a felek értékaxiómaként és konvencionális érvényességgel bíró politikai normaként tiszteletben tartották a jog szupremáciájának joguralmat megalapozó doktrínáját és a belőle rájuk háramló kötelezettségeket. Ezzel azt a tézist képviseljük, hogy az új rendszer érvényességi alapjául szolgáló procedurális legitimitás elvei és gyakorlatai a konvencionális érvényesség empirikus dimenziójában már léteztek, és hatásukat más szerkezeti feltételekkel együtt kifejtve lehetővé tették, hogy a rendszerváltozás politikai megállapodások és normák által szabályozott keretek között menjen végbe.

Így persze nem is volt szükség és persze nem is került sor forradalmi jog-kinyilatkoztatásra, mondjuk egy alkotmányozó nemzetgyűlés keretében, hanem csak arra, hogy a már létező, azaz empirikusan és igen nagy mértékben normatív érvényes jogrendszer reformok útján átalakítsák, s hogy a politikai megállapodások alapján módosított legális keretek között alkossanak új jogot. Többek között ez a paradoxon is arra utal, hogy a köztársaság alapító aktusa és maga a rendszerváltozás politikán és jogon túli strukturális okok, s végső soron a magyar társadalom szerkezetében lejátszódó átfogó – szociológiailag kifejezve: a funkcionális differenciálódás mint racionalizálódási – folyamat következményének és szerves végeredményének tekinthető. A politikai cselekvők világnézetileg-ideológiailag

meghatározott álláspontjaiból tekintve a rendszerváltozási folyamat és az alapító aktus a „forradalom vagy reform döntési sémájához” igazodva nyert perspektivikus-polemikus értelmet, azaz versengő értelmezésekben öltött testet.⁵ A rendszerváltozás mint metafizikai döntés azonban éppen e versengő perspektívák és értelmezések abszolút érvényességi igényeinek korlátozásán alapult a társadalom politikai egységének megőrzése és a politikai monopóliumával történő visszaélés megakadályozása érdekében.

Az alapítás után, tehát a fennállás és működés normálhelyzeteiben, a politikai folyamatot jogilag intézményesítő és egyben pacifikáló-civilizáló procedurális legitimitás logikája belsőleg kényszerít a politikai diskurzus legfelső szintjének folyamatos szemlegítésére és depolitizálására, amit az öntörvényadás Rousseau és Kant által felfedezett funkcionális sematizmusának megfelelően a vita és döntéshozatal minden pillanatában újra és újra visszaigazolnak a parlamentáris demokrácia értelemalapjaként, és ami az idő előrehaladtával fokozatosan hagyományként stabilizálódik és habituális értelemben demokratikus beállítódással sűrű-

södik. Bár az alapító metafizikai döntést az eljárás folyamatosan előfeltételezi és alapul veszi, egyidejűleg azonban műveletileg szublimálja és racionalizálja, így a tanácskozásban az már nem tematizálható metafizikai vagy-vagyként, hanem csak mondjuk egyszerű alkotmánymódosításként. A procedurális legitimitás kizárja, hogy a köztársaság alapító aktusát mint kollektív metafizikai döntést mintegy a vezér szavára istenítélet formájában megismételjék. Ezért első döntésként egyben végső, mert nem vezethető vissza a parlamenti diskurzusba, mondjuk parlamenti forradalom útján vagy a választási rendszer eredményeinek forradalmi megkérdőjelezésével. Egy ilyesfajta visszavezetés csak a parlament végrehajtó hatalom általi totális instrumentalizálásával, illetve egy parlamenten kívüli forradalommal lehetséges.

Azon túlmenően, hogy egy ilyen forradalomnak még kevésbé állnak fenn a feltételei, mint korábban, ezt a visszavezetést alkotmányosan szabályozott belső és külső korlátok akadályozzák: (a) az államszervezeten belüli korlátot a hatalommegosztás elve képezi, amely a parlamentáris diskurzusban kötelezővé teszi a reprezentánsok számára az állam/párt

NEM IS VOLT SZÜKSÉG ÉS PERSZE NEM IS KERÜLT SOR FORRADALMI JOG-KINYILATKOZTATÁSRA, MONDJUK EGY ALKOTMÁNYOZÓ NEMZETGYŰLÉS KERETÉBEN, HANEM CSAK ARRÁ, HOGY A MÁR LÉTEZŐ, AZAZ EMPIRIKUSAN ÉS IGEN NAGY MÉRTÉKBEN NORMATÍVE ÉRVÉNYES JOGRENDSZERT REFORMOK ÚTJÁN ÁTALAKÍTSÁK, S HOGY A POLITIKAI MEGÁLLAPODÁSOK ALAPJÁN MÓDOSÍTOTT LEGÁLIS KERETEK KÖZÖTT ALKOSSANAK ÚJ JOGOT.

megkülönböztetéshez történő normatív igazodást; (b) az államszervezeten kívüli korlátot a reprezentativitás és az identitás struktúraelvein alapuló demokráciamodellek alkotmányban szabályozott hierarchikus viszonya és tényleges politikai-jogi gyakorlata jelenti.

Az öneszmélet és felelősség kérdésére visszatérve: ez mint a laikus és hivatásos demokratákkal szemben támasztott igény vagy inkább minimálkövetelmény nyilvánvalóan történelemfilozófiai összefüggésébe kényszeríti a probléma megfogalmazását. A legújabb kori magyar demokrácia elmúlt rövid története, s persze az elkövetkező időszak is leginkább a demokrácia túlélési korszakának nevezhető, mert mindig csak a valószínűség meghatározott fokán állítható, hogy kialakultak és megszilárdultak a nyugat-európai mintájú demokratikus politikai intézményeket, illetőleg eljárásokat tradíciószerűen életben és érvényben tartó demokratikus beállítódások és mindennapi gyakorlatok. Ezzel összefüggésben különösen fontos figyelembe venni azt a körülményt, hogy a demokratikus színjáték rendezői, szereplői és maga a nézőközönség napjainkra két, aktívan ellenséges táborra szakadt, amelyek számára természetesen a demokrácia lét- és sorskérdés, csak éppen másként, és amelyek nem egyszerűen szkeptikusan szemlélik az ellenfél politikai előadását, hanem totális bizalmatlansággal és gyanakvással, bevetve mindazt, ami ez ügyben Mannheimtól, Schmitt-től és másoktól megtanulható és operacionalizálható.

A modern, s különösen a magyar társadalom szelemtörténeti helyzete Nietzsche és Weber nevezetes hasonlataival, valamint Schmitt és Mannheim modernitásdiagnózisainak perspektívájából tekintve az istenek harcaként jellemezhető;⁶ eszerint, különösen a politikai-állami területén és a politikairól való gondolkodásban, a versengő – önmagukat a tudásszociológia ideológiafogalma értelmében totálisként felépítő és érvényre juttató – világképek istennekként és ördögökként folytatják egymás ellen örökkévalónak és feloldhatatlannak deklarált harcukat. Többek között ezért is evidencia, hogy az érvényes demokráciaértelmezések és a parlamentarizmussal való összefüggésük rekonstrukciója nem pusztán elméleti, hanem elsőrendűen gyakorlati, azaz a végső világnézeti-politikai állásfoglalás kérdése.⁷ E probléma kifejtése során a politika- és jogtudomány az említett fenyegetések közül különösen a politikai diskurzusból való belebonyolódás veszélyének van kitéve, amin egyébként semmi csodálkoznivaló nincs, mivel az efféle, hatalom közeli témáknak ez elkerülhetetlen velejárója. Így a tudományos megfigyelő soha nem lehet elég pedáns a tekintetben, hogy ennek tudatában legyen.

A kontinentális fejlődésben a parlamentáris demokrácia eszméje az eltérő történeti és strukturális feltételek folytán a jogállamiság gondolata köré szerveződik, vagy másként: az alkotmány alá rendelt állam keretében végbemenő hatalomgyakorlás igazságosságának a követelményére vonatkoztatják. A vizsgálódásunk szempontjából lényeges különbség a joguralom és a jogállam gondolatának eltérő természetjogi meg alapozásában érhető tetten.⁸

Míg a joguralom természetjogi alapja a common law-ban rejlik, amely a bírói eljárás tapasztalati dialektikájában és a common sense-ben tárulkozik fel s egy folyamatos történelmi fejlődésben aktualizálja és fejleszti az alkotmányt, addig a jogállam igazolási háttérét eredeti értelmében egy olyan természetjogi felfogás képezi, amely a tapasztalattól független észelvekből levezetett, örökkévalón és egyetemesen érvényes normák rendszereként épül fel, amely az igazságosság értékaxiómáját és a belőle levezetett pozitív követelményeket elvont eszmeként tartalmazza. Éppen mivel nem – pontosabban tapasztalatiilag nem – létezik, tételezni kell: az igazságosság pozitív eszméjével igazolt jogállamiság (emberi jogok) megvalósulására gyakorlatilag csak a legfelsőbb ésszerűséget megtestesítő, s így a jogtételezés kizárólagos hatalmával felruházott szuverénhez történő fellebbezés útján nyílik lehetőség; ezt a szuverént vagy abszolút monarchának vagy népnek nevezik. Az első esetben a jogállamiságot az alattvalóknak a szuverénhez intézett morális felhívására mintegy felülről bevezetik, létezése tehát a monarcha belátásától, kegyétől, illetve attól függ, hogy milyen mértékben képes tolerálni az emberi jogokat.⁹ Ekkor persze a jogállamiság elvei és intézményei bármikor érvényteleníthetők. Az abszolút monarcha által garantált jogállamiság, még ha csupán szimbolikus funkciójában is, de megtűri a parlamentarizmust, a demokráciát azonban már nem; csak egy uralkodhat, nem mindenki. A jogállam megvalósításának másik lehetősége az alattvalók forradalma, amely legitimitációját a minden ember radikális egyenlőségét és szabadságát tételező észjogból meríti, amely tehát az állam felépülését nem a szuverén uralkodó toleranciájától, hanem az egyedüli uralkodóként fellépő nép megállapodásától teszi függővé. Ez a forradalom tulajdonképpen a parlamenti törvényhozás forradalmasodása, amely az abszolutizmus tagadásával a parlamentáris reprezentáció elvét is érvényteleníti. Angliával szemben, ahol a parlamenti forradalom értelme a parlamenti hatalomgyakorlás abszolutizmus által fenyegetett tradicionális hatalmi állásának és működésének a

helyreállításában rejlett, Franciaországban ez a folyamat éppenséggel a parlamentarizmus értelmét kérdőjelezte meg; sőt, a törvények uralmának elsődlegességét is. Ez a paradoxon szüli a parlamentarizmus és demokrácia ellentétét,¹⁰ s azt az igényt, hogy az ellentétet a hatalommegosztás és a parlamentáris reprezentáció elvét integráló alkotmányos jogállamban oldják fel.

REPUBLIKÁNUS KRITIKA

A hatalmi ágak funkcionális egyensúlyát kialakító és stabilizáló parlamentarizálódási folyamat tehát csak az angol fejlődésben jelentette egyúttal az alkotmányos állam demokratizálódását is. Am ha Rousseau-nak a klasszikus antik demokráciafogalomra visszanyúló felfogását tekintik kizárólagos viszonyítási pontnak, ha a római köztársaság és az erény mítoszával igazolják a politikai cselekvést, ahogyan az a francia forradalom jakobinus korszakában történt, akkor a parlamentarizálódás egyenesen a demokrácia lehetetlenségét, illetve a demokrácia feltételeinek a megsemmisítését jelenti, mert mihelyt „a nép képviselőket választ – írja Rousseau –, elveszíti a szabadságát”. Többek között ebből a tapasztalatból kiindulva dolgozta ki jog- és politikafilozófiájában a parlamentarizmus és a demokrácia ellentétének immár klasszikussá vált értelmezését.

A hatalommegosztás és a parlamentarizmus integrációján nyugvó angol alkotmányos állam bár megteremtette az individuális szabadság védelmét szolgáló jogi intézményeket, nem realizálta az egyenlőség természetjogi eszméjét. Míg a szabadságot a tulajdon és a politikai részvétel szabadságaként tartalmi értelemben megvalósította, addig az egyenlőség csak formális maradt. Rousseau társadalmi szerződése lényegében ezt a malört hivatott kiküszöbölni; társadalmi szerződéssel létrehozott államában ugyanis csak akkor valósulhat meg a természetes szabadságokról lemondó szerződéskötők polgári szabadsága és egyenlősége, ha a nép egyfajta kollektív lényként, örök államfőként és szuverénként határozza meg önmagát, aki törvényhozóként képes egységes és oszthatatlan főhatalmát szakadatlanul gyakorolni. Eszerint az állam a törvényhozó hatalom folytonos működésében jön létre, nem pedig a törvények által létezik; a törvényhozó hatalom uralkodik, nem pedig a törvények.¹¹ Az alapprobléma a törvényhozó hatalom folytonos működésének, valamint a törvény és az általános akarat viszonyának az értelmezésében rejlik. Minden törvény lényegét tekintve az általános akarat kinyilvánítása, ezért a nép nem képviselhető a törvényhozásban; az állam fejeként fellépő nép ha-

talma nem idegeníthető el, ezért nem is ruházható át: ez a hatalom ugyanis az általános akaratban rejlik, s az akarat lényegét, azaz általánosságának megszemélyesített szubsztancialitását tekintve nem képviselhető. A nép megbízásából eljárók nem a nép képviselői, és nem is helyettesíthetik azt, éppen ezért döntéseik sem lehetnek végérvényesek. „Minden törvény semmis, ha a nép személyesen nem hagyja jóvá, az ilyen törvény nem törvény.”¹² Az általános akarat képviselhetetlenségének téziséből persze szükségképpen következik az imperatív mandátum követelménye, vagyis a népmegbízott bármikori beszámoltathatósága és visszahívhatósága meghatározott körülmények fennforgása esetén. A reprezentáció eszméje a „hűbéri kormányzatból, ebből az igazságtalan és abszurd kormányzatból származik, amely alatt az emberfaj lealjasult, és szégyenletessé vált az ember név”; az angol parlamentben izolált különös akaratok elválasztják a népet saját szubsztanciális akaratától, ezért aztán csak a szabadság látszatát hívja életre: „Az angol nép szabadnak hiszi magát, de alaposan téved, mert csak addig szabad, amíg megválasztja a parlament tagjait: mihelyt lezajlott a választás, a nép rabszolga, senki és semmi. Oly rosszul él szabadságának röpke pillanataival, hogy meg is érdemli, ha elveszíti szabadságát.” Rousseau csak abban az esetben enged meg a reprezentáció elvének alkalmazását, ha nem a főhatalom gyakorlása a tét: „Mivel a törvény nem egyéb az általános akarat kinyilvánításánál, világos, hogy a törvényhozó hatalom gyakorlásában a népet nem lehet képviselni, de lehet és szükséges képviselni a végrehajtó hatalom terén, ahol csupán alkalmazzák a törvény erejét.”¹³ A törvényhozó mint szuverén a kormányt pusztá eszközként használja az általa kiadott parancsok (törvény) végrehajtására, a polgári és politikai szabadság feltételeinek biztosítására. A demokrácia republikánus-egalitárius felfogásában a kormány olyan testület, amely az önmagukat egyfelől individuumként (polgári szabadság), másfelől kollektív lényként (politikai szabadság) meghatározó polgárok között csupán közvetít, s ezáltal nem fenyegeti a társadalmi szerződéssel megalkotott társadalom/állam fennmaradását, a kormányzók és kormányzottak azonosságának demokratikus elvét. Egyébként pedig az alattvaló és a főhatalom azonosságának az eszméje, hangsúlyozza Rousseau, eleve benne foglaltatik a polgár szóban. A nép önmagának ad törvényt, ezért a törvénynek köteleltségből, nem pedig kényszerből engedelmeskedik. Az individuális és kollektív öntörvényadason alapuló állampolgári engedelmességet csak akkor motiválná a kényszer, ha a kormányzat elbitorlná a szuverenitást, ami persze szükségképpen a társadalmi szerződés, tehát a társadalom/állam fel-

bomlását vonná maga után. Ekkor az állampolgárok visszanyerik „természetes szabadságukat”, s ezzel korlátozhatatlan jogukat mindarra, aminek elérésére vágnak és képesek. E „jognak” pedig csak az individuumok ereje és képességei szabhatnak határt. Az államhatalom illegitimé válása a szuverenitás kormány, azaz egy különös akarat általi elbitorlásával következik be, és az állam/társadalom felbomlásához vezet. Ezt a fejleményt csak olyan intézményes megoldásokkal lehet megakadályozni, amelyek lehetetlenné teszik, hogy a vezetők, hasonlóan az arisztokráciához, a nép megbízása ellenére a saját belátásuk szerint kormányozzanak.

Éppen emiatt a kormány felállítása nem a nép és a vezetők közötti szerződés eredménye, amikor is a szerződő felek kiköthetik, hogy „milyen feltételek között kötelezi magát az egyik a parancsolásra, a másik az engedelmisségre”. Egy ilyen szerződéssel ugyanis az a képtelen helyzet állna elő, hogy a hatalmi szempontból eleve nem egyenrangú felek egyike, nevezetesen az önmagában véve korlátozhatatlan, elidegeníthetetlen és átruházhatatlan főhatalom mint „urakat” maga fölél rendelné a neki engedelmeskedni hivatott vezetőket, s ezáltal szerződéssel bevezetné a természeti állapotot és az azzal járó korlátozhatatlan szabadságot. Ekkor a megállapodás betartása csupán a hatalmat birtokló úr belátásától, nem pedig a szolga akaratától függene, és semmi nem garantálná a kölcsönös kötelezettségek érvényesülését. Ezen túlmenően – mivel „csak egy (köz)szerződés létezik az államban, az, amely a társulást létrehozza” – a nép és a vezetők által kötött bármely szerződés kizárólag magánügyletnek minősül, amiből az következik, „hogy az ilyen szerződés nem lehet törvényes, nem lehet a főhatalom megnyilvánulása, s ennél fogva törvényellenes”.¹⁴ Ezért kormány csak törvénnyel létesíthető, s a végrehajtó hatalom tagjai sem urak, hanem csupán a nép mint szuverén által kinevezett és engedelmisségre kötelezett tisztségviselők. Rousseau demokráciaértelmezése azonban – mivel a népisten mint állandóan jelenlevő és cselekvőképességgel bíró kollektív lény tette az egységes és oszthatatlan hatalom kizárólagos gyakorlójává –, akarva, nem akarva, szerkezetileg az abszolút uralkodó szuverenitásának elméletéhez igazodott, még ha azt demokratizálta is.¹⁵ Ez természetesen azzal a következménnyel jár, hogy a szuverén népisten, hasonlóan az emberisten „monarchához”, a törvények és az alkotmány fölött áll, s így a demokratikus többség elve alapján hozott döntéseivel (törvények fölél helyezett törvényekkel, azaz intézkedésekkel) megsértheti, tetszőlegesen érvénytelenítheti az individuális szabadság feltételeit, a kisebbség jogait, azaz fennáll a szabadságra kényszer-

rítés esélye. És ha éppen ezért az egyenlők demokráciája az egyén szabadságát fenyegeti, ha a nép szuverenitása a jogállam (vagy joguralom) értelmét vonja kétségbe, akkor szükségképpen keletkezik a látszat, hogy itt egymást kizáró ellentétekről van szó. A népszuverenitás elvére épülő egalitárius identitású demokrácia, hasonlóan liberális ellenfeléhez, ugyancsak szétszakítja a szabadság és egyenlőség immanens, kizárólag paradoxonok árán elgondolható egységét, csak éppen az ellenkező irányban.

A politikai modern mint demokratizálódás története bőségesen illusztrálja a reprezentáció és identitás struktúraelvre épülő demokráciamodellek viszonyának bonyolultságát. Az alkotmányos állam demokratizálása a funkcionálisan differenciálódott, rendkívüli komplexitást kifejlesztő modern társadalmakban nem képzelhető el kizárólag a heterogén vagy homogén azonosság struktúraelvén nyugvó és a népszuverenitás permanens érvényesítését megkövetelő demokráciatípus logikájához igazodva, mert az sem egzisztenciális, sem funkcionális értelemben, és persze tisztán normatív szempontból sem alkalmas a hatalmi-politikai folyamat meghatározására, az uralom stabilitási és legitimitási igényei közötti egyensúly tartós, hosszú távú biztosítására.

JEGYZETEK

1 A parlamentarizmus és a demokrácia azonossága és különbözősége természetesen csak abban az értelemben minősíthető a politika alapproblémájának, ha már előfeltételezték és megválaszolták a politikai fogalmára irányuló végső értelemkérdést, amely a politikával kapcsolatos minden egyáltalán lehetséges és szükséges elméleti vizsgálódás szempontjából végső és megalapozó jellegű. Max Weber és Carl Schmitt elméletei, amelyek a politikai fogalmának paradigmaticus kifejtési kísérleteit jelentik, jóllehet más módon, de egyaránt a döntésre mint a legitimitás forrására vezetnek vissza a politikai fogalmát. Míg Weber a legitim hatalom igazolása, illetve az erőszakalkalmazás monopóliuma feletti legitim rendelkezés (döntés), addig Schmitt a barát/ellenség megkülönböztetés és csoportosítás monopóliuma feletti legitim rendelkezés (döntés) problémájaként értelmezi a politikai fogalmát. Az, hogy a döntés (hatalom) és legitimitás megkülönböztetésének viszonya hogyan alakul, a fogalom és valóság megkülönböztetése értelmezésének elméleti perspektívájától, a *formális*-funkcionális és az *egzisztenciális*-funkcionális nézőpont szerkezetének hasonlóságától és különbözőségétől függ, melynek tárgyalása nem e tanulmány témája.

2 Ez a megkülönböztetés és ellentét csak a politikai-állami szférájában rendelkezik érvényességgel, azaz po-

litikai megkülönböztetés, amely történelmileg és szociológiailag a liberális világértelmezésben formálódott ki, és amelyet a szellemi-politikai konkurenciában az eszmei-teoretikus gondolkodás síkjára kényszerített konzervatív ellenfél is kénytelen volt átvenni, pontosabban saját, nem reflektált axiomatikus világnézeti előfeltevéseinek fogalmi (morfológiai-dialektikus) megragadásában tematizálni és képviselni. A liberális a társadalmat *társulásként* fogja fel és szembeállítja az állammal, a konzervatív a társadalmat *közösségként* fogja fel, melynek az állam szerves (integráns) része. Ideáltipikus formájában mindkét világgép végső metafizikai vagy-vagyként értelmezi e megkülönböztetést, amennyiben a társadalom vonatkozásában a társulás *vagy* közösség, az állam vonatkozásában a liberális kizárás (társadalom mint társulás *vagy* állam) *vagy* konzervatív beleértés (társadalom mint közösség *és* állam) döntési alternatíváját fogalmazza meg. Számunkra itt az a lényeges, hogy elsődlegesen politikai megkülönböztetésről van szó, amelyet a politikai egzisztenciális és funkcionális értelemben végső és feltétlen megkülönböztetéséből és ellentétéből, egy mindenkor konkrét barát/ellenség csoportosításból vezetnek le, illetve előzetesen már létező barát/ellenség csoportosításokhoz rendelnek a megalapozás módján. Ennek a megalapozási viszonynak mint funkcionálisnak a szerkezetét tárja fel a politikai diskurzusban az ideológiakritikai, a tudományos diskurzusban a tudásszociológiai elemzés. E tanulmány a társadalom/állam megkülönböztetést tisztán formális-művelői értelemben használja, egy olyan, elsődlegesen heurisztikus célokot szolgáló fogalmi-hermeneutikai segédeszközként, amely lehetővé teszi a politika egyik alapproblémájának a megértését, illetve a megértés szempontjából paradigmatis álláspontok (szövegek) értelmezését. Az egzisztenciális függés tisztán funkcionális-művelői értelmezése lehetővé teszi a politikai diskurzus logikájáról való leválást, illetve azt, hogy a kutatás és kifejtés során megfeleljenek a tudomány érvényességi igényének.

- 3 Mannheim tudásszociológiájában a totális ideológia fogalma tipológiájának kidolgozásával rekonstruálta a modern világgépek önfelépítő és önérvényesítő logikáját, amely három gondolati-kommunikatív művelet közvetítésével – nevezetesen a saját nézőpont és fogalmi-kategoriális apparátus létező kötöttsége folytán szükségképpen részleges érvényességének abszolutizálásával, hiposztázálásával és szubsztancializálásával – az érvényesség mindhárom dimenziójában feltétlenséget és kizárólagosságokat állít elő. Vö. MANNHEIM Károly: *Ideológia és utópia. Tudásszociológia*, ford. FELKAI Gábor, in FELKAI Gábor: *Mannheim Károly*, Budapest, Új Mandátum, 1999.
- 4 A társadalom mint tömeg sem nem közösség, sem nem társulás.

5 A rendszerváltozásnak és alapító aktusának a „forradalom vagy reform” megkülönböztetés és döntési alternatíva sematizmusához igazodó, a polgárháború lehetőségét kizáró versengő értelmezései a politikai folyamat szükségyszerű és normális fejleményei; különösen azok, ha figyelembe vesszük az euroatlanti politikai modern perspektivikus szerkezetét, amely a kultúrkörök vallási, gazdasági, politikai-katonai versengésének jelenlegi stádiumában végletesen radikalizálódni látszik. E radikalizálódást bizonyítja az a szerkezeti fenomén, amelyet a modernitás politikai diskurzusában polemikusan a „terrorizmus vagy hitháború”, az „elmebeteg gonosztevő vagy a tiszta hit érzületetikailag feldicsőített harcosa” megkülönböztetések és döntési alternatívák sematizmusával azonosítanak.

6 Isten elrejtőzésének (Pascal), evilágivá válásának (Hegel), halálának (Nietzsche), valamint az új sokistenhitnek (Weber) a metaforái a modern ember, világ, társadalom és politika decentráldási folyamatának mint szekularizációnak és deszakralizációnak stádiumait írják le. A politikai modern manheimi értelmezésének kiindulópontját, mint láttuk, a chiliasztikus utópia történelmi-szociológiai tényszerűsége jelenti, amelyet a protestantizmus rejtőzködő istenének a betöréseként az istenhez való viszonyban rejlő abszurd (Kierkegaard) evilágivá és politikaivá válásaként értelmezzük. Az istenmetaforák elemzéséhez lásd Cs. Kiss Lajos: *A szubjektum és a világ feloldása a varázslat hatalma alól*, kézirata, 1994.

7 A posztmodern tetszőlegesség korában, a radikalizált kontingenciatudat álláspontjáról meglehetősen ódivatúnak vagy akár meghaladottnak is tűnhet ez a metafizikai heroizmust sugalló megfogalmazás. Ugyanakkor az új világgépekre tekintettel egyáltalán nem az, függetlenül attól, hogy a modern-posztmodern ember metafizikai szükségletei hihetetlenül sokszínűvé és sokértelművé váltak, s hogy a végső kérdésekkel kapcsolatos metafizikai érzékenység és készítés a lehető legtünékenyebb fenomén. Azonban a tudományos megfigyelő számára ebben az esetben is csak létszerű funkcionálisról és annak sematizmusairól van szó. Ugyanakkor tisztában kell lenni azzal, hogy a tudományos megismerés értékszabadságának és objektivitásának elveit egyrészt mindig konkrét társadalom- és szellemtörténeti helyzetben kell érvényesíteni, másrészt megfogalmazásuk mindig a tudomány létezésével kapcsolatos előzetes metafizikai döntés függvénye. Jelen esetben ez a döntés a modern tudomány létszerű és funkcionális autonómiáját fenyegető totalitáris szembeni végső állásfoglalást jelent, melynek játékerét mint döntési helyzetet a szociokulturális evolúció jelenlegi stádiumának szerkezeti feltételei határolják körül. A döntési helyzet szerkezeti feltételeinek mint végső ontikus előfeltevéseknek a megvi-

lágítása csak előzetes történelemfilozófiai-szociológiai helyzetdiagnózisok alapján lehetséges. Az így nyert helyzetmeghatározást kell az önértelmezés és cselekvés maximájává tenni mind a tudományos megismerésben, mind a politikai folyamatban. Ilyen helyzetdiagnózisoknak tekinthető a zsidó prófécia, a keresztény történelemteológia, az újkori-modern történelemfilozófia, valamint az úgynevezett szociológiai felvilágosodás, amely egyrészt magát a filozófiai felvilágosodásértelmezést, másrészt a modern szellemi áramlatokat világosítja fel saját végső – számunkra különböző, itt nem elemezhető okokból hozzáférhetetlen – lét(értele)m-alapjukat illetően. Minden szellemi áramlat, világnézeti-ideológiai pozíció az egyének, csoportok és korszakok által meghozott metafizikai döntést a saját, szükségképpen részleges perspektívájából értelmezi és igazolja, azaz, hogy témánknál maradjunk, a politikai megkülönböztetések szematizmusait (barát/ellenesség; közösség/társulás, társadalom/állam, parlamentarizmus/demokrácia) a saját különös nézőpontjából és módszertanával, a saját tapasztalatreflexióiból telíti meg tartalommal és operacionalizálja. Ezért aztán egyáltalán nem kell csodálkozni azon, hogy a közös metafizikai-politikai döntésnek, azaz a köztársaság alapító aktusának mint konszenzusnak a versengő értelmezései már a keletkezés pillanatában magát a döntést kérdőjelezik meg. A parlamentáris demokrácia egzisztenciája (léte vagy nemléte) attól függ, hogy a reprezentánsok képesek-e ezt a körbenforgást, illetve örök versengést a procedurális legitimitás feltételei alapján szabályozni, azaz pacifikálni és civilizálni, képesek-e reflektálni és elviselni azt a tényt, hogy a paradoxonok terhét mint a politikai „gondját” mindig cipelniük kell. A tudomány, s különösen a szellemtudomány egzisztenciája (léte vagy nemléte) attól függ, hogy a tudomány reprezentánsai képesek-e kilépni ebből a körbenforgásból és szinoptikusan-szintétikusan megragadni azt; képesek-e reflektálni és elviselni azt a tényt, hogy a tudomány kritikai-felvilágosító teljesítményei – mint azt Max Weber egykor heroikusan, újabban pedig Niklas Luhmann ironikusan megfogalmazta – tudományként visszavezethetetlenek a politikai diskurzusbba, és ezért csupán legfeljebb a politika irritációjára „elhivatottak”; végső soron képesek-e belenyugodni abba, hogy e paradoxonok terhét mint a tudomány „gondját”, a tényállást mitológiai képzavarral kifejezve, a megismerés fu-

tószalagja mellé láncolt Szisziüphoszként mindörökre cipelniük kell.

- 8 A joguralom és jogállam fogalmainak történeti és koncepcionális megkülönböztetéséhez lásd *Joguralom és jogállam*, szerk. TAKÁCS Péter, Budapest, Tempus, 1995. Mivel számunkra csupán az ideáltipikus különbség kiemelése fontos, az igen nagy bőségben rendelkezésre álló hazai és külföldi irodalomra való hivatkozást kénytelenek vagyunk mellőzni, nem is beszélve az egyes álláspontok kritikai méltatásáról.
- 9 Ezt a megoldást ideáltipikusan ábrázolja a formális és materiális jogállam Kant által kidolgozott koncepciója.
- 10 Ezt az ellentétet mint antagonizmust Carl Schmitt a XX. század első harmadában a politikai modern metafizikai végzetévé stilizálta, amely a politika értelemlapjává és sorsává teszi a demokrácia melletti végső döntést.
- 11 Jean-Jacques ROUSSEAU: *Értekezések és filozófiai levelek*, ford. KIS János, szerk. LUDASSY Mária, Budapest, Magyar Helikon, 1978, 554.
- 12 *Uo.*, 560.
- 13 *Uo.*, 561.
- 14 *Uo.*, 563–568.
- 15 A népszuverenitáson – mint a heterogén identitás elvén – alapuló demokráciától akkor lehet elméletileg és persze gyakorlatilag is eljutni a plebiszcitárius vezérdemokráciához, ha a társulás racionális dimenzióját háttérbe szorítja a közösség irracionális dimenziója, ha a szerződésen alapuló tanácskozás és döntés helyére a hagyományon, az érzelmek-indulatok mitikus szublimációjában tudatossá váló összetartozás-érzéken alapuló profetikusszerű kinyilatkoztatások lépnek, ha tehát a vezető és vezetett azonosságának megteremtését a mítoszképződés problémájaként fogják fel és ezáltal homogenizálják. Így a vezér és próféta által abszolút módon, azaz az érvényesség mindhárom dimenziójában megszemélyesített nép szuverenitása a homogén identitás struktúraelvének kifejeződésévé és a demokrácia egy másik modellvariánsává válik. Történelmileg azonban, mint látni fogjuk, az azonosság-közvetlenség elvén nyugvó plebiszcitárius vezérdemokráciának is két szerkezeti változata, illetve értelmezése alakult ki. E két változat léte tényszerűen bizonyítja, hogy a vezérdemokrácia a demokrácia mindkét alapmodelljével összeegyeztethető, azonban csak az egyik változat vezetett a parlamentarizmus totalis-totalitárius kritikájához.

DÉL-AFRIKA IGAZSÁGTÉTELI ÉS MEGBÉKÉLÉSI BIZOTTSÁGA*

A HARMADIK ÚT

Ahhoz, hogy megérthessük a dél-afrikai Igazságtételi és Megbékélési Bizottság természetét és jelentőségét, fontos a testületet mind nemzeti, mind nemzetközi összefüggéseiben látni.

Dél-Afrika a gyarmatosítás kezdetétől megtapasztalta a rasszizmus és elnyomás különféle formáit. Ezért vannak, akik szerint a bizottság vizsgálatának tárgyát képező időszakot egészen a Dél-Afrikába elsőként, 1652-ben érkezett fehér telepesek érkezésétől kell számítani! Mások azon a véleményen vannak, hogy legalább 1910-től, Dél-Afrika első alkotmányától kell számítanunk ezt az időszakot. Sokan úgy tartják, a kezdő dátum 1948 kell legyen, amikor a Nemzeti Párt hatalomra jutott. Alapos megfontolás után a dél-afrikai parlamentben működő Igazságügyi Állandó Bizottság úgy döntött, hogy a vizsgálat tárgyául az 1960 márciusától 1993 decemberéig tartó időszakot ajánlja. Az első dátum egybeesik a politikai szervezetek betiltásával, az apartheidtel szembeni minden ellenállás letörésével, és a sharpeville-i mézárlassal. A végét jelző évszámot önkényesen jelölték ki mint azt a dátumot, amikor a tárgyaló csoportok egy az ideiglenes alkotmányba beiktatandó, amnesztiát előíró jogszabály mellett döntöttek (ezt az évszámot később 1994. május 10-re változtatták, főként azért, hogy hatálya sok olyan jobboldali afrikaira kiterjedjen, akik közvetlenül az 1994 áprilisi választások után követtek el erőszakos cselekményeket).

Az 1910-es első dél-afrikai alkotmányt a fehér hegemonia jellemezte, és alapjában véve nem volt demokratikus, hiszen a lakosság túlnyomó többségét kizárta a hatalomgyakorlásból, és e kirekesztés borszín alapján történt. Ennek ellenére ezt a nem demokratikus és rasszista alkotmányt tovább erősítették, amikor 1948-ban a Nemzeti Párt került hatalomra. A Nemzeti Párt uralma alatt, az apartheid politikáján keresztül az uralkodás politikájának szereztek érvényt, amit nemcsak az alapvető politikai jogok megtagadása jellemezett, hanem a társadalmi élet szisztematikus megtervezése is, s ez az élet minden terüle-

tét felölelte a születéstől a halálig. Az apartheid rendszere határozta meg az állam politikáját a választójogi szabályokban, a földkérdésben, a lakáskérdésben, az oktatásban, a közlekedés szervezésében, az egészségügyi szolgáltatások, a sport, a vendéglátás terén, de még a temetkezés szabályozásában is. Más szavakkal: az apartheid a törvényben meghatározott bőrszínű csoportok kisebbségi önkényuralma volt területi, lakossági, társadalmi és gazdasági alapon. Ez a rendszer ötven évig volt uralmon.

Habár minden jel arra mutatott, hogy Dél-Afrika nem tarthat elég békés és demokratikus választásokat, 1994-ben az elnyomás, kirekesztés és ellenállás felől megindult a folyamat egy új, tárgyaláson alapuló, demokratikus rend felé. A láncok, amelyek az ország lakosságának nagy részét látszólag örökös szolgátságban tartották, elszakadtak. Sokan Dél-Afrikán belül és kívül is úgy jellemezték ezt a folyamatot, mint valóságos csodát. A társadalmi és gazdasági örökség miatt azonban a munka „befejezetlen”, és ezzel meg kell birkóznia Dél-Afrikának; másként soha nem lehet ezt a csodát fenntartani, a demokráciát megerősíteni és a békés jövőt minden dél-afrikai számára biztosítani. Így tehát a múlt örökségének kezelésére irányuló minden komoly próbálkozás a dél-afrikai állampolgárok többségének gazdasági és társadalmi életében elérendő változtatás iránti erős elkötelezettségét kell hogy jelentse.

Ugyanígy érezhető a kényszerítő szükség az *erkölcsi rend helyreállítására*, amit veszélybe sodort a joguralmának feladása és az alapvető emberi jogokkal való súlyos visszaélések – innen ered az Igazságtételi és Megbékélési Bizottság gondolata. Ám ha a lakásügy, az egészségügy, az oktatási rendszer megváltoztatása és a szociális intézmények korszerűsítése késlekedik, az csak még jobban megnehezíti az Igazságtételi és Megbékélési Bizottság munkáját. A gazdasági igazságosságot és az erkölcsi rend helyreállítását úgy kell tekinteni, mint egy érem két oldalát. Míg a bizottság a megbékélés és egyesítés keresésénél az igazságra összpontosít, a szociális intézmények munkájának komoly késleltetése rossz fényt vethet a megbékélésről szóló minden tárgyalásra.

* A tanulmány megjelent az *Out of And Into Authoritarian Law* című kötetben (ed. András SAJÓ, The Hague–London–New York, Kluwer Law International, 2002, 31–52).

A Dél-Afrikában meginduló gyógyulási folyamat kezdetét jelzi a társadalom „betegségének” diagnosztizálása és a múlttal, valamint annak következményeivel való szembenézés esélyének biztosítása az elkövetők és áldozataik számára, hogy lehetőség legyen az újrakezdésre. Az Igazságtételi és Megbékélési Bizottság remény arra, hogy a társadalom komolyan hozzájáruljon a múlttal való végleges leszámoláshoz anélkül, hogy elmerülne benne, és esély egy valóban új Dél-Afrika megteremtésére.

Igaz ugyan, hogy a dél-afrikai bizottságot nagyrészt saját országának történelme, annak körülményei és természete alakította, de ezek sok hasonlóságot mutatnak a kelet-európai és dél-amerikai történelemmel, ami hatást gyakorol a dél-afrikai bizottságra. Így például:

- a totalitarizmusból a demokrácia egy formája felé való átmenet;
- tárgyaláson alapuló megegyezés – nem forradalmi folyamat;
- az elnyomás és az alapvető emberi jogok súlyos megsértésének öröksége;
- törekeny demokrácia és ingatag egység;
- az emberi jogok kultúrájának megszerzésére való törekvés és a jog uralmának tisztelete;
- eltökéltség, hogy a múlt súlyos emberi jogi sérelmei soha ne történhessenek meg újra.

Dél-Afrika – sok más országgal együtt – három kritikus kérdéssel szembesült az átmenet során. Először is, hogyan kezeljék a kibontakozó demokráciák az emberi jogok múltbeli megsértéseit. Másodszor: hogyan bánjanak az új, demokratikus országok azokkal a vezetőikkel és egyéneikkel, akik felelősek voltak az eltűnésekért, halálosztagokért, lelki és testi kínzásokért és általában az emberi jogok megsértéséért? Harmadszor pedig hogyan kezelje egy új demokrácia azt a tényt, hogy néhány elkövető része marad az új kormánynak és/vagy a biztonsági erőknek, vagy éppen fontos tisztséget tölt be a közéletben.

Priscilla B. Hayner arra emlékeztet, hogy mintegy tizenkilenc igazságkutató bizottság alakult tizenhat országban az elmúlt húsz év alatt, beleértve azokat is, amelyek most vannak alakulóban.¹ Az Igazságtételi és Megbékélési Bizottság megalakulásához vezető út során nagyban befolyásolt és segített bennünket számos ilyen – főleg a Chilében és Argentínában működő – bizottságok működésének vizsgálata.

Dél-Afrika számára több lehetőség volt a múlttal való szembenézésre. Először is az átfogó vagy általános amnesztia. Ezt támogatta az előző kormány, amelyet Frederick Willem de Klerk vezetett, és a biztonsági erők, köztük a hadsereg és a rendőrség is. Ez a lehetőség azonban elfogadhatatlan volt az Afrikai Nemzeti Kongresszus számára, amely a múltban sú-

lyos emberi jogi sérelmeket szenvedett többséget képviselte. A második lehetőség azoknak a felelőségre vonása volt, akik közvetlenül felelősek voltak a súlyos emberi jogi sérelmekért: bíróság elé vitejük, vádemelés és ennek eredményeképpen igazságszolgáltatás. Ezt a nürnbergi perekhez hasonló megközelítést hosszú ideig támogatták a száműzetésben élő felszabadító mozgalmak. Többségi támogatást azonban egy harmadik megoldás kapott, amely egy különleges bizottság felállítását szorgalmazta. Ezt először „igazságkutató bizottságnak” nevezték, és csak később mutatták be hivatalosan Igazságtételi és Megbékélési Bizottságnak. Ez a testület az igazságtétel lehetőségét volt hivatott nyújtani mind az áldozatok, mind pedig az elkövetők számára, az áldozatok és túlélők rehabilitálását, a korlátozott amnesztiát, a gyógyulás és megbékélés keresését célozta.

Míg valószínűleg Thabo Mbeki „békés átmenet” iránti elkötelezettsége is hozzájárult ahhoz, hogy Dél-Afrika ne a nürnbergi példát kövesse, semmi kétség: a jobboldali és állami fegyveres és biztonsági erők befolyásolták leginkább a tárgyalás menetét és irányát. Egy Mandela elnökkel készült interjúban az elnök teljesen világossá tette, hogy a biztonsági erők rangidős tábornokai személyesen figyelmeztették őt a szörnyű következményekre, ha a biztonsági erők tagjainak kötelező tárgyalásokkal vagy bűnvádi eljárásokkal kellene esetleg szembenéznük a választások után. Mandela szerint azzal fenyegetőztek, hogy teljesen lehetetlenné teszik a békés választásokat. Valamiféle kompromisszumot kellett kötniük, és az ideiglenes alkotmányba a megbékélés és újjáépítés érdekében rendelkezést iktattak az amnesztiáról, valamint annak törvényhozói kivitelezéséről.

Már rámutattunk, hogy Dél-Afrika sokat tanult más, demokratikus átalakuláson keresztülment országoktól, de van az Igazságtételi és Megbékélési Bizottság dél-afrikai modelljének néhány sajátos vonása. Ezekre térünk most rá.

A DÉL-AFRIKAI MODELL SAJÁTOS VONÁSAI

1. A folyamat, melynek során Dél-Afrika megalakította a bizottságot, meglehetősen eltér minden általunk ismert más modelltől. Alapjában véve demokratikus volt, és annyi embernek adott alkalmat a bizottság megalakításában való részvételre, amennyinek csak tudott.

Az igazságkutató bizottság ötlete először az Afrikai Nemzeti Kongresszuson (ANK) merült fel az 1994-es választások előtt. A dél-afrikai állam által több évtizeden át elkövetett emberi jogi visszaélések

fényében ironikus, hogy az ANK-t olyan emberi jogi visszaélésekkel vádolták, amelyeket még száműzetése alatt követtek el néhány táborában. Az ANK válasza az volt, hogy felállított egy belső vizsgálóbizottságot, majd közzétett egy beszámolót, ám ezt sok kritika érte a pártatlanság hiánya miatt. Ezt követően egy második, független bizottság alakult. Ennek eredményeit tudatták az ANK-val, amely szerint volt alapja a kritikának, ám ezt azon általános emberi jogi visszaélések ellenében kell vizsgálni, amelyek Dél-Afrikában mindennaposak voltak. E független testület tett javaslatot egy igazságkutató bizottság felállítására is.

Kader Asmal is hozzájárult e folyamathoz, amikor átvette a nyugat-fokföldi egyetemen az Emberi Jogok Tanszékét és megtartotta székfoglaló beszédét *Áldozatok, túlélők és állampolgárok – emberi jogok, jóvátétel és megbékélés* címmel. Sokan, akik hallották vagy olvasták a beszédet, csatlakoztak azokhoz, akik támogatták az ötletet, hogy Dél-Afrikának saját bizottsága legyen.

Két fontos konferenciát tartott egy nem kormányzati szervezet, az Igazságszolgáltatás az Átmenetben is. Az első egyszerűen *A múlt kezelése* címet kapta, és Cape Town-ban tartották 1994 februárjában. Számos vezető tudós és emberi jogi ügyvéd kapott meghívást Kelet-Európából, Közép-Európából és Dél-Amerikából, hogy megossza tapasztalatait több dél-afrikai társával.² A másik ugyanazon év júliusában, szintén Cape Town-ban tartott konferencia az *Igazságtétel és megbékélés* címet kapta. A résztvevők többsége Dél-Afrikából érkezett, de volt néhány Chiléből és Argentínából származó fontos vendég is. A nem sokkal a választások előtt kinevezett igazságügyi miniszter volt a vitaindító szónok, aki felvázolta a bizottság felállításának ötletét. Az Igazságszolgáltatás az Átmenetben egy második könyvet is megjelentetett.³ Számos szemináriumot és konferenciát tartottak Dél-Afrika-szerte, megvizsgálva az igazságtételi és megbékélési bizottsággal kapcsolatos elképzeléseket. E tanácskozások nagyban hozzájárultak a végleges modell kialakításához. Végül a civil életből érkező résztvevők e hozzájárulását a törvénytervezet véglegesítésével megbízott parlamenti Igazságügyi Állandó Bizottság elé terjesztették. Nyilvános meghallgatásokat tartottak, majd ezt parlamenti vita követte, ahol a Nemzeti egység előremozdításáért és a megbékélésért elnevezésű törvénytervezetet végül elsőprő többséggel elfogadták.

A demokratikus folyamathoz való másik hozzájárulás Mandela elnök döntése volt, hogy felállít

egy kis képviseleti bizottságot a főbb politikai pártok és a civil társadalom delegálta képviselőkből,

hogy kidolgozzák a megalakítandó testület tagjainak kiválasztásához szükséges folyamat lebonyolításának menetét. Bátorították az embereket az élet minden területéről, hogy lehetséges küldötteket jelöljenek, és majdnem háromszáz név érkezett be a válogató bizottsághoz. Végül huszonöt nevet küldtek tovább Mandela elnöknek, ő pedig a kormánnyal konzultálva tizenhét bizottsági

tagot nevezett ki, akik ma az Igazságtételi és Megbékélési Bizottság lelkét jelentik.

Látjuk tehát, hogy a kezdetektől a törvény beiktatásáig és a bizottsági tagok kinevezéséig vezető folyamat olyannyira nyílt, átlátható és demokratikus volt, amennyire csak lehetett. Ez eltér a legtöbb igazságkutató bizottság létrejöttének körülményeitől. Azt hiszem, ez nem kis mértékben járul hozzá a bizottság sikeréhez.

2. Utaltunk korábban arra a törvényre, amely az Igazságtételi és Megbékélési Bizottságot életre hívta. A törvény tartalma szintén eltér bármely más, általam ismert bizottságot létrehozó jogszabály tartalmától. Ezeket a legtöbb esetben az adott ország elnöke vagy miniszterelnöke nevezi ki, és saját magának kell kidolgoznia eljárását, céljait és módszereit. A törvény által létrehozott bizottság előnye, hogy egy demokratikusan megválasztott csoport vesz részt a vitában és véglegesíti a bizottság célját, eljárását stb. A célokat világosan felvázolták, a korlátokat megállapították, és a grémium tagjainak a törvény szerint kell eljárniuk.

A törvény tizenhét bizottsági tagról rendelkezik, akik teljes munkaidőben dolgoznak. A bizottságnak két éven belül kell befejeznie munkáját (további három hónap engedélyezett a végső beszámoló elkészítésére). A törvény ezen kívül három különbizottságot hoz létre.

Az Emberi Jogokkal Való Visszaélések Bizottságát, amely az áldozatok/túlélők nyilvános meghallgatásait folytatja le. A kérelmezők nyomtatványon jelentkezhetnek. Sok áldozat és túlélő jelent meg nyilvánosan a bizottság előtt, még további ezek töltötték ki magát a nyomtatványt, és a testület mandátuma lejártáig becslések szerint körülbelül 22 000 kérelmet kap majd. Az áldozatok/ túlélők első nyilvános meghallgatása East-Londonban történt 1996 áprilisában.

A Jóvátételi és Rehabilitációs Bizottság feladata a hosszú távú jóvátétel politikájának és a sürgető ideiglenes segélyek rendszerének kidolgozása az elnök és a parlament ratifikációja előtt. Elég hamar eldöntötték: nem

véglegesítenek semmilyen ezzel kapcsolatos politikát, amíg az emberi jogokkal való visszaélések bizottságának meghallgatásai le nem zárulnak, hogy a politikát befolyásolhassák maguk az áldozatok/túlélők is.

Az *Amnesztia Bizottság* az amnesztiáért való folyamodványokat hallgatja meg. Mivel ezek a meghallgatások tovább tartanak, mint előre becsülték, a bizottság mandátumát négy hónappal meghosszabbították. Ehhez szükség volt a törvény módosítására, amit a parlament többségének kellett elfogadnia. Eredetileg öt személy neveztek ki a testületbe; hárman a Legfelsőbb Bíróság bírái voltak. A bizottság létszáma azóta megháromszorozódott, hogy a testület képes legyen megbirkózni a beérkező kérelmek nagy számával.

A tizenhét bizottsági tag mellé még tizenöt állandó tagot rendeltek, plusz egy szakemberekből álló adminisztratív személyzetet és egy vizsgáló egységet. A személyzet együttes létszáma megközelíti a háromszázat. Ahhoz, hogy Dél-Afrika minél nagyobb részét elérjék, négy irodát állítottak fel. Az első, amely egyben a központi iroda is lett, Nyugat-Fokföldön, a második Gautengben, a harmadik KwaZulu/Natalban, a negyedik pedig Kelet-Fokföldön nyílt meg. Ám a meghallgatások nem korlátozódtak a főbb központokra. Bizottsági tagok utazták keresztül-kasul az országot, hogy magukkal vigyék az áldozatokat a legtávolabbi vidékekről a városokba és központokba.

Az állandó bizottság munkája közben döntés született arról, hogy meghallgatásai – legyen szó akár emberi jogi sérelmekről, akár amnesztiáról – nyilvánosak legyenek-e, illetve rögzítsék-e őket. A kockázat és az újonnan felmerülő nehézségek ellenére a nyilvánosság mellett döntöttek. Ez súlyos teherterelt jelent a bizottsági tagok számára, akik keresztülutazták Dél-Afrikát meghallgatásokat tartva, mivel nem dolgozhatnak csendben és magukban, hanem állandóan a média és a közvélemény figyelő szemei előtt állnak. Másrészt viszont hatalmas előnnyel jár, ha a nemzet a kezdetektől részt vesz a meghallgatásokon és a bizottság munkájában a rádión, televízión és a nyomtatott sajtón keresztül. Ez átláthatóvá teszi a folyamatot, emellett nevelő célzatú, hiszen az igazmondás, a gyógyulás és megbékélés nem egy kis csoportra korlátozódik, hanem elérhető az egész nemzet számára.

Eltér a bizottság az általunk ismert más testületektől annyiban is, hogy a törvény *hatósági jogkörrel* ruházza fel. A bizottságnak jogában áll beidézni, vizsgálatot folytatni és letartóztatni. Ez lehetővé teszi számára megkérni a feltételezett elkövetőket vagy azokat, akik fontos információkkal rendelkeznek, hogy osszák meg vele a rendelkezésükre álló információkat. Ha ennek nem tesznek eleget, be is idézheti a kérdéses személyeket. A bizottság ezen kívül olyan aktákhoz és

dokumentumokhoz is hozzájuthat, amelyeket az előző kormány és annak emberei elrejtettek. *Ez meggyezéseket eredményezett a politikai pártok, fegyveres és biztonsági erők között, hogy nyíltan elárassák magukat a bizottságnak.* A dél-afrikai modell olyan főbb intézmények meghallgatására is kiterjesztette a bizottság hatáskörét, mint a politikai pártok, az igazságszolgáltatás, az üzleti szféra, a foglalkoztatási és egészségügyi szektor, az egyházak és a fegyveres erők.

Szintén jelentős különbséget mutat a dél-afrikai bizottság *amnesztiával kapcsolatos* megközelítése. Ez olyan fontos, hogy külön fejezetet érdemel.

AMNESZTIA

Az emberi jogokkal való súlyos visszaéléseket elkövetők amnesztiája mindig is heves viták és ellentmondások forrása volt. Ezt Dél-Afrika sem kerülte el. Sok neves jogász és emberi jogi aktivista ellenzi a teljes, úgynevezett blanketta amnesztiát, mert bár a diktatúrából a demokrácia felé tartó sok ország hirdett teljes körű amnesztiát, az később nagy vitákat váltott ki (Chilében, Argentínában stb.).

Az egyik fontos kérdés, amellyel mindenkinek szembesülnie kellett, aki az Igazságtételi és Megbékélési Bizottság megalakulásához vezető folyamatból részt kért, az volt, hogyan korlátozzák a büntetlenség megadását. Természetesen nagy jelentősége van annak, ha az igazságszolgáltatás a bűnvádi eljáráson keresztül működik, és ez csapást is mér a büntetlenségre. Továbbá az efféle folyamat segíti az áldozatok személyes és társadalmi méltóságának visszaszerzését, és bizonyos fokig felfedheti az igazságot. Ám ennek a folyamatnak korlátai is vannak, és a teljes körű igazságszolgáltatás nem mindig lehetséges egy átmenet alatt álló társadalomban.

Véleményünk szerint amikor olyan történelmi emberi jogi visszaéléseket vizsgálunk, amelyeket az elnyomás idején követtek el, figyelembe kell venni a történelmi, politikai és társadalmi körülményeket is, csakúgy, mint a szóban forgó átmenet természetét. Dél-Afrika esetében a konfliktus megoldását a tárgyalásban találták meg, nem pedig a csataterén elért győzelemben vagy az előző rezsim összeomlásában.

A tárgyalásos politika pedig szükségszerűen magával hozza a meggyezés keresését, vagyis a kompromisszumot.

Még egy háborús büntetteket vizsgáló bíróság sem mindig képes maradéktalanul betölteni küldetését és az igazságszolgáltatás elé idézni mindazokat, akik közvetlenül részt vettek a súlyos emberi jogi büntettekben. A régi Jugoszláviában és Ruandában sincs lehetőség arra, hogy minden emberi jogi büntettségben

érintett bíróság elé álljon. Ráadásul a bűnvádi eljárások időigényesek, és a meggyőző bizonyítékok beszerzése is gyakran problematikus. A legtöbb ország egyszerűen nem engedheti meg magának a költséges pereket, tehát viszonylag keveset indítanak el. Az elkövetők többsége így megmenekül a felelősségre vonás alól.

Nagyon fontos leszögeznünk, hogy a háborús bűnöket vizsgáló bíróság számára a kulcsszó a büntetés. Ám egy súlyosan kettéosztott társadalomban ez nem működik, ha a társadalom éppen a gyógyulást és a megbékélést szeretné elérni. Szigorú intézkedéseket kell tenni a népirtás elkerülésére, ám mindig figyelembe kell venni a megbékélést is, hogy az ilyen tett megisméltetésének kockázata a minimálisra csökkenjen. Okos dolog lenne az Igazságtételi és Megbékélési Bizottsághoz hasonló mechanizmus kialakítása olyan országokban, amelyek széles körű konfliktust éltek át, és még mindig kettéosztottak. A dél-afrikai modell kísérlet arra, hogy korlátozza a büntetlenséget, és az első döntés az általános amnesztia elutasítása volt. Az amnesztia-rendeletek pedig azt biztosítják, hogy az amnesztia ne valami olcsó és könnyen elérhető dolog legyen.

Először is az amnesztiát egyéni alapon kell kérvényezni – nincs általános amnesztia. Másodszor, az amnesztia kérvényezőinek egy szabvány nyomtatványt kell kitölteniük, amely a Government Gazette-ben jelenik meg, és igen részletes információkat kér a szóban forgó emberi joggal való visszaélésekről. Harmadszor, a kérvényezőnek „teljes beszámolót” kell adnia emberi jogi büntettéről ahhoz, hogy jogosult legyen az amnesztiára. Negyedszer, a legtöbb esetben a kérvényezőnek meg kell jelenniük az Amnesztia Bizottság előtt, és ezek a meghallgatások nyilvánosak. Ötödszor, a törvényben időkorlátozás van. Csupán azokat a súlyos emberi jogi visszaéléseket veszik figyelembe, amelyeket 1960 és 1994 között követtek el. Ezen kívül meghatározott időszak alatt lehet beadni az amnesztiáért való folyamodványokat: a törvény beiktatásától, 1995 decemberétől kezdve 1997. május 10-ig. Végül pedig a törvény kritériumok sorát szabja meg, amelyek eldöntik, hogy az amnesztia-kérvény sikeres lesz-e.

Azt, hogy egy tett, mulasztás vagy bűncselekmény politikai célú volt-e, az alábbi kritériumok alapján döntenek el:

- a tett, mulasztás vagy bűncselekmény elkövetőjének indítéka;
- a körülmények, amelyek között a tett, mulasztás vagy bűncselekmény történt, és főleg hogy az politikai felkelés, zavargás vagy esemény közepette, illetve arra való válaszként történt-e;
- a tett, mulasztás vagy bűncselekmény jogi és tényleges természete, beleértve annak súlyosságát;

– a tett, mulasztás vagy bűncselekmény tárgya vagy célja, és főleg hogy az elsősorban politikai ellenfél, állami tulajdon vagy magánszemélyek, magántulajdon ellen irányult-e elsősorban;

– hogy a tett, mulasztás vagy bűncselekmény parancsra történt-e, vagy egy olyan szervezet, intézmény, felszabadító mozgalom vagy testület parancsára, érdekében vagy egyetértésével, amelynek a tettet elkövető egyén tagja, ügynöke vagy támogatója volt;

– a tett, mulasztás vagy bűncselekmény, valamint az elérni kívánt politikai cél közötti kapcsolat, és legfőképpen a kapcsolat közvetlensége és szorossága, továbbá a tett, mulasztás vagy bűncselekmény és az általa elérni kívánt cél arányossága.

Ezzel szemben nem tartalmazza a következő kritériumokat:

– a személyes tulajdonszerzésért elkövetett tett, mulasztás vagy bűncselekmény bármely személy részéről, aki cselekedete után pénzt vagy más értéket kapott mint az állam vagy egy korábbi állam, politikai szervezet vagy felszabadító mozgalom informátora, nem kerül kizárára csak azon az alapon, hogy pénzt vagy értéket fogadott el az információért;

– a személyes rosszindulatból, gyűlöletből vagy rosszakaratból elkövetett cselekedetek az ellen a személy ellen, aki ellen a cselekedetek irányulnak.

Végül pedig fontos észben tartanunk, hogy az igazságkeresés és a megbékélési folyamat nem helyettesítheti a bűnvádi eljárást. Számos büntetőper folyt párhuzamosan a bizottság eljárásával.

A legsúlyosabb emberjogsértéseket túlélők, akik a leginkább elleneztek az amnesztiát, pert indítottak a bizottság ellen Dél-Afrika Alkotmánybíróságánál. Az Alkotmánybíróság azonban a bizottság javára döntött azon az alapon, hogy az alkotmány 33. cikke lehetővé teszi a bírói út korlátozásának jogát az alkotmány amnesztiát garantáló része alapján. Az Alkotmánybíróság megállapította, hogy az amnesztia-rendeletek nem ütköznek nemzetközi normákba és nem sértik a Dél-Afrika által vállalt, egy államon belüli pártok közötti konfliktust, illetve egy gyarmatosító hatalom és egy az országot gyarmatosító és uralók ellen, az önrendelkezésért folyó küzdelmet szabályozó nemzetközi kötelezettségeket. Ettől függetlenül a társadalomban megmaradt az amnesztiával szembeni ellenérzés.

A másik oldalon mind erősebbek azok a hangok, amelyek szerint ha Dél-Afrika megbékélést akar, mind az áldozatokat, mind pedig az elkövetőket arra kell biztatni, hogy vegyenek részt az Igazságtételi és Megbékélési Bizottság munkájában. A probléma az, hogy ha az embereket amnesztiáért való folyamodásra biztatják, de felelősségre is vonhatók a büntető vagy polgári bíróság előtt, hol marad az ösztönzés. Lennie kell egy ablaknak vagy a kegyelem egy pilla-

natának, amikor a gyász és szenvedés nyilvános kifejezést kaphat, és második esélyt biztosítanak azoknak, akik súlyos emberi jogi visszaélésekben vettek részt az adott körülmények között és az adott időszakban egy konfliktusok sújtotta országban.

Dél-Afrika tapasztalata sok más országhoz hasonló annyiban, hogy tanúk sora hangsúlyozta az Emberi Jogokkal Való Visszaélések Bizottsága előtt azt az alapvető igényt, hogy megtudja az igazságot egy szeretnének eltűnésével kapcsolatban. Emberek könyörögnek újra és újra, hogy megtudhassák, mi történt apjukkal, anyjukkal, nővérukkal vagy bátyjukkal, fiukkal vagy lányukkal. Tudni akarják, hol van eltemetve, miért ölték meg és milyen körülmények között. Ez visszatérő igény minden nyilvános meghallgatáson. Fontos, hogy a tanúk szinte szóról szóra ugyanazt mondják, legyenek bár Dél-Amerikában, Észak-Írországon vagy Dél-Afrikában. Kérésük különböző nyelveken ez: „Meg akarok bocsátani, de tudnom kell, kinek és miért.” Más szavakkal: az emberi jogi bűntett részleteit és körülményeit tudni önmagában is része a gyógyulási folyamatnak. De hogyan tudják meg az igazságot, ha az elkövetők nem lépnek elő? A helyzet az, hogy az elnyomás és titkolás Dél-Afrikában generációk óta jelen van, és nagyon kicsi az esély új bizonyítékok felbukására vagy akár hogy tanúk szánják rá magukat a megnyilatkozásra. Az egyetlen módja, hogy az áldozatok megtudják az igazság egy részét, az, ha az elkövetők előlépnek és elmondják, mit csináltak, kivel és hogyan. Ez talán sovány vigasz, ám az áldozatok igényét tekintve, úgy tűnik, mégis enyhítheti a fájdalmat és segít egy új élet kialakításában.

A feltárt igazság nem csupán vigaszt és lelki békét nyújthat, hanem bizonyos mértékig igazságot is szolgáltat. Az amnesztia olyan ár, amelyet Dél-Afrikának a jórészt békés átmenetért kell fizetnie. És olyan ár, amelyet sok áldozatnak kell fizetnie azért, hogy egy szörnyű múltból szóló igazságról többet tudjanak. Dél-Afrika a szabad és tisztességes választásért és egy nagyjából békés átmenetért fizetett az amnesztiával. A kínzó kérdés, amely még választ vár, hogy vajon az állam szükségletei és céljai, valamint a sértett egyének igényei közé egyenlőségjel tehető-e.

Alapjában véve az Igazságtételi és Megbékélési Bizottság az emberi jogok kultúrájának fejlődése és a jog uralma mellett elkötelezett. Ebben a tekintetben a bizottság tehát nem annyira a múltból szól, hanem arról a törekvésről, hogy megbirkózzon a jelen kihívásaival és a jövő céljaival. Ám lehetetlen a jelent kezelni, ha a múlt sötét árnyéka ennyire rávetül, és lehetetlen bármely biztossággal tervezni a jövőt anélkül, hogy megszabadulnánk a múlt terhének azon részétől, amely már azzal fenyeget, hogy legyűr és megbénít

minden erőfeszítést. Amikor megpróbáljuk a jövőt felépíteni, van egy minimum, amiből nem lehet alább adni, ez pedig az igazság melletti elkötelezettség.

Bármilyen költséges legyen is az igazság keresése, elkerülhetetlen, ha Dél-Afrika békét és egységet kíván elérni. Az ország olyan időszakból lábalt ki, amikor társadalma hazugságon és megtévesztésen alapult. A rádió és a televízió nem volt több, mint óriási propagandagyár, amely előre csomagolt termékekkel erősítette az elnyomást és a kirekesztést. Az igazság keresése és annak lejegyzése kiűzheti a tagadás ördögét, amely lehetetlenné teszi a változást.

A fontos kérdés ez: milyen igazmondás rejlik a bizottság munkája mélyén? A bizottság négyfajta igazságot különböztet meg. Először is, van *ténybeli* vagy *törvényszéki igazság*. A törvény, amely az Igazságtételi és Megbékélési Bizottság munkáját irányítja, azt követeli, hogy „készítsen egy átfogó beszámolót, amely bemutatja munkáját és eredményeit tényszerű és objektív információkra, összegyűjtött vagy kapott bizonyítékokra alapozva” (4. e szakasz). Ez a megbízás két szinten működik. Először is, vannak eredmények az egyén szintjén. A bizottságnak kötelessége megállapításokat tenni bizonyos eseményekkel kapcsolatban, meghatározott személyekről – arról, mi történt, kivel, hol, mikor, hogyan, és ki volt érintett az ügyben. Másodsorban a bizottság felelős a körülményeket, okokat és a bűncselekmények típusait érintő megállapításaiért. A súlyos emberi jogi bűntettek egyes típusait vizsgáló eljárás a bizottságot különösen mélyen foglalkoztatja. Habár a bizottság vizsgáló egységén, adatbázisán és kutatásain keresztül megpróbált a lehető legmagasabb szinten eleget tenni a fentieknek, mindig vannak határok az igazságkeresésben, sőt, még az igazság kimondásában is.

Találók erre Michael Ignatieff szavai: „Mind, amit egy igazságkutató bizottság elérhet, az, hogy lecsökkenti a nyilvánosság előtt keringő hazugságok számát. Argentínában munkája lehetetlenné tette például annak állítását, hogy a hadsereg nem dobott félig halott áldozatokat a tengerbe helikopterekről. Chilében immár nem jelenthető ki nyilvánosan, hogy a Pinochet-rezsim nem bánt el teljesen ártatlan emberek ezreivel.”⁴

Ebből következően Dél-Afrikában immár nem állíthatják az emberek, hogy „nem tudták”. Lehetetlen tagadni, hogy az állami biztonsági erők által alkalmazott kínzás gyakorlata nem volt szisztematikus és széles körű, kijelenteni, hogy csupán néhány „záptojás” vagy „rothadt alma” követte el a súlyos emberi jogi bűncselekményeket. Lehetetlen többé azt állítani, hogy az ANK táboraiban elkövetett komoly emberi jogi sérelmekről szóló beszámolók csupán az állami félreinformálás következményei.

Másodszor pedig ott a *személyes és/vagy narratív igazság*. Azzal, hogy elmondták saját történetüket, mind az áldozatok, mind az elkövetők értelmet adtak saját sokrétű tapasztalataiknak. A sajtón keresztül ezek a személyes igazságok eljutottak a szélesebb nyilvánossághoz. A sajtóhagyomány központi szerepet játszik a bizottság munkájában. A törvény kifejezetten megerősíti az igazság elmondásának gyógyító hatását. Az Igazságtételi és Megbékélési Bizottság egyik célja visszaállítani „az áldozatok emberi és társadalmi méltóságát azáltal, hogy lehetőséget biztosít nekik saját beszámolójuk elmondására azokról a sérelmekről, amelyeknek áldozatai”.

Fontos hangsúlyoznunk azt, hogy az általunk hallott történetek nem mint „érvek” vagy követelések jutottak el hozzánk. Gyakran szívet tépők voltak, egyedülálló betekintést nyújtva múltunk fájdalmába. Hallgatni egy férfit, amint felidézi, hogyan gyilkolták meg brutálisan a feleségét és kisgyermekét, sokkal erőteljesebb, mint a Föld bármely statisztikája, és bepillantást enged a múlt konfliktusaiba. A bizottság azzal, hogy megkönnyítette a személyes „történetek” elmondását, nemcsak a múlt visszaéléseinek valós tényei leleplezésében segített, hanem egy „narratív igazság” megteremtésében is. Az Igazságtételi és Megbékélési Bizottság azzal, hogy biztosította az egyén szubjektív tapasztalatát övező némaság megtörését, jelentős mértékben hozzájárult a megbékélési folyamat elindulásához. A bizottság az „emlékezet és emberség visszaállításának” feladatáról szól. Ennek az anyagnak a nagy része benne lesz a bizottság végső beszámolójában, ám a beszámolóval együtt figyelembe kell venni a meghallgatások anyagait, az egyéni beszámolókat, az újságkivágások hegyeit és a videóanyagokat is.

Harmadszor, van *társadalmi vagy „dialogikus” igazság*. Albie Sachs bíró még azelőtt, hogy a bizottság megkezdte volna munkáját, „mikroszkóp igazságról” és „dialógus igazságról” beszélt. „Az első tényszerű, igazolható, dokumentálni és bizonyítani lehet. A dialógus igazság azonban társadalmi igazság, a tapasztalat igazsága, amelyet kölcsönhatás, megbeszélés és vita teremt meg.”⁵ Embereket hívtak meg az Igazságtételi és Megbékélési Bizottsághoz az élet minden területéről, köztük az egyházakat, a SADF-et, NGOkat, a sajtót, a jogi és egészségügyi szféra képviselőit és politikai pártokat – és természetesen a médián és a nyilvános vizsgálaton keresztül az egész dél-afrikai közösséget. Amit itt hangsúlyozni szeretnénk, az az, hogy az igazság megszerzésének *folyamata* majdnem annyira fontos, mint az igazság megállapítása. Ez a párbeszéd az egyre növekvő átláthatóság és demokrácia felé mutat, ahol fontos a részvétel, mint az emberi méltóság és integritás biztosításának alapja.

Végül pedig van *gyógyító és erősítő igazság*. A törvény egyszerre követeli meg a bizottságtól, hogy a múltba tekintsen és a jövőbe nézzen. Az igazság, amelyet az Igazságtételi és Megbékélési Bizottságnak ki kell derítenie, hozzá kell járuljon a sérülések gyógyulásához és annak megakadályozásához, hogy ugyanez még egyszer megtörténhessen a jövőben. Ám a tudás önmagában még nem elég. A tudást *tudomásulvételnek* is követnie kell, más szavakkal: a felelősség elfogadásának. Annak nyilvános elismerése, hogy dél-afrikaiak ezrei fizettek nagyon magas árat a demokrácia eléréséért, megerősíti az áldozatok és túlélők emberi méltóságát, és fontos része a dél-afrikai társadalom gyógyulásának.

A dél-afrikaiaknak nagy szükségük van egy *közös emlékezet* megteremtésére, amelyet elismerhetnek azok, akik megteremtették és megvalósították az apartheid rendszerét, azok, akik harcoltak ellene, és az a sok ember, aki bár ott élt, azt állította, nem tudott arról, ami az országában történt. *Egységünk mérték-e gyége közös emlékezetünk nagysága.*

MEGBÉKÉLÉS

Az Igazságtételi és Megbékélési Bizottságot már a kezdetektől kritizálták. Annak ellenére is, hogy az azt létrehozó törvény neve rengeteget elárul a testület alapvető céljáról: Törvény a nemzeti egység előremozdításáért és a megbékélésért. Ez közelebbről azt jelenti, hogy a bizottság szándéka:

- megállapítani az igazságot a múltbeli eseményekkel kapcsolatban, valamint a súlyos emberi jogi visszaélések indítékait és körülményeit, és nyilvánossá tenni megállapításait annak érdekében, hogy az ehhez hasonló cselekmények ne ismétlődhessenek meg a jövőben;
- a nemzeti egység előremozdítása, a dél-afrikai állampolgárok jóléte, valamint a béke, ami megbékélést kíván Dél-Afrika népe körében, és a társadalom újjáépítését;
- a megértés, ami nem jelent bosszút, és jóvátétel, ami nem megtorlást, leszámolást jelent;
- az ehhez hasonló megbékélést és újjáépítést elősegíteni az amnesztia megadásával olyan cselekmények, mulasztások és bűntettek esetében, amelyek a múltban politikai céllal követtek el.

Van egy zulu mondás: „minden igazság keserű”, és semmi kétség, hogy Dél-Afrikában sokan rossz szájjal vették tudomásul a bizottság által nyilvánosságra hozottakat. Sok áldozatnak és túlélőnek kellett újra átélnie gyászát és bánatát, míg azoknak, akik állításuk szerint nem tudtak a súlyos emberi jogi bűncselekményekről, tudomásul kellett venniük a tény, hogy vagy szorosan behunyták a szemüket, vagy va-

lójában igenis tudták, mi történik, de inkább nem vettek róla tudomást. Ez sohasem könnyű, sem egyénilig, sem közösen.

Talán éppen ebből az okból olyan erős az ellenállás a bizottság munkájával szemben. Számos egyén perelte már be ügyvédei útján, főleg a megfelelő eljárás hiánya miatt tiltakozva. A Nemzeti Párt, amely mindig rossz szemmel, sőt ellenségesen tekintett a testületre, végül úgy döntött, az elnököt és helyettesét viszi bíróság elé, nyilvános bocsánatkérést követelve az előbbtől, lemondást az utóbbtól. Az Inkatha Szabadságpárt panaszok hosszú listáját vonultatta fel a bizottság ellen, amit még mindig vizsgálunk. A fehér afrikai közösség egyes tagjai azzal vádolták, hogy elfogult, egyoldalú, vagy éppen megpróbálja elpusztítani a fehér afrikaiakat, és e véleményüket az újságokban, a rádióban és a televízióban is tudatták, de úgyszintén névtelen levelekben, amelyek közül sok egyenesen fenyegető volt. Néhány bizottsági tag rengeteg névtelen telefonhívást kapott halálos fenyegetésekkel.

Az Igazságtételi és Megbékélési Bizottság nem csupán ellentmondások közepette született, hanem ez az ellenérzés még ma is tetten érhető. Mibe kerül hát a megbékélés? El kell ismerni, hogy a lehetőség, amelyet az Igazságtételi és Megbékélési Bizottság létrejötté jelentett, sokat ígérő, de persze vannak korlátai. Egy nemzet gyógyulása és az igazi megbékélés elérése nem történhet csupán konferenciák vagy könyvek útján: ki kell mondani, nincs garancia arra, hogy a bizottság munkáján keresztül a gyógyulás és a megbékélés automatikusan biztosított lehet. A megbeszélés, vita, analízis, meghallgatás és az igazság lejegyzése fontos része lehet a gyógyulási folyamatnak, de csupán annyi. Sokkal, sokkal többnek kell történnie hosszú évek alatt. Az elnyomás és ellenállás hosszú és keserű időszaka alatt okozott sebek túlságosan mélyek ahhoz, hogy lebecsüljük őket és azt képzeljük, egy egyszerű kezdeményezés önmagában békés, stabil társadalmat teremt. Különösen hangsúlyoznunk kell, hogy ha nem teszünk lépéseket a gazdagok és szegények közt egyre mélyülő szakadék ügyében, megbékélés helyett konfliktus lesz a jutalmunk.

A bizottság legjobb esetben munkájával és javaslataival lefektetheti azokat a, mondjuk úgy, alapokat, amelyek az együttélés, kölcsönös tisztelet lehetősége felé mutatnak és a megbékélés hosszú, nehéz, fájdalmas folyamata felé vezethetnek. Ez már önmagában jelentős eredmény lehet, de már ebben a korai szakaszban is elmondható, hogy a bizottság más előrelépéseket is tett, amelyek hatást gyakorolnak a megbékélés keresésére.

Sok kritikát kap még a bizottság, a folyamat nem zárult le, a testület még működik. Mégis, már most rá lehet mutatni számos fontos eredményre, amelyet már elért. Először is megtörte azt a halálos csendet, amely az apartheid rendszer groteszk következményeit övezte. A törvény utasította a bizottságot, hogy „vizsgálatán és meghallgatásain keresztül olyan teljes képet alkosson az 1960 és 1994 között elkövetett súlyos emberi jogi bűncselekményekről, amelyet csak lehetséges”. Ezek a vizsgálatok és meghallgatások nyilvánosan zajlanak, és hatásuk jelentős. A vizsgálatok nem csupán tudományosak voltak és jogi úton zajlottak, hanem tulajdonképpen Dél-Afrika népe jelent meg a bizottság előtt és mondta el egyszerű, de erőteljes történeteit az emberi szenvedésről és megalázottságról. Következésképpen a leszámolások és emberi jogi sérelmek történeteit nem csupán statisztikákban és epizódokban mondták el, hanem megrendítő emberi hangon. Ráadásul az áldozatok/túlélők maguk is átéltek egyfajta katarzist, mivel most első alkalommal fogadta őket egy irgalmas és együttérző, álmilag kinevezett bizottság. Addigi tapasztalatuk egy ellenséges államról szólt. Amikor szeretteik elűntek, először a helyi rendőrsre mentek, ahol sok esetben nyűgnek tekintették őket, és még gyakrabban olyanoknak, akik semmit sem számítanak. Amikor az állami kórházakhoz fordultak fiaikat, lányukat, apjukat és anyjukat keresve, hasonló bánásmódban részesültek. Akkor sem volt jobb a helyzet, amikor végső kísérletként a halottasházba mentek. Most legalább nyilvánosan fogadták őket, méltósággal, és egész Dél-Afrika osztozhatott fájdalomukban, gyászukban.

Másodszor, egy olyan országban, ahol évtizedekig az eltussolás és az igazságnak álcázott propaganda volt állandó napirenden, a bizottság képessége arra, hogy az igazságot kiderítse, talán egyike a nyitott társadalomhoz való legnagyobb hozzájárulásainak. Sok áldozat, aki soha nem tudta, ki tartóztatta le szeretteit, hová vitték őket és milyen körülmények között, nem ismerte kínzásuk és meggyilkolásuk módját, most már tudja. Az elkövetők nem százával, hanem ezrével léptek elő, hogy bevallják, részt vettek súlyos emberi jogi bűntettekben. Az igazság most már nem kis mértékben napvilágra került, ami segít megérteni és értékelnit azt, ami a politikusok által teremtett légkörben és egy tábornokok és katonák által megvalósított rendszerben történt. Nem csupán a tudás felhalmozásáról van szó, hanem sok esetben beismerésről is.

A főbb intézmények, köztük a politikai pártok, az üzleti és a foglalkoztatási szféra, az egészségügy, a média, a bíróságok, az egyházak és más közösségek,

intézmények meghallgatásakor sokan nyíltan beismerték együttműködésüket az apartheiddel. Ezt a beismerést soha nem szabad lebecsülniük azoknak, akiket megaláztak, sőt emberségüktől fosztottak meg a múltban. Az áldozatok/túlélők nagy része által tanúsított nagylelkűség egyike volt a legnagyobb tapasztalatoknak számunkra, akik a bizottságban ülünk, s ez átáradt a szélesebb közösségre is.

Ám ez a beismerés még egy lépéssel tovább ment. A bizottság lehetetlenné tette, főleg a fehér dél-afrikaiak számára, hogy továbbra is azt állítsák: „nem tudtam róla.” Ha akkor nem is tudták, most már biztosan tudják. Csak tudatosan lehet elkerülni Dél-Afrika Igazságtételi és Megbékélési Bizottságának történetét. A grémium egyik legfigyelemreméltóbb vonása az, hogy a média figyelemmel kíséri munkáját. Alig múlt el nap 1996 kezdete óta, amikor a bizottság megkezdte munkáját, hogy az újságok ne foglalkoztak volna vele, akár címdalonn, akár máshol, vezér- vagy egyéb cikkeikben. Ami a televíziót illeti, nem múlt el nap anélkül, hogy a bizottság élete és munkája ne jelent volna meg a főbb hírműsorokban, illetve az egyórás heti műsorokban. Ám a rádióknak még ennél is nagyobb hatása volt. Nemcsak hogy élőben közvetítették a meghallgatásokat szerte Dél-Afrikában napi négy órában, hanem kommentárokkal, vitákkal és megbeszélésekkel kísérték a Dél-Afrikában használt mind a tizenegy nyelven, hogy azok is részt vehessenek a Megbékélési Bizottság történetében, akik nem tudnak írni és olvasni, de van rádiójuk.

Végül pedig jelentős kompromisszumokat kellett kötni a tárgyalásos megállapodás korlátain belül. Mondhatnánk, Dél-Afrika Igazságtételi és Megbékélési Bizottsága e korlátoktól eltekintve a lehető legjobb eredményt érte el. Dél-Afrika úgy döntött, nemet mond az általános amnesztiára és igent az emlékezésre; nemet mondott a teljes körű vádemelésre és tárgyalásokra, és igent a megbocsátásra. *Dél-Afrika a harmadik utat választotta.* Azok, akik emberiség elleni bűncselekményeket követtek el, a legtöbb esetben szabadon távozhatnak, ha amnesztiáért folyamodtak. Dél-Afrika körülményei között, ahol nem volt győztes és legyőzött, nem volt más igazi alternatíva.

Dél-Afrikában, mint sok más országban is, a fő feszültség a kompromisszumpolitika és az igazságszolgáltatás radikális felfogása között figyelhető meg. Ez a feszültség jelen van azokban a dél-amerikai és kelet-európai államokban is, ahol a tekintélyelvű ural-

mat demokratikus kormányforma váltotta fel, és mindenütt különböző módokon, különféle értelmezéssel jut kifejezésre, és egyedülállóan egyetemes ügy. A chilei Manuel Antonio Garretón úgy látja ezt, mint „etikai logikát” a „politikai állami logikával” szemben.⁶ Elizabeth Jelin a görög tragédiákra hivatkozva ezt a feszültséget a „gyász/émlékezés logikája” kontra „politikai logikának” tekinti.⁷ Politikatudósok, mint O'Donnel, valamivel pragmatikusabb fénybe állítják a problémát. Számukra ez a demokrácia vagy stabil demokratizálódás szüksége az igazságszolgáltatás, egyenlőség és jóvátétel szemlélete ellenében.

A feszültség egy másik megfogalmazása az, ha különbséget teszünk a jóvátételi igazságszolgáltatás, valamint a közjóra és a jövőbeni igazságtalanságra való előrelátó összpontosítás között. Az előbbi a Nürnberg-modell, amely az egymást követő kormányok azon pozitív kötelességén nyugszik, hogy igazságot osszanak a múlt bűneiért. Ez a megközelítés, mint a nürnbergi perek elemzése, világossá teszi, valójában önmagában megkérdőjelezi az igazságszolgáltatás fogalmát. Ráadásul sok ország egy teljesen totalitárius rendszerből tér magához, nem katonai győzelem által, hanem az összeomlás állapotán és/vagy tárgyalás útján keresztül, s így meg kell békélnie a kompromisszum zavaros kérdésével. A megtorló helyett inkább az erősítő igazságszolgáltatás lehet hatásos segítség a változáshoz és a gyógyuláshoz.

Dél-Afrikában az átmenetet alapjában véve politikai kompromisszum döntötte el, és a mindig visszatérő kérdés az, volt-e erkölcsi alap ehhez a kompromisszumhoz. Azt hiszem, a valódi értelemben volt. Erkölcsileg védhető azt állítani, hogy az amnesztiát az ár, amelyet fizetnünk kellett a békéért és a stabilitásért. Akár volt katonai puccs, akár nem, egy dolog biztos: ha a tárgyalásos politika nem járt volna sikerrel, a keserű konfliktus folytatódott volna, és még sok emberi jogi visszaélés történnék, százak, talán ezrek halnak meg. Nehéz döntést kellett hozni, és ebből nem következik az, hogy ez a döntés nem nehezedik nagy súllyal azoknak a politikusoknak a lelkiismeretére, akik meghozták. Az alternatíva nézetem szerint sokkal kevésbé lett volna kívánatos, de talán sokkal pusztítóbb lett volna.

Az egyik legsúlyosabb probléma, amellyel a bizottságnak szembeülnie kell, néhány politikai vezető vonakodása, hogy elfogadja a múlt iránti felelősségét. Ahogyan a világ sok más részén, a köz-

katonákat, a biztonsági erők középszintű vezetését, vagy éppen a tábornokokat okolják azért, hogy megvalósították a politikai pártok és politikai vezetők által kigondolt politikát és törvényeket. Az előző rendszer politikai vezetői kínzóan nehéznek találják felvállalni a felelősséget azoknak a faji törvényeknek a következményeiért, amelyeket a törvénykönyvekbe bevezettek. Még nehezebbnek érzik elfogadni azt, hogy az e törvények által keltett légkör tette lehetővé a súlyos emberi jogi visszaéléseket.

Az erkölcsi rendet csupán akkor lehet visszaállítani, ha ott kezdjük, ahol az emberek a törvényeket megalkotják, vagyis a parlamentben. Csupán akkor virágozhat fel, ha a bírák ezeket a törvényeket a hátrányos helyzetűek, elnyomottak és szegények javára értelmezik. A megbékélés akkor kezdődik el, amikor a törvényeknek és értelmezésüknek érvényt szereznek. Politikai akarat és bátorság nélkül csupán szavak és kifejezések maradnak, élet nélkül.

Ez kezdődik Dél-Afrikában. Az Igazságtételi és Megbékélési Bizottságban, a kormányban, a civil társadalomban megmutatkozik az eltökéltség, hogy annak, amit a múltban megéltünk, soha nem szabad még egyszer megtörténnie. Ez az új szellem, ez az elkötelezettség az, amely az Igazságtételi és Megbéké-

lési Bizottság legnagyobb eredményének nevezhető egy olyan országban, amely nagyon sötét éjszakából botorkál egy új nap felé.

Fordította: Karnis Andrea

JEGYZETEK

- 1 Priscilla B. HAYNER: *International Guidelines for the Creation and Operation of Truth Commissions. A Preliminary Proposal*, Law and Contemporary Problems, 1996 Autumn, 173.
- 2 A konferencia címével egy könyv is megjelent: *Dealing with the Past. Truth and Reconciliation in South Africa*, eds. Alex BORAINÉ, Jenet LEVY, Ronel SCHEFFER, Cape Town, Institute for Democracy in South Africa, 1994.
- 3 *The Healing of a Nation?*, eds. Alex BORAINÉ, Jenet LEVY, Cape Town, Justice in Transition, 1995.
- 4 Michael IGNATIEFF: *Articles of Faith*, Index on Censorship, 1996/5, 113.
- 5 *Supra*, 4. jegyzet, 105.
- 6 Manuel Antonio GARRETON: *Human Rights in the Process of Democratization*, Journal of Latin American Studies, 1994, 221–234.
- 7 Elizabeth JELIN: *Barrio Women. Between the Urban and the Feminist Movement*, Latin American Perspectives, 1994, 32–48.

A STASI-AKTÁKRÓL SZÓLÓ TÖRVÉNY MÓDOSÍTÁSA

BEVEZETÉS

A Stasi-aktákról szóló törvény 1991. december 29-én történt hatálybalépésével a történelemben először nyitotta meg egy állam – a Német Szövetségi Köztársaság – egy titkosszolgálat, az egykori Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztériumának az archívumát. Ez egyúttal a magyar–osztrák határon húzódó vasfüggöny 1989 őszi történő megnyitásával kezdődő „békés forradalom” egyik lényeges vívmánya volt. A korábbi NDK állandó állami megfigyeltetésének áldozatai nagy személyes bátorsággal elfoglalták a berlini Stasi-központot, és egészen az éhségstrájkig is elmenve kikényszerítették az akták nagy részének biztonságba helyezését és megnyitását. Ezt megelőzően maga a Stasi csak az akták kis részét tudta megsemmisíteni.

Már az állambiztonság által felhalmozott, a mai napig meglévő adatállomány puszta mennyisége is lélegzetelállító és félelmetes: egyedül a Stasi-aktákért felelős szövetségi megbízott 1991-ben alapított hivatalának berlini központjában 24,6 kilométernyi anyagot raktároznak jelenleg, a külső kirendeltségeken továbbá 39,6-et (összesen tehát 64,2 kilométer aktát), amelyeknek a központban 2001-ig kb. a felét, a kirendeltségeken közel háromnegyedét archiválták. A még fel nem dolgozott akták részben ömlesztve, zsákokban találhatóak, így azokat először fáradtságos munkával – a legmodernebb szoftverek bevetésével – rekonstruálni kell. Az állambiztonság azonban nemcsak papíron gyűjtött információkat, hanem fülnyomatokat és a megfigyelt személyektől származó szagmintákat is őrzött. A Stasi által végzett megfigyelés az áldozatok életének legintimebb területeit érintette, és bizonyos esetekben olyan messzire is elment, hogy akár maguk a férjek figyelték meg a feleségüket s írtak róluk jelentéseket a „cégnek”, ahogy a köznyelv az állambiztonságiakat nevezte. Egy polgárjogi harcos, akit ily módon figyeltettek, az archívumok megnyitása után el is vált a férjétől.

A Stasi-akták megnyitásáról szóló döntés széles körű és heves vitát váltott ki. Egyesek azon félelmüknek adtak hangot, hogy egy ilyen lépés az újraegyesített Németország belső békéjét veszélyezteti, és az áldozatok „saját” besúgójuk elleni bosszújára lehet számítani. Ezzel szemben az első Stasi-aktákért fele-

lős szövetségi megbízott, Joachim Gauck mindig azt hangsúlyozta, hogy múlt nélkül nincs jövő sem. Mint e tisztségétől vett búcsúja alkalmából mondta 2000 októberében: „Az akták nemcsak az igazságot fedik fel emberekről, de e sok igazság nélkül, amelyek minket is lelepleznek, ítélőképességünk, civil kurázsink lenne szegényebb.”

A Stasi-aktákról szóló törvény, amely – elsősorban a polgárjogi mozgalom nyomására – a német egyesítési szerződés és ezzel a német alkotmányos rend részévé vált, négy lényeges célt tűzött ki (1. §):

1. az állami elnyomás és megfigyelés áldozatainak aktáit hozzáférhetővé kell tenni, hogy „megismerhessék a Stasi hatását személyes sorsuk alakulására”;

2. 2006-ig lehetővé kell tenni a közszolgálatban dolgozók, politikusok, vállalatvezetők és ügyvezetők korábban az Állambiztonsági Minisztérium számára végzett tevékenységének vizsgálatát;

3. huzamos időre biztosítani kell a Stasi történetének történeti-politikai vizsgálatát;

4. garantálni kell minden érintett személy személyiségi jogainak védelmét.

A négy cél között nincs hierarchia, egymással egyenrangúak. Különösen az utolsó cél vetett és részben vet fel nehéz kérdéseket, mert alapjában véve a Stasi az általa gyűjtött valamennyi személyes adatot a régi Szövetségi Köztársaságban érvényes jogelvek, különösen az információs önrendelkezés jogának megsértésével szerezte. Éppen ezen az alapon hallatszottak olyan hangok az egykori Nyugat-Németországban a Stasi-aktákról szóló törvény megszavazása előtt, amelyek az összes akta megsemmisítéséért szálltak síkra, arra hivatkozva, hogy csak így kerülhető el az információs önrendelkezési jog megsértésének állandósítása. Ezek a „végső törlést” kívánó hangok azonban a döntésnél végül nem érvényesültek.

A törvényalkotó sokkal inkább a korábbi NDK polgárjogi mozgalmának értelmezését fogadta el, és az akták differenciált adatvédelmi feltételek melletti megőrzéséről és megnyitásáról rendelkezett, számításba véve egyrészt a transzparencia elvét az áldozatok számára, másrészt pedig a történeti-politikai feldolgozás célját. Épp a Stasi-akták megnyitásával realizálódott az áldozatok számára a szabad jogállam egyik központi eleme, nevezetesen az a jog, hogy megismerhessék, amit az állam (jelen esetben egy

megszűnt állam) róluk tud. Joachim Gauck találon értékeli a jogállami kritériumokkal mérve jogtalanul létrejött információgyűjteményeket: „Mi úgy szemléljük az alaptörvényen túli jogi-politikai területet, hogy ennek a köztársaságnak a jogállami rendjét minél inkább figyelembe vehessük.”

Anélkül, hogy a törvény egyes részleteibe belemennénk,¹ felvázoljuk annak alapvonalait. Az állambiztonság aktáinak felhasználása főszabály szerint tilos, illetve csak ott lehetséges, ahol ezt a törvény megengedi. A törvény a személyek négy kategóriáját különbözteti meg:

a) az érintettek azok a személyek, akiket az állambiztonsági szolgálat célzottan megfigyelt;

b) az állambiztonsági szolgálat munkatársai a főfoglalkozású, hivatalos munka- vagy szolgálati viszonyban álló személyek, illetve az állambiztonsági szolgálat tisztjei, vagy olyan személyek, akik úgy nyilatkoztak, hogy készek munka- vagy szolgálati viszony nélkül az állambiztonságiaknak információkat szolgáltatni (nem hivatalos munkatársak [német rövidítéssel IMS, azaz inoffizielle Mitarbeiter – *a fordító*]);

c) kedvezményezettek azok a személyek, akiket az állambiztonsági szolgálat jelentősen támogatott, leginkább foglalkozásbeli vagy egyéb gazdasági előnyök biztosításával (például élsportolók), vagy akik az állambiztonsági szolgálat rendelkezése alapján mentesültek büntetőjogi felelősségre vonás alól, vagy akik az állambiztonsági szolgálat tudtával, felbujtására vagy támogatásával büntettet támogattak, készítettek elő vagy követtek el;

d) a harmadikak azok a személyek, akikről az állambiztonsági szolgálat információkat gyűjtött anélkül, hogy célzottan megfigyelte volna őket.

E fogalmak gyakorlati alkalmazása azért nehéz, mert az NDK-ban az egyéni életutak gyakran keresztettk ezeket az absztrakt kategóriákat. Így lettek a nem hivatalos munkatársak beszerzésük előtt megfigyelték (hogy a totalitárius rendszer kivizsgálhassa megbízhatóságukat – jóllehet a kifejezett törvényi szabályozás szerint ők nem érintettek), de – újfent – áldozatai a megfigyelésnek és a megtorlásnak, ha beszerzésük után megbízhatatlannak bizonyultak vagy ők mondták fel az együttműködést (s ettől az időponttól kezdve érintettként kell kezelni őket). A tettesek ily módon áldozatok lettek és fordítva. A törvény előírja, hogy egy aktában található minden egyes információra nézve külön kell megállapítani, hogy az, akire az információ vonatkozik, a munkatárs, a kedvezményezett, az érintett vagy a harmadik kategóriájába sorolható-e. A megállapításnál mértékadó, hogy az információt milyen célból vették fel az aktába. Ennek azért van jelentősége, mert a törvény különböző személycsoportoknak részben különböző jogokat biztosít.

Egy lényeges ponton azonban egyáltalán nem tesz különbséget a törvény: mindenkinek, tehát mind a megfigyelés által érintett személyeknek, mind az állambiztonsági szolgálat munkatársainak vagy kedvezményezettjeinek és a harmadikak közé soroltaknak is joguk van felvilágosítást kapni arról, vannak-e róluk akták; joguk van ezekbe az aktákba betekinteni és róluk másolatot kérni. Ezen felül a megfigyelés áldozatai kérhetik a fedőnevek felfedését (vagyis megismerhetik az őket figyelő állambiztonságiak igazi nevét). Az aktába való betekintés jogának most is nagy gyakorlati jelentősége van és nagymértékben élnek is vele. A törvény hatálybalépése óta majdnem kétmillióan nyújtottak be igényt az aktákba való betekintésre, a beérkező igények száma jelenleg is tízezer körül van havonta. A kérelmek száma mindig akkor emelkedik észrevehetően, ha a politikai vitákban ismét a Stasi-akták „végső tórlését” (azaz az akták lezárását) veszik fontolóra.

Csak az érintetteknek és a harmadikaknak adott lehetőséget a törvény arra, hogy anonimizálathassák vagy teljesen kitörölthessék a saját személyükre vonatkozó információkat, de ez egy későbbi időpontban vált volna lehetővé, s végül (mivel a 2002. évi törvénymódosítás ezt a szabályozást hatályon kívül helyezte) soha nem is vált gyakorlattá. E rendelkezés alapja az a megfontolás volt, hogy a történeti-politikai feldolgozásra és a köztisztviselők múltjának felülvizsgálatára rendelkezésre álló időszak után a megfigyelés áldozatainak az információs önrendelkezéshez és az emberi méltóság védelméhez való jogának kell érvényesülnie. Minden egyes ember, akinek a privát szférája megalázó és fájdalmas részletei az állambiztonság aktáiban dokumentálódtak, egy átmeneti idő után rendelkezék azzal a joggal, hogy a személyére vonatkozatható összes információt törölthessék ezekből az aktákból.

Az állami és helyhatósági hivatalok, de a parlamentek is kezdeményezhetik 2006 végéig a szövetségi megbízottnál a köztisztviselőknek, állásra pályázóknak, a képviselőjelölteknek és képviselőknek az állambiztonsági szolgálattal való korábbi kapcsolata vizsgálatát. A Német Szövetségi Parlament és az új tartományok parlamentjeinek többsége saját szabályozást alkotott arra vonatkozóan, miként kell eljárni abban az esetben, ha bebizonyosodik a választott képviselők kapcsolata az állambiztonsággal. E szabályozások egy része meghatározott feltételek mellett a Stasi volt munkatársai nevének nyilvánosságra hozatalát írja elő.

A közszolgálatban dolgozók felülvizsgálatát korábban és most is különböző módokon alkalmazták, s ezt többször támadták is. A törvény maga zárja ki az úgynevezett fiatalkori bűnökről tanúskodó információk felhasználását, vagyis nem veszik figyelembe az állambiztonság számára a tizennyolcadik életév betöl-

tése előtt végzett tevékenységet. A szövetségi megbízott hivatala „nem vállalja fel egy állami tisztítógépezet ódiumát, amiért olyan adatokat szolgáltat ki, amelyek alapján tanárok, rendőrök, katonák, politikusok és egyházi emberek múltját vizsgálják felül, s közülük néhányan elvesztik az állásukat”.² Az átadott információk munkajogi-közszolgálati jogi következményeiről a döntést nem a hivatal, hanem az adott vezető és a munkaadó hozza meg. A munkaügyi és a közigazgatási bíróságok joggyakorlata differenciált kritériumokat fejlesztett ki ezen a területen, hogy az egyes esetekben igazságos döntések születhessenek.

A német újraegyesítés és a Stasi-akták első megnyitása óta eltelt idő alatt változott az akták felhasználásának célja és súlypontja. Egyrészt növekszik azoknak az eseteknek a száma, amikor elhalálozott érintettek aktáiba a hozzátartozók kérnek betekintést. Másrészt a közszolgálati dolgozók, képviselők és vállalatvezetők felülvizsgálatának 2006-os befejezése után a Stasi-aktákért felelős szövetségi megbízott feladata elsősorban abban áll majd, hogy hosszú távra biztosítsa az állambiztonsági szolgálat tevékenységének történeti-politikai feldolgozását. „A SED [Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, azaz a Német Szocialista Egységpárt – *a fordító*] diktatúrája, éppúgy, mint a nemzetiszocializmus, része a német történelemnek, s ezt minden generációnak tudomásul kell vennie és fel kell dolgoznia.”³

A Stasi-aktákról szóló törvény tízéves alkalmazása során alapjában jól bevált. Azok a törvény elfogadása kapcsán szórványosan hangoztatott félelmek, miszerint az akták megnyitása áthidalhatatlan ellentétekhez vezet a társadalomban, legfőképpen a „tettesek” és az „áldozatok” között, nem igazolódtak. A törvény lényegi alkotórésze és szükséges feltétele volt a német újraegyesítésnek. Emlékeztet, hogy a volt keletnémet polgárjogi mozgalom attól tette függővé az egyesülési szerződéshez szükséges hozzájárulását a Népi Kamarában, hogy az rendelkezik-e a Stasi-akták megnyitásáról, s e követelésének éhségstrájkjal is nyomatékot adott. Ennek eredményeképp csatolták az egyesülési szerződéshez a megnyitásról rendelkező speciális mellékletet, amit aztán kétharmados többséggel fogadott el a törvényhozó, így az alkotmányos minőséggel bír.⁴ Időközben a Stasi-aktákról szóló törvény gyakran figyelembe vett szabályozási modellt vált azokban a kelet-európai országokban, amelyek részben szintén a volt titkosszolgálati archívumaik megnyitása mellett döntöttek.

A TÖRVÉNYMÓDOSÍTÁS HÁTTERE

A 2002 nyári törvénymódosítás közvetlen indoka a Szövetségi Közigazgatási Bíróságnak a Helmut Kohl és a Stasi-aktákért felelős szövetségi megbízott [hiva-

talos neve: a volt Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztériumának aktáiért felelős szövetségi megbízott – *a fordító*] közötti jogvitában hozott döntése volt.⁵ Mint ismeretes, a volt kancellár sikerrel támadta meg a szövetségi megbízott azon döntését, amely a sajtó számára hozzáférhetővé tette a Stasi által róla vezetett akták egy részét. A bíróság Kohlnek adott igazat a törvény 32. § (1) és (3) bekezdésére hivatkozva, amely az akkor hatályos szöveg szerint a következőképpen rendelkezett: ”(1) Az Állambiztonsági Szolgálatok tevékenységének történeti-politikatudományi feldolgozása, valamint az állampolgári-politikai képzés céljából a Szövetségi Megbízott rendelkezésre bocsátja: [...] a közéleti személyiségek, politikai funkciót betöltők vagy állami tisztséget viselők – ha nem érintettek vagy harmadikak – személyes adatait tartalmazó dokumentumokat, [...] ha azok felhasználása különösen védendő jogos érdeküket nem sérti. [...] (3) Személyes adatok csak akkor hozhatók nyilvánosságra, ha [...] azok közéleti személyiségek, politikai funkciót betöltők vagy állami tisztséget viselők – ha nem érintettek és harmadikak – személyére vonatkoznak, [...] és a nyilvánosságra hozatal különösen védendő jogos érdeküket nem sérti.” A 34. § (1) bekezdése a fenti kitételeket az iratoknak az írott sajtó, a rádió és televízió, segédvállalkozásaik, valamint az ezek részére szerkesztői-újságírói munkát végzők rendelkezésére bocsátása esetére rendelte alkalmazni.

A Szövetségi Közigazgatási Bíróság azért tiltotta meg a Kohlról szóló dokumentumok kiadását újságíróknak és kutatóknak, mert a Stasi által megfigyelt személyként egyértelműen az „érintett” kategóriájába volt sorolható. A döntés, amit heves vita követett,⁶ végül oda vezetett, hogy a szövetségi megbízott leállította a kutatói engedélyre vonatkozó kérelmek további feldolgozását, egyben arra is utalt, hogy e döntés fényében fontos kutatói tervek és már megjelent publikációk egész sora nem is lett volna engedélyezhető. S bár a bíróság döntése formálisan csak a felekre volt kötelező erejű, gyakorlatilag mégis a teljes engedélyezési gyakorlat felülvizsgálatára kötelezte a szövetségi megbízottat. Hiszen ha az nem csak a feleket kötötte volna, a Kohl-ügyön messze túlmutatóan igen érzékenyen befolyásolta volna a politikai-történettudományi kutatásokat (például az 1953. június 17-ei berlini munkásfelkelés háttérének feldolgozását), hiszen ezek más tudományterületeknél sokkal jobban rá vannak utalva személyes adatok felhasználására.

A Szövetségi Közigazgatási Bíróság döntését kifejezetten csak a törvény értelmezésére alapozta, és nyitva hagyta azt az alkotmányjogi kérdést, hogy a szövetségi megbízott eddigi gyakorlata nem sértette-e az érintettek információs önrendelkezési jogát.

Ugyanakkor a bíróság azt is egyértelművé tette, hogy a törvényhozónak egy esetleges törvénymódosítás esetén bizonyos alkotmányos előírásokat figyelembe kellene vennie. Különösen azt kéne gondosan vizsgálnia, hogy a politikai funkciót betöltők és állami hivatalviselők információs önrendelkezéshez való jogának sérelmét kielégítően igazolja-e a közérdek, hogy a választott eszköz a kívánt cél eléréséhez alkalmas és szükséges-e, s hogy a korlátozás még akkor se lépje túl az elviselhetőség küszöbét, ha a korlátozás mértéke és az azt igazoló okok egymással egyébként arányban állnak.

A MÓDOSÍTÁS TARTALMA

A bíróság döntése heves nyilvános vitát váltott ki a következményekről és egy esetleges törvénymódosítás szükségességéről.⁷ A vitában emellett leginkább a történettudomány képviselői érveltek, de maga a szövetségi megbízott is a módosítás szükségessége mellett foglalt állást,⁸ ezért az SPD és a Zöldek frakciója végül törvényjavaslatot nyújtott be a Bundestagban a Stasi-archívumról szóló törvény ötödik módosításáról.⁹ A javaslatot 2002. június 24-én tárgyalta másodszor a Bundestag belügyi bizottsága.

A törvényjavaslat a vita középpontjában álló 32. § újrafogalmazása mellett – amin a törvényhozási eljárás során még többször lényegesen módosítottak – a 14. § teljes eltörlését is előírta, amely 2003. január 1-jétől jogot biztosított a megfigyelések áldozatainak a személyükre vonatkozó adatokat tartalmazó iratok anonimizálásához vagy megsemmisítéséhez. Ez a paragrafus azért került bele az eredeti, 1992-es törvénybe, hogy garantálja a megfigyelték jogát ahhoz, hogy a róluk a jogállamiságot sértő módon gyűjtött adatok egy meghatározott – utóbb kétszer meghosszabbított – időszak után ne maradjanak fenn. A rendelkezés magja az 1992-ben kialakult kompromisszum volt a történettudománynak, a polgári jogi mozgalomnak és a nyilvánosságnak a Stasi tevékenysége feldolgozásához fűződő legitim érdeke és a megfigyelések áldozatainak információs önrendelkezési joga között. A megsemmisítési és anonimizálási jog érvényesíthetőségének kezdő időpontját a feldolgozás során tapasztalt nehézségek miatt utóbb kétszer meghosszabbították, legutóbb 1998. december 4-éről 2003. január 1-jére.

Az ötödik törvénymódosítási javaslat megalkotói a paragrafus végleges eltörlését azzal indokolták, hogy egyrészt a szövetségi megbízott hivatalában található iratokat még mindig nem tárták fel teljesen, másrészt az eltelt tíz év tapasztalatainak birtokában az anonimizálás és a megsemmisítés többé nem szükséges, mert szavatolt az iratok biztonságos őrzése. Rá-

adásul a hivatal által használt, a Stasitól átvett nyilvántartási rendszer oly mértékben hagyatkozik a személyes adatokra, hogy a különböző archiváliák közötti tematikus összefüggéseket gyakran csak a személynevek és születési dátumok segítségével lehet rekonstruálni, s ezt az adatok anonimizálása végleg lehetetlenné tenné.¹⁰ A vita során az anonimizáláshoz való, az 1992-es törvényhozó által szavatolt jogot részben mint „alulról jövő iratmegsemmisítést” kritizálták. A javaslat megalkotói végül arra is utaltak, hogy az általános levéltári jog szerint sem kell a jogállamisággal ellentétes módon létrejött archívumokat – például a náci időkből származókat – megsemmisíteni, és a Stasi-archívumot sem kell másképp kezelni.

A koalíciós frakciók javaslata továbbá azt is előírta, hogy a 32. § (1) és (3) bekezdésének értelmében a közéleti személyiségekről, a politikai funkciót betöltőkről és az állami tisztséget viselőkről szóló dokumentumok felhasználása a törvény erejénél fogva mindaddig megengedett legyen, ameddig az azokban található adatok „a közéletben játszott szerepükkel, politikai vagy hivatali funkciójukkal kapcsolatosak”.¹¹ Végül a javaslat törvényerőre kívánta emelni a szövetségi megbízott által belső rendelkezésben már 2001-ben szabályozott értesítési eljárást. Az erre vonatkozó, a törvénybe újonnan beiktatni kívánt 32/A. § a következőképpen hangzott: „(1) Ha dokumentumokat a 32. § (1) bekezdés 4. pontja alapján bocsátanak rendelkezésre [közéleti személyiségek, politikai funkcióval bírók, állami tisztségviselőkre vonatkozó dokumentumok – a javaslatot benyújtók megjegyzése], az érintett személyeket a rendelkezésre bocsátás tényéről és az iratok tartalmáról előzetesen értesíteni kell, hogy azok az iratok hozzáférhetővé tétele ellen kifogást emelhessenek. A szövetségi megbízott a kifogásokat a 32. § (1) bekezdésében előírtak szerint mérlegeli és bírálja el. Az iratok csak a mérlegelés eredményének közlésétől számított két hét elteltével válnak hozzáférhetővé. (2) Nem szükséges az értesítés, ha az érintett személy jogos érdekének sérelmétől nem kell tartani, ha az nem lehetséges, vagy ha aránytalanul nagy nehézségekkel járna.”

Miután a módosító javaslatot a Bundestag belügyi bizottsága a második meghallgatás során részletesen megtárgyalta, többséggel elfogadta, mert azt mint a volt keletnémet polgárjogi mozgalom örökségét „fontosnak és központi jelentőségűnek” látta.¹² A többségi álláspont szerint az akták kiadásáról a szövetségi megbízottnak kell határoznia, a végső döntés jogának az érintettekre hagyása már csak azért sem járna gyakorlati haszonnal és azért sem volna igazságos, mert a szövetségi megbízott döntése a bíróságon megtámadható. A bizottság ellenzéki tagjai ugyanakkor komoly kételyeket támasztottak a 32. § új megfogalmazásával

kapcsolatban,¹³ és a javaslat megítélése szempontjából azt tekintették mérvadónak, hogy az „rendelkezik-e az akták kiadásáról szóló döntés hatékony, demokratikus-jogállami kontrolljáról”. Mivel az ellenzék álláspontja szerint a javaslat nem mondta ki egyértelműen, hogy az iratok kiadását meg kell tagadni, ha azok az érintettekről alapjogaikat sértő módon gyűjtött adatokat tartalmaznak, az a közéleti személyiségek személyes adatainak védelmét alkotmányellenesen korlátozza.¹⁴ Az ellenzéki pártok fellépése már előre jelezte, hogy a felek kompromisszumra kényszerülnek. A belügyi bizottság tanácskozásának lezárulta után a koalíciós frakciók megegyezésre is jutottak az FDP frakciójával a javaslat központi szabályának a közéleti szereplők személyiségi jogainak védelmére vonatkozó módosításáról, amit röviddel a törvényjavaslat záróvitájának vége előtt be is nyújtottak a Bundestagban.¹⁵ Eszerint a személyes adatokat tartalmazó iratokat csak akkor lehet a kutatók és az újságírók rendelkezésére bocsátani, ha annak rögzítésén kívül, hogy az érintett személynek nem sérül különösen védendő jogos érdeke, a mérlegelésnél azt is figyelembe veszik, hogy „az adatgyűjtés a megfigyelt emberi jogainak egyértelmű megsértésével történt-e”.

Az anonimizáláshoz és megsemmisítéshez való jog eltörlését ezzel szemben az összes frakció támogatta az egész törvényhozási eljárás során.¹⁶ Ezen kívül a koalíciós frakciók és az FDP közös javaslata a következőképpen egészítette ki az akták kiadásában érintettek előzetes értesítését előíró szabályt: „Ha a szövetségi megbízott és az érintett között nincs megegyezés [az iratok kiadásáról – a benyújtók megjegyzése], az iratokat csak a mérlegelés eredményének közlését követő két hét elteltével szabad hozzáférhetővé tenni.”¹⁷ Ez az indoklás szerint azt kívánta nyilvánvalóvá tenni, „hogy a személyes adatok rendelkezésre bocsátása során az érintettekkel a legteljesebb egyetértésre kell törekedni”. Ugyanakkor az érintettek számára nyitva kell hagyni a lehetőséget arra, hogy az adatok rendelkezésre bocsátása ellen bírói jogvédelmet kérjenek.

A Stasi-archívumról szóló törvény ötödik módosítása a Bundestag és a Bundesrat záróvitája lezárultával, 2002. szeptember 6-án lépett hatályba.¹⁸ A vitatott 32. § (1) bekezdés jelenleg hatályos szövege így hangzik (a tartalmi változások dőlt betűvel):

„(1) Az Állambiztonsági Szolgálatok tevékenységének történeti-politikatudományi feldolgozása, valamint állampolgári-politikai képzés céljából a szövetségi megbízott rendelkezésre bocsátja:

1. a személyes adatokat nem tartalmazó dokumentumokat,
2. a személyes adatokat anonimizált formában tartalmazó dokumentumok másolatát, *az anonimizálás nem szükséges, ha az adatok köztudomásúak;*

3. az állambiztonság volt munkatársainak személyes adatait tartalmazó dokumentumokat, kivéve, ha azon személyek személyes adatait tartalmazzák, akik a tizennyolcadik életévük betöltése előtt végeztek állambiztonsági tevékenységet;

4. az állambiztonság kedvezményezettjeinek személyes adatait tartalmazó dokumentumokat;

5. *közéleti személyiségek, politikai funkciót betöltők és állami tisztséget viselők személyes adatait tartalmazó dokumentumokat, ha azok a közéletben betöltött szerepükre, politikai funkciójuk, illetve állami tisztségük gyakorlására vonatkoznak;*

6. egyéb személyes adatokat tartalmazó dokumentumokat, az érintett személyek írásbeli engedélyével; az engedélyben meg kell jelölni a kérvényező, a felhasználás célját és a felhasználók személyét.

A 3. és 4. pont szerinti személyre vonatkozó adatokat tartalmazó iratokat csak akkor lehet rendelkezésre bocsátani, ha felhasználásuk az azokban megnevezett személyek különösen védendő jogos érdekét nem sérti. *A mérlegelésnél különösen azt kell figyelembe venni, hogy az információszerezés a megnevezett személyek emberi jogainak megsértésével történt-e.”*

A 32. §-nak a kiadott iratok nyilvánosságra hozatalára vonatkozó (3) bekezdése ennek megfelelően módosult.

ÉRTÉKELÉS

A Stasi-aktákról szóló törvény ötödik módosítását két olyan kérdés újraszabályozására korlátozta a törvényhozó, amelynek közvetlen gyakorlati szükségét látta. A törvény alapvető, novelláris változtatásától, különösen annak az általános levéltári joggal való harmonizálásától még eltekintett.

Az anonimizálásra vonatkozó szabály eltörlése annak a sürgető igénynek tesz eleget, amit – különböző intenzitással – a történettudomány, a polgárjogi mozgalom képviselői és a szövetségi megbízott támasztottak. A törvényhozónak ez a döntése azonban véleményem szerint végeredményben indokolatlan, és a Stasi által megfigyelt jogainak csorbításához vezet – függetlenül attól, hogy közéleti személyiségekről, politikai funkciót betöltőkről vagy állami tisztségviselőkről van-e szó vagy sem. Az eredeti törvényszövegben a megfigyeltnek a jogállamisággal ellentétes módon gyűjtött adataik megsemmisítéséhez való jogát úgy hozták összhangba az adatok (különösen az „aktáikba tekintés” útján a megfigyelt által) megismeréséhez és feldolgozásához fűződő érdekekkel, hogy a megsemmisítésre vonatkozó igény érvényesíthetőségét hosszabb – utóbb kétszer meghosszabbított – időszakra felfüggesztették. Ez a – sohasem hatályos – rendelkezés eleve figyelembe vette a tudományos fel-

dolgozáshoz fűződő érdekeket azáltal, hogy kizárta az anonimizálás jogának érvényesítését abban az esetben, ha a (személyes) adatok a politikai-történettudományi kutatásokhoz szükségesek.¹⁹ A szabályozásnak ezt az elemét a módosításról szóló vita során még a tudomány képviselői is figyelmen kívül hagyták.

Ha a koalíciós frakciók módosító javaslata arra hivatkozik, hogy a törvény hatálybalépése után az iratokat a szövetségi megbízott hivatalában feltételezhetően a törvény előírásainak megfelelően, biztonságosan őrzik, akkor épp amellet siklik el, ami a lényeg: a megfigyelték információs önrendelkezési joga ugyanis nem arra korlátozódik, hogy a jogállamiságba ütköző módon róluk létrehozott iratokat biztonságban tudhassák. Sokkal inkább az adatokkal való rendelkezés jogától fosztotta meg őket véglegesen a törvényhozó, ráadásul olyan iratok esetében is, amelyek megőrzéséhez nem fűződik politika- és történettudományi érdek. Más szóval: a törvénymódosítás huzamos időre általában is előbbre helyezi a tudomány (és a média) érdekeit a volt Állambiztonsági Minisztérium teljes archívumára vonatkozóan a részben legintimébb szféráikban megfigyelték adatvédelemhez való jogával szemben. Nekik az 1992-es törvényhozói elképzelés szerint nem azért volna meg a joguk (és nem a kötelességük) a róluk szóló iratok anonimizálására, mert alapos okkal kételkedhetnének abban, hogy a szövetségi megbízott hivatalában az iratokat biztonságosan őrzik, hanem sokkal inkább azért, mert az emberi méltóságukból levezetett információs önrendelkezési joguk lehetőséget ad rá, hogy – tíz év után mindenképpen – biztosak lehessenek abban, hogy senki sem szerez többé tudomást a Stasi bizonyos megalázó megfigyeléseiről, még akkor sem, ha akár csak a hivatal valamely jóindulatú munkatársa is az illető. 2002-ben a törvényhozó ennyiben a kutatási szabadság javára és a megfigyelés áldozatai adatvédelemhez való jogának hátrányára döntött.

Igazságos és alkotmányos módon egyensúlyozza ki ezzel szemben a közéleti személyiségek, a politikai funkciót betöltők, az állami tisztséget viselők és a kutatás és a média érdekeit a 32. § lényegi változtatása. Kiváltképp megfelel a módosítás a Szövetségi Közigazgatási Bíróság által a Szövetségi Alkotmánybíróság gyakorlata alapján megformált kritériumoknak. A volt Állambiztonsági Minisztérium tevékenységének politika- és történettudományi feltárása az egyesült Németországban az egyesülési szerződés aláírói által is hangsúlyozott közérdek. Ezt az érdeket azonban a megfigyelték – még akkor is, ha közéleti személyiségekről, politikai vagy állami funkciót viselőkről van szó – esetleges különösen védendő jogos érdekeinek egyidejű gondos mérlegelésével szabad figyelembe venni. Azt már a koalíciós javaslat indoklása is hangsúlyozta, hogy

az iratok kiadása a személyiségi jogok durva megsértésére tekintettel (jelentse azt akár az iratok tartalma, akár a megfigyelés módja) megtagadható. Azt, hogy a telefonbeszélgetésekről készített hangszalagok és jegyzőkönyvek semmiképpen sem bocsáthatók rendelkezésre, a szövetségi megbízott a Kohllal folytatott vitában már a bíróság döntése előtt elismerte.

A 32. § most elfogadott újrafogalmazása ezt az eredetileg csak a módosító javaslat indoklásába foglalt szempontot a törvényszövegben is hangsúlyozta: az adatok kiadhatóságának mérlegelése során *különösen* kell azt figyelembe venni, hogy az információszerzés egyértelműen a megfigyelték emberi jogainak megsértésével történt-e.²⁰ Ez a megfogalmazás egyértelművé teszi, hogy az emberi jogok sérelmével végzett információszerzés hiányában is sérülhet az érintettek valamely különösen védendő jogos érdeke, és így az iratok kiadása megtagadható például akkor, ha a volt keletnémet állami kórházak pácienseinek orvosi titoktartás alá eső adatairól van szó. Ugyanakkor rögzíteni is kellett az emberi jogokat sértő módon szerzett információk kritériumait, mert a tapasztalatok szerint nem minden esetben állapítható meg, hogy a Stasi milyen módon szerezte az adatokat. Nem ellenkezik semmiféle alkotmányjogi megfontolással az sem, hogy a megfigyelt közéleti személyiségeknek, valamint a politikai vagy állami tisztséget viselőknél ugyanezen feltételek mellett jogaik fokozottabb sérelmét kell elviselniük, ha a kérdéses adatok a közéletben betöltött szerepükkel vagy politikai- és hivatali tevékenységükkel kapcsolatosak. Bizonyosan lesznek majd esetek, amikor a közéleti és magánéleti szerep elhatárolása nehézségekbe ütközik majd, ez azonban e megkülönböztetés szükségességét és igazságosságát nem kérdőjelezi meg. Továbbá nem kezeli a törvénymódosítás – mint ahogy azt kritikusai vélik – egyenlően a „tetteseket” és az „áldozatokat”. Ezt a megkülönböztetést egyébként sem lehet a Stasi aktáiban oly módon leképpezni, hogy valaki vagy „tettes” volt vagy „áldozat”. Számtalan olyan eset vált ismertté, amelyben a Stasi valamikori vagy még aktív munkatársakat és kedvezményezetteket figyelt meg. Ezért kívánta meg már az eddig hatályos törvény is azt, hogy még a volt munkatársakról és kedvezményezettekről szóló akták kiadása előtt is vizsgálják meg, hogy az nem sérti-e az érintett személyek különösen védendő jogos érdekét.

Az értesítési eljárás törvényi rögzítése is az iratok kiadásában és nyilvánosságra hozatalában érintett személyek helyzetének erősödéséhez járult hozzá. Mint ismeretes, a szövetségi megbízott saját hatáskörében már a módosítás előtt rendelkezett a megfelelő eljárásról, hivatala azonban azelőtt másképp járt el, ami ismételtten oda vezetett, hogy voltak, akik a médiából értesültek arról, hogy a Stasi aktát vezetett róluk. Éppen

ezért üdvözlendő a most előírt értesítési eljárás intézménye. A 32. § most elfogadott módosítása ugyanakkor azt is egyértelművé teszi, hogy a szövetségi megbízott egyes esetekben az érintett személy kifogását gondos mérlegelés után figyelmen kívül hagyhatja.

Ugyanakkor tartalmaz a törvénymódosítás egy érdeemben aligha igazolható megkülönböztetést: a valamikori munkatársakról és kedvezményezettekről szóló akták kiadása előtt is éppúgy megköveteli az azok visszatartásához fűződő jogos érdekek vizsgálatát, mint az olyan közéleti személyiségek, politikai és állami tisztséget viselők esetén, akik sem munkatársak, sem kedvezményezettek nem voltak, ugyanakkor a volt munkatársak és kedvezményezettek esetében nem ír elő előzetes értesítési eljárást. Pedig a 32. §-ban megnevezett személyek mindegyikére azonos mértékben kellene vonatkoznia az információs önrendelkezési jog alkotmányos előírásának. Ettől függetlenül nem sért törvényt a szövetségi megbízott, ha a mérlegelés során arra a következtetésre jut, hogy egy volt munkatársnak a róla szóló akták kiadását ugyanúgy tudomásul kell vennie, mint egy olyan közéleti személyiségnek vagy hivatalos személynek, aki sem munkatárs, sem kedvezményezett nem volt.

A törvény további módosítása, különösen az általános levéltári joggal való harmonizációja során nagyon óvatosan kell eljárni, hogy az ne veszélyeztesse azt az egyensúlyt, amit a törvényhozónak a megfigyelések áldozatai adatvédelemhez való joga és a Stasi tevékenységének feldolgozásához fűződő közérdek között 1991-ben sikerült kialakítania. A Stasi-archívumról szóló törvény mindig is „különös szabályozás” volt az általános levéltári joghoz képest. Ugyanakkor hosszú távú reintegrációja elképzelhető, ennek során azonban mindig tekintetbe kell majd venni az archívum érzékeny tartalmának egyediségét. Egy – eddig alig említett – különbség például az, hogy a Stasi-akták esetében sohasem vizsgálta jogállami módon működő levéltári igazgatás azt, hogy tartalmuk archiválásra érdemes-e. Az, hogy a törvényhozó az archívum teljes tartalmát annak nyilvánította, az egy felosztott titkosszolgálat aktáinak történelmileg mindaddig példátlan megnyitásával magyarázható.

Ahhoz mindenesetre ragaszkodni kell, hogy azok, akikről az Állambiztonsági Minisztérium aktát vezetett, legyenek akár érintettek vagy harmadikak, vagy akár munkatársak és kedvezményezettek, iratbetekintési joggal időbeli korlátozás nélkül élhessenek. A szövetségi megbízott hivatalába beérkező igények száma mutatja, milyen fontos ez a jog még ma is. És a hírek szerint a számok még tovább emelkednek, amikor a nyilvánosságban – differenciálatlanul – az „akták lezárásáról” folyik a vita. A megfigyelt iratmegismerési és betekintési jogát a törvény ötödik módosításáról szóló vita során komolyan senki nem is kérdőjelezte meg. Az a

polgárjogi mozgalom egyik legfontosabb vívmánya, még akkor is, ha az időbeli távolság növekedésével a tudományos kutatás jelentősége is növekszik majd.

Fordította: Győry Csaba

JEGYZETEK

- 1 A törvény német és angol nyelven lehívható a szövetségi megbízott nagyon instruktív weboldaláról: <http://www.-bstu.de>.
- 2 *A Stasi-akták szövetségi megbízottjának ötödik tevékenységi te-rülete*, 2001, 11.; a beszámoló, amely egyben a hivatal tíz-éves tevékenységéről szól, német nyelven megtalálható: <http://www.bstu.de>.
- 3 Uo., 12.
- 4 A szövetségi megbízott hivatalának volt igazgatóját, a jelenleg államtitkár Hansjörg Geigert idézi Heribert PRANTL: *Vorrang für das öffentliche Interesse. Den Vätern des Stasi-Unterlagengesetzes ging es um größtmögliche Aufklärung der DDR-Realität [A közérdek az első. A Stasi-törvény alkotóitáinak elsődleges célja az NDK-valóság felderítése volt]*, Süddeutsche Zeitung, 03. 07. 2001.
- 5 Urteil v. 08. 03. 2002 – 3C 46/01, in VIZ 2002, 431.
- 6 Vö. legutóbb Johannes WEBERLING: *Vorschläge zur Novel-lisierung des Stasi-Unterlagen-Gesetzes*, Zeitschrift für Rechtspolitik, 2002, 343, 345.
- 7 Lásd például *Wie weiter mit der Aufarbeitung? 10 Jahre Stasi-Unterlagen-Gesetz*, Hrsg. Tobias HOLLITZER, Leipzig, 2002, valamint a Bundestag belügyi bizottsága első ülésé-nek jegyzőkönyve, továbbá Weberling utalásai stb.
- 8 Csakúgy, mint a bizottságban meghallgatott szakértők többsége.
- 9 BT-Drs. 14/9219.
- 10 BT-Drs. 14/9219, 4.
- 11 Lásd a törvényjavaslat 1. §-ának 4. és 9. pontját.
- 12 Vö. *Beschlussempfehlung und Bericht des Innenausschusses*, BT-Drs. 14/9591, 6 skk.
- 13 Leginkább a CDU/CSU képviselői, de a PDS képviselői is. Vö. BT-Drs. 14/95961, 7.
- 14 Erre az álláspontra helyezkedtek az FDP képviselői.
- 15 Ludwig Stiegler, Cem Özdemir és dr. Edzard Schmidt-Jortzig képviselők módosító javaslata, BT-Drs. 14/9641.
- 16 A belügyi bizottságban csak a PDS tartózkodott a szava-zásnál.
- 17 Koalíciós javaslat a 32. § (1) és (2) bekezdésének újra-fogalmazására, BT-Drs. 14/9641.
- 18 BGBl I, 3446.
- 19 Vö. a törvény volt 14. § (2) 2. pontjával.
- 20 Stiegler, Özdemir és dr. Schmidt-Jortzig képviselők mó-dosító indítványában még a megfigyelt „emberi jogai-nak súlyos megsértése” szerepelt. A „súlyos” szót az el-fogadott változathoz végül kihúzták.

„AZ AKTÁK MEGÍTÉLÉSE ELVÁLASZTHATATLAN A SZOCIALIZMUSHOZ VALÓ VISZONYUNKTÓL”

TÖLGYESSY PÉTER ALKOTMÁNYJOGÁSSZAL TORDAI CSABA BESZÉLGET

Tízenkét évvel a rendszerváltás után még mindig felkerül a politika napirendjére a múlttal való szembenézés igénye. Sokak szerint 1989-ben Magyarország elmulasztotta az esélyt, hogy tiszta lapot nyisson történelmében. Ön is így gondolja?

Természetes emberi vágy, hogy a múlt bajait végképp eltörölve élhessünk az új demokráciában. Az államszocializmussal mindenben szakító, forradalmi jellegű átalakulás valóban sokaknak a tiszta lap ígéretét jelentette volna. Csakhogy sohasem lehet előlről kezdeni egy nemzet történelmét. A francia forradalomban ugyancsak hullottak a fejek, ám a régi elitek teljes cseréje, az életviszonyok tökéletes átalakulása korántsem történt meg. Sőt, a revolúciót általában könnyebb elkezdeni, mint befejezni. A tabula rasa kergetése forradalmak és ellenforradalmak, hideg polgárháborús időszakok sorát hozta egymás után. Meglehet, a konszolidáció csupán az Ötödik Köztársasággal jött el végérvényesen. A szerencsésebb történelmű országok lakói nem akarják örökösen újrakezdeni életüket, náluk legfeljebb „dicsőséges forradalmak” vannak.

Magyarországon a forradalomhoz mégis alapvetően pozitív képzetek társulnak.

Hazánkban többnyire külhatalmak fegyveres agressziói törték le a rendszerváltoztatási törekvéseket, így érthetően eleven a lelkesítő forradalmi pillanatok mítosza. Bizonyos, hogy az ország előnyére vált volna, ha erőteljesebb és főleg világosabb a szakítás a múlttal. Az emberek sokaságát bevonó „bársonyos forradalom” nem csupán az államszocialista örökséget haladhatta volna meg egyértelműben, hanem általa a köztársaság új intézményeinek elfogadottsága is nagyobb lenne ma. Ám a magyarok jobbára külső megfigyelőként szemlélték az átmenetet. Számos jel arra utalt, hogy mindenekelőtt jóléti vágyaik teljesülését remélték. Szerettek volna a korábbi évtizedekben bevált módon, de már a nyugati fogyasztási mintákhoz közeledve boldogulni. A közvélemény álla-

pota szükségképpen meghatározta a lelki átalakulás mélységét.

Megjelent-e egyáltalán a közelmúlt jogi kezelésének problematikája a kerekasztal tárgyalásain? A jegyzőkönyvekben nem találtam nyomát ennek, holott az a magyar politikai legendárium része, hogy a békés átmenetért cserébe az ellenzék lemondott a kommunista vezetők felelősségére vonásáról.

A tárgyalásokon sosem került napirendre az igazságtétel vagy a hálózati személyek ügye, még hallgatólagosan sem. Az ellenzék nem mondott le az egykori kommunista hatalmasságok jogállami felelősségre vonásáról. Az állampárt vezetői sokáig úgy hittek: megnyerhetik a szabad választásokat. Éppen azért fogadták el már a tárgyalások kezdetén – lengyel társaikkal ellentétben – a nyílt kimenetelű választások elvét. Jó ideig bizonyosak voltak abban, hogy nemcsak a gazdasági, hanem a politikai hatalom jelentős részét is megtarthatják. A közvélemény-kutatások még szeptemberben is harminc százalék fölötti állampolgári támogatást mutattak az MSZMP mögött. Vezetői bizton számítottak a közvetlen államfőválasztás megnyerésére, és nyilvánvalóan úgy gondolkodtak: egy-két ellenzéki párt bevonásával valószínűleg kormányon is maradhatnak. Közöttük alighanem fel se vetődött igazából, hogy valamiféle előzetes garanciát kellene kapniuk büntetőjogi mentességükre. A pártállam emberei a hatalmat akarták, és nem egerutat vereségük esetére. Az ellenzék nagyobbik részében 89 novemberéig még általános volt a meggyőződés, hogy valamiféle együttműködésre, politikai társbérletre lesz szükség az utódpárttal. Még kora ősszel is egyértelműnek látszott, hogy csak Magyarországon és Lengyelországban lesz átmenet, a többi országban pedig marad a régi berendezkedés. A szabad választások kivívása okkal látszott óriási eredménynek. Az igazságtétel ügye ebben a helyzetben nem látszott lényeges kérdésnek. A tét az átmenet maga, annak közjogi következetessége volt.

Mikortól változott meg az ellenzéki pártok véleménye?

működésre, radikalizmusával magát szigeteli el – vélt. A miniszterelnök 90 nyarán még nem számolt nagyobb szabású vagyoni és egyházi kárpótlással, távol álltak tőle a hangzatos igazságtételi törekvések. Csak-hogy a súlyos önkormányzati választási kurdarc és a taxisblokádnak után centrumpolitikája alól kicsúszott a talaj. A szabad demokraták mind engesztelhetetlenebb támadói lettek az MDF-hatalomnak. A Fidesz sokszor még akkori szövetségésénél is élesebben fogalmazott. A szocialisták kezdtek lassan magukhoz térni rendszerváltás okozta kábulatukból. A kormánykoalíció pártjainak belső közvéleményét viszont mindjobban azok határozták meg, akiknek családját durván megtiporták a kommunizmus első két évtizedében. Bár a történelmi középosztály, a gazdavidág második generációja később sokat visszaszerzett régi társadalmi helyzetéből, mégis szükségképpen úgy érezte, hogy a pártállam emberei elzárták tőle annak lehetőségét, hogy saját elvei szerint boldogulhasson. A jobboldal aktívan politizáló belső közönsége a remélt alapos gazdasági-, kulturális és médiaelit-váltás elmaradását látva rohamosan radikalizálódott. Az új helyzetben a miniszterelnök megkísérelte moderálni az igazságtételi igényeket, de az MDF külső arcukat egyre inkább a párt radikálisai határozták meg.

Hogy viszonyultak az ellenzéki pártok az MDF véleményének megváltozásához?

A szocialisták, mint most is, lehetőleg hallgattak. Nem beszéltek múltjukról, vagy ha mégis, akkor azt mondták, hogy mindig is a kommunizmus élhetőbbé tételén munkálkodtak, és ezzel voltaképpen már a rendszerváltást készítették elő. A Fidesz szinte minden jóvátételi igényre hangos nemet mondott. A SZDSZ véleményformálói pedig mindjobban alárendelték rendszerváltó énjükét az Antall-kormányral folytatott küzdelmüknek, egyre gyakrabban vállalva a társadalmi pozícióikban megtámadott szocialista elitek nyugatos felének érdekvédelmét. A párt eredeti identitásában meggyengülve nem igazán tudott egyértelmű álláspontot kialakítani a múlttal kapcsolatos törvényjavaslatok ügyében. Jómagam úgy gondoltam, aligha tekinthető helyénvalónak, ha az 1944-es gyilkosságok ma is üldözendők, viszont a hasonló 56-os cselekmények már elévültek. Úgy láttam, az Alkotmánybíróság alaptörvény-ellenességet megállapító határozatát kétségbevonhatatlan jogász logikája mellett a magyar átmenet sajátosságai is magyarázták. Tudtam, hogy több ország alkotmánybírósága jogálmának tekinti az igazságtételi törvényeket. Ráadásul Németországban bebizonyosodott, hogy a felelőségre vonás megállítható a legfőbb pártfunkcionáriusoknál és a határokon tüzet nyitó katonáknál. A bírói

útra terelt igazságtételt seholy sem hozott valódi katarzist. De végül a magyar Alkotmánybíróság sem térhetett ki a külföldi példák hatása alól, és talán ezért is, később a nemzetközi jogra alapozva utat adott bizonyos igazságtételnek.

A múlt ügyeinek rendezését szolgáló jogszabályok közül ugyanakkor 1991-ben kimaradt az ügyöntörvény.

Az akkori kormánypártok nyilvánvalóan nem kívánták a ciklus derekán átvilágításukat. Az állandóan roppant erkölcsi magaslatról nyilatkozó jobboldalnak mindig is kínos lett volna szembesülnie azzal, hogy soraiban is akadnak érintettek, és a konzervatív értékeket hordozó intézményeket is mennyire behálózta az állambiztonság. Ám később sem sikerült teljes körűen rendezni az ügyöntörvényt. Az államszocializmus elnyomó gépezetének leleplezése, az akták nyilvánossága mindenhol eszköze volt a régi vezetők csoportok eltávolításának. Nem véletlenül igazán következetesen szinte csak Németországban oldották meg a hajdani politikai rendőrség hagyatékának feldolgozását. Csakhogy itt nem csupán a volt kommunista politikusok, hanem az egykor meghatározó gazdasági, kulturális és médiaszemélyiségek is szinte teljesen eltűntek. Magyarországon viszont minden más közép-európai új demokráciánál alighanem nagyobb a társadalmi elitek folytonossága. Befolyásos csoportoknak egyáltalán nem érdeke a régi rendszer árnyoldalaik vizsgálata. Így van ez nem pusztán az állambiztonsági iratok, hanem a kommunizmus örökségének szinte minden területén. Mi, magyarok tudunk legkevésbé mit kezdeni a múlt bűncselekményeivel. Nálunk volt messze a legkisebb arányú a vagyoni kárpótlás. És csak kis számban indultak a pártállam működésének feltárására olyan történelmi kutatások, amelyek felülemelkednek az egyes közéleti táborok közvetlen legitimációs igényein.

A rendszerváltás óta eltelt tizenhárom év alatt a múlt ügyeinek jogi rendezése az igazságtétel és a kárpótlás tekintetében, úgy tűnik, megoldódott. Ezzel szemben az állambiztonsági szolgálatok ügye elevenen él, és szinte évenként módosítják az 1994-ben megszületett átvilágítási törvényt.

A hálózati személyek kérdése a Dunagate-ügytől máig a politikai harc eszközeként szolgált. Egy régi demokráciában lehet kicsit nyerni vagy veszíteni. Magyarországon azonban a közéleti kudarc nyomban politikai létezésében fenyegeti annak elszenvedőjét. Ebben a helyzetben nem meglepő, hogy az átvilágítási törvényt a mindenkori kormánytöbbség saját politikai érdekei szerint módosítja. Amint a konkrét politi-

kai cél megvalósul, a téma lekerül a napirendről. A döntéshozók között máig tart gyermekkorunk kedves kártyajátékához, a Fekete Péterhez hasonlítható játék. Valójában nagyon kevesen akarják az ügynökkérdés igazán érdemi rendezését, a játszmának inkább az a tétje, hogy végül kinél marad a megoldatlanságáért viselt felelősséget bizonyító fekete kártya. Mégsem hiszem, hogy egyedül a politikai elit gyengesége magyarázza a történeteket. A politikusok magatartása jobbra csak kifejezi a társadalom igényeit.

Ön szerint nincs igény a társadalomban arra, hogy megnyugtatóan rendezzük e kérdést?

Van is, meg nincs is. Ha a nagy gazdasági, jóléti témákkal vetjük egybe a múlt feltárásának ügyét, akkor a társadalom nagyobbik részében csekély az igény. Ám akadnak olyan csoportok, amelyekben az államszocialista örökség alapkérdés. Családok száz-ezreiben szilárdan él a meggyőződés, hogy lényegesen előbbre tartanánk a kommunizmus pusztításai nélkül. Számukra a felelősök megnevezése igencsak fontos lenne. Például, a régebbi státusukat úgy-ahogy visszaszerző értelmiségiek kivételével, az 56-osok nagy többségének a forradalmi szerepre ráment szinte az egész élete. Bennük érthetően folytonosan feltolul a követelés, hogy oly sok megaláztatás után valaki végre tegyen igazságot, mert micsoda méltánytalanság, ha az átmenet során szerzett vagyonukkal a bukott rendszer vezetői és azok gyermekei élvezhetik leginkább az új piacgazdaság előnyeit.

A többség miért nem érezte és érzi ezt így?

1944–45 fordulóján egy legyőzhetetlen külső erőhatalom kerítette uralmába hazánkat. Ennek eszközei végső soron mindig is a megfélemlítés és az erőszak voltak. A hatvanas évek elejétől sokat változtak a pártállami hatalomgyakorlás technikái. De továbbra is besúgók hada figyelte polgártársait. Bizonyos alapvető igazságokat a rendszer bukásáig nem lehetett kimondani. Aki ezt mégis megtette, választhatott a külföldi vagy a hazai emigráció között. Mégsem menekülhetett el mindenki a rendszer elől, valahogy boldogulni kellett. Nagyon rossz és kevésbé rossz túlélési stratégiák léteztek, akárcsak a török hódoltság idején. A kommunizmus alatt hatalmas mértékben visszaesett az ország nemzetközi versenyképessége. Sorra előztek meg minket többek között azok a dél-európai államok, amelyek a két világháború közt még gyakran messze mögöttünk jártak. Csakhogy a Kádárkorszakot a családok többsége a békés felemelkedés idejeként élte meg. És valóban: Trianon, a gazdasági világválság, a világháború, Rákosi terrorja után Ma-

gyarországon először telt el huszonöt olyan esztendő, amikor végre tervezni, építkezni lehetett. Újra lehetett tanulni egyfajta vállalkozói, polgári magatartásmintákat. Ahol a magyarok büszkéek lehettek eredményeikre. Az új kapitalizmus bántóan igazságtalannak tapasztalt világában a korábbi biztonságukat elvesztett emberek nem érzik magukat szabadabbnak, mint a régi rendszerben voltak. Akik máig életük legjobb időszakának tartják Kádár János országlásának éveit, azoknak sokszor fájna szembenézni ennek a korszaknak az árnyoldalaival. Az állambiztonsági iratok megítélése elválaszthatatlan attól, hogy mi a viszonyunk a szocializmushoz. Ez a dilemma pedig csaknem végletesen megosztja társadalmunk politikáló részét. Az ügynökkérdés így aztán el sem nagyon jutott odáig, hogy igazán jogászai probléma lehessen.

Mégis mit lehetne tenni ebben a helyzetben?

Hogy mit kéne tenni, az elvileg szerintem meg lehetne egyértelmű. Korrekt eljárásban elő kellene írni minden olyan személy átvilágítását, aki érdemi befolyással van a közjó megfogalmazására. Így viszont igencsak bajos volna pontosan meghúzni a processzusnak alávetett személyek körét. Mégis számomra elfogadhatatlan lenne, ha miközben nevenincs képviselőkre is kiterjed az átvilágítás, addig a vezető véleményformálók kimaradnának az egészből. A határesetek eldöntését egy erre a célra megválasztott biztos indítványára, bírói testületekre lehetne bízni. Ezen kívül az egykori állambiztonsági szervek minden részlegének irategyesítésével biztosítani szükséges ezek kutathatóságát és a megfigyeltetek betekintési lehetőségét. Ám ne legyenek illúzióink, egy ilyen megoldás sem hozna semmiféle katarzist. Éppen ellenkezőleg. Rettenetes lenne olvasni, miket jelentettek egykor kollégák, barátok és családtagok. Az átvilágítás után tömegével hallhatnánk igaztalan általánosítást, előnyeső vádaskodást, hazudozó mentegetőzést. Ezért egyáltalán nem csodálkozom azon, ha azok közül, akik látták az aktákat, többen legszívesebben a Dunába szórták volna őket. A valódi érintettséget csupán személyre szólóan lehet pontosan megállapítani. Előfordult, hogy valaki külföldi utazásairól közönséges útjelentéseket adott át, más viszont különböző előnyökért lelkesen besúgott. A magyar közélet jelenlegi állapotában azonban minden pozitív átvilágítási eredmény, gyanú eszközévé válhat a kíméletet nem ismerő hatalmi harcnak. Csakhogy az eddigi történések alapján az ügynökkérdésben sem számíthatunk fordulatra. Minden biztonnal bukácsolunk majd tovább a magyar átmenet kátyúiban. Részletekben fizetve meg az árát a kádári évtizedek előnyeinek.

CSIZMADIA ERVIN

A Fundamentum szerkesztőségének igaza van: eljött az idő, hogy megpróbáljuk megfogalmazni, mi is volt az 1989–90. évi magyar rendszerváltás értelme. Ha ugyanis nem tesszük, s a viták nyomán nem alakul ki valamiféle minimálkonszenzus az értelmezésben, fennáll a veszély, hogy a rendszerváltás egységes folyamata széthasad pártálláspontok szerinti szeletekre és utólagos mitológiákra. A mitologizálás és mitologizálódás persze egyáltalán nem idegen a politikától, mégse lenne jó, ha a rendszerváltásnak is lenne egy baloldali, egy liberális, egy mérsékelt konzervatív, egy radikálisan konzervatív és egy szélsőjobboldali értelmezése, azaz utólag az derülne ki, hogy a rendszerváltás *pártpolitikai projekt* volt. Pláne nem volna szerencsés, ha a mostanában formálódó kétpártrendszer logikája mentén gondolnánk el a rendszerváltás folyamatát. A rendszerváltás – bármily nagy is a csábítás utólagos átrajzolására – valójában olyan *közös tartalom és közös ügy*, amit – értelmezésem szerint – semmiféle utólagos interpretáció nem retusálhat át és nem adhat neki aktuálpolitikai célzatosságot. A rendszerváltás folyamatát önmagában és önmagáért kell – ha egyáltalán lehetséges – megértenünk.

De mindjárt az írás elején beleütközünk egy nagyon is komoly ellenvetésbe. Mégpedig a *narratív tudásról* van szó. Ha tetszik: a nézőpontról, a múlt elmesélésének technikájáról vagy módszertanáról. Ha pedig ez igaz (már tudniillik hogy a múltat különböző helyzetekben különbözőképpen mesélhetjük el), akkor nagyon is elképzelhető, hogy az aktuálpolitikai megfontolások éppen úgy belekerülnek a „mesélés” folyamatába, mint az egyéb megfontolások. Akkor talán irreális elvárás valamifajta minimálkonszenzusról, a múlt megítélésében való egyetértésről beszélni. Ezt a dilemmát – érzésem szerint – csak úgy tudjuk feloldani, ha a narratív tudást pontosabban behatároljuk. A narratív tudás két szempontból is több és más, mint pusztán mesélési technika és szubjektív megközelítési mankó. Először is azért, mert *történelmi dimenzióban* gondolja el vizsgálata tárgyát, másodszer azért, mert a *politikai közösség dimenziójában* teszi ezt. A magam részéről leginkább ezt a két szempontot tartom fontosnak: a magyar rendszerváltást egyfelől egy átfogó történelmi kontextusban gondolni végig, másfelől a politikai közösség szerveződésének, illetve szervezetlenségének optikáján keresztül. Számomra ezt jelenti a felkérő levélnek az a passzusa, hogy „tudatosítani kell magunkban azt a nézőpontot, amely felől elmeséljük a múltat”. S akkor – ennyi bevezető után – lássuk, hogyan

„mesélhetjük el” a magyar rendszerváltást mint történelmi kontextust, illetve mint a politikai közösség teljesítményét.

A felkérő levélben (s ígérem, nem hozom szóba többet) van egy igen provokatív mondat: „hazánk XX. századi történetét is attól függően tudjuk megérteni, elbeszélni, hogy miként vélekedünk a rendszerváltásról.” Ez a mondat új dimenziókat nyithat a szórványosan csörgedező eddigi rendszerváltás-vitákban. A rendszerváltást ugyanis eddig lényegében egyetlen kontextusban értelmeztük, mégpedig – külpolitikai értelemben – a bipoláris világrend szétesési folyamatként, valamint – belpolitikai értelemben – az egyre puhább diktatúra fennmaradásra való képtelenségként. Elhangzottak ugyan olyan nézetek, miszerint Magyarország a XX. században számos rendszerváltást élt át (s ezek közül csak az egyik következett be 1989–90-ben), de ezekből a nézetekből nem rajzolódott ki átfogó kép, a rendszerváltásoknak nem alakult ki valamilyen elmélete. Ebből a mostani vitából – a felvetett kérdésekből legalábbis úgy látom – messze többre juthatunk, mint bármilyen előző vitánkból. Leginkább azért, mert a tizenkét évvel ezelőtti rendszerváltást nem pusztán csak az imént említett két aspektusból mesélhetjük el, hanem értelmezhetjük azt történelmi folyamatok sajátos végpontjaként. De hát melyek is ezek a történelmi folyamatok? Meggyőződésem, hogy ha megtaláljuk a legfontosabb történelmi tendenciákat, nem pusztán az 1989–90. évi rendszerváltás értelmezésében, de egy évszázados történelmi trend leírásában is előbbre jutunk.

Ezeket az évszázados történelmi trendeket sokan próbálták már feltárni, gondoljunk csak Bibó Istvánra vagy Szűcs Jenőre (hogy csak a legismertebb kísérleteket említsem). Bibó „zsákutca-elmélete” vagy Szűcs „régioelmélete” azonban maguk is korfüggő narrációk, ebből következően nem adhatnak választ a bennünket foglalkoztató kérdésekre. Egyikőjük sem foglalkozott igazán a politikai szereplők közötti interakciókkal, az értelmiségi cselekvés lehetőségeivel s – nem utolsósorban – azzal a problémával, amely pedig szerintem döntő: a *nyugatosodás* problematikájával. Állításom az, hogy a magyar rendszerváltás csak egy olyan narratívában mesélhető el, amely elsősorban a szereplők nyugatosító törekvéseire koncentrál, a politikai elit tevékenységét ebből az aspektusból vizsgálja.

Ha ezt a nézőpontot választjuk, távolról sem csupán arra a kérdésre keressük a választ, hogy az 1867 utáni magyar történelemben ki volt nyugatos és ki nem volt az. Az ilyen besorolások mindig durvák és leegyszerűsítőek, amellyel, hogy természetesen mindig magukon viselik a másik fél stigmatizálásának szándékát is. A kérdés inkább az, hogy az eliteket mennyi-

re foglalkoztatta Magyarország elhelyezkedése a világban, mennyire érzékelték, hogy mit is jelent számukra valójában Nyugat-Európa, és erről a problémáról milyen módon vitatkoztak egymással. Az 1989–90. évi rendszerváltás ilyen vagy olyan értelmezéséből *következik*, hogy miként gondolkodunk a korábbi évtizedek és évszázad folyamatairól, de az összefüggés megfordítva is igaz: az elmúlt évszázad magyar történelmi folyamatainak értelmezése *hozzásegíthet* bennünket ahhoz, hogy megértsük, mi is történt velünk lassan másfél évtizeddel ezelőtt. Vagyis azt gondolom, hogy 1989–90 éppen annyira kulcs a magyar történelemhez, mint a magyar történelem a rendszerváltás megértéséhez. Hajlok azonban arra, hogy az utóbbira helyezzem a nagyobb hangsúlyt: a rendszerváltás nem pusztán a szovjet rendszerű birodalom bukásáról szól, hanem valami másról, talán sokkalta mélyebb dolgról.

Ismereteim szerint nincs feltárva az elmúlt másfél száz év politikai gondolkodása Nyugat-Európa kontextusában. Saját kutatásaimból azonban egyértelműen arra a következtetésre jutottam, hogy a politikai eliteket talán leginkább foglalkoztató kérdés Magyarország Nyugat-kötődése, illetve hogy a nyugatosodás hogyan hat a nemzeti érdekekre. Véleményem szerint hamis az az évtizedeken keresztül hangoztatott – a tudományban is sokáig virulens – tétel, miszerint valamiféle „külpolitikai népi–urbánus” konfliktus optikáján keresztül megmagyarázhatnánk a Nyugat-követők és a Nyugat-ellenzők vitáját. Ezzel nem azt mondom, hogy ez a dichotómia ne létezett volna, inkább azt: egyáltalán nem biztos, hogy ez volt a fősodor. Nagyon is lehetséges, hogy a politizáló eliten belül *többfajta Nyugat-koncepció* állott szemben egymással.

Azt hiszem, az elkövetkező években sokkal erőteljesebben törekednünk kell arra, hogy ezeket az alternatív koncepciókat tanulmányozzuk, már csak azért is, mert itt a legújabb kori magyar politikai fejlődés strukturális alapjairól van szó. Jőmagam politológus lévén, régóta gondolom úgy, hogy a politikatudománynak is hozzá kellene tudni szólnia ilyen eminensen politikai kérdésekhez. Hiszen – ne feledjük – legalább két olyan aspektusa van a dolognak, amely nem pusztán a történészek illetékességi körébe tartozik. Az egyik a *pártstruktúra és a kormányzati rendszer* kérdése. Közismert, hogy Magyarországon amolyan *örökös egypártrendszer* volt; ha léteztek is ellenzéki pártok, nem jutottak kormányra. Az ellenzék számára két út volt: vagy szép lassan beszívárgott a kormánypártba, vagy örök ellenzékiség várt rá, ami – Bibó szavaival – könnyen tette túlfeszített lényeglátókká az ellenzékieteket. Bármennyire is kényelmetlen elismerni: ez a struktúra (mint hagyomány) tovább örök-

lődött a Kádár-rendszerre is, amelyben persze már ellenzéki pártok sem léteztek. De ha a magyar társadalom nincs eléggé mélyen „átjárva” a mindenkori egypártrendszerek és a rendszert „menedzselő” kormányok hagyományával, a kádári diktatúra nem jöhetett volna létre, illetve nem fejlődhetett volna ki annak puhuló – s voltaképpen a rendszerváltást előkészítő – szakasza. Az „örökös” kormányok persze mindig túl lojálisnak látszanak, hol az osztrák (Monarchia), hol a német (1930-as évek), hol a szovjet (1948 után) igények iránt. Ugyanakkor viszont valamennyi magyar kormányzó párt és kormány szembekerült azzal a kérdéssel, hogy egy *globálisabb gazdasági és politikai térszerkezet* résztvevője, azaz az 1867 utáni magyar történelem legfőbb tanulságainak egyike: nincsen befelé forduló, önálló életet élő nemzeti politika. Még egyszer mondom: a Nyugat-orientáció különféle válfajai állottak vagy *állottak volna* egymás mellett, ha az egyes politikai irányzatok egyenrangúvá válhattak volna, ha működik a parlamentáris váltógazdaság, ha a mindenkori ellenzék nem jelent fenyegetést, sőt végveszélyt a regnáló politikai rendszer számára. Ez is olyan hagyomány, amely nélkül nem értenénk meg a Kádár-rendszert. Elemzése – politikatudományi szempontból – több mint sürgető.

De az ilyen, tényleges ellenzék nélküli, „zsákutcásnak” tűnő fejlődési útnak azért mégiscsak van egy teljesen „normális” sajátossága. S ez a második szempont, amint fentebb jeleztem. Ha ugyanis a kormányzás szintjén nincs lehetőség cserére, ha a kormánypolitikának önmagát kell korigálnia, mert az ellenzék nem juthat kormányzati pozícióba, akkor fölértékelődik az ellenzék parlamenten kívüli tevékenysége, továbbá az eleve parlamenten kívüli politika. Gerő András „elsöprő kisebbség” kategóriáját a magam részéről így is értelmezem: a kormányzáshoz nem jutó, de jelentős szellemi kapacitással bíró pártok és értelmiségi csoportok parlamenten kívüli eszközök segítségével (is) vetélytársai a rendszeremendezser pártoknak és kormányoknak. Az alternatívákat ezáltal sokszor *informális politikai tevékenységek formájában* bocsátják a közönség elé. Mind a dualizmus, mind a két háború közötti korszak tele van ilyen értelmiségi vitákkal, állásfoglalásokkal, amelyek nagyon is hatottak a politikai struktúra alapjaira. Ha bizonyos pártok nem is tudtak kormányra kerülni, annál erőteljesebb *gondolkodási módokat* dolgoztak ki a politikára figyelő közönség számára. S ezzel visszahatottak magára a „hivatalos” politikai struktúrára is. A kormánypártok és a kormányok igen sokszor támaszkodtak ezekre a nézetekre, még ha a nyilvánosság előtt sokszor bírálták is őket.

Ami azonban a lényeg: a nyugatosodás mint zsinór-mérték folyamatosan jelen van a magyar történelem-

ben, még akkor is, ha a politikai struktúra sokszor (sőt szinte soha) nem engedi, hogy a Nyugat több legyen *eszménykép*nél. Gondoljunk csak arra, mit jelenthetett Anglia vagy Franciaország Magyarország számára, amikor osztrák birodalmi kereten belül létezett, s mit akkor (az 1930-as években), amikor az akkori kormánypolitika számára Németország épp úgy *nyugati realitást* jelentett, mint Anglia vagy Franciaország (amelyek, mint tudjuk, a másik oldalon álltak).

Az egész gondolatmenettel oda szeretnék eljutni, hogy a Kádár-rendszert és a rendszerváltást a magyar történelem *első sikeres nyugatosodási kísérletek*ént írjam le. A „sikeres” kifejezés persze több mindent jelent. Mindenekelőtt azt, hogy az 1970–80-as években minden korábbinál előbbre jutott Európa egységesülésének eszméje, sőt folyamata is, azaz a globális feltételek a korábbiaknál jóval kedvezőbbekké váltak. De a siker – másodsorban – egy évszázados politikai szerkezet sajátos sikere is, mégpedig azé a struktúráé, amelyben nincsenek egyenlő szerepek, amelyben vagy korlátozottak vagy egyáltalán nincsenek ellenzéki jogok, ahol korlátozott vagy egyáltalán nincs szabad sajtó, amelyben viszont gazdagon bújáznak az *informális értelmiségi tevékenység*. A Kádár-rendszer egy történetileg mélyen szocializált politikai-társadalmi szerkezet (orosz hatásra tovább deformált) végpontja, de amely – s ez a lényeg – mégsem volt védtelen. A Kádár-rendszerben (mint azt *Diszkurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben* címmel a Századvég Kiadónál 2001-ben megjelent könyvemben kimutattam) nem csupán elnyomás volt, de gazdagon kifejlődhettek a társadalmi-értelmiségi *ellenhatalmak* is, amelyeknek felbecsülhetetlen szerepük volt a rendszer felbomlásában.

De talán ennél is tovább mehetünk, és azt mondhatjuk: a speciális „örökégyháztrendszer”, a váltógazdálkodás nélküli kormányzás hagyománya nem elsősorban belső deformáció (vagy zsákutca), hanem egy olyan globális szerkezet következménye, amelyben a nyugati modell adaptációja azért sem lehetséges, mert a *Nyugat csak absztrakcióként létezik*, azaz nagyon sokfajta Nyugat-Európa létezik, s ezek közül Magyarország – nem lévén önálló nemzetállam – nem tud jól választani. 1989–90 tehát – értelmezésemben – nem csupán a *szovjet birodalom* járma alóli felszabadulás időpontja, hanem egy *történelmi determináció alóli* felszabadulás is. Ez utóbbi azt jelenti, hogy az egységes Európa ma olyan Nyugat-modellt jelent, amelyben nem kell kényszerűen az *egyik* Nyugatot választani a *másik* rovására (mint például a két háború között). Döbbenetes, de dokumentumok igazolják: a két háború közötti radikális kormányzó jobboldal Németországot a *modern Nyugat* vezető erejeként

tartotta követendőnek. Messze nem igaz tehát, hogy a népi–urbánus dichotómia lett volna a fő törésvonal.

Az 1989–90. évi rendszerváltás értelme, hogy megmutatja nekünk: a szovjet–amerikai alku Jalta kereteinek lebontásáról, illetve a magyar társadalom elégedetlensége a késő Kádár-korszak gazdasági pangásával fontos, de *nem elégséges* magyarázat. A rendszerváltás azért lehetett sikeres, mert a magyar történelem talán legállandóbb politikai gondolkodás- és viselkedésformájára: a nyugatosságra és az informálisra épített. Egy olyan konstrukcióban, ahol a hatalom lényegében nem cserélődött, a hatalmi tényezők befolyása mellé állította az értelmiség informális hatalmát. Vagy ahogy Vaclav Havel fogalmaz: a kiszolgáltatottak hatalmát. A késő Kádár-rendszer változása *azért* történhetett meg, mert az adott kül- és belpolitikai konstellációhoz alkalmazkodó elitek *együttessen* érdekeltek voltak a régi keretek lebontásában. S – nagyon fontos – a régi keretek ebben az esetben nem pusztán az utóbbi negyven évet jelentik. A rendszerváltó elit talán nem is tudta, hogy a Kádár-rendszer elbúcsúztatásával azt a konstrukciót búcsúztatja, amelynek nem kezdő-, hanem végpontja az államszocialista diktatúra.

De ami sikerként könyvelhető el az egyik oldalon, az kudarcnak nevezhető a másikon. S e megállapítással áttérhetünk a bevezetőben már jelzett problémára: a *politikai közösség* ügyére. Láthattuk: a rendszerváltásban nem pusztán az egykori MSZMP reformszárnyának kétségkívül létező teljesítménye találkozott az elleneltek rendkívül erőteljes változtatási szándékával, hanem egy mély hagyomány is megelevenedett. A nyugatos magyar történelem mérvadó politikai elitjei sok történelmi kísérlettől eltérően ezúttal sikeresen menedzseltek a modellkövetést. De – s ez a rendszerváltás másik nagy tanulsága – szembeállítottak a politikai közösség kialakításának az előzőnél nem kevésbé fontos, ám még annál is jóval bonyolultabb – s történelmünkben szinte mindig sikertelenül kezelt – problémájával.

Az igazság kedvéért természetesen meg kell állapítanunk, hogy a politikai közösség problematikája *nem azonnal* jelentkezett. A rendszerváltás talán azért is lehetett sikeres, mert a nyugatis intézmények kiépítése, a jogállamiság, a liberális piacgazdaság kereteinek kialakítása minden mást megelőzően egyöntetű sikerélményt jelentett a különféle párhovatartozású eliteknek, de a magyar társadalomnak is. El kellett telnie egy időnek, amíg felismerhetővé vált: a demokrácia *intézményes kereteinek és jogrendszerének* kiépítése még nem feltétlenül jelenti a közösségi keretek létrejöttét is. A rendszerváltó elit valóban nem gondolta volna, hogy neki lehetnek esetleg „közösség-építő” feladatai is. Különösen azért nem gondolhatott

erre, mert a Kádár-rendszer a kvázi-közösségiség társadalmaként definiálódott, s azok a liberális-demokratikus elvek, amelyek a rendszerváltás legfontosabb vonulatát képezték, lényegesen nagyobb súlyt helyeztek az autonómiáját és szabadságát visszanyerő egyénre. Egyén és közösség, individualizáció és kollektivitás sokáig szemben állottak egymással.

A politikai közösség hiányának kérdése azzal párhuzamosan vált egyre fontosabbá, ahogy a politikai elit Nyugat-ismeretei is konkrétabbá váltak. A rendszerváltást ugyanis az a körülmény is sikeressé tette, hogy a különféle elitekből létrejövő pártok *nagyon különböző* dolgokat értek a Nyugat (a demokrácia, a liberalizmus, a piacgazdaság, a szabadság, a jólét stb.) fogalma alatt. Talán éppen azért is volt mozgósító ereje a rendszerváltásnak, mert mindenki azt értett bele, amit akart. Nem ritka az ilyesmi a rendszerváltás utáni hazai politikatörténetben, gondoljunk csak a sokat emlegetett *polgár* fogalmára. 1990 után a pártok elitje és a mértékadó értelmiségi-politikai közvélemény egyre többet tudott meg a követni kívánt nyugati világról. S most elsősorban nem is annyira a nyugati világ (egyébként átalakuló) *globalizálódó és integrálódó intézményeire* gondolok, hanem mindenekelőtt a nyugati demokráciák *szellemiségére és értékvilágára*. Röviden ezt úgy fogalmazhatnánk meg, hogy az „íme, így néz ki a demokrácia” kérdés után (ami a rendszerváltók első számú kérdése volt) mind fontosabbá vált a „mi működteti a demokráciát” kérdése. Ami arra is utal, hogy a rendszerváltók viszonylag gyorsan észrevették: az intézményes (jól-rosszul végrehajtott) adaptációval egy sor kérdést még egyáltalán nem oldottak meg. Nem adtak választ például arra, hogy a magyar társadalom széles tömegei *milyen módon vettek részt az átalakulásban és mi lesz a státusuk a továbbiakban*. Másképpen fogalmazva: van-e a magyar társadalom különböző csoportjainak közös rendszerváltás-élménye, ami nélkülözhetetlen feltétele a demokratikus politikai közösség kialakulásának.

Kis János már 1992 karácsonyán arról értekezett *Gondolatok a közeljövőről* című, Magyar Hírlap-beli írásában, hogy „a harmadik köztársaság létrehozásának nincs olyan pillanata, melyet a mai politika minden mérvadó szereplője fenntartás nélkül vállalni tudna”. Kis e cikkében s további teoretikus írásaiban is számos alkalommal kifejezésre juttatta, mennyire fontosnak tartaná, ha *lennének* olyan közös élmények, amelyek áthidalnák a rendszerváltás sajátos lefolyása

következtében kialakuló legitimációs vákuumot. Ha jól értelmezem, Kis János a pártpolitikai logikán felül emelkedő politikai közösség – akár mesterséges, de mindenesetre gesztusok összehangolt rendszerén keresztül történő – megteremtésével vélte elérhetőnek a legitimációs hiányok enyhítését. Az Élet és Irodalomban 2002-ben *A közös mű és a mestelen király* címmel megjelent elemzésemben megkísértem bemutatni Kis János számomra legfontosabb nézeteit, illetve e nézetek tulajdonképpen logikus kudarcát a pártpolitikai erőterbe kerülve. Most egy másik, ismét csak történeti szempontot említenék meg.

Láthattuk fentebb, hogy a rendszerváltás sikerét voltaképpen történelmi korokon átívelő speciális politikai szerkezet, illetve az abban rejlő lehetőségek és dinamika kihasználása jelentette. Magyarán az, hogy a rendszer szereplői (a hivatalos hatalom és a sok esetben informális ellenzék) megtanultak egy informális diskurzust is folytatni. Ez azt jelenti, hogy a magyar múlt politikai rendszereinek hagyománya a „kettős társadalom” – csak nem az Erdei Ferenc-i értelemben. A kettőség formális és informális hatalmi és befolyásolási lehetőségeket jelent, azaz a hivatalos hatalom rigiditása mellett egy rigiditást oldó „második hatalmat”. Sokszor a hivatalosság bizonyos szegmensei is ehhez a második szférához tartoznak. Mint például a Kádár-rendszer utolsó évtizedében, amikor természetesen csak a felszínen regisztrálhatjuk

az idegen (szovjet) birodalmat kiszolgáló pártállami elit uralmát, ennél sokkal lényegesebb mozgásirány, hogy a hivatalos elit egy része miként dekomponálja magát a hatalmat, hogyan kísérletezik az ország reorientálásával. Az MSZMP-ről szólva egyáltalán nem azért kell erről beszélnünk, mert *utólag* bármit is szebbé akarunk változtatni annál, mint amilyen a valóságban volt. Sokkal inkább arról van szó, hogy az MSZMP-n belüli reformirányzatok gondolkodásmódja, viselkedése, Nyugat-orientációja egy tágabb összefüggésben érdekes. Magyarán: az MSZMP nyugatosága *megismételte* a felzárkóztató típusú, a magyar történelemből jól ismert (s korábban vázlatosan bemutatott) magatartásformákat. De mint ahogy a nyugatosodás korábban sem esett egybe *automatikusan* a politikai közösség kiépülésével (sőt általában nem is reflektált az utóbbi problémára), 1990 után is előjött ez a történelmi örökség.

Ha valaki elolvassa az 1867. évi kiegyezéssel szembenálló politikai irodalom fő érveit, sejtheti, mire

AZ MSZMP NYUGATOSSÁGA MEGISMÉTELTE A FELZÁRKÓZTATÓ TÍPUSÚ, A MAGYAR TÖRTÉNELEMBŐL JÓL ISMERT (S KORÁBBAN VÁZLATOSAN BEMUTATOTT) MAGATARTÁSFORMÁKAT. DE MINT AHOGY A NYUGATOSODÁS KORÁBBAN SEM ESETT EGYBE AUTOMATIKUSAN A POLITIKAI KÖZÖSSÉG KIÉPÜLÉSÉVEL (SŐT ÁLTALÁBAN NEM IS REFLEKTÁLT AZ UTÓBBI PROBLÉMÁRA), 1990 UTÁN IS ELŐJÖTT EZ A TÖRTÉNETI ÖRÖKSÉG.

gondolok. Ma nyilvánvalóan inkább a pozitívumok dominálnak e korszak megítélésében, ám a kortársi kritika fő iránya éppen az volt, hogy ez az államjogi aktus nem biztosította az egységes (és morális alapon is nyugvó) politikai közösség megszerveződésének feltételeit. Vagy olvassuk el a két világháború közötti korszak nagyjai közül a közgazdász-történész Balla Antalt, aki egészen egyszerűen egy teljesen atomizált magyar társadalomról ír, amelynek tagjai között – Balla szavaival – „semminemű kompakt egység nincs”. Nem lehet, hogy nem pusztán a nyugatosodási szándékok és magatartásformák szervesültek a sajátos magyar intézményi gyakorlatban, de a közösségi hiány is? Nem lehet, hogy ez is egy olyan hagyomány, amely rendkívül erőteljesen formálja a politikai közéletet, túlmenően a rendszerváltást követő évek sajátos konfliktusain is? Nem lehet, hogy itt egy olyan „történelmi hiányról” van szó, amely Magyarországot megkülönbözteti az utolérni kívánt, mintaként szolgáló nyugati liberális demokráciáktól?

A „mintaországokban” ugyanis a politikai közösség (és az ennek alapjául szolgáló civil társadalom) évszázadok szerves folyamataiban formálódott ki. A szervesen itt elsősorban két dolgot értek: a *nemzeti keretek* szerveségét és *az ember rendeltetéséről vallott* felfogást. Ahol nem kellett folyamatos és viharos küzdelmeket folytatni a nemzeti keretekért (mert azok a modernitással párhuzamosan létrejöttek), ott megszilárdulhattak az egyenlő emberi méltóság és szabadság liberális-demokratikus (a politikai közösség alapjául szolgáló) normái. Magyarországon azonban *ilyen értelemben* (ahogy ezt már Bibó István is megírta számos művében) soha nem volt szerves a fejlődés. Egységes morális elveket valló politikai közösség itt nem jött létre. S a legnagyobb probléma ebben nem is a tény felismerése, hanem a felismert helyzetre adható válaszok óhatatlanul *mesterkélt jellege*. Mert politikai közösséget nem lehet „elrendelni”. Egy párt különféle politikai akciókon, programokon keresztül növelheti szavazóbázisát, mint ahogy bizonyos lépések éppen az ellenkezőjét okozhatják. Az egységes, a pártpolitikai megosztottságon felülemelkedő politikai közösség kialakulása ellenben nincs közvetlen összefüggésben aktuálpolitikai akciókkal. Mégis azt látjuk, hogy a politikai elit rendre megpróbálkozik a társadalom (a nemzet, az ország, az emberek – kinek-kinek ízlése szerint) „integrálásával”. Ezekből a törekvésekből azonban – legalábbis eddig – nem következett be (mert talán nem is következhetett) átütő fordulat. Ha tetszik: a rendszerváltás ezen a területen is hasonlóképpen „járt el”, mint a korábbi rendszerváltások. Magyarországot sikerül(t) bevezetni a globálisabb új világ struktúráiba, de kevés a jele annak, hogy a politikai közösséget az *eredeti nyugati értelemben* sikerülne rekonstruálni.

Ezért volt valószínűleg kudarca ítéelve Kis János munkássága és nagy valószínűséggel ez okozta a vesztét az előző kormánykoalíciónak is, amely szintén nekilendült a közösségteremtés nem kis mértékben mesterséges munkájának. A rendszerváltás tanulságai között ugyanis kell tartanunk a közösségépítés *határoltságának* tézisét is. Véleményem szerint kevés az esély arra, hogy *az egész társadalom* számára egyöntetűen képesek legyünk meghatározni a politikai közösséggé válás „programját”. Valószínűbb (s erre utalnak az elmúlt évek tapasztalatai is), hogy a magyar társadalom ebben a tekintetben is visszatér *saját történelmi trendjeihez, hagyományaihoz*. Mindez távolról sem egy archaikus-korszerűtlen politikai struktúrát és viselkedést jelent, sokkal inkább annak belátását, hogy a magyar politika sem légtüres térben formálódik, hogy egyáltalán: vannak hagyományaink.

Ez a mostani vita számomra elsősorban ezekről a lényegében teljesen feldolgozatlan, feltáratlan hagyományokról szól. A hagyományaink „legitimitásáról” szóló minimálkonszenzusnak minden mást meg kellene előznie. Narratívánk tehát csak hagyományelvű lehet. Ha a rendszerváltást a hagyományok világától elszakítva próbáljuk mérlegre tenni, soha nem értjük meg a lényegét és soha nem fogjuk tudni megkötni előremutató konszenzusainkat.

GYÁNI GÁBOR

A rendszerváltás értékelése, pontosabban a rendszerváltás bizonyos idő távlatából történő (ha talán nem is kifejezetten történelmi, mindenesetre) értelmezése mind sűrűbben kerül manapság a politikai és szellemi közbeszéd homlokterébe. Ha történészként ezúttal megfordítom a sorrendet és nem a rendszerváltás felől tekintve értékelem (át) a múltat, hanem történelmünk alakulásának a függvényében értelmezem 1989-et az esemény összes következményével együtt, akkor – reményeim szerint – eredményesebben válaszolhatok a szerkesztőség által feltett kérdésekre.

De lehetséges-e vajon egy ilyen, nem kimondottan retrospektív nézőpont kitűzése? A kérdést az a belátás szüli, hogy a vizsgálódás időpontjában adott jelenbeli állapot képezi a múlt számbavételének egyedül lehetséges perspektíváját; ez szabja meg ugyanis azt a hermeneutikai kört, amely a történelemnek, így az 1989-es rendszerváltozásnak is megadja az értelmét. Hadd támasszam alá ezt két – a történelemről korántsem azonos módon gondolkodó – teoretikus álláspontjának felidézésével. „Amit a történész leír, annak igaznak, tárgyilagosnak kell lennie, és ahol személyes nézeteit fejtegeti erkölcsi és politi-

kai ügyekről, ott mindig világossá kell tennie, hogy nézetei, javaslatai és döntései nem ugyanazon jelle-
gűek, mint a történelmi tényekről szóló állításai. A feldolgozott tények kiválasztása azonban mindig igen nagy mértékben személyes döntés kérdése [...] A természettudomány sem *csupán* »tények összessége«. Legalábbis tények gyűjteménye, és mint olyan, a tények gyűjtőjétől, nézőpontjától függő. A tudományban ezt a nézőpontot rendszerint egy tudományos elmélet határozza meg. [...] Meghatározott álláspont vagy nézőpont kifejtése tehát elkerülhetetlen; és a naív próbálkozás, hogy e nézőpontot kikerüljük, csak ahhoz vezethet, hogy megtévesztjük magunkat és *kritikátlanul* egy *nem tudatosított* nézőpontot alkalmazunk.”¹ És ezután nézzük a másik jeles gondolkodó tételét: „Végül pedig a valódi történelem utolsó vonása: nem fél attól, hogy perspektivikus tudás lesz. A történészek mindent megtesznek annak érdekében, hogy eltakarják szemük elől azt a bizonyos pontot, ahonnan nézik, látják a dolgokat, leplezzék álláspontjukat, szenvedélyesen igyekeznek körülhatárolhatatlanok maradni. A történelmi érzék, ahogy Nietzsche fogja föl, perspektivikusnak vallja önmagát és nem tagadja tulajdon igazságtalansága rendszerét. Egy bizonyos szögben szemléli az összefüggéseket, az értékelés bevallott szándékával, igent vagy nemet akar mondani, pontosan meghatározni a mérgeg hatását, hogy megtalálja a legjobb ellenmérget. Ez a tekintet nagyon is jól tudja, honnan szemléli az összefüggéseket, azt is tudja, mit szemléli, és színleli, hogy diszkrétan elmosódik ahhoz képest, amit szemléli és azt sem tettet, hogy mindenben szemléletének tárgyához alkalmazkodik.”² Az, amiről Karl Popper és Michel Foucault nyilatkozik, nem egy teoretikusan érvényes megállapítás csupán, hanem olyasmiről tapasztalati úton is számot lehet adni.³

Az általam ezúttal követni kívánt megközelítés a múlt adott pontjain rögzített nézőpontok lehetséges felhasználásával próbálkozik, olyan nézőpontokéval, melyek fényében a jövő (tehát saját jelenünk is) merőben más képet mutat, mintha csak a retrospektív (és elkerülhetetlenül teleologikus) történeti szemlélet jegyében kutakodnánk. Ez pedig azt jelenti, hogy a múlt mint folyamat e látószög nyomán nem feltétlenül mutatja magát folytonosnak (és lineáris természetűnek), hanem olyasmivé lesz, ami diszkontinuos, továbbá különféle irányokba tart, egyszóval kaotikus entitás. Ha ezúttal nem ragaszkodunk a történelemszemléletünket a XIX. századi historizmus örökségeként még ma is hatalmában tartó (determinista) fejlődéselvhez, kinyílnak végre a szemünk a múlt (egyelőre) elveszett öröksége iránt. S ezzel fény derülhet a múltnak a jövő számára tartogatott, idővel viszont elsikkadó lehetőségeire is, melyek hosszú időn

át lappangtak ugyan, de bármikor életre kelhetnek (sőt, időnként életre is kelnek), hogy folytassák azt, aminek a múltjáról eddig még csak nem is tudtunk. Égetően fontos ez a horizontváltás egy olyan kor és egy olyan ország (vagy régió) hosszabb távú történelmének vizsgálatakor, melyet a megszakíttottság fá-tuma kísért. Hiszen hány rendszerváltás is volt valójában Magyarországon a nemrég elbúcsúztatott XX. században? Ha jól számolom, *három* nagy (1919, 1945, 1989) és számos kisebb cezúrát sorolhatunk fel (1918 ősze, 1919 tavasza, 1919 nyara, 1944 ősze, 1947–49, 1953 tavasza, 1956 októbere, 1956 novembere, az 1960-as évek eleje, 1968 stb.). A kis és nagy politikai változások tükrében pedig a múlt egynemű fogalma teljesen tarthatatlannak tűnik. Hiszen a legitimációs céllal sűrűn felidézett „használatos múlt” éppen a folytonos töréspontok által felszabdalt, s a tradíciókat ezáltal is megsokszorozó múlt változatos képeit hívja elő, hogy mindegyikükre saját előzményeként hivatkozzon, ellátva őket a folytatásra méltó példa kitüntetett címkéjével.

A politikai közbeszéd történelemképét 1989 óta jellemző zűrzavar nem utolsósorban a használható múlt kétségbeesetten gazdag változatosságából is fakad. Az ügynök-vita úgyszintén arra bizonyíték, hogy a múlt tisztázásához, pontosabban: a jelen múlt által megoldani vélt igazolásához e diszkontinuitások kivételesen bő lehetőségeket kínálnak. A közeli múltban a politikai rendőrséggel együttműködők mai – erkölcsi – megítélésében a nagy és a kis változások eltérő súlyozása meglepően nagy lavírozásra ad módot. Az ügynöki múltat politikai ellenfeleik lejáratására, politikai hiteltelenítésükre hasznosítók ilyenkor többnyire inkább a nagy változások által tagolható múlt távlataiban gondolkodnak. Mindenki, aki valamikor ügynök volt, a folytonosan azonos kommunista diktatúra arcátlan kiszolgálójának számít a szemükben. A politikai identitásukban ilyenformán kikezdett közszereplők és azok, akik gyorsan a védelmükre sietnek, ezzel szemben a kis változások szerint felosztható múlt számukra kedvezőbb differenciálási lehetőségével élnek. Ez utóbbi szerint ugyanis nem létezett a folytonos és homogén kommunista múlt, erkölcsileg sem ítélezhetünk tehát ezen a sommás alapon. Hallgatólagosan pedig az 1989-es rendszerváltás konszenzusos jellegével támasztják alá a múlt ebből levezetett, „differenciált” fogalmát. Mivel a közvetlen kommunista múlttal való szakítást 1989 rendszerváltói nem konfrontatív, hanem békés módon oldották meg, tagadhatatlanul fennáll vele némi folytonosság.

Ez azonban nem abban az értelemben érvényesül, hogy a Kádár-rendszer folytatódik tovább kissé átalakult formában; az ugyanis tényleg folytathatatlanak bizonyult és meg is történt vele a nyílt szakítás.

A tervgazdaság, sőt a szimulált piaci gazdálkodás helyébe a piaci rendszer, az egypárti diktatúra (és ennek hazai, némileg enyhített változata) helyébe pedig a parlamenti demokrácia lépett, ami valóban forradalmi változások sorát eredményezte. Ez a forradalom azonban egyáltalán nem forradalmi úton zajlott le, ennek folytán, egyebek közt, elitcsere is legföljebb csak részben került sor, mivel a régi rend embereinek egy bizonyos hányada túlélte a változások viharait.

A folytonosság és a szakítás eme dialektikája rejlik tehát az 1989-es rendszerváltás történelmi múlthoz fűződő felemás viszonya, az azt átható többértelműség mélyén. A politikai elitből a rendszerváltást szerencsésen átvészelőeknek nincs tehát szégyellnivalójuk a saját múltjukkal kapcsolatban. Sőt mi több, akár még ügynöki múltjuk sem minősül vállalhatatlan erkölcsi tehernek, ha sikerül beilleszteniük a kis változások logikája szerint tagolható történelem megfelelő kontextusába. „Megjegyzem – jelentette ki Nyers Rezső, a folytonosságot a maga személyében beszédesen képviselő szocialista párti politikus a 90-es években –, én 60-tól, 62-től számítom a saját történelmi felfogásomban a Kádár-rendszert. Addig nem volt Kádár igazán hatalmon, addig csak egyik nagyon esélyes résztvevője volt a tartós hatalomért folyó harcnak, bár a felszínen úgy látszott, hogy már hatalmon van.”⁴ Nem a kommunista diktatúra, hanem azon belül a rendszerváltást úgymond „előkészítő” időszak integráns elemeként nyer tehát új – pozitív – értelmet az ancien régime-beli ügynöki tevékenység ténye egyes mai közszereplők esetében. Hiszen ahogy Nyers kifejezően fogalmazott: „A nemzeti akarat 89–90 táján két dologban koncentráldott és szintetizálódott: abban, hogy piacgazdaság legyen, és abban, hogy plurális demokrácia legyen. És véleményem szerint mindkettőben az egykori MSZMP jelentős része részt vett. Bár ezt mindig vitatják. [...] Ahogy 56-ban a csepeli munkások, forradalmi bizottságok tagjai, az írók forradalmárrá váltak, úgy 89-ben a pártbeli reformerek lettek rendszerváltókká. [...] A szocialista reformerek belülről szálltak szembe a kádári megoldással, tulajdonképpen a szabadság hiányával, mert az intézményesített rend már nem volt elegendő a jövő szempontjából, és szükségszerűen meg kellett haladni.”⁵

A diskurzus mögött mindenestre az az axióma munkál, hogy a Kádár-rendszer egy ideje már maga is jó irányban haladt előre, csupán idővel megtorpant ezen az úton. „Az államszocializmus és annak politikai intézményrendszere történelmileg megbukott, mert a nyolcvanas évek közepétől már nem volt képes továbbhaladni a saját modernizációs pályáján, megrekedt.”⁶ Ne gondoljuk azonban, hogy ez csupán egy politikus magánvéleménye. Az, amit Nyers a kér-

désről gondol, teljesen egybevág a baloldali „rendszerváltó” elit önmagáról alkotott (vele együtt a múltját illető) elképzelésével, melynek történésként így ad hangot Földes György: „A korszak nem Kádár-korszakként indult, hanem az idők folyamán lett belőle az.”⁷ Majd ezt követően azt ecseteli, hogy milyen döntő pontokon tért el egymástól a kádári terror és a Rákosi-féle rémuralom.

A korszakhatárok áttolását az ancien régime vége sem kerüli el. Ha a Kádár-rendszer indulásánál – az 1989 utáni szocialista politikai identitás szempontjából – a diszkontinuitás (a kommunizmus Rákosi nevével fémjelzett időszakával való szakítás) hangsúlyozása az igazán fontos, akkor a rendszer alkonyán a kontinuitás előtérbe állítása nyer jelentőséget. Ezzel lehet ugyanis megerősíteni a rendszerváltáshoz vezető út egyenetlésének általuk szorgalmazott téziséét. „A késő Kádár-kor jellemzője – szólal meg újra a historikus –, hogy az ország vezetése elsődlegesnek tartotta a stabilitást, de annak védelmében nem keményített irányvonalán. Néha visszalépett, tett fenyegető gesztusokat, de politikáját inkább az engedmények, kompromisszumok uralták. Így tett az utolsó periódusban is, amikor [...] utat engedett a politikai átalakulásnak. [...] Ebben az értelemben a Kádár-korszak a békés átmenet előzményének tekinthető.”⁸

Ne higgyük, hogy merőben új, teljesen szokatlan dologról van ezúttal szó. Mivel történelmünk teljes XX. századi menetét a kis és a nagy cezúrák folytonos és túl gyakori ismétlődése szabályozta, a folytonosság elismerésének vagy megtagadásának gyakorlata kézenfekvő hagyományként kínálja magát az alkalmankénti újrahaznosításra. A dualizmus (vagyis a királyi Magyarország) felbomlása, századunk első nagy rendszerváltása három egymást követő fázisban ment végbe. Ez azt is jelenti egyúttal, hogy három – idővel folytatható vagy folytatásra váró – lehetséges múlt eszmei hagyománya került forgalomba: az októbrizmusé, a kommüné, valamint a Horthy-rendszerként ismert konzervatív (autoriter?) politikai berendezkedésé. Miközben a kis változások teremtette – egymással összeegyeztethetetlen – alternatív hagyományok (a kommün hagyatékának kivételével) használható múlt gyanánt kivétel nélkül mind rendelkezésére állnak az 1989 utáni politikai erőeknek, azok már a maguk idejében is a mostanihoz hasonló manipulációk tárgyául szolgáltak. A dualizmust sokkal inkább folytató, semmint megtagadó, ugyanakkor tőle számos ponton el is térő Horthy-rendszer politikai elitje például semmilyen érdemi különbséget nem tett 1918 és 1919 megítélése között. Önnön identitását ennek megfelelően a dualizmus rendszerét és a királyi Magyarországot leromboló destruktív forradalmi erők ellenében határozta meg (*ellenforra-*

dalmi rendszer); egyúttal azonban a dualizmust is kárhoztatta túlzott (Trianonért szintén felelőssé tehető) liberalizmusáért.⁹ Ennek az akkori kontaminációnak (1918 és 1919 azonosításának) a hagyományát olyanok keltik életre 1989 után, akik elsősorban a Horthy-kor (egyfajta) hagyományát gondolják általuk folytatandónak. Számukra a Horthy-rendszerben az a legvonzóbb, ami abból főként az általa részben megtagadott dualizmusra látszik emlékeztetni, nem pedig az, ami a rendszert – annak kései szakaszában – már inkább jellemezte. Ez készíti a jobboldali politikai diskurzust történelemszövegként erőteljesen képviselő Schmidt Máriát arra, hogy polgári demokráciaként könyvelje el a Horthy-rendszert.¹⁰ S ugyancsak ez motiválja a diskurzus művelőit akkor is, amikor a bethlenizmusként azonosított és Tisza István nevével (is) fémjelzett, konzervatív liberalizmusként számon tartott politikai hagyományt a destruktív forradalmiság osztatlanul kezelt hagyományával, az egy táborba terelt Károlyi Mihállyal és Kun Bélával szemben piedesztálra emelik.¹¹

A nagy változások, láthatjuk, nem egyértelműen határolják tehát körül az utódok által jó szívvel vállalható, vagyis politikailag értékesíthető múltat. A forradalmak átélői és alakítói elsősorban az *előtt* és az *után*, vagyis a tegnap és a ma szekvenciáiban érzékelik a történelmi időt. A tegnap jelenti a rosszat, a ma, az újrakezdés pedig az immár megvalósíthatóvá lett jót ígéri számukra. Ismeretes olyan forradalmi naptár is, amely immár hármas osztatú. A kettős séma ekkor kiegészül a *tegnapelőtt* „aranykorként” (jól használható múltként) tekintett ideáljával. A tegnapelőtt az, ami ugyan nem folytatódott tovább tegnap, de általunk végre folytatódhat. Ez a „konzervatív”, kontinuitásra orientált forradalmiság a totális változások jakobinus (és persze bolsevik) fogalmától idegenkedő liberalizmussal szokott leginkább együtt járni. Az új, általuk megújított társadalom némely elemének a távolabbi múltba való visszavetítése, a folytonosság szálának addig a pontig történő visszavezetése alkalmas rá, hogy valamelyest csökkenhessen a gyökeretlenség érzése és némileg enyhüljön a történelmi nihilizmus nyomasztó terhe.¹²

A mérsékelt, „konzervatív” forradalmiság ethosza szabta meg 1989 rendszerváltóinak a történelmi időhöz fűződő viszonyát is. Problémát jelenthet azonban számukra, hogy ki lehet-e biztonságosan jelölni egy ilyen glorifikált, ugyanakkor tényszerűen is azonosítható tegnapelőttöt, olyat, amely a mostani folytatásra vár. Hiszen a Horthy-rendszer mint kompakt történelmi hagyomány – mint ahogy persze a kommunizmus teljes négy évtizede – sem olyan, hogy vállalható volna a maga teljességében. Így és ezáltal nyer mind nagyobb jelentőséget a kis változások sze-

rint tagolható múlt fogalma, amely végül akár még fölébe is kerekedhet a sorsfordulók által strukturált történelem képzetének. A Horthy-rendszertől nyilvánvalóan elválaszthatatlan politikai antiszemitizmus (numerus clausus 1920-ban, zsidótörvények a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején a zsidó munkaszolgálat, és végül a holokauszt 1944 nyarán) például nem fogadható el egyetlen mai (szalonképes) politikai erő számára sem jól használható múltként. Ezért is kerülnek egyoldalúan előtérbe a Horthy-kor vagy a kommunizmus időszakának immár tisztán pozitív, azonosulásra ma is kiválóan alkalmas elemei; ezek fényben pedig könnyed kézzel tolató félre a genocídium szörnyű ténye, amikor a Horthy-kor politikai valóságáról esik szó vagy tehető zárójelbe (a Rákosi-kor tovább élő zárványként kezelve) a rettenetes kádári politikai terror és ítélet végül feledésre a rendszer egy percre sem szünetelő diktatórikus hatalomgyakorlása. Mind a jobb-, mind a baloldal történelmi emlékezetének megvan tehát az a közös jellemzője, hogy „fedőemlékek” révén próbálják megteremteni saját identitásukat. Freud nyomán *fedőemlék*nek nevezzük, amikor egy kellemetlen eseményre nem közvetlenül, hanem egy időben ahhoz közel álló vagy az adott eseményhez kapcsolódó, de annál jóval ártatlanabb történés felidézésével emlékezünk.¹³

A kompakt hagyomány formájában imigyen emészthetetlen Horthy- és Kádár-kor mai (és napi) igényekhez szabott folytonos destruktívja arra szolgál tehát, hogy mindenki a saját szája íze szerint értelmezhesse 1989-et, belehelyezve a rendszerváltást egy általa teremtett történelmi kontextus tengelyébe. A „polgári” kormány saját igaz történelmeként dekonstruált múlt így, ezzel a céllal teremt lineáris kapcsolatot Tisza István, Bethlen István és a „polgári forradalomként” aposztrofált 56 között. A teleologikus történet pedig nyomban értelmezi is 1989-et, melyet úgy állít be, mint amely felé maga a múlt is irányul. Ebben a kontextusban a rendszerváltás értelme éppen az, hogy midőn a történet elbeszélő maguk veszik végre kezükbe a hatalom gyeplőjét, 1989 is elkezd bevéltani a hozzá fűzött nagy reményeket. Így azután már nem is feltétlenül 1989 a rendszerváltás tényleges kezdőpontja. Éppen ezt fejezi ki az 1998-as választásokon győztes párt által meghirdetett „rendszerváltásnál kevesebb, kormányváltásnál több” jelszó.

Miután azonban a múlt kétségbeejtően szerteágazó és szinte követhetetlenül szaggettott, a múlthoz közvetlenül tapadó különféle nézőpontok keresztződési pontjában álló 1989-nek nincs, nem lehet egyetlen autentikus értelme. Ez azonban a legkevésbé sem veszélyezteti a kelet-európai rendszerváltások mai legitimitását, mivel 1989 történései nem az endogén nemzeti történelmi fejlődés eredményeként kö-

vetkeztek be, hanem a nemzetközi erőviszonyok ilyen irányú alakulásából fakadtak. A jelenlegi közép- és kelet-európai status quo már ilyen okokból sem fel lehet maradéktalanul a régió múltjának vagy akár csak e múlt újabban láthatóvá lett, lapangó örökségének. Ennek azonban némileg ellentmond, hogy 1989 egyik következménye a nemzeti szuverenitás újbóli visszaszerzése és a nemzeti öntudat ennek megfelelő magas hőfokon való izzása. Ám a klasszikus (a XIX. századi értelemben vett) nemzetállami szuverenitás mai törekénysége és efemer érvényesíthetősége világosan utal a kelet-európai 1989 európai (vagy világbeli) kontextusának alig túlbecsülhető nagy jelentőségére.

1989 értelme látszólag – kivált az események átéelőinek saját tapasztalatai szerint – a történelemhez, a saját történelmükhöz (a valóságos, ám kényszerűen megszakított nemzeti léthez) való visszatérésben rejlik: erre reflektált az elmúlt évtizedben a „történelem visszatérése” címén zajló tudományos diskurzus is. A valamennyire is tárgyvilágos szemlélet előtt azonban nem maradhat rejtve, hogy a grandiózus átalakulás aligha történt volna meg a nagyhatalmak közti erőviszonyok hirtelen (persze nem minden előzmény nélkül) gyökeres megváltozása nélkül. Ami számunkra ebből igazán érdekes, az az, hogy az 1989-es rendszerváltás szerte Közép- és Kelet-Európában elsősorban a kívülről, mások által megszabott (noha az érintett népek által egyöntetűen kedvezően fogadott) irányban dőlt el. Amellett tehát, hogy az egyes – belülről is diffúz és egymáshoz mérten is diverz – nemzeti történelmek nem jutottak, nem juthattak komolyan szóhoz a „választható” út kijelölésekor, legalább annyira fontos az is, hogy az elméletileg kívánatos vagy csak szóba jövő kibontakozási alternatívák sem játszhattak itt érdemi szerepet. S e tekintetben némi különbség mutatkozik az 1956-os kibontakozás ígérete és aközött, ami 1989-cel végül megvalósulni látszik.

1956-nak a ma távlatából történő, a politikai diskurzusban gyakorta meg is fogalmazott értékelése minden bizonnyal azért is olyan ellentmondásos, mert az eseménnyel megnyíló történelmi perspektíva már eleve fölöttébb plurális volt. A forradalomhoz vezető Nagy Imre-i kommunista revizionizmus (lásd az 1953-as, kis változásként említett szakaszhatárt) éppúgy elengedhetetlen összetevője 56-nak, mint a volt koalíciós pártok színre lépte, az 1945 utáni néhány év lehetséges folytatásának ekkor felvillanó lehetősége; és ne feledjük a munkástanácsos 56 teoretikus értelmét vagy üzenetét se. Az utóbbinak – történészként – a fő szószólója az angol Bill Lomax, aki éppen ebben véli fellelni a forradalom világtörténelmi jelentőségét: „A magyar forradalom legnagyobb

vívmányát tehát abban kell látni, hogy megteremtette a népi hatalom tökéletesen új strukturáját – a munkások által közvetlenül ellenőrzött munkástanácsok államát. [...] A magyar munkások tehát a gyárak feletti közvetlen ellenőrzést gyakorló munkástanácsok révén egy csapásra szétzúzták a kommunista párt korábbi államhatalmát, és megnyitották az utat egy olyan társadalom felé, amely a marxizmus és a szocializmus eredeti célja volt – ahol a hierarchia az egyenlőségnek adja át a helyét, ahol a politikai intézményeket népi szervek váltják fel, ahol a politikai uralomból társadalmi hatalom lesz és ahol »a személyek feletti kormányzás helyébe dolgoknak az igazgatása lép.«¹⁴

1956 ez utóbbi értelmezése két dologra hívja fel a figyelmünket: egyrészt 56 a legkevésbé sem szolgál homogén történelmi referenciaként; másrészt 56 forradalmárai előtt még olyan kibontakozási perspektíva is feltárult, amilyenről 1989 tevőleges alakítói már nem is álmodhattak. Ahogy Kende Péter egy évtizede helyesen utalt rá, „az 56-os forradalom nem hagyott világos örökséget maga után; nem is hagyhatott, lévén, hogy demokrácián a forradalom különböző szereplői mást és mást értettek”.¹⁵ S azért sem hagyhatott ilyet hátra, mert 1989 másik két célkitűzése, a nemzeti szuverenitás visszaszerzése, valamint a piacgazdaság helyreállítása nem vezethető le automatikusan 56-ból. Az első azért nem, mert 56 (mint ahogy ez már 1848-ra is áll) nem úgy indult, hogy nyomban kitűzték volna a nemzeti függetlenség esztergályos visszaillesztésének programját. A piacgazdaság restaurálása pedig jószerivel fel sem merült akkortájt. Sőt: a munkástanácsai (Bill Lomax által egyébként jelentősen túlbecsült) alternatíva éppen hogy nem ebbe az irányba mutatott. Ez teszi azután oly nyilvánvalóvá, hogy miben rejlett 56 forradalmának az 1989-es rendszerváltással szembeni egyetlen(?) előnye: abban, hogy az útkeresés akkori lázában a történelmi precedens nélküli modell felé való tájékozódásra is lehetőség adódott, 1989-ben viszont már nem. Ennek adott hangot a kilencvenes években a baloldali politológus, kijelentve: „most nincs olyan »kapitalista utópia«, nincs olyan társadalmi célkitűzés, mely egyesíthetné az értelmiséget.”¹⁶ Persze, ha tekintetbe vesszük az egyes teoretikusok által újabban megfogalmazott „liberális forradalom” eszméjét, akkor az 1989-es rendszerváltást úgy is tekinthetjük, mint ami új perspektívát nyitott a világtörténelemben.¹⁷

A rendszerváltás egy további paradox vonása tehát az, hogy a szovjet birodalmi kommunizmus jármából kiszabadulva az európai (nyugati) társadalmi-politikai modell keretei közé való minél teljesebb és minél gyorsabb beilleszkedés kényszere diktált az érintett népeknek. Az ennek során „választott út” végső álló-

mása pedig az, hogy a rendszerváltó országok (legalábbis a szerencsésebbek) kis idő elteltével az Európai Unió teljes jogú tagjainak érezhetik majd magukat.

1989 ellentmondó megítélését ez utóbbi, belőle is fakadó következmény teszi talán még az eddigieknél is kuszábbá. A kelet-európai euroszkepticizmus, amely rendszerint a politikai jobboldal és leginkább a szélsőjobb ideológiai eszköztárához tartozik, a birodalmon belüli gyarmatias alávetettséget egyik napról a másikra felváltó, a globalizmusnak való alávetettség sérelméből táplálkozik. Innen, ebből a látószögéből nézve 1989 tehát azt jelenti, hogy a Nyugat csupán azért járult hozzá vagy adott segítséget az évtizedeken át elnyomott kelet-európai népek felszabadulásához, hogy a maga képére formálja a térséget. 1989 ezek szerint a közelmúltbelinél kétségkívül jobb, az elképzelnél és a remélnél azonban kétségkívül rosszabb kibontakozás nyitánya, olyan út kezdete, amely továbbra sem illeszkedik a nemzeti történelem teleologikus folyamatába. Lengyel László az 1990-es évek derekán a rendszerváltás és az értelmiség kapcsolatáról tartott egyik előadásában a liberalizálódás vagy a „valamiféle önkörbe való bezáródás” alternatívjaként szólt erről a fejleményről. „Úgy is fogalmazhatnánk, hogy vagy egy Pannónia- vagy egy Hunnia-kép lebeg az emberek szeme előtt. Egyesek Pannónia nevében közölték, hogy a hunnokok a keleti végeken fogják be a szájukat, hagyják abba az ordítást, mert Európa felé csak úgy lehet menni, ha belépünk a Római Birodalomba, tessék tehát csöndben maradni és nem hunnuskodni. Mások Hunnia nevében elindultak fokosokkal, nem tűrve, hogy nekik Pannóniából nem jut semmi.” Majd hozzáfűzte: „Ezt lehet akár urbánus–népi vitának, akár kultúrharcnak is nevezni.”¹⁸ Csurka István, e politikai irányvonal fő hazai exponense már akkor sem nagyon rejtette véka alá azt a véleményét, mely szerint „csatlakozásvágyunk Európához szomorú és szánalmas”. Szerinte ugyanis „az értelmiségnek az lenne a feladata, hogy megvizsgálja: a nemzet egészének életben maradása szempontjából milyen újításokat, milyen könnyítéseket, milyen lehetőségeket tud adni az új rendszer a társadalom különböző rétegeinek”.¹⁹

Nem azért kell számot vetnünk az ebből a forrásból is táplálkozó euroszkepticizmussal, mert az komolyan veszélyeztetné a politikai elit szilárd csatlakozásbarát politikáját. Nem másért, csupán azért érdemel figyelmet a jelenség, mert miként arról a múlt egyes magvaszakadt, (időlegesen) elfelejtett fejleménye kapcsán utólag meggyőződhetünk már, egy adott politikai hagyományba ágyazódó, azt tovább örökítő törekvés látszik általa újraéledni a globalizáció ideológiai ellenhatásaként.²⁰ Az euroszkepticizmus pedig e történelmi kontextus jóvoltából az 1989-es rendszer-

váltás megítélésének további lehetséges nézőpontjaként kínálja magát.

Nincs abban semmi meglepő, hogy napjaink politikai közbeszédében 1989 úgy kerül a maga helyére, mint egyik vagy másik történelmi folyamat záróköve és egyúttal nyitánya. A menthetetlenül a historizálásra épülő honi politikai kultúra és politikai öntudat – a saját helyzetét és feladatait értelmezve – úgyszólván mindig a megfelelő történelmi kontextusok megteremtésével reméli elérni a sikert. S 1989 ugyan még messze nem történelem, hiszen az események vele kapcsolatos láncolata ma még egyáltalán nem zárult le, sőt, éppen az általa elindított eseménysor közepén állunk ma is, ennek ellenére – a historizáló diskurzusok hatására – 1989 ténylegesen is elfoglalta az őt megillető helyet a különféle, egymással többnyire összeegyeztethetetlen nézőpontok alapján megszerkesztett teleologikus történetekben. Ezt a helyet pedig attól függően jelölték ki számára itt vagy ott, hogy milyen (és melyik) múlthoz tartozó nézőpont perspektívájából szeretné láttatni a rendszerváltást 1989 megannyi átélője, szemlélője és aktív közreműködője.

JEGYZETEK

- 1 Karl POPPER: *A történetírás és a történelem értelme*, in K. P.: *Megismerés, történelem, politika. Válogatott írások és beszédek*, Budapest, Aduprint, 1997, 133–134.
- 2 Michel FOUCAULT: *Nietzsche, a genealógia és a történelem*, in M. F.: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*, Budapest, Pallas Stúdió–Attraktor Kft., 1998, 86.
- 3 Robert F. BERKHOFFER Jr.: *Nézőpont a történetírói gyakorlatok nézőpontjairól*, in *Narratívák*, 4, *A történelem poétikája*, szerk. THOMKA Beáta, Budapest, Kijarat Kiadó, 2000, 147–169; GYÁNI Gábor: *Történetírói nézőpont és narratív igazság*, Magyar Tudomány, 2003/1 (megjelenés előtt).
- 4 *Értelmiségi magatartásformák a Kádár-rendszerben. Kerekasztal-beszélgetés*, in *Értelmiség – közélet – hatalom 1955–1995*, szerk. BÁNKI Erika, Budapest, TIT, 1995, 100.
- 5 *Uo.*, 101. Az MSZMP-t a tárgyalóasztalhoz kényszerítő ellenzék természetesen egyáltalán nem osztja ezt az (ön)képet az akkori kommunistákat illetően. „Abban, hogy az MSZMP kényszeredetten elfogadta: tárgyal az ellenzékkel a rendszerváltásról, kezdetben a taktikai elemek, ha tetszik, hatalmi machinációk játszották a fő szerepet – ez ma már, a publikált források alapján is, egyértelmű.” PETŐ Iván: *A rendszerváltás naplója*, BUKSZ, 2002 nyár, 121.
- 6 *Uo.*, 103.
- 7 FÖLDES György: *A Kádár-korszak jellegzetességei*, in *Mérlégen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értéke-*

- lések*, szerk. PÜSKI Levente, VALUGH Tibor, Debrecen, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem, 2002, 231.
- 8 *Uo.*, 240.
- 9 Az utóbbi leghatásosabb (történész) szószólója Szekfű Gyula, aki 1919-ben írt, 1920-ban publikált történetpolitikai művét, a *Három nemzedéket* e gondolat szolgálatába állította.
- 10 Népszava, 2000. november 2., 2.
- 11 Ez a törekvés áll Tőkéczi László történeti témájú politikai publicisztikájának középpontjában.
- 12 Vö. Bruce ACKERMAN: *The Future of Liberal Revolution*, New Haven–London, Yale University Press, 1992, 5, 125 (1. jegyzet).
- 13 Sigmund FREUD: *A mindennapi élet pszichopatológiája*, Budapest, Cserépfalvi, é. n., 47.
- 14 Bill LOMAX: *Magyarország 1956*, Budapest, Aura, 1989, 242–243.
- 15 KENDE Péter: *Megmarad-e 1956 nemzeti hagyományak?*, in *Évkönyv*, II, 1993, Budapest, 1956-os Intézet, 1993, 11.
- 16 *A rendszervált(oztat)ás és az értelmiség. Kerekasztal-beszélgetés*, in *Értelmiségi magatartásformák...*, id. kiad., 129. Az idézet Bayer Józseftől származik.
- 17 ACKERMAN: *I. m.*, különösen a 2. fejezet.
- 18 *A rendszervált(oztatás)...*, id. kiad., 122.
- 19 *Uo.*, 133, 153.
- 20 Ennek a történelmi (eszmei) örökségnek az anyagába nyújt bepillantást ROMSICS Ignác: *A magyar birodalmi gondolat*, in *Nem élhetek birodalom nélkül*, szerk. GOMBÁR Csaba, VOLOSIN Hédi, Budapest, Helikon–Korridor, 2002, 41–82.

SZALAI ERZSÉBET

Miként a körkérdés felhívása is tartalmazza, az államszocializmus ügynökeinek erkölcsi és politikai problematikája csak annak a kérdésnek a fényében közelíthető meg, hogy vajon a közelmúltunkban végbement nagy társadalmi átalakulás mennyiben felel meg elindító morális normáinak, követelményeinek – és egyáltalán, e rendszerváltásnak nevezett átalakulásról mint valódi rendszerváltásként megtörtént, végigvitt folyamatról beszélhetünk-e.

Az utóbbi kérdéssel kezdem, melyre válaszom kétértelmű. A gazdaság hatalmi szerkezetében végbement gyökeres változások és ezzel összefüggésben az ország külpolitikai-külgazdasági orientációjának „nyugatosodása” következtében mára kiépült a magyarországi újkapitalizmus rendszere, melynek döntő vonása a gazdasági elit dominanciája egyfelől a társadalom, másfelől a politikai és kulturális elit felett. Ez a rendszer abból a fontos szempontból különbözik az államszocializmustól, hogy utóbbit a politikai elit dominanciája jellemezte mind a társadalom, mind a másik két

elitesoport felett. Abból a szempontból azonban nem történik (és nem is történhet) rendszerváltás, hogy mind az államszocializmusban, mind az újkapitalizmusban valamely elitesoport dominálja a társadalmat – mert mindaddig, amíg a kapitalista logikájú (tehát egyrészt az erők kumulálódó előnyére, másrészt a minimális ráfordítással maximális eredmény elvére épülő) társadalmi berendezkedés funkcionál világrendszerként, valódi népuralmon alapuló, tehát valóban demokratikus viszonyok igazából nem képzelhetőek el.

Ebből (is) következik, hogy jelen viszonyaink között az átalakulás eszmei előkészítésében döntő szerepet játszó demokratikus ellenzék erkölcsi elvei, normái is csak igen korlátozottan érvényesülhetnek. Egyrészt az átalakulás során annak gazdasági terheit nem lehetett a különböző társadalmi csoportok között a méltányosság elvei alapján elosztani. (Ez volt a Beszélő „vezércikkeinek” egyik legfontosabb követelése.) Másrészt a liberális demokrácia döntő eszménye, hogy a szilárd jogrend alapja a politikai és gazdasági szféra (a politikai és gazdasági elit) egyensúlya, ismét csak nem biztosítható; a gazdasági elit jelenlegi erős dominanciájának eredője az államszocialista korszak túlsúlyos politikai szférája (politikai elitje). Ennek következménye nem pusztán a tömeges normaszegés, hanem többek között az is, hogy egyenesen maguknak a jogi normáknak, sőt, az egész jogrendszernek az alakítására igen erős befolyást gyakoroltak és gyakorolhatnak a különböző gazdasági elitesoportok. Végül, de nem utolsósorban: az átalakulási folyamatban és magában az új rendszer hatalmi szerkezetében is döntő szerepet játszanak az államszocialista hatalmi elitek, ami gyakorlatilag kivitelezhetetlenné teszi a múlt bűneinek feltárását, feldolgozását – és az előbbieket tulajdonképpen célját, a bűnökön való túllépést. Ez utóbbi felvillantásával pedig elérkeztünk eszme-futtatásunk valódi tárgyához.

Mielőtt azonban az érdemi tárgyalást elkezdenénk, még mindig kell egy kis kitérőt tennünk. Megkerülhetetlen a kérdés: vajon az átalakulás történhetett-e volna másként, végbemehetett-e volna valódi rendszerváltás? Megítélésem szerint a kapitalista fejlődési út választásának nem volt alternatívája. Annak azonban igen, hogy egy szervezettebb, az egyének, csoportok alkalmazkodási és megújulási készségéhez jobban igazodó (valószínűleg a megvalósultnál hosszabb) átalakulási folyamat menjen végbe – és ennek révén kiegyensúlyozottabb, kevesebb egyenlőtlenséget és igazságtalanságot hordozó társadalmi szerkezet alakulhasson ki. Ennek két feltétele lett volna. Egyrészt a szovjet uralom alól felszabaduló országoknak korlátozniuk kellett volna az egymással folytatott versengést, és valóban egyeztetniük kellett volna a „Nyugattal” folytatott alkuk stratégiáit és taktikáit. (Nem felel meg a va-

lóságnak, hogy a „rendszerátváltó” országok nem rendelkeztek alkupozícióval. Egyfelől kimagasló minőségű, olcsó munkaerővel bírtak, másfelől együttesen jelentős felvevőpiacot jelentettek, nem utolsósorban pedig rendelkeztek – legalábbis részlegesen – értékes termelővagyonnal is.) Másrészt a demokratikus ellenzéknek nem liberális, hanem szociáldemokrata politikai erőként kellett volna megszerveződnie – mely szociáldemokrata identitásra egyébként múltja erősen predesztinálta. Ebben az esetben ma ő és „utódai” alkotnák a legjelentősebb politikai szerveződést – bizony mondhatjuk, ha így történt volna, ma jóval közelebb állnánk a jogállamiság eszményéhez, nem utolsósorban pedig az államszocialista elitek jóval kevesebb politikai, gazdasági és kulturális erőt birtokolhatnának. És mindezek által a múlt és bűnei feldolgozásában is előbbre tartanánk.

Az államszocializmus ügynökeinek kérdését a politikai átalakulás idején vagy azt követően kellett volna empirikusan és morálisan tisztába tenni. Miután ez nem így történt – többek között azért, mert az új parlamenti képviselők igen nagy hányada maga is „érintett” volt –, ma már csak rossz és kevésbé rossz „megoldások” közül lehet választani. Elsősorban annak következtében, hogy mára már e problematika körül (is) – mint egy elfekélyesedett seb körül – súlyos erkölcsi válság alakult ki. Vagyis nem pusztán az nehezíti a tisztázást, hogy az iratok egy – ismeretlen nagyságrendű – részét megsemmisítették vagy „átrendezték”, hanem döntően az, hogy a társadalom – az elmúlt tizenhárom évben elszenvedett súlyos megrázkódtatások következtében – mára már elvesztette a kérdés súlyának megítéléséhez szükséges erkölcsi érzékét. Ennek pedig az a következménye, hogy nincs társadalmi elvárás, nyomás, mely a kérdés valódi tisztázását kikényszeríthetné. Ennek eredményeként – mint azt láttuk – a problematika nyilvános kezelése a mindenkori politikai konstellációk, erőviszonyok függvényévé vált és válik. Akkor pattan ki egy-egy ügy, amikor erős politikai érdekcsoportoknak ehhez súlyos érdekeik fűződnek. És ugyanilyen okokból halnak is el ügyek. Vagyis az egész kérdés a társadalom ügyéből a politikai elit belső harcainak egyik eszközévé vált.

A kérdés körüli mulasztásoknak van egy másik, talvolabbra mutató hatása is. Különösen a Medgyessy-ügy utórezgéseként tapasztalható, hogy az államszocializmus más kisebb-nagyobb bűneinek, ballépéseinek elkövetői ma már mind-mind felmentve érzik magukat. Ha kémelhárítói múlttal valaki nemcsak miniszterelnök lehet, de az ország legnépszerűbb politikusa is, akkor miért számítana bűnnek, elmarasztalható cselekedetnek a régi rendszer hatalmi apparátusával való bármilyen kollaborálás? Akkor „elkövetők” és áldozatok között nem húzódnak többé morális választófalak.

Mielőtt gondolatmenetemet tovább gombolyítanám, hosszú-hosszú évek után nem kerülhetem meg személyes érintettségem feltárását. Az 1980-as évek elején egy kiélezett politikai helyzetben nyilvánosan választanom kellett az MSZMP és a demokratikus ellenzék iránti elkötelezettségem között. Akkor már minden vívódás nélkül az utóbbi mellett döntöttem, és kiléptem az MSZMP-ből. Munkahelyi vezetőm már az ezt követő első napon közölte lépésem következményeit: nem távolítanak el a munkahelyemről, de mostantól a „szervek” fokozott ellenőrzésük alá vonnak. Szörnyű hónapok következtek, melyek alatt a „szervek” tevékenysége messze túlmutatott a pusztán megfigyelésen. Mint nemrég megtudtam, a KGB-től átvett, „játszma” elnevezésű megfélemlítési technikát alkalmazták ellenem – ennek célja a célszemély teljes pszichikai megtörése, eszköze pedig egy valószínűleg már soha nem is fog megtörténni. Két évvel ezelőtt a Történeti Hivatalnál elindítottam irataim kikérését, de két hét után visszakoználom kellett. Ahogy fokozatosan felelevenedtek bennem a történetek, úgy egyre erősebben éreztem, hogy képtelen vagyok szembenézni a konkrétumokkal, képtelen vagyok szembenézni azzal, hogy ki mindenki – közöttük engem szerető emberek is – vett részt, egy bizonyos általa sem átlátható ördögi mechanizmus eszközeként, lelki összetörésében. (Mert megtörni, azt nem tudtak.) Emellett abban sem hittem, hogy hozzájuthatok a teljes „anyag” akár csak töredékéhez is. Így maradt számomra a talán kevésbé rossz, mégis csak nehezen viselhető érzés: a több konkrét személyt is érintő határozott gyanú. És ez most már végig fogja kísérni az életemet.

Történetemnek írásom tárgya szempontjából két tanulsága van. Egyrészt az, hogy szemben az ügynökök tevékenységéről a köztudatban élő képpel, azok enyhén szólva nem pusztán jelentéseket írtak – adott esetekben nagyon is aktívan beleavatkoztak a „célszemélyek” életébe. Másrészt a „szervek” tevékenységének feltárására csakis olyan technikák alkalmazása kívánatos, melyek az egyes emberek számára nem teszik elkerülhetetlenné, mintegy „kötelezővé” sem áldozat mivoltukkal, sem a közreműködők konkrét cselekedeteivel való szembenézést.

Eddigi fejtegetéseim során még nem foglaltam állást abban a kérdésben, hogy az államszocialista állambiztonság ügynökei valójában miért is marasztalhatók

el: egy bűnös rendszer, a „diktatúra” kiszolgálásáért, vagy pedig a besúgói tevékenységért – mint „a” hatalommal való kollaborálásért és főként a vele való visszaélésért – önmagáért. Válaszom összetett lesz.

Egyrészt úgy vélem, hogy az államszocializmust, fennállásának teljes idejét tekintve, nem lehet egyértelműen sem bűnös rendszerként, sem diktatúráként jellemezni. Az államszocializmus első, sztálinista–rákosista korszaka iszonyú bűnökkel terhelt, mindazonáltal három olyan pontja is van, mely – a rendszer egészének, egymást követő korszakainak összteljesítményét tekintve – pozitív változásokat hozott a társadalom életében. Az első a félfudális társadalmi szerkezet széttörése. A második a nagymértékű társadalmi mobilitás csatornáinak megnyitása. A harmadik egy olyan, bár felemás, de a magyar történelemben egyedülálló „középosztály” létrejötte, létrehozása az 1956-os forradalom után (annak mintegy vívmányaként), mely nélkül a rendszerváltásnak nevezett politikai, gazdasági és kulturális átalakulás csak jóval nagyobb társadalmi áldozatok árán mehetett volna végbe. Az államszocializmus klasszikus és egyben már bomlást is mutató korszakában nem volt már diktatúra sem, a magam részéről inkább autoritárius rendszerként jellemezném, melyben a politikai szabadságjogok ugyan erősen korlátozottak voltak, mindazonáltal nyílt mód – részben a hatalom sáncain belül is – az 1989-es politikai változásokat előkészítő társadalmi elleneltek kialakulására és megszerveződésére.

Másfelől az államszocializmus egy olyan dilemmára született sikertelen válaszkíséret volt, mely ma – tehát a rendszer bukása után – is kihívásként fogalmazódik meg az emberiség számára. A kihívás lényege: vajon megvalósítható-e a francia forradalom hármas jelszava, a szabadság, egyenlőség, testvériség értékeinek akárcsak megközelítése is a tulajdonjogok erős monopolizáltságának és koncentráltóságának körülményei között. Sőt, e kihívás erősödött az államszocializmus bukása után: a szovjet birodalom összeomlásával immár leomlottak az akadályok az egyre nemzetközibbé váló tőke korlátlan terjeszkedése és főként logikájának életvilágunk teljességébe való behatolása előtt.

Gondolatmenetemből az következik, hogyha bűnösnek tartom az államszocialista állambiztonsági szervek ügynökeit – márpedig valóban bűnösnek tartom (hozzátéve, hogy most még általános véleményemet később némileg árnyalni fogom) –, akkor az csak részben az államszocializmus hatalmi apparátusának kiszolgálása miatti elmarasztalást jelenti. Legalább ilyen fontos számomra az az alapvető morális norma, amit a gyerekek már az óvodában elsajátíthatnak. Nevezetesen az, hogy árulkodni csúnya dolog. („Árulkodó Júdás, nem kap piros tojást.”) Aki árulkodik

vagy felső utasításra megfélemlít egy másik embert, az nemcsak egyszerűen visszaél áldozata bizalmával és kiszolgáltatottságával, de egyben egy olyan teljes és zárt hatalmi apparátust is felhasznál vele szemben, melynek valódi természetét még ő maga sem ismerheti.

A két megközelítés ugyanakkor nem áll egymással szemben: az államszocialista elit hiányzó politikai legitimitását kiterjedt besúgóhálózat kiépítésével és működtetésével „helyettesítette”, magát a rendszert igen nagy mértékben ezzel tartotta fenn – és az ilyen, vagyis az „árulkodók” tömeges jelenlétét feltételező rendszert mindenképpen el kell utasítanunk.

Az ügynökproblematika csúcspontjáról, a Medgyessy-ügyről e gondolatmenet alapján alakítottam ki a magam véleményét. Pontosabban: első, érzelmi reakcióm Kis Jánoséhoz volt hasonló. Szívem szerint magam is azt követeltem volna, amit ő. Ugyanakkor végig kellett gondolnom azt, hogy Medgyessy Péter 2002-ben a többpártrendszerű parlamenti demokrácia játékszabályainak pontos betartásával lett Magyarország miniszterelnöke, és ha az 1989-es kerekasztaltárgyalások során a demokratikus ellenzék belement abba, hogy olyan személyeket fogadjon el tárgyalópartnerül, akik az ügynökálózatnak nemcsak egyszerű kiszolgálói, de működtetői és megrendelői is voltak („Medgyessy a III/II-es évei után magas rangú vezető lett, aki a korábban általa szolgált szolgálatot mintegy munkakörileg saját tulajdonába vette, és ezt a tényt már igazán ismertük korábban is” – írta Haraszti Miklós), nem utolsósorban pedig most már a második kormányzati ciklus alatt alkot velük (legalábbis „utódaikon” keresztül) koalíciót, akkor ebből következően ezen személyek csúcshatalmi pozícióját sincs lehetősége morálisan megkérdőjelezni. (Esetünkben már csak azért sem, mert Medgyessy Péter ügynöki múltjának napfényre kerülése nem derült égből a villámcsapás volt, hanem maga Medgyessy által egy vezető pártfórumon már jóval a választások előtt nyilvánosságra hozott, majd ennek révén a széles értelmiségi közvélemény előtt ismert – és közszájon forgó – tény.)

Ebből a logikából ugyanakkor nem következik az, hogy morálisan helyben lehetne hagynunk a miniszterelnök volt cselekedeteit, vagyis erkölcsi felmentésben részesíthetnénk őt. Márpedig Medgyessy „védőbeszédében” ezt célozta meg, sőt, öngazolási igényeivel még ennél is tovább lépett azzal, hogy nemcsak hogy nem mentegetőzött vagy kért bocsánatot, de egyenesen az 1980-as évek reformfolyamatai hőségét tüntette fel magát, és ezen belül ügynöki tevékenységét is egyértelműen pozitív fényben igyekezett bemutatni – megengedhetetlenül összemosva ezzel saját tevékenységét a valóban súlyos ál-

dozatokat, súlyos egzisztenciális kockázatot vállaló demokratikus ellenzékével. Utóbbinak (de az egész értelmiségi közvéleménynek) joga és kötelessége is fellépni ezzel szemben. De ennél többet nemigen követelhet. Még sarkosabban és talán kissé kegyetlenül fogalmazva: 1989 környékén, majd azt követően olyan morális kompromisszumok kötöttek, melyeket most már (vagy még) nincs mód felrúgni.

Már volt egy olyan félmondatom, hogy az ügynök-kérdés megoldásában ma már csak rossz és kevésbé rossz megoldások közül választhatunk. Megpróbáltam körüljárni, miért. Ugyanakkor a megoldásokat mégiscsak keresni kell. Írásom befejezéséhez közeledve ehhez kapcsolódóan fogalmazok meg néhány szempontot és továbbgondolandó kérdést. Egyrészt – és itt sokakkal vagyok egyetértésben – a titkosszolgálati iratokat mind a kutatók, mind a titkosszolgálatok áldozatai számára megismerhetővé kell tenni. A titkosszolgálatok besúgói hálózata az elmúlt rendszer hatalmi mechanizmusának szerves része, nélküle nem érthető meg a rendszer működési módja – márpedig új identitásaink kialakítása nem lehetséges a régi rendszerhez való viszonyunk tisztázása nélkül. Ehhez pedig megalapozott ismeretek szükségesek. Az egyes emberek szintjén is, tehát mindenkinek lehetőséget kell biztosítani arra, hogy megismerhesse, kik, mikor és hogyan éltek vissza bizalmával és ártottak neki. Másrészt a politikai szereplők minél szélesebb köre számára kötelezővé kell tenni az átvilágítást és annak leszögezését, hogy érintettség esetén választhat a lemondás és a nyilvánosságra hozatal között. (Ebben a kérdésben az SZDSZ eddig el nem fogadott javaslatával értek egyet.)

Tudatában kell lennünk azonban annak, hogy mindez több problémát is felvet. Egyrészt hogyan akadályozható meg különböző listák készítése és nyilvánosságra hozatala, melyek révén óhatatlanul egy kalap alá kerülhetnek a különböző mértékben elmarasztalható ügynökök? (Véleményem szerint egészen más morális megítélés alá tartozik az, aki súlyos zsarolás árán vált a titkosszolgálatok kiszolgálójává és/vagy csak formális jelentéseket készített, mint az a túlbuzgó, aki kifejezetten élvezte az áldozatai feletti hatalmat.) Másrészt a jelenlegi törvénytervezetek védik azokat a régi ügynököket, akik a tevékenységüket mind a mai napig folytatják. (Számomra ők a legellenzenesebbek, mert akiben még volt valami morális tartás – és persze nem vagy csak kevésbé volt zsarolható –, az ezt a tevékenységét 1989 körül abbahagyta.) És ez rendkívül igazságtalan. De a kérdés más problémák bekapcsolásával még tovább is bonyolítható. Bár belátható, hogy ügynökökre mind a szervezett alvilág, mind az alkotmányellenes politikai szélsőségek üldözése céljából továbbra is szükség van, mégis: többek között az ügynökök – és maguk a

titkosszolgálatok – „folytonossága” miatt sem látok kellő garanciát arra, hogy ma Magyarországon a titkosszolgálatok és ügynökeik elég erős alkotmányos és politikai kontroll alatt tevékenykednének. (Csak röviden utalnék a magam tapasztalatára: 1996-ban, amikor gazdaságielit-kutatásaim legizgalmasabb fejezetéhez érkeztem, bár csak egy hónapon keresztül és „lájtosabb” formában, de hasonló „élményekben” volt részem, mint amilyeneket az 1980-as évek elejéről korábban felidéztem.) Továbbmegyek: vajon az ügynök-ügy rétestésztaszterű elhúzóadásának háttérben nem elsősorban az érintettek (tehát a titkosszolgálatok és ügynökeik) sajátos folytonossága áll-e?

Még tovább lehetne folytatni a nyitott, problematikus kérdések felsorolását, de most itt abbahagyom. Sok honfitársammal együtt bízom abban, hogy a belátható jövőben azért talán mégiscsak sikerül legalábbis megközelítőleg feltárnunk és megismernünk múltunk eme sötét mechanizmusát. Mert csak ezután fordulhatunk teljes figyelmünkkel a jövő nagy kérdései felé.

GERŐ ANDRÁS

Magyarország az 1980-as évek végén az egypárti politikai szerkezetből átlépett egy másik, többpárti, a politikai versengésen alapuló struktúrába. Az új politikai rendszer önmagát a szabad választásokkal legitímálta, működését a szabadságjogok létezésére alapozta, s igyekezett olyan viszonyokat teremteni, ahol nem lehet hatalom kontroll nélkül. A hatalmi ágak szétválasztásának elvét érvényesítve létrejött az a liberális demokrácia, ami kétségkívül fejleszthető, tökéletesíthető, s ami képessé vált (s ma már bizonyosan állíthatjuk ezt) a politikai váltógazdaság működtetésére. A rendszerváltás tehát – legalábbis az én interpretációmban – politikatörténeti fordulat, maga a kifejezés pedig politikatörténeti kategória. Jelentősége – szerintem – vitathatatlan, s csak azok kicsinyelhetik, akik szerint az előző politikai rendszer tulajdonképpen jó volt.

A rendszerváltással összefüggően azonban több irányú kritika is megjelent, ami részben a történetiség kellő súlyú érzékelésének hiányából, részben pedig fogalmi problémákból adódik. Az egyik legfontosabb kritikai felület abból származik, hogy egyesek csak akkor ítélnék meg pozitívan a rendszerváltást, ha nem egyszerűen a rendszer változott volna meg, hanem az előző rendszert támogató, fenntartó emberekkel szemben is történt volna valamiféle felelősségre vonás. Hogy pontosan kikre vonatkozna és milyen mértékben kellett volna ilyen felelősségre vonásnak megtörténnie, az természetesen nem tisztázott, s

ezért nem is lehet racionálisan értelmezhető elemzés tárgyává tenni. Az viszont teljes mértékben érezhető, hogy időről időre előkerül a „nem is volt rendszerváltás” jellegű megközelítés. Az állítás létjogosultságát abból a tényből vezetik le, hogy Magyarországon senkit sem állítottak bíróság elé, zártak börtönbe, fosztottak meg állampolgári jogainak egyikétől-másikától azért, mert párttag, pártbizalmi, párttitkár, apparatcsik, elhárító tiszt, besúgó, PB-tag vagy bármi hasonló volt az előző politikai rendszerben.

Ez a kritikai felület – meggyőződéseim szerint – mind történeti, mind erkölcsi értelemben felettebb ingoványos talajon áll. Történetileg a politikatörténeti folyamat kettős – nem utólagos, hanem egyidejű – céltételezést foglalt magában: a rendszerváltásban érdekelt erők Magyarországot demokráciává kívánták tenni, és mindezt békés módon kívánták megoldani. Az átalakulás célja és módja egyenlő fontosságú. A cél minőségi értéke – mint ezt már jeleztem – vitathatatlanul jelentős, de legalább ilyen fontos a mód is. Mivel a folyamat békésen le is zajlott, a mód kérdése utólag eljelentéktelenedik, noha az egész cél megkérdőjeleződhetett volna egy másfajta mód választásával.

A mód, a békés tartalmi változás elérése többből is jelentős tényező. A XX. század – ebben a vetületben – Magyarországon arról szólt, hogy a politikai rendszer változásai általában együtt jártak a magyar állam polgárai egy részének üldözésével, szabadságjogai élvezetétől való megfosztásával. Szempontom alapján úgy is mondhatnám: a magyar állam állampolgárai egy-egy csoportját elérta. A rendszerváltás módja azt is üzent a társadalomnak: a szabadság annyit jelent, hogy véget vetünk a félelem XX. századi váltógazdaságának. Ennek az összetevőnek – úgy látom – felmérhetetlen a jelentősége, hiszen az eltérő megítéléseket, az előző rendszer ilyen-olyan jellegű, tartalmú megvitatását nem a változás aktusának adminisztratív tétjeként fogalmazta meg, hanem a szabadság világának problémájává tette, ahol a vitára nem vetül rá az adminisztratív retorzió árnya.

A békesség fontosságát azonban nemcsak az egyik legnegatívabb XX. századi tradíció megtörése indokolta, hanem a józan réalpolitikai számítás is. Egykorúan senki sem lehetett száz százalékig biztos abban, mi történik, ha a leváltandó ellenfelet teljesen a sarokba szorítják. Nem az volt a kérdés, elveszítik-e a játékot, hanem az, hogy miként, hogyan. Az országban még itt álmásoztak a szovjet csapatok; a kommunista rendszer „segédcapatainál” (például a munkásőrségnél) jelentős mennyiségű kézfegyver volt; a hatalmi apparátusban ott ültek a legsötétebb agyak is – egyszóval meg lett volna a lehetőség arra, hogy egy-egy provokált esemény mentén meginduljon a kiszámíthatatlan következmé-

nyekkel járó félelemkeltés, a szabadság erőinek és szándékának diszkreditálása. Utólag ezt lehet jelentékteleníteni, egyidejűleg azonban óriási hiba lett volna.

A réalpolitikai szükség és a politikai ethosz szerencsés találkozása tette mintegy „politikai parancsá” a tartalmi engedmények nélküli békességet. Aminek következményeként egyébként a politikai rendszer megváltozásakor egy pofon el nem csattant, s a váltásnak a szó szoros értelmében nem lett áldozata. Én ezt óriási eredménynek tartom, ami akkor is, most is arra ösztönöz, hogy elismerés illesse a rendszerváltás frissen született politikusait. Minden ezzel ellentétes, alternatív „forgatókönyv” magában hordozta azt a verziót, hogy a szabadság félelemben szülessen. Ami viszont szétáramló méregként gyilkolta volna a szabad Magyarország alapértékeit.

Természetesen ennek a békés metódusnak ára is volt. Például az, hogy a politikai veszteseknek nem lett mártírjuk, a győzteseknek nem lett hősiük. (Bár-hogy is iparkodunk időnként – utólag – ilyen-olyan hőst teremteni.) De ennél fontosabb árnak bizonyult az, hogy a békés átalakulásba politikai kompromisszív elemként bekerült: az új rendszer egyrészt a régi tagadásából származtatja magát, másrészt azonban csak az előző rendszert és nem annak személyi bázisát tekintti önnön kibékíthetetlen ellenfelének. Ezt kívánta a tartalmi cél és a békesség módszere. Ha az üldözés logikája kerekedett volna felül, akkor nagy lett volna a békességet fenyegető veszély kockázata. A kompromisszumból egy sajátos szociológiai tény is született: a demokratikus pártok vezetői, képviselői, az általuk pozícióba juttatott emberek között ott voltak az előző rendszer különböző szintű kiszolgálói, pozicionáltjai is. Ez nem kevés erkölcsi konfúzióra adott okot, de lehetővé tette, hogy sokan politikai identitást váltsanak, és immár a szabadság körülményei között, a nyilvánosság és a választók akarata alapján mérődjék hitelességük.

Tudnunk kell, hogy a békés rendszerváltás mindig kompromisszumos. Így volt ez a modern magyar történelem két nagy békés rendszerváltásánál, 1848-ban és 1867-ben is. Mindkét esetben erőteljesen jelen volt a kompromisszumos jelleg, méghozzá több vetületben is. Anélkül, hogy ennek részletes – s nem ide illő – taglalásába bocsátkoznék, csupán jelezni szeretném, hogy 1848-ban például az ország közjogi helyzetét, az állami szuverenitást illetően lettek kompromisszumosak az áprilisi törvények (s ebből később rengeteg probléma származott), miközben az előző rendszer egyik fő tisztségviselője (Széchenyi István gróf) tagja lett a rendszerváltó kormánynak – épp úgy, mint az előző rezsim által bebörtönzött Kossuth Lajos. 1867 pedig az önkényuralmi elv egy részével kötött kompromisszum volt, ami az uralkodó szemé-

lyében is testet öltött. Ehhez képest a kompromisszum nélküli rendszerváltás mindig áldozatokkal járt – 1849-ben az abszolutizmus berendezkedése, 1918–19-ben a forradalmi, illetve 1919–20-ban az ellenforradalmi rendszerváltás. Hasonlóan áldozatteli volt a nyilas rendszerváltás, majd 1945 és 1948 is. Mint ahogy 1956 sem nélkülözte a véres elemeket.

A békesség és a kompromisszivitás együtt jár. A reális alternatíva csak a kompromisszum mértékét, dimenzióját érintheti, s e tekintetben azt lehet mondani, hogy – szemben 1848-cal és 1867-tel – az 1989–90-es békés rendszerváltás egyetlen tartalmi, politikai, szerkezeti kérdésben sem tett engedményt az előző rezsimnek. Akár 1848-hoz, akár 1867-hez képest jóval jelentéktlenebb kompromisszum árán sikerült a politikai rendszer teljes megváltoztatása. (Megjegyzésem, hogy a békesség ára a középkelet-európai rendszerváltásoknál is értelmezhető: a csehek például a gazdaság késleltetett átalakulását, a lengyelek a kommunista parlament életének meghosszabbítását adták cserébe.) Mindezek alapján állítom azt, hogy történetileg és erkölcsileg is ingoványos talajon áll a békés rendszerváltást kritizáló számonkérési, elszámoltatási logika. Nem veszi számításba a tényleges feltételeket, nem számol az alternatív forgatókönyvek lehetséges rizikóival, nem értelmezi a félelemmentes szabadság politikailag stabilizáló erejét, nem tekinti át sem a modern magyar história e tekintetben értelmezhető folyamatát, sem a környező országokban létezett árakat.

A rendszerváltás politikatörténeti fogalma szerintem tehát nem magában áll. Teljes neve: békés rendszerváltás. Nem tartom véletlennek, hogy a jelző napjainkra „felszívódott”, pedig a mód és a tartalom együttese adja a pontos, arányosítható intellektuális megítélés lehetőségeit, a minősítgetés és számonkérés történeti kontextusba helyezhetőségét, a tényleges, s nem fiktív alternatívitás felismerhetőségét.

Mielőtt rátérnék arra, hogy a fogalmi félreértések halmozódása miként vezet a rendszerváltással szembeni félreértések növekedéséhez, szükségesnek érzek egy axiomatikusnak szánt kijelentéshez fűzött megjegyzést. Az ügynöktörvény tervezetéről véleményt nyilvánító Súlyom-bizottság abból indult ki, hogy most jogállam van, a Kádár-rendszer pedig nem volt jogállam. Az állítás érvelhető, s alátámasztja azt a gondolatot, hogy az új politikai rendszer az előzővel szemben definiálta magát. Az állítás megfogalmazói vélhetően arra gondoltak, hogy a Kádár-rendszer mind a legitimitáció jellegét, tartalmát, mind a hatalmak szétválasztásának elvét, mind az emberi szabadságjogokat

tekintve minőségileg különbözött a demokratikus Magyarországtól. S mindez igaz is, ugyanakkor ha e tényező együttesét tekintjük a jogállamiság kritériumának, akkor korábban a nők szavazati jogát el nem ismerő Svájc vagy az egykoron faji diszkriminációt érvényesítő USA sem volt jogállam. De nem is ez a probléma, noha a normatív szemlélet korlátaira (és eredményeire) egyaránt utal a fenti példa. Az igazi probléma abban áll, hogy az állítás a maga nyersségében és normativitásában mellőzi a legalább ennyire legitim történeti nézőpontot (nem is volt a bizottságnak történész tagja). A történeti nézőpont – ami azért bizonyos itt (is) árnyalná a képet – azért fontos, mert újabb adalékokkal gyarapítaná a rendszerváltás békés, konszolidált jellegéről mondottakat. Míg ugyanis a politikai rendszer tekintetében az előző rendszerrel való teljes szakítás dominált, addig a mindennapi életet érintő állami működés terén a nem jogállami szerkezet kvázi jogszerűségének elismerése nyilvánult meg. Az új rendszer nem törölte el egy csapásra, nem tekintette jogszerűtlennek akár a tanácsrendszer, akár a különféle hivatalok, állami intézmények

által kibocsátott rendeleteket, az általuk hozott intézkedéseket. A konszolidációból konszolidált módon akart új konszolidációt teremteni. Ez is a békesség kritériumának része lett, ez is árként épült be a folyamatba – nem csoda tehát, hogy a régi tulajdonukra vágyó emberek nem kapták vissza a kommunista rendszerben tőlük elvett és másnak kiutalt ingatlant, jogcímet stb., következésképp lehet, hogy a Kádár-rendszer nem volt jogállam, de a jogállam tudomásul vette a nem jogállam mindennapi jogszerűségét. Tudom, hogy egy normatív fogalmazáshoz szokott gondolkodás fogalmi abszurdumnak tekintheti a „nem jogállam jogszerűsége” kifejezést, de ettől ez még történetileg lehet releváns, s lehet olyan nézőpont, amely plasztikusabb értelmezési keretet nyújt.

Mint az talán a fenti példából is érzékelhető: a fogalmi keretrendszer használata, érvényessége, határainak érzékeltetése újabb és újabb szempontokat érvényesíthet, más és más – egyaránt hiteles – megfogalmazásokhoz vezethet. Van azonban egy olyan fogalmi tartomány, amelyet – megítélésem szerint – egyértelműen félrevezető módon párosítanak a békés rendszerváltással, ezért aztán a belőle következő kritika sem arra vonatkozik, amire látszólag irányul.

Megközelítésemben – s szerintem ez érvelhető álláspont – a rendszerváltás elsődlegesen politikatörténeti kategória. Amiből az is következik, hogy nem gazdaságtörténeti s nem is társadalomtörténeti foga-

lom. Sem elvileg, sem gyakorlatilag nem kizárt, hogy egy politikatörténeti kategória példának okáért egyidejű társadalomtörténeti tartalommal bírjon. 1848 „törvényes forradalma” ilyen volt. Azon egyszerű ok miatt, hogy a politikai rendszerváltás időben, térben és tartalomban összefonódott egy drasztikusan társadalomtörténeti jelentőségű intézkedéssel, a népszerrű nevéen jobbgágyfelszabadításnak nevezett kötelező örökváltsággal. Az ország akkori lakosságának óriási többségét ez napi létviszonyaiban érintette – ha nem így lett volna, akkor soha nem tudott volna rövid idő alatt akkora honvédsereg verbuválódni, mint amekkorára; akkor 48 nem folklorizálódhatott volna.

Tehát lehetséges a többféle tartalom egymásba zárkózódása. 1989–90-ben Magyarországon ilyen látványos összeczárkózódás nem történt. Nyilvánvaló, hogy a gazdaság-, illetve társadalomtörténeti változások más (részben megelőző, részben következő) időszakban zajlottak. S ma még csak sejtéseink vannak arról, hogy mit tekintsünk kezdetnek, s főként mit tekintsünk végpontnak – ha egyáltalán ilyen van vagy lehetséges. Mindezzel azt állítom, hogy a rendszerváltást nehéz felruházni közvetlen gazdaság-, illetve társadalomtörténeti tartalommal, ugyanakkor sokan éppen ezt teszik. Helyzete javulását vagy éppen romlását rengeteg ember a rendszerváltás politikai aktusához köti, s függően attól, hogy mi történt vele, kárhoztatja vagy éppen a kelleténél nagyobb, más tartalommal tölti meg.

Nem kétséges, hogy a rendszerváltás részben katalizált, részben felgyorsított, részben elindított sok gazdasági, társadalmi folyamatot, de mégsem egyenlő azokkal. Ha most elrugaskodunk az eseménytörténeti szinttől, akkor nyugodtan kijelenthetjük: a térség – s benne Magyarország – számára a világtörténetileg új típusú probléma nem a puha diktatúra demokráciára való átváltásában állt és áll. A diktatúrából demokráciába történő váltás sok helyen – Latin-Amerikában, Ázsiában, Dél-Európában – lezajlott, s ilyenolyan modellek mentén elrendezhetőnek bizonyult. Az új típusú feladatot és kihívást az jelentette és jelenti, hogy az irányított, köztulajdonra alapuló tervgazdaság és a neki megfelelő társadalmi szerkezet miként alakul át nemzetközileg is kompetitív piacgazdasággá és a neki megfelelő társadalmi struktúrává – úgy, hogy mindeközben ne sérüljön a rendszerváltás politikai hozadéka, az alkotmányos, demokratikus rendszer. Ilyet eddig a világtörténelemben még nem

csináltak, az elsőbbség kiváltsága a volt kommunista országokat – köztük Magyarországot – illeti. Ebben a kontextusban viszont a rendszerváltás részben előfeltevel volt, részben immár adottság, politikai keret egy más típusú, más jellegű feladat és folyamat elvégzéséhez, kibontakoztatásához, végigviteléhez.

Mindezek alapján számomra eléggé értelmetlenek a „rendszerváltást be kell fejezni”, a „még nem volt meg az igazi rendszerváltás” típusú kijelentések. Azt sem gondolom, hogy a pénztártól való távozás után túl sok reklamációra volna lehetőség – azaz nem lehet több mint egy évtized elmúltával újraszabni az árakat, átírni a bevével és a kiadás rovatait. Pontosabban szólva meg lehet próbálni, de ez nem visz közelebb minket sem a megértéshez, sem saját – s még ránk váró – feladataink elvégzéséhez.

Amit elmondtam, abból az is következik, hogy én alapvetően rendkívül pozitívnak látom a rendszerváltó politikai erők teljesítményét, s nem osztom azt a vélelment, amelyik az ár miatt kárhoztatja őket. Úgy vélel, hogy a magyar szabadság teljes értékűségéhez hozzátartozik a félelemmentességhez való jog. Rendkívül jót tettünk önmagunkkal és a jövővel, hogy a nagy politikai váltás tartalmilag úgy lett teljes, hogy közben a konszolidáció értékei nem sérültek. A nagylélegzetű – ha úgy tetszik: világtörténetileg új – folyamat kezelését illetően már sokkal több kritikát tudnék megfogalmazni, akár csak a magyar lakosság, amely minden eddigi választáson érvényesítette a maga kritikai attitűdjét. Mindazonáltal itt is indokoltnak tartom a mérték-tartást, hiszen az elmúlt tizenkét évben is az élet békéjét fel nem rúgva zajlottak a gazdasági, társadalomtörténeti változások, és a magyar demokrácia – a rendszerváltás legfontosabb politikai következménye – is túlélte a vele és rajta folytatott kísérletezést. A rendszerváltás és eredménye, a magyar demokrácia önmagában nem tudja és nem fogja megoldani a társadalomtörténeti átalakulás problémáit. De a legjobb adottság, feltételrendszer ahhoz, hogy a problémák artikulálódjanak, kezelhetők legyenek, s talán megoldást nyerjenek.

A legjobb, ami a magyar politikával a XX. században történt, a békés rendszerváltás volt. De ez éppúgy nem váltja ki a gazdasági-társadalmi struktúraátalakítás problematikáját, mint ahogy az esküvő sem válasz a házasság problémáira vagy a szüvelés sem az az élet kérdéseire. Most tehát másról van szó.

Hiba lenne a történeteket és a rájuk vonatkozó fogalmakat, beszédel összekeverni.

„A RENDSZERVÁLTOZÁS ELŐTT MAGYARORSZÁG NEM VOLT JOGÁLLAM”

VITAINDÍTÓ

1.

A címben szereplő kijelentés az úgynevezett Sólyom-bizottság jelentésében található. Miközben az ügynök-vitát rendezni akaró törvényjavaslatok a rendszerváltás örökségéhez közelebb kerülve megpróbálták markánsabbá tenni a két rendszer között halványuló diszkontinuitást a közéleti szereplők szélesebb rétege állambiztonsági múltjának nyilvánosságra hozatalával és a megfigyeltek információs kárptólásával, a rendszerváltás alapfogalma, a jogállamiság használatával a legnagyobb zavarban vannak. Vizsgálódásaink során megpróbáljuk rekonstruálni a jogállamiság valamilyen releváns értelmét, elsősorban az alkotmánybíróági határozatok alapján, majd – főleg a T/541-es törvényjavaslat és a Sólyom-bizottság jelentése gondolatmenetének szembeállítását után – néhány következtetés levonásával is megpróbálkozunk, amelyek nem titkoltan a jogállamiságnak mint a rendszerváltás kulcsfogalma határaihoz és az érintettek információs önrendelkezési jogának korlátozását igazoló indokok esetlegességeihez kapcsolódnak.

2.

„Az 1989. október 23-án kihirdetett alkotmány módosítással gyakorlatilag új alkotmány lépett hatályba, ami az államnak, a jognak és a politikai rendszernek a korábitól gyökeresen különböző, új minőségét vette be azzal a meghatározásával, hogy »a Magyar Köztársaság független, demokratikus jogállam«. Alkotmányjogi értelemben ez a tartalma a »rendszerváltás« politikai kategóriájának.”¹ Az Alkotmánybíróság abból indult ki, hogy a jog számára a rendszerváltás nem jelenthet mást, mint hogy az egész jogrendszert összhangba kell hozni a jogállami alkotmánnyal, illetve összhangban kell tartani azzal. „Nemcsak a jogszabályoknak és az állami szervek működésének kell szigorúan összhangban lenniük az alkotmánnyal, hanem az alkotmány fogalmi kultúrájának és értékrendjének át kell hatnia az egész társadalomra.”² A rendszerváltás folyamat, mely nem zárul le addig, amíg az

alkotmány által közvetített értékrend nem válik társadalmi gyakorlattá.

A bíróság kulcsfogalma a rendszerváltással kapcsolatban a jogállamiság, ebből próbálja megragadni a rendszerváltás értelmét. A jogállamiság tartalmát a legalitás és a jogbiztonság mentén bontja ki. A legalitás elve szerint a jogrendszer önmagára vonatkozó szabályainak feltétlenül érvényesülniük kell, s mivel a rendszerváltás a legalitás alapján ment végbe, nincs különbség alkotmány előtti és utáni jog között: keletkezési idejétől függetlenül minden jogszabálynak a hatályos alkotmánnyal kell összhangban állnia. Amennyiben a jogfolytonosság és a legalitás elismerése mellett fölmerül a régebbi rendszerek jogának különleges kezelése, az Alkotmánybíróság a jogbiztonság elsőbbsége alapján dönt. A jogbiztonság elve többek között megköveteli a szerzett jogok védelmét, a teljességbe ment jogviszonyok érintetlenül hagyását, illetve a múltban keletkezett, tartós jogviszonyok megváltoztathatóságának alkotmányos korlátozását.

A jogállam a bíróság értelmezésében elsősorban garanciális eljárásokon keresztül megvalósuló intézményi biztosítékokat jelent, amelyek az önkényes és átláthatatlan szabályozás ellen irányulnak. Ennek kifejtése során a bíróság egyfajta korlátozott alkotmánypozitivizmusra támaszkodott. „A mindig részleges és szubjektív igazságosságnál a tárgyi és formális elvekre támaszkodó jogbiztonság előbbrevaló.”³ A jogbiztonság mentén kialakított jogállamiság-fogalom az igazságosság olyan értelme ellen irányul, amely mint ha objektív érvényességi igényvel lépne fel. Az így felfogott igazságosság-fogalom könnyen mutatkozhat szubjektív tartalmúnak vagy tartalmilag üresnek, amely nem tudja betölteni azt a szerepet, „amit azok tulajdonítanak neki, akik feltételezik a joggal való fogalmi kapcsolatát”.⁴ Az erkölcsi realizmus kudarcából következik a jogpozitivisták azon tétele, hogy a jog és az erkölcs között nem létezik fogalmi kapcsolat. Ezt a nézetet természetesen nem vallja az Alkotmánybíróság, viszont a jogbiztonság primátusának kifejtésekor közel kerül ehhez az állásponthez.

Az igazságosságnak csak rendkívüli helyzetben lehet elsőbbsége a jogállamisággal szemben, de lehet,

hogy inkább azt kiegészítve jut neki hangsúlyosabb szerep. Ez történt a kárpótlási ügyekben is, amikor a bíróság – hivatkozva az állam erkölcsi kötelességére is – nem tartotta alkotmányellenesnek az előző rendszerben vagyoni sérelmet szenvedettek anyagi kárpótlását. A rendszerváltás sajátos történelmi helyzetét a jogállam keretein belül és annak kiépítése érdekében vette figyelembe, ami nem vezethet az alkotmányosság követelményeinek felfüggesztéséhez, ellenkezőleg: az Alkotmánybíróságnak azt kell keresnie, „hogyan a rendszerváltás egyszeri, sajátos követelményei hogyan valósíthatók meg alkotmányosan, a jogfolytonosság alapján maradva”.⁵ Az erkölcsre, méltányosságra és igazságosságra utaló érvelés a rendszerváltás rendkívüli körülményeit úgy mutatja fel, mint amelyekből következnek az erkölcsre és méltányosságra utaló indokok. „Az Alkotmánybíróság nem hagyhatja figyelmen kívül a történelmet, hiszen saját magának is történelmi feladata van. Az Alkotmánybíróság a »jogállami forradalom« paradoxonának letéteményese: a jogállami alkotmánnyal elkezdődött, és annak megvalósításában álló békés rendszerváltásban az Alkotmánybíróságnak saját hatáskörében feltétlenül biztosítania kell a jogalkotás összhangját az alkotmánnyal.”⁶

A rendszerváltás és a jogállam kapcsolatában a jogállamiság szerepe szimbolikus. „Magyarországon az »átmenet« különösen fokozatos volta miatt a jogállam megkülönböztető szerepe nagyon fontos volt. Nálunk a rendszerváltás előtti években is élvezhetőek voltak bizonyos szabadságok, anélkül azonban, hogy garantáltak lettek volna. Azt a különbséget kellett mindenki számára demonstrálni, ami aközött állt fenn, hogy a korábbi, nem jogállami rendszerben ezek a szabadságok csupán engedélyezve voltak, míg a jogállamban kikényszeríthető joggá váltak. A jogállam javára szóló különbséget kellett tehát példászerűen, határesetben is szilárdan megjeleníteni: hogy most a jog uralodik a politika felett, hogy a pozitív jog biztosságában feltétlenül bízni lehet, s hogy az új alkotmányba foglalt garanciák mindig és feltétlenül érvényesülnek.”⁷

A rendszerváltás és a jogállam viszonyában a bíróságnak választania kellett, s a pozitívizmust választotta a természetjogi érveléssel szemben. Kérdés, mennyiben termékeny ezt a dilemmát természetjog és pozitívizmus közötti választásként leírni. Vannak olyan helyzetek, amikor a jogállamiság ilyen értelme kevés, ilyenkor legitimitásának alapvető indokai kerülnek mérlegre. Erről van szó minden esetben, ha rendkívüli történelmi körülményekre apellálva az igazságosságra hivatkozik a testület. Ilyenkor a rendszerváltásnak a bíróság által soha ki nem fejtett erkölcsi és politikai értékei kerülnek előtérbe. Kérdés, hogy az igazságosságnak ebben az értelmében milyen

természetű kapcsolat van jog és erkölcs, illetve jog és politika között. Ezek természetjogi érvek, vagy még a pozitívizmus fogalmába is beleférnek? Lehet egy jogrendszer legitimitását önmagában a jogállamiságra bízni a köztársaság, a demokrácia fogalmának, alkotmányos jelentőségének elemzése nélkül?

Takács Péter nagyon találóan jegyzi meg, hogy „a jog csak akkor képes beteljesíteni a joguralom és a jogállamiság eszményében megfogalmazott célokat (például az »emberek uralmával« szükségképpen együtt járó önkény lehetőségének kizárását), ha olyan erővel rendelkezik, amelynek igazolása többnyire csak természetjogi alapon szükséges. A jogállamiságról való gondolkodás mélyén ezért gyakran valamilyen természetjogias, a politikai elemletekben pedig eszmények síkján mozgó szemlélet lappang.”⁸ Ez a háttér azonban a magyar jogállamiság esetében elég kétséges; ahogy Sólyom László fogalmazott: „A történelmi tapasztalatok szerint a diktatúrák bukása után gyakran a természetjog tölti ki az ideológiai és akár a jogi vákuumot is. Magyarországon úgy bukott meg a szocialista rendszer, hogy helyére nem került új, győztes ideológia – gyakorlatban legfeljebb az egykori ellenzék ideológiáinak harca. Az alkotmány az 1990. nyári módosítás óta kifejezetten értéksemleges.”⁹

Lehet-e értéksemleges egy jogállam? Mindenféle (liberális, szociális, konzervatív) jelző nélkül fenntartható, működtethető-e értéksemleges jogállam? Ez következik-e az alkotmánypozitívizmusból?

3.

Visszatérve az írás elején felvetett kérdéshez, az ügyök-ügy kapcsán a leggyakrabban idézett gondolat a Sólyom-bizottság jelentéséből az, hogy „a rendszerváltás előtt Magyarország nem volt jogállam, ezért a titkosszolgálatok működése sem lehetett jogállami”. A jelentés ezzel a mondattal egyrészt szorosan kapcsolódik a rendszerváltás és a jogállamiság viszonyát vizsgáló alkotmánybírói döntések szellemiségéhez, másrészt vitába is száll egy, a törvényjavaslatok által is citált alkotmánybírói határozattal (23/1999). A vita lényege, hogy a hivatkozott AB-döntés szerint a III-as főcsoport szervei között különbséget tehetünk aszerint, hogy működésük ellentétes volt-e a jogállamisággal vagy sem. Pontosabban az, hogy a titkosszolgálat bizonyos feladatai egy jogállamban is nélkülözhetetlenek, ezért annak rendszerváltás előtti működése összeegyeztethető a jogállamisággal, így a rá vonatkozó adatok nem minősülhetnek nyilvánosnak. A Sólyom-bizottság válasza viszont az, hogy a rendszerváltás előtt nem volt jogállam, tehát a tit-

kosszolgálatok működése sem lehetett összeegyeztethető a jogállammal. Ebből a félreértésből úgy tűnik, hogy a jogállami forradalomból eredő következtetések nem váltak elfogadottá a közbeszédben, sőt a megváltozott összetételű Alkotmánybíróság még hozzá is járult a jogállam fogalmának homályosításához, a rendszerváltásban játszott szerepe elmosásához.

De térjünk rá az igazolási problémákra. A T/541. számú törvényjavaslat az elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az állambiztonsági szolgálatok történeti levéltára létrehozásáról szól. Az elmúlt rendszer történetének megismerését kívánja elősegíteni, valamint az akkori titkosszolgálatok áldozatainak információs kárptólását igyekszik rendezni. A jogalkotó célja, hogy hozzáférhetővé tegye a dokumentumokat a múltat feltárni akaró kutatók és az elmúlt rendszer állambiztonsági szolgálatainak áldozatai számára. Más a célja a T/542. számú javaslatnak, amely a közéleti szerepet betöltő személyek állambiztonsági múltjának nyilvánosságra hozataláról rendelkezik. A személyes adatokkal való politikai visszaélések megelőzése és a társadalmi béke előmozdítása érdekében indokoltnak tartja nyilvánosságra hozni a törvény szerinti közszereplést vállaló személyek állambiztonsági múltjára vonatkozó személyes adatait.

Az információs kárptólással kapcsolatban felmerült a kérdés: nyilvánosságra hozhat-e a megfigyelt személy a vele kapcsolatba hozható hálózati személy azonosítására alkalmas adatokat? Hogyan lehet igazolni ezen személyes adatok nyilvánosságra hozatalának közérdekűségét? A T/541. számú javaslat szerint a múlt megismerése és a megfigyelt információs önrendelkezése azok az indokok, amelyek igazolják a nyilvánosságra hozatalt. A Sólyom-bizottság álláspontja szerint „a személyes adatokkal való politikai visszaélések megelőzése és a társadalmi béke előmozdítása” mint jogpolitikai célkitűzések önmagukban nem elegendők az adatok nyilvánossága alkotmányos megalapozásához, mindemellett elismeri, hogy a múlt megismerése szolgálhat jogok korlátozásának indokaként, igaz, kétségesnek tartja, hogy jelen esetben ez megfelelő eredményre vezet. A kérdés tehát: mi az, ami a múlt megismerését jogkorlátozó elvvé emeli? Mi teszi a megfigyelt jogát erősebbé a hálózati személy személyes jogánál?

Mint ahogy fejtegetésünk első részében megállapítottuk, a rendszerváltás „vezéreszméje” a jogállamiság volt, de hozzátettük azt, hogy vannak bizonyos kérdések – s ezek általában a „nagy rendszerváltó ügyekhez” kapcsolódtak –, amikor szükség van kiegészítő indokokra. Általában a rendszerváltás rendkívüli kö-

rülményeit hívta segítségül ilyenkor a bíróság. A két törvényjavaslat is a „nagy rendszerváltók” sorába illik, de jogosan felvethető a kérdés: tizenkét év távlatából időszerű-e még a „rendkívüli történelmi körülményekre” hivatkozni? Amikor a múlt megismerését tesszük jogkorlátozó indokká, akkor tulajdonképpen a „rendszerváltás rendkívüli történelmi körülményeire” hivatkozunk, amiből ez az igény következik.

A javaslat szerint a múlt megismerése a politikai közösség létezésének feltétele. Erős politikai kapcsolatokat a történeti gyökerekkel rendelkező közösségi identitásokra és a hozzájuk kapcsolódó élményanyagra támaszkodó indokok és érzelmek hoznak létre. Ha egyetértünk azzal, hogy a jognak határozott igazolási szükségletei (legitimitással kapcsolatos igényei) vannak, mert követésének indokoltsága nem önmagában evidens, akkor nem szakadhat el azoktól az indokoktól, amelyek alapján az emberek megítélik a nyilvános intézmények működésének erkölcsi tartalmát, azaz igazságosságát. Ha a jog érvényes cselekvési indokokat próbál szolgáltatni értelmes cselekvőknek, akkor ez megvalósíthatatlan egy bizonyos értelemben vett igazságosságigény nélkül. Meg lehet-e adni a normák jogi minőségének kritériumait úgy, hogy azok ne tartalmazzanak utalást a közösség politikai moralitására?

Jogállamot nem lehet a jogállamiság ellenében megvalósítani, de vajon lehet-e a politikai moralitásra tekintet nélkül jogállamról beszélni? Létezik-e olyan hatékony igazoló erővel bíró politikai moralitás, amely a jog intézményes struktúrájával szoros kapcsolatba tud lépni?

Sólyom Péter,
a *Fundamentum* szerkesztője

JEGYZETEK

- 1 11/1992. (III. 5.) AB határozat, ABH 80.
- 2 Uo.
- 3 Uo.
- 4 BÓDIG Mátyás: *A természetjogtan és a jogpozitívizmus szembeállítására*, in *Natura Iuris. Természetjogtan, jogpozitívizmus és a magyar jogelmélet*, szerk. SZABÓ Miklós, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2002, 155.
- 5 28/1991. (VI. 3.) AB határozat, ABH 85.
- 6 11/1992. (III. 5.) AB határozat, ABH 82.
- 7 SÓLYOM László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*, Budapest, Osiris Kiadó, 2001, 692.
- 8 SZIGETI Péter, TAKÁCS Péter: *A jogállamiság elmélete*, Budapest, Napvilág Kiadó, 1998, 172.
- 9 SÓLYOM: *I. m.*, 689.

AZ ÉRTÉKHIÁNYOS RENDSZERVÁLTÁS

JOGELMÉLETI ÉS POLITIKAFILOZÓFIAI MEGFONTOLÁSOK

Néhai Antall József és Sólyom László tiszteletére

Az alábbi dolgozat a Fundamentum című folyóirat felkérésére született. A szerkesztőség a 2002 nyarán beterjesztett ügynöktörvényekkel kapcsolatos egyik jogbölcseleti dilemmát bocsátotta vitára. Nevezetesen azt, hogy egy alkotmányos demokrácia vajon meglehet-e olyan szilárd értékrend nélkül, melyre – mások mellett – az alkotmánybíráskodás során is támaszkodni lehet. A vitaindító ezt például így fogalmazza meg: „Meg lehet-e adni a normák jogi minőségének kritériumait úgy, hogy azok ne tartalmazzanak utalást a közösség politikai moralitására?” A kérdéskör meglehetősen fontos, így nem haboztam eleget tenni a felkérésnek. Vizsgálódásom az alkotmányos berendezkedésnek a politikai közösség értékeihez fűződő viszonyát próbálja körüljárni, vagyis a jog egyik alapkérdésének politikafilozófiai összefüggéseire keresi a választ, nem absztrakt és elvont, hanem nagyon is határozott történelmi körülmények, a magyar rendszerváltás viszonyai közepette. Ezért a szöveg első része politikatörténeti áttekintést ad, míg a második inkább teoretikus természetű és a jövőre tekintő lesz.

TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

*Túl korán jött alkotmány –
formális alkotmányosság*

Ha meg akarjuk érteni, miért olyan terméketlen sok vita a hazai politikai és közéletben, vagy hogy miért olyan idegen egymástól az alkotmányos és a politikai viták nyelve, akkor legalább a rendszerváltásig kell visszanyúlnunk. A rendszerváltás forgatókönyvébe ugyanis bele volt kódolva a jelen helyzet mint következő lépés. És nem holmi hamis kompromisszumokra, elvtelen paktumokra kell gondolnunk. Minden rossz vita mögött egy időzítésbeli hibát vélek felfedezni: hogy túl hamar született meg az alkotmány. Tudjuk, történelmi szerencse és a hatalmat gyakorlók önmérséklete (kevésbé jóindulatú vagy realistább értékelés szerint ijedelme és/vagy hatalomátmentési taktikája) kellett hozzá, hogy a nemzeti kerekasztal-tárgyalások a vártnál sokkal gördülékenyebben és zavartalanab-

bul vezessenek egy, a legtöbb résztvevő által elfogadható új alkotmány elveinek és végleges (bár eredetileg ideiglenesnek szánt) szövegének kidolgozásához. E fejleményt nyilván minden résztvevő örömmel üdvözölte, hisz e normaszöveget tekintették a békés átmenet zálogának. Pedig a gyors sikernek legtöbbször ára van. A túl korai alkotmányozásnak három hátrányáról érdemes itt szót ejteni.

Először is azzal fizettünk a hamar munkáért, hogy egy teljesen új és ártatlan alkotmány helyett a pártállamtól örökölt alkotmány feldozott változatát kellett elfogadnunk. Tétélezzük fel, hogy minden javítandó részletre fény derült és minden javítás megfelelően sikerült. Ám ne feledjük: az alkotmánynak, közjogi funkciója mellett, az új korszak szimbólumává is kellett válnia. És erre tartalmi átalakítása ellenére, alkalmatlannak bizonyult az az alaptörvény, amelyet még a szabad választások előtt hirdetett ki – ideiglenes köztársasági elnökként – Szűrös Mátyás. Másodsor: az a tény, hogy nem jogállami körülmények között született, tehát a még fennálló hatalom és a hatalomra csupán aspiráló pártok ellenzéki „szövetsége” közti megegyezésnek volt kiszolgáltatva, azt eredményezte, hogy elvi szinten a „legkisebb közös többszörösre” kellett törekedni. Ebből következően értékmentes, pusztán formális hivatkozási alappá kellett válnia. E helyzetet regisztrálta Sólyom László: „Magyarországon úgy bukott meg a szocialista rendszer, hogy helyére nem került új, győztes ideológia [...] Az alkotmány az 1990. nyári módosítás óta kifejezetten értéksemleres.”¹ Az Alkotmánybíróság első elnökétől ez az értékmentesség még pozitívnak is tűnhetett, de ha az értéksemleres melléknevet egy másik, rokon értelmű szóval váltjuk fel, vagyis üresnek nevezzük, világossá válik, milyen szempontból tekinthető kritikának e megállapítás.

Az értéktámpontok nélkül maradt alkotmány szükségszerűen vezet egy olyan alkotmányos gyakorlathoz, mely a formális alkotmányosság jegyeit viseli magán. Formális alkotmányosságon azt az alkotmányos hivatkozást értem, amelyből nem tűnik ki egyértelműen, mi indokolja egy-egy alkotmányos elv vagy klauzula megjelenését, mintha pusztán a pozitív norma kényszere működné. A formális alkotmányosságból formális jogállamiság fakad – ez utóbbiból következik az a helyzet, amelyet a szerkesztőségi felké-

rés a következőképp jellemez: „a jogállamiság használatával a legnagyobb zavarban vannak.”

Végül a harmadik hátrányos következmény az, amelyik egyúttal a legnagyobb gondot is okozza szempontunkból. Az alkotmány, mint láttuk, a jogállami átmenet túl korai pillanatában született meg, ezért már az átmenet idején is érvényesülni kezdett. Ez a körülmény első hallásra talán biztató jelnek is tűnhet, olyasminek, ami biztosítani tudta a politika nyugodt munkáját, vagyis a folyamat zavartalanságát. Ez igaz is. Mára bebizonyosodott, az alkotmányos korlátozás megóvta az átalakulást a szélsőséges irányokba való elmozdulástól. Így történhetett, hogy a váltás egyetlen csepp vér nélkül zajlott le, a gyökeres változások okozta érdeksérelmek ellenére. Az e tényből következő hátrány leírásakor ismét Sólyom Lászlóra kell hivatkoznom. Szerinte Magyarországon az átmenet igencsak hosszúra nyúló, több fokozatban lezajló folyamat. Az új alkotmány megalkotása e folyamatokkal nem volt szinkronban, s nem csak időben.

Rendszerváltás – forradalom nélkül

Mivel Magyarországon az alkotmány átírása megelőzte, illetve részben helyettesítette a rendszerváltás politikai eseménysorát, joggal nevezhető a magyarországi átalakulás „alkotmányos forradalomnak”.² De maga a kifejezés is utal a jelenség inherens ellentmondásosságára.³ Ha szómagyarázatba kívánunk bocsátkozni, érvelhetünk egyfelől úgy, hogy olyan forradalmat jelöl e fogalom, amely a jogállami kritériumoknak megfelelően zajlik le. Ám ha kicsit általánosabb jelentéssel kívánjuk felruházni, azt is mondhatjuk, bármilyen forradalmat jelölhet, melynek eredményeképp jogállam váltja fel a nem jogállami állapotot. Magyarországon, épp az alkotmányozás időzítése miatt, nyilvánvalóan az első értelmezés vált bevetté.⁴ De a kifejezés és maga ez a megszorító értelmezése sem terjedt túl azon a körön, ameddig az Alkotmánybíróság intézményes hatósugara elér. Mivel pedig az Alkotmánybíróság intézményének bevezetését és működését nem kísérte megfelelő médiatámogatás, annak szóhasználata nem vált a nyilvános beszéd, a politikai nyilvánosság közkincsévé. Alkotmányos forradalmunk tehát, már csak az alkotmányos szótár periférikus helyzetéből kifolyólag is, kénytelen volt lemondani a forradalom minden szokásos rekvizitumáról, legyen az bár pozitív, vagy éppen ellenkezőleg, nagyon is riasztó jelenség. Az alkotmányos forradalom tehát bizonyos értelemben épp a status quo megőrzését jelentette.

Miben nyilvánult meg az átalakulás ilyen fokú fékezettsége? Mint láttuk, pozitív oldala e jelenségnek például az, hogy az átalakulás nem követelt emberál-

dozatot. Ugyancsak fontos következménye volt az alkotmányos forradalomnak a „jogszerűség” felértékelődése. A politika nem sok szereplője élt ezzel a lehetőséggel, de a magyar rendszerváltás valóban példaértékű jogszerűségét tekintve, s ez akár morális alapot is adhat a rendszerváltók nemzedékének. Másfelől azonban hátránya volt e fékezett forradalomnak, hogy a nem jogállami személyközi viszonyok, a humán infrastruktúra szinte teljes változatlansággal megőrződött – jó példát nyújt erre a titkosszolgálat, ahol kénytelenek voltak szinte teljes egészében a régi káderekre támaszkodni. Márpedig ha a személyi állomány változatlan, nehezen várható el a szemléletváltás a munkavégzés során – ezen a munka intézményes-szerkezeti felépítése vajmi keveset segít. Nem gondoltunk még bele, mit jelent a jogállam intézményrendszerén belül, ha egy személyi kör teljes jogi felhatalmazással védheti saját pozícióját, mintegy állam lehet az államon belül. De ugyanez jellemzi a politikai szféra jó részét, vagy általában az állami bürokráciát. Összességében a formális szintet meghaladó átalakulások elmaradását, sok tekintetben a „belső” forradalom elmaradását kell tényként megállapítanunk (s a belső itt jelenti egyrészt az intézményeket működtető emberi tényezőt, másrészt azt a mentalitást, szellemi klímát, mely általában is meghatározza a társas és intézményes viszonyokat).

Mindez egyszerűen azzal magyarázható, hogy az átalakulásért felelős politikai erők, vagyis a rendszerváltó pártok nem vállalták fel a forradalmi átalakuláshoz szükséges erőszakalkalmazás felelősségét (s ne feledjük: a rendszerváltás nem jelenthet polgárháborút, de értelemszerűen nem jelentheti a status quo fenntartását sem). A forradalomban az erőszakos eszközök révén érvényesülhet a politikai akarat – vagyis a jog átlépésével. Helmut Coing nagyon szemléletesen írja le ennek feltételeit: „Minden forradalom először a jogot helyezi hatályon kívül, ismét erőszakot állít a békés rend helyére. Ez önmagában mindig nagy, sok embert érintő szerencsétlenséget jelent. Ezért nagy felelősség terheli azt, aki forradalmat robbant ki, és csak akkor merhet belevágni a kísérletbe, ha a fennálló rend eltűrése – még ezt az árat figyelembe véve is – elviselhetetlen lenne.”⁵ Mivel a magyar rendszerváltás alapvetően nem belpolitikai okok miatt kezdődhetett el, az átalakulást kezdeményezők nem vállalták fel a forradalmi átalakulásban rejlő politikai és morális kockázatot. Ugyanezen okból nem rendelkeztek megfelelő tömegháttérrel a radikális változások kikényszerítésére. Az új alkotmány mielőbbi megalkotása e helyzetből következően volt mindkét fél: a nem jogállami hatalom örököseinek és az ellenzéki kerekasztal résztvevőinek is érdeke. A hatalom oldala természetesen a status quo megőrzé-

sében volt érdekelt, az ellenzék pedig a forradalmi változások kockázata nélküli politikai hatalomátvitelben. Ezt a véletlenszerűen adódó érdekazonosságot fejezte ki az elszármított alkotmányozás, mely a forradalom elkerülését tette lehetővé.

A rendszerváltás igazságosság-deficitje

A fejezet alcímében szereplő igazságosság-deficit a fékezett forradalom természetes következménye. Épp a forradalmi erőszak elkerülésének céljából fakad, hogy az alkotmányból kiolvasható szabályozó elvek közül a legalitás és a jogbiztonság vált uralkodóvá. Ahogy erre a vitaindító utal: „A legalitás elve szerint a jogrendszer önmagára vonatkozó szabályainak feltétlenül érvényesülniük kell.” Ezt a radikális „legalizmust” korlátozott alkotmánypozitivizmusnak nevezi a szakirodalom,⁷ s a jogbiztonság és az igazságosság esetleges összeütközése esetére vonatkozik az Alkotmánybíróság egyik határozata: „A mindig részleges és szubjektív igazságosságnál a tárgyi és formális elvekre támaszkodó jogbiztonság előbbrevaló.”⁸ Tekintsünk most el ennek a jelzői révén nemcsak meghatározott, hanem ugyanakkor degradált igazságosság-fogalomnak a kritikai elemzésétől, amely esetleg meg tudná mutatni, mennyiben jelent egy ilyen megfogalmazás egyúttal előítéletet vagy határozott értékű állásfoglalást az igazságosság lehetőségei vonatkozásában.⁹ Gondolatmenetünk szempontjából elegendő annak megállapítása, hogy amikor – nemcsak az alkotmány őreinek, hanem a politika résztvevőinek döntése alapján is – a rendszerváltás a szigorú jogfolytonosság talaján maradt, akkor eleve lemondott az emberekben meglévő igazságérzet, igazságosságigény kielégítésére való törekvéstről. Ennek eredményeképp viszont a politikai közösség egy részében erős fenntartások fogalmazódtak meg a rendszerváltás értékét illetően, míg egy másik részében olyan benyomások támadtak, hogy a rendszerváltás tőlük nem követeli meg hatalmi pozícióik feladását, vagy akár csak kisebb kényelmetlenségeket sem. Ráadásul ez utóbbi csoport érdeke egybesimult a hatalomban részesülő új és régebbi politikai elitével. A politikai közösség többi része viszont elszigetelődött a politika világától, mivel annak törekvéseiben nem ismerte fel saját törekvései tényleges képviselőit. A jogszerűségnek az igazságosság igényeivel szembeni elsőbbsége szükségszerűen idegenítette el a rendszerváltástól, tágabb értelemben a politika világától a közösség nagy tömegeit. Akik pedig a fennálló helyzet megőrzésében voltak érdekelték, azok számára a politikai aktivitás semmi jót nem hozhatott, szemben a (politikai) passzivitással. Így az alkotmányra való hivatkozás, az alkotmány tisztelete és az alkot-

mány alapján álló politikai szemlélet nem alakulhattott ki széles körben. A formai legalitásnak való megfelelést követelő alkotmányossági kontroll sokak szemében üres formakövetési kényszernek tűnt, amelynek a politika több-kevesebb lelkesedéssel megpróbált eleget tenni, de a széles tömegek nem tudtak osztozni az alkotmányosság eszményében. A politika technikává, a politikai közösség egésze számára érdektelenné vált. A politika működési keretét jelentő jogállami berendezkedés pedig tartalmi igazságosság-deficitben szenved azóta is – s nemcsak a közösség egyes tagjai vélik így, hanem ez a rendszerváltás nyilvános és általános megítélését is jellemzi.

A politika és a politikai közösség skizmája

Mint láttuk tehát, a rendszerváltás nem tudott hozzájárulni a politika és a politikai közösség összehangolásához. Mert persze nem a rendszerváltás idején jött létre a két világ közötti szakadék. A kádárizmus részben épp attól minősült nem jogállamnak, hogy teljesen kiszorította a politikai közösséget a politikai jogok gyakorlásából. A jogállam közel nem ilyen radikálisan távolítja el az állam polgárait a politika terepeitől. Formálisan minden lehetőséget megad számukra, csak épp nem áll érdekében a politika terrénumának kiterjesztése. Pedig a parlamentáris demokráciák ideológiáját épp az a hipotézis támasztja alá, mely szerint a képviselők választóik akaratát próbálják megvalósítani a törvényhozás, a kormányt alakító politikusok pedig a végrehajtó hatalom lehetőségei szerint. A parlamentáris demokráciának ez az ideológiája nem tudott gyökeret verni a magyar politikai kultúrában. A szükséges politikai aktivitás hiányát épp az alkotmányosság Magyarországon használatos jelentése váltotta ki: mintha a tiszta játékszabályok azt kívánák meg, hogy a népet ne vonjuk be a politikacsinalás rejtelmeibe.¹⁰ Amikor a kádárizmus ellenzéke úgy döntött, idejekorán az alkotmányosság sáncai mögé húzódik a rendszerváltásnak a még mindig hatalmon lévővel szembeni megvédelmezésére, ezzel önkéntes önkorlátozást is vállalt. Ismételjük el még egyszer: ennek a vállalásnak megvoltak az előnyei, ettől vált a magyar rendszerváltás teljességgel erőszakmentessé. Ám a rendszerváltás folyamatának alkotmányos kontroll alá helyezésével talán túlzott áldozatot is vállalt a rendszerváltó elit: lemondott igazságosságigényének érvényesítéséről, s vállalta a skizmat politikai és politikai közösség között.

Mindez azért maradhatott látens, mert tökéletesen megfelelt a kádárizmus által kialakított politikai reflexeknek. A kádárizmus ugyanis, tanulva 56 példájából, arra intette a politikust, hogy zárkózzon el az emberek szeme elől, tevékenysége váljék hozzáférhetetlenné a

széles tömegek számára, s azt sugallta a tömegeknek, hogy jobban járnak, ha nem a közösség ügyeivel bajlódnak, hanem (átvitt értelemben vagy szó szerint) saját kis kertjeiket művelik. E tudatos politikai törekvés eredményeképp a kádárizmus idején kétségtelenül újból fejlődésbe lendült a magyar polgárság, mely addigra jelentős lépéshátrányba került nyugat-európai mércével mérve. Csakúgy, mint egy évszázaddal korábban Németországban, a hatalom – növekvő gazdasági ereje ellenére – a Kádár-rendszer idején sem rendelt politikai potenciált a polgárság feltörekvő csoportjaihoz. A kádárizmus ugyanis nem polgárságot, hanem csak kispolgárságot kívánt nevelni. Olyan reflexeket épített ki az emberekben, melyek szerint személyesen akkor járnak a legjobban, ha nem látnak és nem hallanak semmit – politikai értelemben. A kispolgár a hatalom iránt minden körülmények között lojális, mert gazdasági függetlenségét csak így tudja megőrizni.

Ráadásul a XX. századi totális rendszerek nem csak azokat nyomorították meg, akiket ténylegesen üldöztek. A hallgatag többséget is korrumpálták, hisz „bűnösök közt cinkos, aki néma”. A kádárizmus, akár csak a náciizmus vagy a sztálinizmus, nem akarta terhelni a lakosságot a saját bűneiben való osztozással. Ezért „felmentette” az embereket a bűnről való tudás alól. A XX. századi kispolgár, mint Örökény hősei, szent borzalommal fordul el a politika kockázatos világától. Együgyűségében nem veszi észre azt az egyszerű igazságot, hogy e gesztusával teszi magát kettős értelemben áldozattá. Vagy ő maga válik üldözötté, vagy az üldözöttekről való nem tudása révén osztozni kényszerül a hatalom politikai felelősségében. Ehhez az általános helyzethez képest speciális a hatalomnak kiszolgáltatottakból lett ügynökök helyzete, akik – miként arra alább egy külön fejezetben még visszatérünk – épp tudásuk révén kényszerülnek osztozni a hatalom politikai felelősségében, bár legtöbben közülük szeretnének sokkal kevesebbet tudni.

Figyelembe véve a kádárizmus hosszú évtizedei által az emberekben kialakított reflexeket, belátható, hogy ha a rendszerváltás politikai elitje a tömegek nyelvén szeretett volna szólni, csak nagyon radikális forradalommal tudta volna ezt elérni. A politikai kultúra, a gondolkodásmód általában lassabban formálható, mint az intézményrendszer, a külső forma. Mint láthattuk, az emberekben alapvető gyanú élt a politikával szemben, s e hatást jól kiegészítette a rendszerváltó politikusok tulajdonképp jogos óvakodása a forradalmi változásoktól, a hatalmi elit pozícióőrző taktikája, s egy olyan, nehezen ellenőrizhető politikai helyzet, melynek kezelése kevés időt és energiát hagyott a politikai közösség ügyeinek elvi alapozására. Így elmaradt a politikai közösség „megteremtésének” prepolitikainak nevezhető feladata. Ezért nem érvénye-

sülhetett semmiféle olyan típusú igény, mint hogy „az alkotmány értékrendjének át kell hatnia az egész társadalmat”. Az alkotmány írott malaszt maradt.

Sem alkotmányozás, sem nagykoalíció

A rendszerváltás utáni első szabad kormányt megalakító Antall József nagyon világos koncepcióval rendelkezett az alkotmányos politikai rendszerek működésére vonatkozólag. Pusztán a létrejöttüket lehetővé tevő kiindulópont vonatkozásában tévedett. Nem tette fel azt a kérdést, hogy miként születhetne egy olyan mérce, amely a szükségszerűen kialakuló és átmeneti helyzetből fakadóan nyilván igen éles érdekkülönbségek ellenére biztosítja a politikai szereplők alapvető értékek felőli megegyezését. Pontosabban nyilván úgy vélte, az alkotmány betöltheti e szerepkört. Azt nem vette figyelembe, hogy az alkotmányoknak hagyományosan szilárd háttérrel biztosító európai kultúra maga mennyire elbizonytalanodott mára, s ennek eredményeképp milyen mértékű értékdivergencia jellemezheti a társadalmat, vagy legalábbis a társadalmi nyilvánosság ellenőrző értelmiségi gondolkodást, azaz hogy a politika háttérrel adó kultúra nem képes az értékek felmutatására. Ezért nem látta előre, hogy valamifajta mérce megállapítása határozott politikai feladattá, minden gyakorlati politikálás előfeltételévé vált. E közös alap megteremtésének szükségességét persze nem csak neki kellett volna látnia, hisz annak létrejötte minden politikai szereplő közös felelőssége.

Érthető, hogy Antall nem tartotta sürgős feladatnak az új – igaz, toldott-foldott – alkotmány helyett egy legitim alkotmány elkészítését. Ennél sokkal fontosabb gyakorlati gondjai voltak (az adósságcsapda kezelése, a KGST, a Szovjetunióhoz fűződő viszony, a szovjet csapatok távozása, a gazdaság konszolidálása, az életszínvonal biztosítása stb.). Joggal gondolhatta továbbá, hogy az épp most kihirdetett, a jogállamiság kritériumaihoz igazított alkotmány elvetése és helyette egy újabb alaptörvény elkészítése politikailag kockázatos, az alkotmány szempontjából pedig elbizonytalanító és presztízsromboló hatású lehet. Egy aktív politikusnak nem a rendszer működését biztosító elemek aláaknázása a feladata. Ráadásul Antall, aki erős politikusi vénával és a parlamentáris demokráciákban jól hasznosítható vitakészséggel rendelkezett, családi örökségként hozta magával a klasszikus parlamentarizmus eszményét. Meg volt győződve a versenydemokrácia modelljének a politika egész rendszere számára megnyilvánuló hasznosságáról. Úgy gondolta, a vitaparlament működtetése mintegy automatikusan feloldja majd a téves beidegződéseket, s ahogy megtapasztalják az emberek a szabad véleménynyilvánítás és a politikai jogok gyakorlásának

előnyeit, előbb-utóbb feladják az életük korábbi fázisát jellemző passzív, pusztán az önérdekre figyelő gondolkodásmódját. Nem vette tekintetbe, hogy a bennünket jellemző gondolkodást nem tudjuk ruha-ként magunkról ledobni. Ha gondolkodásunkat értékhiányos szemlélet jellemzi, akkor pusztán formáljogi, illetve aktuálpolitikai megoldások nem segítenek hozzá bennünket e szemlélet korrekciójához. Egy pusztán eljárási alapon működő alkotmány nem, vagy csupán nagyon hosszú távon képes szemléletformáló hatást kiváltani.

Ugyancsak jól megalapozott volt Antall érvelése amellett, hogy eleinte ki kell zárni a nagykoalíció bármilyen formáját. Úgy gondolta, az egypártrendszer hosszú uralma után világos alternatívákat felvonultató többpárti parlamentre van szükség. Továbbá tisztában volt helyzete politikai kockázatával, s el akarta kerülni, hogy a kormány esetleges bukását követően a szocialista utódpártnak ne legyen alternatívája. Antall a tiszta és egyértelmű versengő demokrácia pályájára kívánta állítani a magyar politikai rendszert. Ezt pedig nem a pártok színpalok mögötti megegyezése, a szélesebb nyilvánosság számára áttekinthetetlen kártyaleosztások jellemzik. Nem szabad, hogy a döntéseket előre meghatározza valamifajta hamis kompromisszum, a választók akaratának kell érvényesülnie.

A dilemmát az jelenti, hogy a versenydemokrácia klasszikus modellje előfeltételezi az alapértékekben megállapodott politikai közösséget. Csak ekkor vélhetjük biztosítottak, hogy a verseny nem áll szemben a politikai közösség egészének érdekeivel és formálisan megfelel a demokratikus játékszabályoknak. Lehet, hogy sem egy szeplőtlen alkotmány megalkotása, sem a nagykoalíció nem törte volna meg a választók politikával szembeni bizalmatlanságát, mely – ismételjük – az egypártrendszer hosszan tartó hatalomgyakorlása alatt alakult ki az emberekben. Ám, sajnos, előkészítés nélkül a versenydemokráciának is nyilvánvalóan kedvezőtlen hatásai voltak.

A politikailag iskolázatlan választói rétegek szemében a versengés élesen megosztja a politikai közösséget, s így mintha a demokráciát rombolná. A pártok kénytelenek igen erős retorikával „fanatizálni” híveiket annak érdekében, hogy közömbös szimpatizánsaikat politikai aktivitásra bírják. A választási kampányok azonban igen mély nyomokat hagynak az emberekben, s ez a politikai közösség megtapasztalását nehezítheti, sőt akár a kormányozhatóság rovására is mehet. Mindez azonban csak rövid távú probléma. Hosszú távon az okozhat gondot, hogy a politikai közösség kiábrándult tömegei elfordulnak a politikától, s a közösség csakugyan kihátrál a politika alól. A politika így valóban az elit kiváltságává, hivatásszerűvé válik. Mind a politika túl erős hatása, mint pedig az

által kifejtett elidegenítő effektus kedvezőtlen lehet a politikai klímára nézve.

De mi lesz mindennek a hatása a jogállam és az alkotmányos értékrend viszonyát tekintve? Közvetlen hatása az, hogy a tömegek számára az alkotmányosság nyelve és gondolati formája érdektelen és ismeretlen marad. A politikus nem tudja az alkotmány nyelvén megszólítani választóit, nem tud vele szavazatokat gyűjteni, ezért számára is érdektelen marad. A politika tehát nem az alkotmányos normák szerint fog artikulálódni, az Alkotmánybíróság csak külsődleges kritikát tud gyakorolni fölötte. Az állampolgár pedig elfordul a politika kiábrándító és értéktámasz nélkül sodródó, számára idegen világától. Vagyis a politikai elit korlátozatlan felhatalmazást kap.

*A rendszerváltás kudarca:
a liberálisok kiegyezése az utódpárttal*

Antall József nagykoalíció-ellenes elképzelése már kormánya bukása előtt csődöt mondott. A vélelmezett antidemokratikus tendenciákra hivatkozva – elsősorban a pártok holdudvarában létrejött alkut kifejező Demokratikus Charta nyomására – a második legnagyobb rendszerváltó párt, a Szabad Demokraták Szövetsége elfogadta az utódpárt „csábítását”, és a választásokon abszolút többséget szerzett MSZP legitimálására belépett a kormánykoalícióba.¹¹ E lépés politikai értékelése nyilván nem tartozik e dolgozat témakörébe. Gondolatmenetünk szempontjából csupán azt állíthatjuk, hogy elhatározó jelentőségű volt e lépés a liberalizmus itthoni perspektíváját illetően: ekkor dőlt el, hogy nálunk ez az eszméirányzat baloldali elkötelezettségű lesz. Ám témánk szempontjából sokkal fontosabb, hogy a liberális párt egy olyan utódpárttal vállalta a szövetséget, amely még nem esett át az öntisztulás folyamatán. A koalíciós fordulat eredményeként végképp elesett annak lehetősége, hogy a politikai elit és a szélesebb politikai nyilvánosság szembenézzen az elmúlt rendszerrel. Akik együtt gyakorolják a hatalmat, nem fogják a múltat felhánytorgatni egymásnak. Enélkül viszont nincs lehetőség arra, hogy megszülessék a politikai közösség közös platformja. A nem jogállami hatalmat személyükben is megjelenítő szocialistákkal kötött „kiegyezés” eredménye az lett, hogy végképp összezilálódott a múlt rendszer és a jogállam közti választóvonal. Ezzel a rendszerváltás mindenki által vállalható és vállalandó értékei artikulálásának esélye minimálisra csökkent. Az egyre inkább a félelmek, és nem a szabadság érzete által vezérelt politika mind nyilvánvalóbb eredménye a rendszerváltás „elsinkófálása” lett.

Horn Gyula és Medgyessy Péter is személyében testesíti meg az előző rendszert. Hiába hivatkozik a

politikai retorika arra, hogy e politikusok időközben az alkotmányos demokrácia híveivé szegődtek (sőt, hogy ők már korábban, a 80-as évek táján is a demokrácia hívei voltak – az egypárti hatalom legfelsőbb szintjén). Választóik is pontosan tudják, nemcsak ellenfeleik, hogy rájuk a múlthoz kötődő habitusuk, beállítódásuk miatt érdemes szavazni. Fellépésük politikai üzenete, hogy a folytonosságot képviselik, vagyis nem tudják világosan, értékek alapján elválasztani egymástól a nem jogállami berendezkedést és a jogállamot. Politikai hatalomra segítségük újra egységes tömbbe rendezte a sosem volt kádárista „idill” kisegzisztenciáit és a rendszerváltás hatalomátmentő haszonélvezőit. Medgyessy Péter jól megkonstruált, emlékezetes védőbeszéde a parlamenti bizottság előtt rányomta a hivatalosság pecsétjét az önfelmentő mechanizmusokba menekülő eljárására. A határvonal múlt és jelen, jogállam és nem jogállam között végképp elhalványult. A szocialista–liberális koalíció a maga példáján tudja megmutatni, miként keveredhet össze az elmúlt rendszer haszonélvezője, kiszolgáltatott és sajnálatosan utólag is meghurcolt áldozata, valamint a Kádár-rendszer ellenzéke. Hiába követeli az SZDSZ az újfajta ügynöktörvényekkel a rendszerváltás tényének hangsúlyosabbá tételét, e követelést saját politikai egyezségei hiteltelenítik. A párt saját sorsa mutatja, mennyire jól összemosható az egykori üldöző az egykori üldözötttel.

Hatalom és áldozat – mi a baj az „ügynöktörvény” műfajával?

Az SZDSZ két szempontból is áldozatává vált a kádárista politikai manipulációnak. Egyrészt politikai tőkét forgácsolta szét a hozzá képest aránytalanul erősebb, ugyanakkor kompromittálódott elit által vezérelt szocialista párttal kötött koalíciója. Másrészt amikor a Medgyessy-ügy kipattant, az SZDSZ-nek döntenie kellett a hatalom vagy erkölcsi pozíciójának tisztasága között. Az SZDSZ e helyzetben kis megintás után egyértelműen a hatalomban maradás mellett döntött. Ezzel az utódpart vezetése elérte, hogy végképp lekerüljön a napirendről a múlt politikai tisztázásának igénye. Az SZDSZ úgy gondolta, döntését ellensúlyozni képes, ha rákényszeríti a szerinte helyes ügynöktörvényt koalíciós partnerére. A szocialisták bátran belementek ebbe, hiszen sikerült az ügynök-ügy nyilvánosságát úgy megszervezniük, hogy abból ők győztesként kerüljenek ki, az ellenzék és az SZDSZ pedig vesztesként. A kérdésben személyesen is érintett miniszterelnöknek még arra is volt gondja, hogy tekintélyes, ellenzéki politikai szimpátiával rendelkező szakértőket is felvonultató bizottságot kérjen fel az új törvénytervezetek véleményezésé-

sére. Biztos lehetett benne, hogy a bizottsági kontrolon és a parlamenti csatározásokon átment ügynöktörvény már nem az lesz, amit az SZDSZ szeretne be-terjeszteni, s e bizakodása – utólag már láthatjuk – jogos volt. Megállapíthatjuk tehát, hogy

1. bármilyen radikális ügynöktörvényt fogadtak volna el, az csak pótlékként szolgált volna a rendszerváltással kapcsolatos tényleges múltfeltárás elmaradásáért;

2. ráadásul az ügynöktörvény, amit e dolgozat írásakor vitatott a parlament, minden valószínűség szerint semmilyen értelemben nem lesz radikális – ha egyáltalán elfogadják.

A két állítás közül gondolatmenetünk szempontjából az első a fontosabb, ezért vizsgáljuk meg e tételt közelebbről. Mindenfajta ügynöktörvény kiindulópontja az az előfeltevés, hogy az ügynökök a múlt rendszerben az elnyomó hatalmat képviselték. E kiindulópont ilyen általánosságban megfogalmazva biztosan nem igaz. A baloldali totális rendszerek ügynökhálózatát épp az jellemezte, hogy üldöző és üldözött viszonyát jó hatásokkal tudta összemosni. Az ügynökök beszerzésének logikája és működtetésük egész mechanizmusa arra a zseniális és ördögi felismerésre épült, hogy az ügynökrendszer révén nem csak azt lehet elérni, hogy általa a hatalom számára átláthatóvá válik a sűrű szövedéke miatt átláthatatlannak tűnő civil társadalom. Ennél is fontosabb, hogy az egyébként gyakran a fennálló rendre veszélyes személyek – sokszor anélkül, hogy akár szeretteiknek is bevallanák – a hatalom cinkosává tehető. Az ügynöki hálózatba történő beszerzésük révén a rendszer ellenségei arra kényszerülnek, hogy saját önbecsülésüket és erkölcsi tartásukat is feladva, szégyellni való tevékenységet folytatva működjenek együtt a rendszerrel. Ezt a helyzetet egy egyszerű elnyomó hatalom póré erőszakapparátusa nem tudná elérni. Ehhez épp az ügynökrendszerben érvényesülő inverz logikára van szükség: eszerint azokból lesznek a „munkatársaink”, akik erkölcsi integritásukat megőrizve egyébként ártani tudnának nekünk. Vagyis az ügynökhálózat közvetett feladata épp az, hogy relativizálja elnyomó és elnyomottak viszonyát, összemossa a hatalom és a hatalomnak alávetettek egyébként egyértelmű viszonyát.

Az ügynöktörvények e kettősséggel nem tudnak mit kezdeni. Nyilvánvaló, hogy az ügynökök részesei voltak egy elnyomó hatalomnak. Ám sok esetben a körülmények teszik érthetővé az indítóokokat, s csak az egyedi helyzet világítja meg, hogy egy-egy „érintett” az áldozat vagy az üldöző szerepét játszotta-e valójában. A rendszerváltás „múltpolitikai” felelőssége és egyben filozófiai tétje az, hogy vajon fel tudja-e lebbenteni a leplet e nagyon is rafinált mechanizmusról, s rá tud-e mutatni azokra, akik tényleges politikai, erköl-

csi és adott esetben jogi felelősséggel is tartoznak a történetekért. Ehhez a múltfeltáráshoz azonban meggyőződéseim szerint nem az igen differenciálatlan és – valljuk meg – elkésett ügynöktörvények adják a kezünkbe a legjobb eszközt. Az alábbiakban a szélesebb összefüggésekre támaszkodva az ügynöktörvényeknél alkalmasabbnak vélt módszert szeretnék bemutatni. Előtte azonban a történeti áttekintés kiteljesítése érdekében még egy témát, s vele még egy „múltfeltáró”, értékteremtő kísérletet kell érintenünk.

A szimbolikus politizálás kísérlete és kudarca

Ha az SZDSZ doktriner liberalizmusa a múlt rendszeren belül rosszul lokalizálja a bűnöst az ártatlantól elválasztó, igencsak girbegurba választóvonalat, miközben – értékrelativizmusával – maga is hozzájárul az igazságosság követelményeinek érvényesíthetlenségéhez, addig az Orbán-kormány markáns politikai szimbolikája is gerjesztette az ügynöktörvény eszkalálódását. A Fidesz derékhadát jelentő negyvenévesek generációja elemi szocializációs élményként hozza magával a 80-as évek értelmiségi közegének jellegzetes antikommunista pátoszát. Ám a pártjának és kormányának mindig határozottan irányt szabó fideszes miniszterelnöknek, Orbán Viktornak éreznie kellett volna, hogy a rendszerváltás hevéből „kigyógyult” az ország. Hogy sokkal erősebb motivációt jelent az emberek számára az a magánvilágot építő szemlélet, amely hagyja a köz ügyeit másra, s a legkevésbé sem szereti, ha a lelkiismeretére hivatkoznak. A magyar társadalom jelentős része számára – amint bizonyos fokig sikerült megkapaszkodnia a „kapitalizmus” gazdasági viszonyai között – az új berendezkedés egyfajta „kitágított Kádár-rendszerként” működik. E beidegződés a következő látens alkut feltételezi: a lakosság azt várja el a hatalomtól, hogy biztosítsa számára a biztonságos közállapotokat, s szavatolja az egyéni „machinációk” szabadságát – a magánvilágon belül. Cserébe a lakosság nem kívánja túl mélyen beleártani magát a politika belső ügyeibe.

A Fidesz stratégiája arra irányult, hogy megpróbálja „felrázni” a szerinte „elaltatott” nemzeti lelkiismeretet, közösségi gondolkodásmódot. Csakhogy az ébersztgetés, melynek a hangos nemzeti és antikommunista retorika volt a legfontosabb eszköze, fordított eredményhez vezetett. Az orbáni nyelvhasználat igen erős impulzusokat mért a politikától régen elszokott tömegekre: vagyis állásfoglalásra készítette hallgatóit. Ezt az érzést csak erősítette, hogy miként – más okból – az SZDSZ elvétí az egykori bűnös és áldozat közti határvonalat, úgy a Fidesz sem ügyelt rá eléggé, hogy csak az egykori hatalom vezetőit kritizálja: ezzel maga ellen hangolta az egykori MSZMP-s párttagsá-

got is, sőt, híveinek kissé elvakult, de annál hangosabb csoportja a múlt rendszer bármilyen szintű elkötelezettjeit is a megbélyegzettek közé sorolta.

De nemcsak a Fideszben keresendő a hiba, ha az elnyomó rendszerrel szembeni kritikái hang nem várt hatást keltett. Politikai ellenfeleit is hasonló felelősség terheli a politikai közösség éles megosztottságáért. A Fidesz által használt nemzeti szótárat kirekesztő nyelvhasználatként bélyegezte meg az ellenfél. Úgy tüntette fel, mintha a Fidesz valamifajta idejétmúlt eszme mellett kötelezte volna el magát. A nemzeti retorikát ugyanis, mely a XIX. században épp a nemzet egyesítésének funkcióját volt hivatva betölteni s melyet azóta persze sokan és sokszor használtak fel bűnös céllal, megbélyegzettnek nyilvánította – egyébként ez a hozzáállás nem csak Magyarországot, sőt külföldön nem csak a baloldalt jellemzi.

A Fidesznek tehát nem sikerült elérnie azt a célt, amely politikai törekvéseinek középpontjában állt. A hagyományai szerint ideológiailag meglehetősen alulteljesítő Fidesz a szimbolikus politizálás eszköztárával kívánta saját ideológiai határait meghaladni. Utólag megítélve sok tekintetben épp a szimbolikus politizálás okozta kormánya bukását. Szempontunkból azonban még érdekesebb az, hogy milyen politikai éghajlat maradt hátra a Fidesz-kormány bukását követően. Nem pusztán arról van szó ugyanis, hogy egy kormányzatnak nem sikerült kitűzött politikai céljait maradéktalanul teljesíteni. A végsőkéig kielezített csatát hozó választási kampány eredményeképp, ha lehet, még távolabb került a magyar politikai közösség meghatározó(ó)ása. Ennek megítélése, hogy ezért kit terhel nagyobb felelősség, politikai preferencia kérdése – szempontunkból most csak az eredmény érdekes. Meg kell állapítanunk: a jelen helyzetet a politikai osztály belső meghasonlása, a politika iránt érdeklődő szélesebb tömegek éles szembenállása jellemzi, miközben az ország lakosságának nagy része kiábrándultan elfordult a politika világától.

ELMÉLETI KÖVETKEZTETÉSEK

Demokrácia, parlamentarizmus, közös értékek

A Fundamentum kérdése az ügynöktörvények kapcsán a jogállamiság értékalapozottságára vonatkozik. Ebben a részben arra keressük a választ, miként határozható meg a jogállam intézményesülésének feltételrendszere, s e meghatározásból milyen politikai feladatok adódnak – a jövő számára.

Először is az a kérdés, mit jelent valójában a Kádár-rendszer idején vágyálmainkban csak homályosan körvonalazódó nyugati típusú demokrácia – mert va-

lőszínűleg ehhez a mércéhez kellene igazodnunk, amikor az autentikus magyar politikai állapotok elméleti alapjaira vagyunk kíváncsiak.¹² Tétélezzük fel, hogy a nyugati politikai berendezkedés alapját a parlamentáris demokrácia fogalma jelenti. Mivel igen bonyolult szervezett, nagyon fejlett technológiát hasznosító társadalmak hatalmi berendezkedéséről van szó, az egyébként átláthatatlan, média közvetítette politika működésének biztosításához szükség van az emberek beleegyezésére. Márpedig a beleegyezést erőszakkal vagy pusztán lekenyerezéssel nem lehet hosszú távon megőrizni. Ezért csak a parlamentarizmus, a képviselői demokrácia tűnik elfogadhatónak a ma embere számára.

A parlamentáris demokrácia, mint e társadalmak kulturális és szellemi színvonalának egyetlen legitím hatalmi formációja, a népszuverenitás és a korlátozott hatalom elképzelésére épül. A demokrácia fogalma feddi a népszuverenitás igényét, míg az alkotmányosság a hatalom korlátozásának biztosítója. Hogy e két fogalom milyen szorosan összefügg gondolkodásunkban, mutatja, hogy a demokrácia mai jelentése egyre inkább eltörlődik egyfajta eljárás igazságosság követelménye felé. Amikor például a demokratikus játékszabályok betartásának szükségességéről beszélünk, akkor nem annyira a képviselői elv fontosságát hangsúlyozzuk, hanem inkább azt, hogy az ilyen típusú rendszerek arra a hipotézisre épülnek, hogy a hatalomért folytatott nyílt küzdelem során alkalmazott, előre leírt és szigorúan betartott, betartatott normákról mindenki tudja, miért fogadja el. A parlamentarizmus modern rendszere azt szavatolja, hogy a politikai vitákban mindkét fél véleménye elhangozhat, s hogy a meggyőzőbb érvek fognak dönteni a vitatott kérdésekben.

Az alkotmány a keretek közé szorított vita szabályainak foglalata – tehát eredetileg nem a politikai közösség közös politikai értékeinek írásos dokumentuma –, hiszen egy közösség értékvilágát hagyományosan nem volt szükséges írásba fektetni. Az alkotmány használati útmutató a politika szereplői számára, olyan kalauz, mely a vitás kérdések feloldásának technikáit veszi számba. E tekintetben tehát a magyar Alkotmánybíróság önértelmezése megfelelni látszik a politikai filozófia által a bíróságra testált feladatnak.

Akkor viszont mit jelent az észrevételezett értékhiányos állapot? Ez annak következménye, hogy a politikai közösség a rendszerváltáskor nem tapasztalhatta meg önnön létét, vagyis nem szerezhette olyan alapvető tapasztalatokat, melyek feldolgozott állapotban eligazító mércéként szolgálhattak volna a későbbiekben. A magyar politikai közösség közösségélményének hiányáról van szó. És itt nem valamilyen idilli közösségi állapot hiányára kell gondolni. Hiszen konfliktusok nélkül nehezen képzelhető el közösség.

Ám az emberek egymás mellett élésének sokféle formája van, és ezek között a politikai közösség olyan, amelynek működéséhez rendelkeznie kell az elsődleges értékek közösségével. Az ilyen típusú értékek általában a hagyományból sarjadnak, de ha erre nincs lehetőség, akkor a jelen nemzedéknek kell kiküzdenie azokat. Megjelenésükhöz mindenképpen arra van szükség, hogy a közösség tagjainak legyen tapasztalata közös cselekvésekről, közös örömeiről és közös szenvedésekről. A politikai közösség csak ezen közösségi élmények hatására ölthet testet.

Alkotmányos hagyomány vagy emberjogi alapú konstitucionalizmus

A hagyományos alkotmányos berendezkedéseket a demokrácia régóta fennálló tradíciója élteti. A magyar alkotmányosság is sok évszázadra visszatekintő előtörténettel rendelkezik, mely semmilyen tekintetben nem alacsonyabb rendű, mint bármely nyugat-európai állam alkotmányos előtörténete. Magyarországon e fejlődés a XX. században torpant meg. A folyamatos megszakadásnak kiindulópontja a trianoni trauma, melyet a nemzeti tudat mind a mai napig nem tudott feldolgozni. E fejlemény ellencsapásaként logikusan, bár nem védhetően alakult ki a két világháború sok tekintetben anakronisztikus politikai belvilága. S e helyzetben a korszak legkiválóbb politikai tehetségei, Bethlen István vagy Teleki Pál sem tudtak lényegesen változtatni. Ráadásul a II. világháborút követő, sok tekintetben biztató fejlemények ellenére, a világháború elhibázott magyar kül- és belpolitikája következtében az újabb béke egy másik totális hatalomnak, a Szovjetunióknak szolgáltatta ki az országot – ami a magyar alkotmányos hagyomány modern demokráciává való alakítását újabb fél évszázadra elnapolta. Ha ezt az előtörténetet vesszük figyelembe, még sajnálatosabbnak tűnhet, hogy a rendszerváltás folyamatában nem jelentkezett elég erőteljesen az alkotmányozó nemzetgyűlés iránti igény. Így az alkotmányosság történeti átörökítése és a modern demokrácia követelményeihez igazítása elszakadt egymástól.

A helyzetet tovább nehezítette, hogy a kádári hatalomgyakorlás módszere igen jól leplezte a rendszer nem jogállami státuszát. Kádár a lakosságnak juttatott anyagi előnyökkel feledtetni tudta azt, hogy a hatalomhoz nemcsak jogellenesen, idegen csapatok támogatásával, de emberi életek feláldozása, a politikai közösség túlnyomó többsége által támogatott forradalom elfojtása árán jutott. Kádár machiavellianus vénájára vall e technika megtalálása, mert ez nemcsak a hatalom megszerzését, de megtartását is lehetővé tette számára. Közben pedig kialakított egy olyan kultúrát, mely a politikától elfordulva az anya-

gias életszemléletet vallotta magáénak. Ezzel az előző rendszer mintegy előkészítette a talajt a fogyasztói kultúra kialakulásához, ami nélkül nincs modern tömegdemokrácia.

Az alkotmányosság és a demokratizálódás közti szakadás, majd a maga lehetőségei szerint – s az ország eladósodásával lehetővé váló – fogyasztói kultúrát népszerűsítő kádárizmus lehetetlenné tette azt, hogy a magyar politikai közösség meghatározza önmagát. Vagyis elmaradt azoknak az alapvető értékeknek a megfogalmazása, melyek a honi alkotmányosság bázisát jelenthették volna. És ezen a helyzeten mit sem változtat az a tény, hogy ha tényleges érték szemléletet keresünk az Alkotmánybíróság működése mögött, akkor egy, a magyar hagyományoktól idegen, az emberjogi hagyományokat tovább örökítő alapjogi védelem elképzelése látszik a legerősebbnek. Az emberjogias szemlélet nem képes pótolni a politikai közösség vitákban kikristályosodott politikai értékvilágát. Ráadásul az emberjogias alapozottságú alkotmányos kontroll vonatkozásában osztom Pokol Béla aggodalmát. Pokol helyesen mutatja ki, hogy a 70-es években erőre kapó emberjogi felfogás amerikai előzmények után a 90-es évekre Nyugat-Európában is „a politikai harcok emberi jogi köntösben való megvívásának egyik fő terepét jelentik”.¹³ A szakirodalom konstitucionalizmusnak nevezi azt a jogi módszert, amelynek lényegét Pokol a következőképp definiálja: „az alkotmányos alapjogokká vált valamikori természetes jogokra koncentrál, és különösen az erre alapozó alkotmánybíráskodási döntésekre.”¹⁴ Nem osztom azonban maradéktalanul a szerző vélekedését arról, mi magyarázza e fejlemény erőteljes honi megjelenését. Nem gondolom, hogy a magyar rendszerváltásban bármilyen szerepet kapott volna az emberjogias megközelítés. Még akkor sem, ha kétségtelenül volt egy ellenzéki csoportosulás, mondjuk így az egyszerűség kedvéért: a szamizdatos ellenzék, mely „emberjogi alapokon állt”. Valójában azonban a széles lakossági támogatás, ahogy azt az első választás megmutatta, a nyugodt rendszerváltást ígérő erőknél szült, amelyek sokkal inkább a megszokott hagyományok, mintsem valamilyen elvont doktrína talaján álltak. Elfogadom viszont azt, hogy az emberjogi beszédmód térnyerése az európai egységesülés kontextusában erősödött fel, még ha ehhez szükségesnek gondolom hozzákapcsolni a globalizáció egyre érezhetőbb hatását is, mely gyakran szintén az emberjogi diskurzus leplében jelentkezik (olyan hagyományos liberális érvekre támaszkodva, mint a vállalkozási, kereskedési szabadság, a társadalom védelme a hatalommal szemben, vagy olyan új elemekre építve, mint amilyen a multikulturalizmus doktrínája vagy a másság kultusza).

Ugyancsak eltérően ítélem meg az alkotmány értékviszályából való kibontakozás lehetőségét. Pokol érezhetően a szigorú jogpozitivizmus irányában keresi a kiutat, az aktivista alkotmányjogászokodás háttérbe szorításával. A dolgozat következő, utolsó két fejezetében saját megoldási javaslatomat fogalmazom meg, mely inkább egyfajta történeti alapozottságú republikanizmus irányába mutat.

*Liberális minimum, nemzeti minimum,
történeti alkotmány*

A mai viszonyok között is igaznak tűnik az a demokráciákat éltető hagyományos politikai filozófiai belátás, hogy nem létezik alkotmányos demokrácia a vonatkozó politikai közösség támogatása nélkül. Ahhoz tehát, hogy élővé váljon az egyébként ígéretes alkotmányos gyakorlat Magyarországon, meggyőződésem szerint arra van szükség, hogy a politikának sikerüljön artikulálni egy olyan értékrendet, melyet a most magát a mássikkal szembenállóként meghatározó két tábor többsége egyaránt el tud fogadni közös minimumként. Egy ilyen minimum, amit a baloldal nevezhet liberális minimumnak, a jobboldal pedig nemzeti minimumnak vagy történeti alkotmánynak,¹⁵ nyilvánvalóan két szempontból is hasznos és szükséges. Egyrészt lehetővé teszi, hogy az alkotmányosság eszménye szilárd alapokat kapjon. Vagyis csak így érhető el, hogy az Alkotmánybíróság által is érzékelt értékhiány valamilyen módon kiteljesedjék. Másfelől viszont ez a feltétele annak is, hogy a politikai patthelyzet feloldhatóvá váljon, s a viták szilárd politikai és jogi keretek közt folyjanak le. Vagyis mind a jog, mind pedig a politika szempontjából létfontosságúnak látszik egy ilyen minimum meghatározása. Ezt a feladatot pedig csak a legszélesebb értelemben vett politika végezheti el.

Ha a baloldal szemszögéből tekintjük ezt az igényt, akkor a következőképp fogalmazhatunk: szükség van azon korlátok meghatározására, melyek a hatalmat elválasztják a polgári társadalomtól, kiegyensúlyozzák a hatalom különböző ágait és ágenseit, s lehetővé teszik a politika jogállami elvárásoknak megfelelő gyakorlását. Ha pedig a jobboldal szemszögéből fogalmazzuk meg ezt az igényt, akkor szükségesnek látszik a nemzet történelmi arcát hűen tükröző értékrend kimondása, annak érdekében, hogy a politika valóban a nemzet érdekében tudjon tevékenykedni, s élvezhesse a polgárok támogatását a közösen vallott célok megvalósítása során. A két nézőpont természetesen nem azonosítható, ám egyáltalán nem látszik lehetetlennek, hogy a kétféle gondolatmenetből ugyanazt a konklúziót lehessen levezetni. Vagyis a liberális vagy nemzeti minimum megfogalmazásának elvi lehetősége adott. Még akkor is így

van ez, ha a pillanatnyi aktuálpolitikai helyzetet elemezve éles szembenállást, a politikai pozíciók egymással szembeni megmerevedését és pillanatnyi alkuképtelenségét kell regisztrálnunk.

A rendszerváltás alapdokumentuma

Ha a liberális vagy nemzeti minimum megfogalmazásának szükségességét be tudjuk látni, akkor világossá válhat, hogy nincs igaza Sólyom Lászlónak, Majtényi Lászlónak és másoknak, akik szerint a rendszerváltás befejeződött. Lehet, hogy a jogi-gazdasági és a politikai-mentális rendszerváltás eltérő dinamikát mutat, de úgy tűnik, politikai-filozófiai értelemben a rendszerváltás alapozása elmaradt. E fogyatékoságot tehát orvosolni kell, s az erre irányuló erőfeszítés még most sem késő. A rendszerváltás még befejezetlen, viszont befejezhető, mi több, befejezendő. Ehhez arra van szükség, hogy a rendszerváltást irányító eszméket (így a szabadság vagy nemzeti függetlenség, az önrendelkezés vagy nemzeti szuverenitás, a jogállam és joguralom, a társadalmi és történelmi igazságosság, a törvény előtti egyenlőség és a társadalmi szolidaritás, az emberi és alkotmányos jogok, valamint az állampolgári kötelezettségek eszméit) politikai érvénnyel tételesen megfogalmazzák és kimondják. Ez sürgető politikai feladat, melyhez meg kell nyerni a lakosság politikailag érdeklődő részének egyetértését is. Vagyis e feladat nem tekinthető a politikai osztály belső ügyének, hanem a nyilvánosság előtt zajló, az állampolgárok legszélesebb rétegeit bevonó erőfeszítésre van szükség. Az erőfeszítés célja a rendszerváltás alapdokumentumában megfogalmazandó elvek és eszmék megvitatása, majd az alapdokumentum szövegének megfogalmazása.

Egy ilyen írásban lefektetett, széles körű egyetértésen alapuló dokumentum nélkül alkotmányunk sem kaphat életre. A rendszerváltás alapdokumentuma természetesen nem az alkotmány versenytársa lenne, s nem annak helyét foglalná el.¹⁶ Inkább a rendszerváltás alapdokumentuma és az alkotmány egymást erősítő hatására volna szükség, ahogy – mutatis mutandis – az Egyesült Államokban a függetlenségi nyilatkozat és az alkotmány viszonyult egymáshoz. A nyílt vita által legitimált alapdokumentum feladata a politikai közösség identitásának meghatározása és kinyilvánítása. Vagyis a politikai közösség – történetileg megalapozott és filozófiailag reflektált – értékeit sorolná fel és azok egymáshoz fűződő viszonyát határozná meg. Ezzel levenné az alkotmány értelmezésére és az alkotmányosság védelmére hivatott testület válláról az értékalapozás nehéz feladatát, s az alkotmányos kontroll szerepét a máshol meghatározott értékek politikai megvalósulási folyamatát alkotmá-

nyosan korlátozó felügyeletben határozná meg. Ugyanakkor a rendszerváltás alapdokumentumának természetesen figyelemmel kell lennie az Alkotmánybíróság alkotmányértelmezési hagyományára.

A rendszerváltás dokumentumára hárulna az a feladat is, hogy a XX. században eltévelyedett, történelmi bűnöket elkövető és elszenvedő magyarság önvizsgálatának eredményeit összefoglalja, és így a politikát visszavezesse a magyar nemzet történeti fejlődésének természetes vágányára. Egy ilyen – felelemelő, ám egyáltalán nem könnyű politikai – munka elvégzése előtt ugyanis nemcsak a rendszerváltás folyamata nem tekinthető befejezettnek, de nem tekinthető lezártnak a magyar politikai közösség XX. századi eltávolodása az európaiság zsidó–görög–keresztény eszmekörben fogant eszméitől és a magyar történeti-alkotmányos hagyományoktól.

E gondolatnál végül elérkeztünk a dolgozat megfontolásra ajánlott utolsó érvéhez. A rendszerváltás alapdokumentuma az Európai Unióhoz való csatlakozás miatt is halaszthatatlan politikai feladatnak látszik. Ahhoz, hogy Magyarország hasznos tagjává váljon a közösségnek s hogy a közösség is hasznossá válhasson Magyarország számára, szintén elengedhetetlen a nemzeti önvizsgálat és az ebből kibontott politikai önmeghatározás. Kétségtelen tény, hogy az európai államok közösségéhez csak az a politikai közösség tud kölcsönösen gyümölcsözően kapcsolódni, amelyik képes egyszintű politikai identitását identitások koncentrikus köreibé alakítani. Az Európai Unió nemzeti, regionális és összeurópai szinten szerveződik, a tevékeny részvétel feltétele az e szintekkel való párhuzamos azonosulás. Ám a felsőbb szerveződési szintekre való (f)eljutás nem lehetséges szilárd alapozás nélkül. Ezt pedig csak a szilárd nemzeti identitás adhatja. Az európai csatlakozás előtt vagy e szükségképpen elnyújtott folyamat alatt ezért feltétlenül szükségesnek látszik az önmeghatározás munkájának elvégzése, s ennek legalkalmasabb megnyilvánulási formája a rendszerváltás alapdokumentumának kimunkálása.

ÖSSZEFOGLALÁS

E dolgozatban arra a problémára kerestünk megoldást, miként lehetne megszüntetni azt az állapotot, amit az értékhiányos rendszerváltás fogalmával határozunk meg. Az ügynöktörvények újbóli törvényhozzói s politikai szintű megjelenését olyan jelként értelmeztük, mely a rendszerváltás értékvilágával kapcsolatos egyfajta elbizonytalanodást tükröz. Következtetésünk az volt, hogy a rendszerváltás máig befejezetlen, a folyamatot motiváló eszmék és értékek meghatározása ugyanis elmaradt. Történeti áttekintésünk-

ben e feladat elmaradásának okait és következményeit foglaltuk össze, majd megoldási javaslattal álltunk elő. A dolgozat legfontosabb tézise szerint a rendszerváltás mindaddig lezáratlanul marad, amíg nem sikerül a rendszerváltás alapjait jelentő implicit értékvilágot explicitálni, vagyis politikai erőfeszítések és a nyilvánosság bevonása révén legális és legitím módon kimondani és írásba foglalni.

A rendszerváltás alapidokumentuma lenne hivatott arra, hogy a XX. század magyar politikai katasztrófáinak sorát lezárja, a történeti-politikai tanulságokat levonja, és újra lehetővé tegye a – kor színvonalán álló – nemzeti önmeghatározást. Egyben meghatározza azokat – az alkotmányosság értéktelen előírásaival összhangban álló – értékeket, melyek a továbbiakban az alkotmány védelmét élvezhetnék, ugyanakkor az alkotmány értékalapját is adnák. Végül a rendszerváltás dokumentuma lenne hivatva arra is, hogy az európai csatlakozás sikeres lefolytatásához a megfelelő nemzeti politikai identitás kimunkálásával az alapokat biztosítsa.

JEGYZETEK

- 1 A vitaindító idézi SÓLYOM Lászlót. *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*, Budapest, Osiris Kiadó, 2001, 692.
- 2 Az Alkotmánybíróság saját szóhasználata ez: „Az alkotmánybíróság a »jogállami forradalom« paradoxonának leteleményese.” 11/1992. (III. 5.) AB határozat. ABH 82.
- 3 Az ellentmondás alapja politika (és az abba beletartozó politikai moralitás) és jog egymásnak feszülése. E dolgozat – szemben az Alkotmánybíróság ez irányú szemléletével, mely e területek éles elkülönítésére törekedett (lásd a „politikai kérdés” visszatérő hivatkozási alapját) – a politika és a jog szorosabb kapcsolatát feltételezi, ezért a jogelméleti dilemmákat tudatosan nem különíti el a politikai filozófiai kérdésektől.
- 4 Súlyom László szerint jogállamhoz nem juthatunk más-ként, csak jogállami eszközökkel. Hivatkozott művében (682.) idéz egy alkotmánybírási határozatot (11/1992): „jogállamot nem lehet a jogállam ellenében megvalósítani.” Ellentmondani látszik e tézisnek a történelmi tapasztalat, amit a következő oldalon maga Súlyom idéz fel: „A történelmi tapasztalatok szerint a diktatúrák bukása után gyakran a természetjog tölti ki az ideológiai és akár a jogi vákuumot is.” Az ellentmondás akkor lenne elkerülhető, ha elfogadjuk, hogy a természetjog mégis jogállami megoldás, de ettől, úgy tűnik, Súlyom – szemben a korai német Alkotmánybírósággal – elzárkózik.
- 5 Helmut COING: *A jogfilozófia alapjai*, Budapest, Osiris Kiadó, 1996, 190.
- 6 E probléma kapcsán merülhet fel leginkább a természetjog kontra jogpozitívizmus kérdés taglalása, amit a vitaindító Bódig Mátyásra hivatkozva próbál bekapcsolni a téma tárgyalásába (BÓDIG Mátyás: *A természetjogtan és a jogpozitívizmus szembeállításáról*, in *Natura Iuris. Természetjogtan, jogpozitívizmus és a magyar jogelmélet*, szerk. SZABÓ Miklós, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2002, 143–158). A jelen tanulmány keretei között azonban nincs szükség e dimenzió bekapcsolására. Természetjogi álláspontomat lásd *Prudentia Iuris. Towards a pragmatic Theory of Natural Law*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000, illetve magyar nyelven: *Egy pragmatikus természetjog felé*, Századvég, 1997 tél, 109–130. és *Mit jelent a pragmatikus természetjog fogalma?*, in *Natura Iuris*, id. kiad., 73–92.
- 7 „Az Alkotmánybíróság előnyben részesíti az alkotmánypozitívizmust a természetjoggal szemben.” SÓLYOM: *I. m.*, 689.
- 8 11/1992. (III. 5.) AB határozat. ABH 80.
- 9 Ha az igazságosságot „mindig részleges” és „szubjektív” jelzőkkel illetjük, akkor csakugyan közel kerülünk ahhoz, amit a vitaindító a következőképp fogalmaz meg: „Az erkölcsi realizmus kudarcából következik a jogpozitivisták azon tétele, hogy a jog és az erkölcs között nem létezik fogalmi kapcsolat. Ezt a nézetet természetesen nem vallja az Alkotmánybíróság, viszont a jogbiztonság primátusának kifejtésekor közel kerül ehhez az állásponhoz.”
- 10 Pedig a politika jogi korlátozásának ilyenfajta veszélyével tisztában volt az Alkotmánybíróság is. Már 1994-ben hangsúlyozza Súlyom László, hogy a jogi formalizmust megvalósító Rechtsstaat fogalmát ki kell egészítenie a rule of law eszményének, mely „azt is felöleli, hogy a polgárok alkotmányos jogaik biztos tudatában vannak, s élnek velük”. SÓLYOM: *I. m.*, 141.
- 11 Hogy milyen más irányú nyomás hatott az SZDSZ-re a választásokat követően annak érdekében, hogy egy éjszaka megváltoztassa a szocialistákkal kötendő koalícióra vonatkozó álláspontját, máig nem tudjuk.
- 12 Az Alkotmánybíróság ilyen irányú tanácsalanságát ismeri el Súlyom László a következő szövegrészletben: „...nemcsak a »demokrácia« szó fordul elő meglepően ritkán a határozatokban, hanem hiányzik a demokrácia alapelveinek rendszeres kifejtése is.” SÓLYOM: *I. m.*, 739–740.
- 13 POKOL Béla: *Közelítések a természetjoghoz*, in *Natura Iuris*, id. kiad., 93–111, 107.
- 14 *Uo.*
- 15 Áruklodó, hogy Súlyom László alapművének tárgymutatójában a történeti alkotmány fogalma nem is szerepel.
- 16 Súlyom Lászlónak mint a pozitívizmust tisztelő alkotmányjogásznak valószínűleg igaza van, amikor azt állítja, hogy nincsen uralkodó ideológia Magyarországon, és alkotmányosan nem is lehet, de a politikai filozófia felől nézve a dolgot épp ennek ellenkezőjét állíthatjuk: csak egy közösen vallott rendszerváltó minimál-ideológia révén válhat „tartalmassá” a magyar alkotmányosság.

LEGALITÁS ÉS LEGITIMITÁS MAGYARORSZÁGON

A szerkesztőség igényét arra, hogy a vitaindítóban exponált rendszerváltás és jogállam témát jogelméleti igényességgel közelítsük meg, bizony nagyon időszerűnek tartom. Időszerűnek, mert a tudományosság kritériumait egy óriásira dagadt, már-már mindent maga alá temető, publicisztikus, esszéisztikus közhelygyűjtemény helyettesíti, sőt, s ez a rosszabb eset, gyakran el is nyomja. A mindenféle igazolási és bizonyítási kényszertől mentes publicisztikai tudatlanság fátyla alól ezt a problémát kihámozni, tudományosan megközelíteni minimálisan is azt jelenti, hogy a szerző explicitte tegye, milyen gondolati alapról és módszer szerint elemzi a jogi és állami (köztársaság) jelenségek szóban forgó csoportját. A jogállamiság jegyében túlságosan is sokféle rejtőzködő világkép, politikai morál és helyi isten lépett már elénk. Inkább tisztázni, semmint elrejtteni kellene – kinek-kinek – megközelítése előfeltévéseit. Azt, hogy ez a „ratio cognoscendi” hogyan viszonyul azon általánosabb társadalomelméleti nézőponthoz, amit a rendszer, rendszerváltás kifejezés jelent: az állam- és a jogtípus, illetőleg a társadalmi berendezkedés minőségi megváltozásának kérdéséhez.

Vegyük a Sólyom-bizottság jelentésének¹ első mondatát: „A rendszerváltozás előtt Magyarország nem volt jogállam, ezért a titkosszolgálatok működése sem lehetett jogállami.” Ez egy megállapítás, ami egy bizottság jelentésében elmehet, akkor is, ha sok következtetést alapoznak rá. Ismeretelméletileg, az értelmi összefüggések keresése felől nézve azonban egyáltalán nem problémátlan affirmatio. Az állításból kiderül, amivel magam is egyetértek, hogy volt rendszerváltozás Magyarországon. Igen, de ha ez tény, akkor hogyan lehet a változás előtti és utáni helyzetet a jogállami minőség alapján összemérni, hiszen egy rendszer minden valószínűség szerint éppen abban különbözik egy másiktól, hogy a tények, életviszonyok és értékek egészen különböző univerzumát állítja elő és termeli újjá? Konkrétabban: hogyan mérhető össze a köztulajdonra, a hatalom egységére és az élesapat típusú párt vezető szerepére alkotmányos tételekként is építő államszocialista berendezkedés azokkal a polgári rendszerekkel, amelyek éppen ellenkezőleg: a magántulajdonra, a hatalommegosztásra és a versengő pártok rendszerére építve legitimálják önmagukat? Felfogásom szerint a jogállam jegyében ne vegyük semmibe az alkotmányt, amely egy

jogi és politikai alapidokumentum, mégpedig normatív, intézményteremtő és legitimációs funkciókkal. Itt és ekkor, ott és korábban is.

Ha csak ennyit is belátunk, már nem lehet úgy és olyan könnyen szárnyalni, ahogy ez a hétköznapi tudat- és gondolkodási formákat uraló publicisztikában szokásos. A tudomány nem ilyen, a tudományos megismerést és megértést ugyanis – en principe – nem vezetheti a cselekvés „jaj a legyőzötteknek” axiómája. Újságot írni és politikai karriert csinálni – ezt sokan, sokszor és sokféleképpen kipróbálták, éppen ezért tanúsíthatják és praxisukkal tanúsítják is – nos, ehhez igen hatásos e politikai axióma figyelembevétel.

Egy olyan politikatörténetű országban pedig, ahol a mindenkori jelen a mindenkori múlt mértékvesztő és erőteljes delegitimálásával tűnik ki saját teljesítményei előtérbe állítása helyett – Rákosiék a Horthy-korszak megsemmisítő bírálatával, Kádárék a Rákosi korszakéval, a rendszerváltó Magyarország az úgynevezett kádárizmuséval, de még a kormányzati kurzusváltások esetén is gyakorta ez a helyzet –, ott a történelem a katasztrófatörténet jellegzetességeit veszi fel. Ilyen legitimációs küzdelmek nyomán üti fel a fejét a társadalomban az értékválság szociológiában ismert jelensége. Mindennek van tehát konzekvenciája. Szerencsére hazánk valós történelme nem ilyen, de a közvéleményben – ha tetszik, a nemzettudatban – bizony nagy károkat okoz ez a delegitimációs túllícitálás. Jobb volna egy realiztikusabb és történelmi szemlélet. Az, amelyik tudja, hogy az állam- és jogtípusokat befolyásolja, hogy azok milyen társadalmi berendezkedés intézményesülései. Az, amelyik figyelembe veszi, hogy az alma és a narancs akkor és csak akkor összevethető, ha mind a kettő gyümölcsnek bizonyul. Továbbá minden gyümölcsnek szüksége van egy érési folyamatra ahhoz, hogy kiteljesítse önmagát. „Die Geschichte einer Sache ist selbst die Sache” – ahogy Hegel mondja. A dolog azonos saját történetével. Bizottsági jelentésekben a történetiség elvének alkalmazása persze nem kötelező – a társadalomtudományban annál inkább. Ezek persze sokan vannak, s arra nem lesz itt módunk, hogy saját megoldásunkat más társadalomtudományi álláspontokkal polemizálva fejtjük ki, legfeljebb ellenpontokat rakhatunk ki, utalásszerűen.

A legalitásnak a legitimációváltásokkal való összefüggése tisztázása az állam- és jogelméletben – és min-

den rendszerváltás szükségképpen legitimációváltás egyben – teoretikusan megoldott probléma. Ezt kell alkalmaznunk a magyarországi átmenetre vonatkozóan is. A jogképződésnek ugyanis két formáját különböztetjük meg: a legitim és az illegitim jogképződést. Egy fennálló rendszer alapján legitim az a jogképződés, amelyet a jog alkotására vonatkozó szabályok betartásával hoznak létre. (Az arra felruházott szervek megfelelő eljárásban és érvényességgel alkotnak jogot). Illegitim az, ahol nincsenek erre vonatkozóan szabályok, vagy vannak, de ezeket nem tartják be. Ily módon keletkeznek a forradalmi/ellenforradalmi jogalkotás normái és ilyen illegitim jogképződésnek minősül a törvényt rontó szokásjog, a *desuetudo* esete. Ezt a legalitásra vonatkozó ismeretet kell összekapcsolnunk a politikai változás típusának magyarországi esetével, a békés átmenet nem forradalmi jellegével. Ez a békés, nem forradalmi jelleg elsősorban abban nyilvánult meg, hogy az új politikai rezsim – akarva, nem akarva, de mégis – kénytelen volt („Tetszettek volna forradalmat csinálni” – mutatott rá Antall József miniszterelnök egykori kortársi barátja a helyzet ezen sajátosságára) a hatalom birtokában a *jogrendszer kontinuitásának alapjára helyezkedni a diszkontinuitásban*. Ugyanis csak politikai forradalom szülhet egy aktuálisan új legalitást, amennyiben forradalmi jogtételezéssel a forradalmi jogalkotás új alapjára helyezkedve vállalja egy ilyen helyzet minden következményét. Ennek hiányában marad a régi jogrend átvételének és reformokon keresztül történő megváltoztatásának módzata. Így az 1989. évi XXXI. törvény alkotmánymódosítása után az érvényes alkotmány már nem a régi, szocialista alkotmány, de mivel jogtechnikailag jogforrástanilag folytonos, nem lehetett egy, csak forradalomban teremthető új legalitás (és új alkotmány) bázisáról indulnia a legitimitását és ideológiáját tekintve egyaránt új hatalomnak.

S nemcsak az átmenet békés jellege, hanem éppen a jogállamiság ideológiai legitimitációja, benne a *de iure* új Alkotmánybíróságnak az új hatalom előtti megléte sem tette lehetővé – egyéb kemény társadalmi tények hiánya mellett –, hogy a legalitási antinómiát elvágva egy forradalom szülte jogrend legitimitásával induljon az új hatalom. Új alkotmányhoz, alkotmányozó nemzetgyűléshez forradalmi helyzet kell, amely kitermeli a maga karizmatikus vezetőit, szubjektumait, akik legyőzik ellenfeleiket. Nem gondolom, hogy a nemzeti kerekasztal-tárgyalásokon ez állt volna elő. Más tehát a hatalom legitimitációs szerkezete, mások a motívumai, ideológiája, mint a régi rendszerben, de ez önmagában, a politikai változás meghatározott típusa, a forradalmi ugrás nélkül nem helyezheti hatályon kívül a hatalomváltás pillanatában fennálló jogrendet, nem teremthet egyetlen aktuálisan

új legalitást, kénytelen (ha egyesek kellenlenül is) a fennálló, készen kapott jogrend alapjára, illetve a megreformálás álláspontjára helyezkedni. Nem egyetlen átfogó aktuálisan kétségbe vonni a fennálló jogállapotot, hanem elismerni konkrét jogviszonyokat, tulajdonviszonyokat, szakképesítéseket, diploma-értékeket. (Utóbbi alól tudomásom szerint egyetlen kivétel volt, a Politikai Főiskola egy levelező tagozatos diplomája, amelyet a Németh-kormány semmisített meg.) Plasztikusan szólva: ha ez nem így van, akkor nemcsak a régi gárdának, hanem az újszülött „tisztáknak”, Orbánnak, Szájnának, Kövérnek stb. is el kellett volna dobnuk diplomájukat. Azért, mert azt is az illegitimnek tekintett államszocializmus (állami keretek között szerveződő, olyan köztulajdoni dominanciájú berendezkedés, amelyet nem a piac, hanem a politika integrál azon keresztül, hogy a felhalmozás és a fogyasztás, továbbá a köz- és a magánfogyasztás arányairól makrotársadalmi tervezéssel döntöttek – definiálhatjuk e társadalmi alakulatot a két kitűnő lengyel politológus-szociológus, Jerzy Wiatr és Józef W. Narojek munkássága nyomán) képesítési rendjében szerezték.

Ez alól egyetlen kivétel lehetett volna: a forradalmi jogtételezés természetjogi álláspontja. Kétségtelen, hogy ez radikálisan új alapot teremt, új legalitást, de akkor nem lehetett volna a piacgazdaság és a jogállamiság ígéretével harcba hívni és motiválni a társadalom ehhez affinitást mutató erőit, mert *bár a jogállamban is változik és változtatható a jog, de nem egyszerre és nem egyszerre az egész, hanem csak azon a módon, ahogy a létező jogrend előírja a jog létrehozásának módzatait*. A legalitás-antinómia éppen azt jelenti, hogy amíg valaki a régi jogrend legalitásának alapján áll, addig nem újíthat forradalmi módon. Az érvényben lévő törvények és döntések joghatásait, a fennálló jogviszonyokat nem vonhatja kétségbe, azokat el kell ismernie. Amikor viszont a forradalmi innováció esetről van szó, akkor szükségképpen megszűnik a korábbi legalitás. A procedurális és formális jogszerűség legalitás-érvényének felfüggesztése csak a forradalom aktusában tételezhető, de ilyen erejű politikai többség a magyarországi átmenetben soha, egyetlen pillanatra sem volt, mint ahogy az új alkotmányozáshoz (amely kisebb feladat, mint az egész jogrend lecserélése) is valószínűleg nem a tettvágy, hanem a szükséges parlamenti politikai egyetértés hiányzott a protagonistákból.

A magyarországi átmenetre alkalmazott összefüggést a társadalomtudományi paradigmák közül nemcsak a kritikai elmélet, hanem Max Weber² Moór Gyuláig sokan fel- és elismerték. Utóbbi így fogalmazza meg a legitim és illegitim jogkeletkezés eltérő, kétféle útját: „Ahol a tételes jog tartalmában a

jog megváltoztatásának módjára vonatkozó előírások találhatóak, ott az új írott jog keletkezése kétféleképpen mehet végbe: vagy a jog által előírt módon, vagy az új jog keletkezésére vonatkozó tételes jogi előírások ellenére. Az előbbi esetben *legitim*, az utóbbi esetben *illegitim, forradalmi* jogkeletkezésről beszélünk.”³

Véleményünk szerint⁴ a magyarországi átmenetben nem kerülhetett sor az illegitim, forradalmi jogkeletkezés álláspontjának elfogadására, mert egyfelől ennek nem voltak adottak a politikai feltételei, másfelől ezt nem tették lehetővé a jogállamiság legitimitásának alapjára helyezkedő álláspontok sem. Aki á-t mond, annak b-t is kell mondania. Aki jogállamot mond, az kénytelen a jogfolytonosság alapjára helyezkedve jogi reformot csinálni, a jogfolytonosságban megteremteni a diszkontinuitást, a jogtípus megváltoztatását, mert miként ezt Weber legális uralom-konceptiójával vagy Joseph Raz felfogásával összhangban Friedrich August Hayek megfogalmazta, a „jogállamnak éppen a hatalom által előzetesen rögzített és nyilvánossá tett szabályokon kell alapulnia, amelyek lehetővé teszik az államot alkotó polgároknak, hogy kiszámíthassák cselekedeteik jogi következményeit, s a jogrenddel kalkulálva tervezhessék életvitelüket, cselekedeteiket”.⁵ A forradalmi jogkeletkezés pedig ezt az állapotot szükségszerűen felfüggeszti. Aki tehát a forradalmi természetjog nevében lép fel, az szembekerül saját jogállami legitimitációs bázisával. Nem véletlen tehát, hogy a történelemben egyetlen politikai forradalomban sem tételeződött jogállamiságra, joguralomra hivatkozó legitimitáció, ahol pedig ez legitimitációs elv, ott nem lehet szó forradalomról, hanem csupán a politikai változás valamilyen más típusáról, amit nálunk például „békés átmenetnek” neveznek. A békés jelző ebben az összetételben persze nem pontos, mert forradalmi minőségű változás is lehet békés, amennyiben nem szükségképpen tapad hozzá vér, fizikai erőszak. Ez esetben a mennyiségi elemek fokozatos felhalmozódása vált át egy ponton minőségileg új jogtípusba.

Az átmenet konkrét tartalma politológiaiag éppen kontinuum és kompromisszumos jellegében kereshető, amelyet a kerekasztal-tárgyalásokon kívül bizonyítanak a fokozatos alkotmánymódosítások és az alkotmánybíráskodás konszenzusos minimumkénti bevezetése is, vagy éppen a közismert 11/1992. (III. 5.) AB határozat. Ennek inverze az *ugrás és az ellentétek éleződő harca len-*

ne, amire azért nem került sor, mert nem volt lehetőség és szükség rá. Hiszen – Kukorelli Istvánnal szólva – az utolsó „rendi országgyűlés” fogadta el a sarkalatos törvények zömét, s a régi, államszocialista „elit” magatartása igencsak opportunus volt a szó mindkét jelentésében: megalkuvó és célszerű. Mert egyfelől ezen vezetők jó része feladta korábbi politikai identitását, már amennyire volt neki – tisztelet a kisebbséget alkotó kivételnek –, másfelől alkalmazkodott a változó belső és nemzetközi erőviszonyokhoz (célszerűségből, vagy ahogy a nyugati világban az emberi-társadalmi magatartásokat biologizáló mértéknek alávető, elterjedt felfogás mondja: túlélésből).

A kommunista Grósz Károly, az MSZMP KB utolsó főtitkára, amikor látta, hogy az államszocialista rendet erősíteni óhajtó, 1988 májusában megkezdett reformpolitikáján túllépett a történelem, félreállt az 1989 októberi átalakulási kongresszuson. Azért, mert nem kívánta polgárháborús irányba feszíteni az eseményeket. A késő kádári technokrácia – egészen más etikai alapon és motívációkkal – szaktudásán, hazai és nemzetközi kapcsolati tőkéjén keresztül az új, rendszerváltó elitbe került, az úgynevezett reformértelmiségiek és a demokratikus ellenzék közé.⁶

A folyamat e politikai jellemzője határozta meg a jogállamiságot és az átmenet kormányának jogalkotását, benne az alkotmánybíráskodással.⁷ Mindez pedig kizárta az illegitim (forradalmi) jogkeletkezés útját, amely a legalitást új alapra helyezhette volna. Éppen ezért a győztesek új keletű természetjogias igazságtétel-igénye nem egyeztethető össze a legális uralommal. Lehetett legitim igénynek tekinteni a történelemlátás egy bizonyos – Magyarországon még csak nem is többségi – álláspontját s tradíciókra hivatkozni ugyanezen alapról, csak éppen jogállamról nem lehet szó ott, ahol természetjogi érveléssel felöblösítik, hogy aztán áttörhessék a pozitív jogrendet.

Ezt a tévutat, a nem jogállami minőségű jogon keresztüli igazságtételi törekvéseket, a legalitás álláspontjától való eltérést fő vonalában sikerült elkerülni a magyar jogrendszer átépítése során. A magyar jogi átmenet az illegitim, forradalmi jogképződés és a konzervatív jogállamiság-felfogások közötti mozgást írt le. Kizárta a forradalmi jogkeletkezés álláspontját, reformokon keresztül változtatta meg a korábbi szocialista jog- és államtípust, de a legalitás talajához ragaszkodás nem jelentette, hogy a jogállam konstrukciója okán a jog a változatlan, a status quo óre maradt volna. (Ha egyébként az államszocializmusnak

NEM VÉLETLEN TEHÁT, HOGY A TÖRTÉNELEMBEN EGYETLEN POLITIKAI FORRADALOMBAN SEM TÉTELEZŐDÖTT JOGÁLLAMISÁGRA, JOGURALOMRA HIVATKOZÓ LEGITIMÁCIÓ, AHOL PEDIG EZ LEGITIMÁCIÓS ELV, OTT NEM LEHET SZÓ FORRADALOMRÓL, HANEM CSUPÁN A POLITIKAI VÁLTOZÁS VALAMILYEN MÁS TÍPUSÁRÓL, AMIT NÁLUNK PÉLDÁUL „BÉKÉS ÁTMENETNEK” NEVEZNEK.

lett volna egy alkotmánybírósága – és nem csak egy csekély funkciójú és hatáskörű Alkotmányjogi Tanácsa –, akkor alighanem a régi alkotmány alkotmányosságát kellett volna védenie az átmenetben, nem pedig egy tértől, időtől és történelemtől független jogállam alkotmányosságát). Ehhez a múltnak kellett volna uralkodnia a jelenen és a jövőn, ami nem következett be. Akkor sem, ha a jog legmélyebb rétegéhez, a régi jogviszonyok érvényességének elismeréséhez, a múlt joghatásainak átvételéhez fő szabályként nem, tehát csak kivételként nyúlt hozzá az új hatalom. A formális és a procedurális legalitás keretei fennmaradtak, azonban a materiális tartalmak mennyiségi felhalmozódása következtében a régi jog fokozatosan átalakult. Hogyan?

Jelöljük csak itt e folyamat kezdetét: előbb a semmisségi törvényhozást, kárpótlást, privatizációt, majd a jogvédelmi intézményekét. A kárpótlási jogszabályok első csoportjának megalkotása 1989 nyarától kezdődött az átmenet kormányának jogalkotásával, speciális körben: a 72/1989. és 79/1989. minisztertanácsi rendelet a nemzeti ellenállási mozgalomban és a németellenes szabadságharcban szerzett érdemekért adományozott miniszterelnöki elismerések hatályát állította vissza; a 104/1989. rendelet az 1945–53 között internáltak, Szovjetunióba deportáltak, kitelepítettek munkaviszonyait és társadalombiztosítási helyzetét rendezte. Olyasmit, ami széles körű elismerésre számíthatott. Az átmenet kormánya még első sorban a sztálinista államhatalmat és a Kádár-rendszer 1963-ig terjedő időszakát ítélte el az 1990. évi XXVI. törvénnyel, amely semmissé nyilvánította az 1945–63 közötti törvénysértő elítéléseket.

Az értékek átértékelésének folyamatában jelentős állomás volt – a születőfélben lévő új rendszer 1956 örökségét felvállaló legitimitációjával összhangban – az úgynevezett semmisségi törvényhozás (1989. évi XXXVI. törvény az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról). Ahogy a törvény indoklása fogalmazott: „A hazánkban megindult politikai átalakulás során megkezdődött az átmenet a parlamentáris demokráciára épülő jogállam felé. A demokratikus társadalmi és politikai viszonyok kialakulásának akadályait részben sikerült már felszámolni. Az 1956-os események valóságú, mai értékrendünk szerinti értékelése, és ennek magas szintű jogszabályban kinyilatkoztatása az egyik állomás a közmegegyezés és társadalmi megbékéléshez vezető úton.” Valóban állomásról, mégpedig rövid életű legitimitációs állomásról volt szó, hisz néhány hónap múlva 1956 megszűnt népfelkelés lenni – forradalommal és szabadságharcra vált az Antall-rezsim értékrendjébe áthelyezve. (Jellemző, ahogy ezt a minőségét törvényhozási úton is siettek megörökíteni – 1990. évi XXVIII. törvény. Ezzel, né-

miképp erőltetetten, olyan magyar tradicionális legitimitációt kreáltak, amelyben az 1848-as valóságos forradalom és valóságos szabadságharc pandantjaként értelmeződik 1956. Az eljárás pedig gondolkodásmódjában roppantul emlékeztet a hatalomgyakorlás monopolisztikus formájában működő rendszerekre, amelyek történelmi kérdésekről alkotott politikai értékítéleteiket mindenkor a hivatalosság rangján kezelik).

Beindult a kárpótlás, s 1990. május 2-a után egyre szélesedő folyamattá öblösödött. Ez éppúgy nem tudott racionális mértékeknel megállni, ahogy a vegyes gazdaság sem maradt valóságosan vegyes, s ahogy a népfelkelés is tiszavirág életűnek bizonyult a politikai ideológia szférájában. A vagyonmegfosztással és szabadságelvonással okozott sérelmek újabb és újabb fajtái, esetkörei kerültek a történelmi igazságtétel kosarába. A magyar történelem vérzivataros esztendei (1939–63) valóban sokféle igazságtalanság jóvátételére szolgáltatott okot. Kérdéses azonban, hogy milyen alapon és kiket terhelően jogosult egy ilyen igazságtétel. Az első kárpótlási törvény (1991. évi XXV. törvény) a vagyoni károk rendezésével kapcsolatban az állampolgárok magántulajdonának különböző állami intézkedésekkel történt sérelmét kívánta orvosolni. Világosan beszél céljairól, amikor így szól: „A rendszerváltozással összefüggésben a *volt tulajdonosok részéről erőteljes igény jelentkezett és jelentkezik* [kiemelés – Sz. P.] a magántulajdonban igazságtalanságok okozott egykori sérelmek, károk orvoslására. A piacgazdaságot létrehozó, a magántulajdon elismerő és védő állam erkölcsi kötelessége, hogy az intézkedései által vagyoni sérelmet szenvedettek anyagi kárpótlásáról gondoskodjék. A modern piacgazdaságnak megfelelő, rendezett tulajdoni viszonyok kialakítása érdekében az állam a magántulajdonban korábban okozott sérelmek orvoslását nem a tulajdoni tárgyak visszajuttatásával (reprivatizációval), hanem a volt tulajdonosok részleges vagyoni kárpótlásával kívánja orvosolni.”⁸ A kárpótlás szabályait az 1949. június 8-át követő időszakra – tehát a szocialista államosítások idejére vonatkozóan – e törvény állapította meg. Ez volt az első, legfontosabb preferenciája az új rendszernek. Az 1992. évi XXXI. törvény a tulajdonviszonyok rendezése érdekében az állam által az állampolgárok tulajdonában az 1939. május 1-jétől, a második zsidótörvény kihirdetésétől az 1949. június 8-ig terjedő időszakban – tehát a háború alatti és az újjáépítési periódusban – alkotott jogszabályok alkalmazásával igazságtalanságok okozott károk ugyancsak részleges kárpótlásáról rendelkezett. Ahogy az első kárpótlási törvény első szakaszának indoklása mondotta, „a törvény a különböző történelmi korszakokban, más-más ideológiai, politikai elveken alapuló és a gyakorlatban is különböző módon keletkezett sé-

relmekért fennálló kártalanítási kötelezettségeket a hosszú idő elteltével kialakult helyzet, a visszafordíthatatlan változások figyelembevételével »*megújítva, egységes elveket alkalmazva új jogcímen, új terjedelemben és új feltételekkel (novatio)*« teljesíti.” A konzervatívok olyan mélyen a jogrendszerbe vésték a kárpótlás alapjait,⁹ hogy 1994 után a szocialista–szabad demokrata koalíció – annak ellenére, hogy ellenzékben bírálta a kárpótlást és kormányprogramjában is meghirdette mielőbbi lezárásának szándékát – kénytelen volt az Alkotmánybíróság erre kötelező határozata¹⁰ alapján kiegészíteni a kárpótlási törvényt. Enélkül az új kormány szembekerült volna a törvények reá vonatkozó alkotmányos végrehajtási kötelezettségével.¹¹ Hogy ezt elkerülje, a harmadik kárpótlási törvény módosításával megalkotta az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásának újabb esetkörét.

„Létrejött tehát a kárpótlás magántulajdont rehabilitáló jogi ideológiája és egységes, nem reprivatizációs, hanem novatio jogcímes, az állami teherbíró képességet figyelembe vevő, részlegesség alapján álló folyamata.”¹² Egyáltalán nem kívánjuk kétségbe vonni, hogy az adott időszakban érte sérelem a magántulajdont és jogosulatlan hatósági erőszakkal elkövetett szabadságkorlátozó intézkedések állampolgárok tömegeit sújtották. Azonban az új rendszer álláspontjából méltánylandó igazságossági törekvések felvetették azt a kérdést, célszerű-e egy ilyen kárpótlási folyamat, s azt, hogy az igazságtétel pro futuro nem szül-e több igazságtalanságot, mint amennyit a múltira vonatkozóan orvosol. A „jogos és jogtalan, milyen mértékben és kinek” lavina elindítása sok diszfunkcióval járt. A parlamenti ellenzék soraiban az MSZP és a Fidesz is alapvetően ellenezte a kárpótlást – keletkezésekor. Az igazságosság szempontjából rögtön világos volt, hogy az ország szűkösen rendelkezésre álló gazdasági erőforrásainak e célra fordítása aránytalan terheket rak azokra az újabb nemzedékekre, akik sem haszonélvezői, sem kárvallottjai nem voltak a távoli múltnak. Másrészt az úgynevezett piacgazdaság magántulajdonosi viszonyainak kialakítása az esélyegyenlőség elvét követelné, pályázati versenyeztetéssel, nem pedig a múlton alapuló kárpótlással.

Látható és lényeges is volt, hogy a legtöbb problémát az eredeti tőkefelhalmozást helyettesítő tőkeátcsoportosítás, a tulajdonformák áthelyezése alkotmányos és tételes jogi szabályainak ellentmondásai, a privatizáció, a kárpótlási folyamat és az önkormányza-

ti tulajdon mértékeinek meghatározása okozta. Itt valóban bőven akadt legalitási deficit. Ahogyan egykor az államosítási kisajátítások, azonképpen a privatizációs folyamat sem volt mentes a jogállami minőségű jog megsértésétől. Az azonban megállapítható, hogy a polgári társadalom talaján sor került a *jogvédelmi rendszer új intézményeinek kiépítésére*. Ennek jelentőségét mutatja, hogy bizonyos értelemben a jogállam jellemezhető a jogvédelmi intézményrendszer fejlettségével, differenciáltságával, anélkül persze, hogy azt mondhatnánk: x számú intézmény megléte azonos a jogállammal, míg ennél kevesebb annak hiányát jelenti.

Az igazságszolgáltatás egyedi jogvédelmet megvalósító rendes és rendkívüli jogorvoslati fórumain (perújítás, felülvizsgálati kérelem) kívül három új intézmény jött létre hazánkban. Döntő jelentőségű volt az *Alkotmánybíróság* létrehozása, az egyedi döntéstől, határozattól független absztrakt és az ahhoz kapcsolódó konkrét normakontroll végzésének hatáskörével és kasszációs jogkörrel, arra alkalmas speciális alkotmányvédő szervként, amely megvalósítja a jogrend alkotmányossági kontrollját. Szervezetileg önálló *közigazgatási bíráskodás* nem jött létre, de a rendesbírók rendszerében kiépült a közigazgatási határozatok általános, hatáskörében nem korlátozott bírói felülvizsgálata, amelyre 1989 előtt csak szűk körű, nevesített esetekben kerülhetett sor.

Továbbá létrejöttek az *állampolgári jogok országgyűlési biztosainak* (ombudsman) törvényes intézményei. Az ombudsmanok – az állampolgári jogok védelmének, a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok védelmének, az adatvédelemnek a biztosai – kivizsgálják a tudomásukra jutott jogsértéseket. Tényfeltáró tevékenységükhöz, jelentések bekéréséhez olyan hatósági eszközökkel rendelkeznek, amelyek alkalmasak a jogsértések létének (vagy hiányának) megállapítására, s ezzel összefüggésben *általános vagy egyedi intézkedéseket kezdeményezhetnek*, mert jurisdikcióval nem rendelkeznek.

Döntési és szankcionálási hatáskörök nélkül is jelentősen elősegíthetik a jogrendnek megfelelő állapotok helyreállítását, a jogsértések megszüntetését.

Aligha tekinthető tömeges, tipikus jogvédelmi eszköznek, de megemlítendő, hogy a Magyarország által 1989-ben elismert Emberi jogok európai egyezménye (1950) alapján a hazai fórumrendszer lehetőségének kimerítése után a magyar állampolgárok a strassbourgi *Emberi Jogok Európai Bíróságához* is fordulhat-

nak individuális jogvédelemért, ha alapvető emberi jogaikat érte sérelem.

Elméleti felfogásunk pozicionálása mellett tehát valamelyest empirikusan és történelmileg is igyekeztünk, ha nem is bizonyítani, de legalábbis valószínűsíteni, hogy a magyar átalakulásra érvényes „a diszkontinuitás a kontinuitásban”. Valódi „transition pacifique” történt a polgári társadalomra jellemző, persze helyi, magyar sajátosságokat is felmutató folyamatban, amely a *polgári állam- és jogtípust* a parlamentáris köztársaság *államformájának* keretei között működteti, mégpedig egyedi arculatot mutató *állam- és jogrendszerbeli* intézményesüléssel.

JEGYZETEK

- 1 Észrevételek a T/541. és T/542. számú törvényjavaslathoz.
- 2 MAX WEBER: *Gazdaság és társadalom: a megértő szociológia alapvonalai*, II/2, *Jogszociológia*, ford. ERDÉLYI Ágnes, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1995, 174–175.
- 3 MOÓR Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*, Budapest, Pfeifer, 1923, 229.

4 Ezt az értelmezést nem mindenki osztja a jogirodalomban. Halmi Gábor több helyütt megfogalmazta, hogy az 1989-es kerekasztal-tárgyalások eredményeit (alkotmánymódosítás, sarkalatos törvények) olyan forradalmi változásnak tekinti, amely kombinálódott a jogi kontinuitás fenntartásával.

5 FRIEDRICH AUGUST HAYEK: *Út a szolgasághoz*, ford. MEZEI György Iván, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1991, 107. A joguralom/jogállamiság minimális tartalmát definiáló hayeki passzust azért parafrázáljuk, mert véleményünk szerint nem szerencsés megoldás a fordító részéről a „rule of law” kifejezést törvények uralmaként fordítani az ebben az összefüggésben általánosabb s így adekvátabb joguralom helyett.

6 SZALAI Erzsébet: *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*, Budapest, Aula, 2001, 37–62.

7 Hasonlóan érvelt, mások mellett, HOLLÓ András is: *Jogállam – jogvédelem*, Társadalmi Szemle, 1991/4.

8 *A törvény általános indoklása*, Magyar Közlöny, 1991/77.

9 1992. évi XXXII. törvény 1. §. és 20. § (2).

10 680/B1992/25.

11 35. § (1) b.

12 MATÚZ György: *Az ingatlanjog gyakorlati kézikönyve*, IV, Budapest, Novorg Kft., 1992, 223–228.

MIT HOZOTT A JÉZUSKA?

DONÁTH LÁSZLÓNAK

Ha nem lesz törvény, ha nem lesz rend ebben a kérdésben, akkor minden dokumentum csak alantas célból vagy politikai konstrukció céljából kerülne elő.

Magyar Bálint

2002. június 19-én a házelnök bejelentette, hogy „a kormány nevében Medgyessy Péter miniszterelnök kíván szólni”. „Bejelentem – hangzott a kormányfő szava –, hogy törvénymódosítást kezdeményezek, és kérem sürgős, rendkívüli eljárás alkalmazását, ami arról szól, hogy a III/III-as belügyminisztériumi ügyosztály teljes névsorát hozzuk nyilvánosságra (Közbekiáltás a kormánypárti oldalon: Úgy van! – Taps.), függetlenül attól, hogy a politika részesei-e az illetők ma vagy sem. Javasolom továbbá, ez a törvénymódosítás tartalmazza azt is, hogy a hírszerzés, kémelhárítás, katonai elhárítás terén azokat az anyagokat, amelyek a személyekkel foglalkoznak, tegyük kutathatóvá; a Történeti Hivatal szaklevéltárként működjön a jövőben. (Taps a kormánypártok soraiban.) Javasolom, hogy ezt a teljes névsort a közéleti szereplők esetében legyen kötelező nyilvánosságra hozni. (Taps a kormánypártok soraiban.) Célom tiszta helyzetet teremteni a régi, '90 előtti titkosszolgálatok kérdésében, hogy ne lehessen politikai célokra felhasználni a tényeket, hogy mindenki vállalja a múltját; mindenki vállalja a múltját, hogy azután a jövővel foglalkozhasson az ország. [...] Az előző 12 évben – ezt önök jól tudják – ezeket sokszor politikai zsarolásra használták és próbálják ma is erre használni. Ezért végre tiszta viszonyok kellenek, és ilyen szempontból elismerésem kell kifejezzem az SZDSZ felé, amely már korábban kezdeményezte ezt a lépést. (Taps az MSZP soraiban.) Támogatom. [...]

Tegnap világossá tettem, és erre felhatalmazást kaptam tegnap este a belügyminisztertől mint titkagzdtól,¹ hogy elmondjam: a Pénzügyminisztériumban 1977 és 1982 között a nemzetközi pénzügyek területén dolgozván, kémelhárító tisztként öt évig segítettem azt, hogy idegen hírszerzők ne jussanak magyar titkokhoz, ne akadályozhassák meg IMF-csatlakozásunkat. (Taps az MSZP soraiban.) Feladatom az volt, hogy a Nemzetközi Valutaalaphoz történő csatlakozás előkészítésében működjek közre, és annak lebonyolításának zavartalanságát tudjam biztosítani. [...] Ezt sikeresen megvalósítottuk, és ezek után ezt a tevékenységet megszüntettem. A lényegét a sajtónak

a múlt évben több interjúban elmondtam, ezek megtekinthetők. Szeretném hangsúlyozni: a kémelhárító nem ügynök, nem besúgó. A kémelhárítás és hírszerzés ősi mesterségek, és a haza védelmét szolgálják. [...] Én is ezt tettem.”²

Kuncze Gábor később este jelentette be, hogy megoldódott a koalíciós válság, az SZDSZ-frakció előző napi döntését felülvizsgálva végül bizalmat szavazott a kormányfőnek. „Az újabb döntésünket – idézte fel egy héttel később a pártelnök – megelőzte az, hogy Medgyessy Péter a parlament előtt szembenézett múltjának ezzel a szeletével. Egyúttal az élére állt annak, hogy öntsünk tiszta vizet a pohárba. Legyenek kutathatók és megismerhetők közelmúltunknak ezek a részei.”³

2002. június 21-én a kormány valóban döntött az új „ügynöktörvényről”, melynek a kormány szóvivő szerint „célja, hogy soha többet senki ne manipulálhasson a különböző adatokkal, és teljesüljön a múlttal való szembenézés igénye. A javaslattal kapcsolatban több alapelvet is megfogalmaztak. Az egykori hármas [fő]csoportfőnökség valamennyi ügyosztályának, így a hírszerzésnek, a kémelhárításnak, a belső elhárításnak, a katonai elhárításnak valamennyi, 1990 előtt keletkezett iratanyaga teljes körűen hozzáférhetővé válna a nyilvánosság számára. Ezek az iratok kutathatók lesznek, és egyesítik őket, hogy egy helyen legyenek hozzáférhetőek. A Történeti Hivatal bázisán alakul majd ki az a szaklevéltár, ahol megtekinthetőek lesznek az iratok. További alapelv az is, hogy a nemzetbiztonsági érdekek ne sérüljenek.”⁴ A Magyar Nemzet tartalmilag közel azonosan ismertette a kormány döntését: „Gál J. Zoltán szerint a nyilvánosságra hozás négy alapelve: teljes körű hozzáférés, a kutathatóság biztosítása, az irategyesítés lehetősége, valamint az, hogy az iratok kezelése a nyilvános levéltárakra vonatkozó szabályok alapján történjen. – Ezen alapelvek érvényesítése döntően és elsősorban a közélet szereplőire kell hogy vonatkozzon [...] A közélet szereplőjének számít az, aki az Országgyűlés vagy a köztársasági elnök előtt tesz esküt.”⁵

Magyar Bálint az SZDSZ országos tanácsának másnapi ülése után számolt be a nyilvánosságnak a két frakció által közösen beterjesztendő törvényjavaslat lényegéről. Az MTI szerint az oktatási miniszter, az SZDSZ ügyvivője „elmondta: A javaslat a hozzáférhetőség kibővítése, a kutathatóság, az iratok egyesítése és a nyilvánosságra hozatal tekintetében tartalmazna jelentős változtatásokat. Mint mondta,

az iratok hozzáférhetőségét és kutathatóságát bővítenék ki, és a III-as ügyosztály teljes iratanyagát a Történeti Hivatal helyett egy új intézményben, a Titkosszolgálatok Történeti Levéltárában egyesítenék.” Az új levéltár „a kulturális minisztérium felügyelete alá tartozna [...] A teljes III-as ügyosztály keretén belül nyilvánosságra hoznák azokat az iratokat, amelyek a politikai élet, vagy a közélet kiemelt szereplőivel foglalkoznak [...] A javaslatnak az a célja, hogy »ne legyenek titkos zugok a történelmünkben«. Hozzátette: a törvénynek tiszta helyzetet kell teremtenie, lehetetlenné kell tennie, hogy a közélet szereplői zsarolhatók legyenek. Magyar Bálint úgy fogalmazott: ha nem lesz törvény, ha nem lesz rend ebben a kérdésben, akkor minden dokumentum csak alantas célból vagy politikai konstrukció céljából kerülne elő.”⁶

Kuncze Gábor, az SZDSZ elnöke ugyanakkor kifejtette: „Szembesülnünk kell azzal, ami Magyarországon a 60-as, 70-es, 80-as években történt. Emlékeztetett: a Történeti Hivatal azért jött létre, hogy a III/III-as irattár ne legyen a mindenkori belügyminiszter játékszere. Hozzátette: a Történeti Hivatalt 1998 és 2002 között besorolták a titkosszolgálatok alá, nem volt irategyesítés, a kutathatóságot 30 évvel kitolták.”⁷

A törvényjavaslat kidolgozására felkért szakértőket Magyar Bálint tájékoztatta a fentieknél részletesebben a kormány döntéséről, nevezetesen az 1990. február 14. előtt keletkezett állambiztonsági iratok teljes egyesítéséről az újonnan létrehozandó levéltár égisze alatt. Az átadás automatikus, az átvizsgálás (minősítés) a megadott szempontok szerint már ott történik. Az érintettek (az egykor megfigyelték) mindent megismerhetnek, ami róluk a szolgálatnál keletkezett, kivéve más személyek szenzitív adatait. Amit megismertek, azt nyilvánosságra is hozhatják. A tudomány számára kutathatóvá kell tenni a III/III-as és a III/IV-es csoportfőnökségek teljes iratanyagát, a III/I-es és a III/II-es esetében ezt a teljességet kizárólag a ma is aktív munkatársak védelme korlátozza.

ELSŐ VÁLTOZAT

2002. június 24-én a két kormánypárt két-két képviselője, Medgyessy Péter, Lendvai Ildikó, Kuncze Gábor és Mécs Imre két törvényjavaslatot nyújtott be a parlament elnökének. Az egyik „az elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára létrehozásáról”,⁸ a másik pedig „a közéleti szerepet betöltő személyek állambiztonsági múltjának nyilvánosságra hozataláról”⁹ szöveget.

Miután az utóbbi nem képezi vizsgálatunk tárgyát, maradjunk az előbbinél. Ez végre követte a legtöbb posztkommunista országban, sőt általában a diktatúrákat felváltó demokráciákban kialakult gyakorlatot, illetve az UNESCO által megfogalmazott vonatkozó ajánlást.¹⁰ Szigorúan tartotta magát ugyanakkor a kormány döntéséhez, illetve az általa megfogalmazott négy alapelvhez. Nevezetesen (a kormánysszóvivő által említett sorrendben):

1. a *teljes körű hozzáférést* kívánta biztosítani azzal, hogy a hatályos ügynöktörvénnyel szemben nem tett különbséget szolgálat és szolgálat között, hanem a teljes állambiztonsági főcsoportfőnökséget egységes egészként kezelte, s ez alól kizárólag azokat az iratokat vonta ki, amelyek nyilvánossága valóban sértené a Magyar Köztársaság nemzetbiztonságát;

2. a *kutathatóságot* általánossá tette mind a megfigyelt, mind a tudományos kutató, mind a szélesebb közvélemény számára, megkülönböztetve a kutatás e három szintjét, vagyis az egykori áldozatnak most már lehetővé tette, hogy valamennyi rá vonatkozó adatot megismerje, a tudományos kutató is hozzájuthat a tudománya műveléséhez szükséges adatokhoz (a III/III-as csoportfőnökség esetében gyakorlatilag ezt már a hatályos törvény biztosította), a közvélemény számára pedig megnyitotta az utat a közérdekű adatok nyilvánossága előtt;

3. az *irategyesítést* oly módon valósította meg, hogy elrendelte valamennyi, ügyviteli értékkel nem rendelkező (vagyis kivéve a működő szolgálatok és egyéb szervek által jogszerűen kezelt) irat átadását az újonnan létesítendő levéltár számára;

4. a *nyilvános levéltárakra vonatkozó szabályokat* pedig úgy érvényesítette, hogy csak a legszükségesebb, valóban indokolt esetekben tért el a levéltári törvénytől (Ltv.), s ennek jegyében az új levéltárat is a kulturális miniszter irányítása alá helyezte.

Hangsúlyoznunk kell, hogy ez volt az egyetlen és utolsó pillanat, amikor – legalábbis a látszat szerint – esély volt az állambiztonsági múlt valóban demokratikus lezárására. Minden további változtatás – esetleges jogos korrekciók mellett – egyértelműen és egyre radikálisabban tért el a nemzetközi normáktól és a kormány által megfogalmazott alapelvektől. A törvényjavaslat egyik legfőbb érdeme az volt, hogy – megint csak a kivételek megfogalmazásával – kimondta, hogy az 1990. február 14-e előtt keletkezett állambiztonsági iratok (talán nem árt hangsúlyozni, a törvény kizárólag ezekre terjed ki) automatikusan elvesztik minősítésüket (titoktartalmukat).

Nem vitás, hogy 1990-hez képest (amikor az iratok megnyitása a legelemibb demokratikus követelmény lett volna) ma már az iratok bizonyos köre esetében indokolt lehet a nagyobb óvatosság, körül-

tekintés, hiszen időközben Magyarország is csatlakozott a NATO-hoz, s köteles annak titkait őrizni, másrészt pedig ettől függetlenül sem hagyhatja figyelmen kívül a nemzetközivé vált terrorizmus elleni harc szempontjait. A titoktalanítás során meghatározott kivételek (a kormány döntésével összhangban) némi empátiával akár még be is sorolhatók ezek közé, így például amikor titokvédelem alá helyezték azokat az iratokat, amelyek nyilvánosságra hozatala sértené a Magyar Köztársaság nemzetközi kötelezettségvállalásait. A törvényjavaslat fenn kívánta tartani az államtitkot azokra a személyekre vonatkozóan is, akik az állambiztonsági szolgálat megszűnését követően (de még a Medgyessy-kormány megalakulása előtt) a nemzetbiztonsági szolgálatok állományába tartoztak. Ez nyilvánvalóan a kellenél jóval nagyobb kör, de azt semmiképpen sem tette lehetővé, hogy valaki csak azért lépjen be a szolgálatok állományába, hogy kivonja magát a törvény hatálya alól. Az inaktívknál és az állományon kívülieknél pedig védelemben kívánta részesíteni azokat – ennek konkrét módja a védett tanúra vonatkozó formula volt –, akiket a szervezett bűnözés és a terrorizmus elleni tevékenységük miatt veszély fenyegethet.

A kivételek nyilvánvalóan legvitathatóbb pontja az volt, hogy hasonló védelem alá kívánta helyezni azokat a személyeket is, akiket az iratok nyilvánossága esetén állambiztonsági tevékenységük miatt külföldön kiutasítás vagy büntetőeljárás fenyegetne. Ez ugyanis ebben a megfogalmazásban köztörvényes bűncselekményekre is vonatkozik, akár olyanokra, amelyek Magyarországon is bűncselekménynek minősülnek. Ez volt egyébként az eredeti törvényjavaslat legfőbb fogyatéka.

Lényegesebb azonban, hogy mindezen iratokat a szolgálatok és egyéb iratkezelők a törvény hatálybalépésétől számított 120 napon belül kötelesek lettek volna az új levéltárnak átadni. Mint említettük, ez az átadási kötelezettség egyedül azokra az iratokra nem terjedt ki, amelyeknek a törvényes iratörző számára ügyviteli értékük van. Ezekről az iratokról jegyzéket kellett volna készíteniük, amelynek alapján a levéltár bírói úton élhetett volna jogorvoslattal. Kétséges, hogy ez a lehetőség eleget tesz a civil ellenőrzés követelményének, de feltételezve, hogy a kulturális miniszter a levéltár főigazgatóját nem politikai, hanem szakmai alapon nevezi ki, már némi (bár nem elégséges) garanciát jelent. Ugyanakkor a törvény felhatalmazta volna a kormányt arra, hogy akár az 1995-ös BM iratfeltáró bizottsághoz hasonló testületet hozzon létre, amelynek révén már maradéktalanul megvalósítható lett volna a valódi társadalmi kontroll.

A törvényjavaslatot a betérjesztők pillanatok alatt visszavonták, s hasonlóan viharos gyorsasággal készült el most már a kormány változata.¹¹ Érdeemes e kettőt összevetnünk, hiszen kiderül, nem alkotmányos vagy más jogi problémák tették szükségessé az átdolgozást, hanem ekkor már maga a kormány sem vállalta fel azt a nyilvánosságot, amiről egy héttel korábban döntött. Jelentősen bővült ugyanis a titkosítható iratok köre, külföldi fenyegetettségnek most már nemcsak a kiutasítás vagy a büntetőeljárás veszélye minősült, hanem a beutazási korlátozás is. A szervezett bűnözés ellen és a terrorizmus elhárításában tevékenykedő személyek már eleve titkossá váltak, sőt mi több, a védett tanú formulát – ami eredetileg rájuk vonatkozott – minden együttműködőre kiterjesztették. Magyarán, ha az egykor megfigyeltről *alaposan feltehető*, hogy az iratokból megismerve egykori besúgóját, őt netán inzultálja, pofon legyinti, akkor innentől kezdve már nem adható ki számára a vonatkozó irat. Talán jobb nem végiggondolni, hogy mikor alapos e feltételezés.

A *nemzetközi kötelezettségvállalás* – mint titkosításra alkalmas ok – mellé felzárkózott a *Magyar Köztársaság nemzeti érdeke* is, ami nem pusztán gumi-fogalom, hanem egyenesen az állam súlyos szerepvárait utal, de a szándékot, s minden következő változat szándékát, pontosan tükrözi. De nemcsak ezt, hanem a változtatás forrását is. Magyarországon ugyanis egyetlen intézmény létezik, amely számára az állam és a nemzet csereszabatos.

Ismét csak lényeges, az eredeti szellemétől eltérő változtatást sikerült megfogalmazni azzal, hogy az új javaslat már nem tartotta szükségesnek az irategyesítést, s kimondta: a minősített (titkos) iratokat a szolgálatok nem kötelesek a levéltárnak átadni. Ezzel viszont inkoherenca keletkezett, a nemzetbiztonsági szolgálatokról szóló törvény ugyanis tiltja a szolgálatok által nem kezelhető iratok őrzését, de ahogy eddig sem törődött ezzel senki, ezután sem fog. A kormány feladta azt az elvet is, hogy az új levéltárnak a lehető legteljesebben meg kell felelnie a levéltári törvénynek, s ennek jegyében a kulturális miniszter helyett az Országgyűlés elnöke felügyelete alá helyezte azt. Ebben feltehetően szerepet játszott az ellenzék egyetlen érdemi támadása, mely szerint a kormány ki akarja vonni a levéltárat az Országgyűlés fennhatósága alól. Ennek ugyan eleget lehetett volna tenni azal is, ha a törvény pusztán a levéltár főigazgatójának éves (parlamenti) beszámolási kötelezettségét tartja fenn, de a jelek szerint a kormány is kapva kapott azon a lehetőségen, hogy az új levéltár a Történelmi Hivatalhoz hasonlóan a mindenkorai politikai hatalom

játékszere maradjon. Mi sem jelzi ezt jobban, mint az a látszólag lényegtelennek tűnő tény, hogy az állam-biztonsági szolgálatok egykori áldozatai számára létrehozandó levéltárat a kulturális bizottság mellett (azt megelőzve) nem az emberi jogi, kisebbségi és vallás-ügyi, hanem a nemzetbiztonsági bizottságnak rendelték alá. Ennél határozottabban ugyanis nem lehetett demonstrálni, hogy a politikai osztály (egységesen) az állambiztonsági iratokat nem az emberi jogok, hanem továbbra is a nemzetbiztonság szempontjainak veti alá.

Visszatekintve tehát elmondhatjuk, hogy nem a félresikeredett parlamenti vizsgálóbizottságok kudarcá idézte elő a törvény bukását, hiszen az utóbbi sorsa már július elejére megpecsételődött. A lejtőn azonban (a fizika törvényei szerint s Kéthly Anna után szabadon) nem lehet(ett) megállni; minden egyes további módosítás egyre tágabb teret nyitott az állambiztonsági érdekeknek annak igazolására, hogy a szolgálatok jogfolytonosak. Ez volt talán az a pont, amikor igaznak látszott az a kissé leegyszerűsítő – valójában azonban hamis – feltételezés, hogy az új levéltár létrehozásával a kormány pusztán a Történeti Hivatal elnökétől kíván megszabadulni.¹²

Nem is igazán érthető, miért vonta vissza az igazságügyi miniszter a fenti, T/461. számú törvényjavaslatot, legalábbis a július 5-én benyújtott, T/541. számú variáns már alig tartalmazott valóban új elemet. Kiiktatta ugyan a *nemzeti érdek* hangoztatását, de az ezt felváltó *alkotmányos érdek* – bár elegánsabb – semmivel sem pontosabb. Az esztétikai korrekciók azonban további – az összképet már aligha befolyásoló – tartalmi romlással jártak.

Az Országgyűlés elnöke – aki legalábbis a levéltár ügyében az új törvényjavaslat szerint már valóban illetékessé vált – javaslatára a miniszterelnök egy társadalmi bizottságot kért fel a törvényjavaslatok véleményezésére. A bizottság összetétele eleve jelezte, hogy Medgyessy Péter már nem az iratok alkotmányos megnyitásának, sokkal inkább zárásának útjait keresi. Bármennyire is ellentmondásosak a Sólyom-bizottság javaslatai,¹³ az semmiképpen sem állítható, hogy munkája teljes mértékben felesleges lett volna. Számos ponton fogalmaztak meg figyelemre méltó észrevételeket, amelyeknek viszont már csak vagy a törvény újabb visszavonásával, vagy képviselői módosító indítványokkal lehetett érvényt szerezni. A kormánypártok végül szinte kivétel nélkül megfogadták azokat az észrevételeket, amelyek a nyilvánosság szűkítésére irányultak, de egyetlenegy esetben sem éltek ilyen lehetőséggel, még alkotmányos aggály esetén sem, ha az valamiféle bővítés mellett szólt volna.

A Sólyom-bizottság nyilvánosságra hozta *Észrevételeit*, beleértve a különvéleményeket.¹⁴ Hivatalból ál-

lást foglalt az adatvédelmi biztos is, ezt megküldte – szavai szerint – „a törvénytervezet előkészítőjének”, illetve másolatban az illetékes parlamenti bizottságok rendelkezésére bocsátotta, a közzétételről azonban megfeledezett. A nyilvános bizottsági üléseken viszont joggal hivatkozhatott arra, hogy a képviselők már ismerik állásfoglalását, így arra sincs mód, hogy a bizottságok jegyzőkönyvei segítségével próbáljuk meg hitelesen rekonstruálni az állásfoglalást.

Ilyen előzmények s a két parlamenti vizsgálóbizottság kifulladásá után került a parlament plenáris ülése elé 2001. szeptember 11-én a törvényjavaslat. Nem teljesen indokolatlanul, de azért nem is kimondottan szerencsés módon a két törvényjavaslatot együtt tárgyalta az Országgyűlés. Bárándy Péter előadói beszédében¹⁵ a számára rendelkezésre álló harminc percből mindössze bő tízet használt fel, ennek is talán nagyobb része az átvilágítással foglalkozott, a továbbiakban (ami persze nem vált el ilyen mereven az előzőektől) leginkább a Sólyom-bizottság észrevételei s az adatvédelmi biztos állásfoglalása alapján az egymással vetélkedő alkotmányos jogok dilemmáját feszegette. Ő is arra a következtetésre jutott, hogy a megismerést szélesebben, a nyilvánosságra hozatalt viszont szűkebben kell szabályozni. Vagyis az egykor megfigyeltek megismerhetik ugyan a róluk jelentő személyek nevét, de ezt nem hozhatják nyilvánosságra.

Már itt bocsássuk előre, hogy ez utóbbit az elfogadott törvény végül nem szabályozta; törölte ugyan a nyilvánosságra hozatalt megengedő kitélet, s ezzel figyelmen kívül hagyta, hogy sem a Sólyom-bizottság, sem az adatvédelmi biztos nem beszélt a nyilvánosság teljes kizárásáról, hanem pusztán annak korlátozását vélte szükségesnek. Tegyük hozzá, nagyon is vitatott, hogy az adatvédelmi törvényből (Atv.) levezethető-e ilyen korlátozás – megítélésünk szerint ugyanis nem. Ehhez a személyes adatok védelme nem elégséges indok. Maguk a szolgálatok is előszeretettel alkalmazták, alkalmazzák még ma is, hogy a személyes adatok védelmére hivatkozva titkosítanak iratokat, ami természetesen maga is képtelenség, de azt jelzi, hogy az Atv. erre az esetre nem nyújt „kellő védelmet”. Nem perdöntő az sem, de azért tény, hogy a magyar Atv. szemmel láthatóan – s dicséretes módon – a német mintát követi, s annak szabályai szerint sem ütközik (jogi) akadályba az ügynökök nevének nyilvánosságra hozatala.

Expozéjában a miniszter elmondta azt is, hogy az egykori állambiztonsági szolgálat egységes (nem jogállami) mivolta egyetértésre talált, vagyis semmi akadály nincs annak, hogy a törvény is alapvetően azonos elveket alkalmazzon az egyes csoportfőnökségek irataira. „A jogállam nemzetbiztonsági érdekei ugyan

az Országgyűlés előtt szereplő törvényjavaslatok elfogadása során is érvényesíthetők és érvényesíten-dők – hangsúlyozta Bárándy Péter –, mégis a kérdés megnyugtató rendezéséhez az állambiztonsági szer-vek titkait a lehető legszűkebb körre kell visszaszorí-tani. Csak a tiszta, szabad és hiteles beszéd lehető-sége biztosítja azt, hogy a múlttal való szembenézés ne fulladjon minduntalan botrányokba.” Az igazságügy-miniszter még kiállt a demokratikus alapelvek mellett, hiszen, mint mondotta: „Az Országgyűlésnek a törvény megalkotásakor a már említ-tett alkotmányos értékek között fon-tossági sorrendet kell felállítania. Meggyőződésem, hogy a köztársaság morális kötelessége, hogy a diktatú-ra áldozatai információs elégtételt kapjanak, és 12 év után – ez azért nem lényegtelen – végre korlátozás nélkül tekinthessenek be a róluk készült aktába. A múltat feltáró tör-vényhozással szembeni alkotmányos követelmény egyrészt annak biztosítása, hogy a sza-bályozás garantálja a titkos információgyűjtésben érintettek információs önrendelkezési jogát, másrészt biztosítsa a közhatalmat gyakorló személyek és a poli-tikai közszereplők múltjára vonatkozó bizonyos ada-tok nyilvánosságát.” Az általa beterjesztett törvényja-vaslat azonban már ekkor sem felelt meg maradéktal-anul ezeknek az elveknek.

Talán nem annyira meglepő, hogy sem a miniszte-ri expozét követő bizottsági (többségi és kisebbségi) vélemények, sem a pártok vezérszónokainak beszé-dei nem tartalmaztak lényeges elemet. Legfeljebb azt érdemes kiemelni, hogy Fodor Gábor az SZDSZ nevében többek között síkra szállt az Atv. fent már is-mertetett értelmezése mellett, s ebben a jelek szerint nem zavarta, hogy a miniszteri előadói beszéd már egyértelműen jelezte, a kormány éppen ennek ellen-kezőjét tartja üdvösnek. Az MDF (Dávid Ibolya) a törvényjavaslattal szembeni alapvető és átfogó elége-detlenségének adott hangot, amin szerinte módosítá-sokkal sem lehet javítani. A Fidesz (Demeter Ervin) azonban azonos álláspontból a hatályos törvényt kí-vánta fenntartani, s ennek megfelelő módosító indít-ványokkal élt.

Akár látványos fordulatnak is tekinthetjük – leg-alábbis a nyilvánosság előtt – Tóth András (MSZP) két héttel későbbi felszólalását.¹⁶ A polgári titkosszol-gálatokat irányító államtitkár emlékeztetett arra, hogy az Országgyűlés éppen a New York-i terrortámadás évfordulóján kezdte meg a törvényjavaslat vitáját, „amely 2001 óta mint dátum a biztonság fogalmával, a biztonság megteremtésének szükségességével vált

összefüggővé”, s ennek „van valami üzenettartalma. Nyilván véletlenről van szó, mégis ez a véletlen szá-momra azt mondja, hogy felelősen kell vele foglal-koznunk, különösen azért, mert egy ilyen kérdéskör óhatatlanul érinti a nemzetbiztonsági szolgálatok mai létét, működését és kapcsolatrendszerét.”

Tóth András érveinek többsége ismerősen hango-zhatott a témával foglalkozók számára. Kifejtette, hogy

KIFEJTETTE, HOGY A TÖR-V É N Y N E K Ü Z E N E T E VAN A SZOLGÁLATOK SZÁMÁRA, NEVEZETESEN, HOGY „MENNYIRE AKAR-JA, VAGY MENNYIRE TUD-JA SZAVATOLNI A NEMZET BIZTONSÁGA ÉRDEKÉBEN KOCKÁZATOT VÁLLALÓ EMBEREK VÉDELME-T ÉS BIZ-TONSÁGÁT A MAGYAR TÖRVÉNYHOZÁS”.

a törvénynek üzenete van a szolgál-atok számára, nevezetesen, hogy „mennyire akarja, vagy mennyire tudja szavatolni a nemzet biztonsága érdekében kockázatot vállaló embe-rek védelmét és biztonságát a ma-gyar törvényhozás”. Üzenete van a külföldi szolgálatok számára is: „a magyar titkosszolgálatokat külföldi partnereik mennyiben tekintik, illet-ve a jövőben mennyiben tekinthetik olyan szolgálatoknak, amelyek a te-vékenységük során keletkezett infor-mációkat, vagy mondjuk ki egyértel-

műen, a titkokat képesek megőrizni; és kényszeríti-e valaki őket e titkoknak az oly módon való nyilvános-ságra hozatalára, amelynek súlyos következményei lennének a Magyar Köztársaság nemzetbiztonsági ér-dekei szempontjából.” Az államtitkár szerint a törvény előírásainak egyszerre három szempontnak kell meg-felelniük: „Egyszerre képesek a volt áldozatoknak a rájuk vonatkozó adatok és iratok megismerése iránti elemi jogát biztosítani, a múltban keletkezett közér-dekű adatok megismeréséhez és nyilvánosságra hoz-a-talához fűződő alkotmányos érdeket érvényesíteni és a nemzet biztonságát érintő adatokat garantáltan meg-őrizni. E három alkotmányos érdek egyidejű érvénye-sítése jelenti a mostani jogalkotás nehézségét és a tör-vényhozás felelősségét.”

Büszkén vállalta, hogy képviselőként és a titkos-szolgálatokat irányító államtitkárként őt egyedül az érdekli („abból a szempontból érintem és értéke-lem”), hogy a két törvény miként hat a szolgálatokra. Innen már egyenes út vezetett annak megállapításá-hoz, hogy az állambiztonsági szolgálat a Sólyom-bi-zottság értékelésének megfelelően nem volt ugyan *jogállami*, de (a III/III-astól eltekintve) semmivel sem kevésbé volt az, mint a Magyar Népköztársaság bár-mely intézménye, beleértve az Országgyűlést, az ügyészségeket, bíróságokat és a tanácsí szerveket. Nem vitás, valóban lehet ilyen módon is értelmezni a Sólyom-bizottság vonatkozó észrevételét, de azért ezzel az államtitkár a szerezcsenmosdatás veszélyes út-jára lépett, hiszen az előbbi kijelentésével gyakorlati-lag megkérdőjelezte az összes törvényt, a parlament által jóváhagyott összes nemzetközi szerződést, az

összes bírósági ítéletet, az összes tanácsi határozatot, s valamennyi ügyészégi eljárást. „Nem látok okot arra – folytatta ezt a gondolatmenetet Tóth András –, hogy ebben a vonatkozásban az államigazgatás egy alrendszerét, történetesen a titkosszolgálatokat külön minősítsük vagy külön értékeljük. Ez azért lényeges, mert ha ezt a különbségtételt vagy ezt a körülményt egészében nem tudjuk figyelembe venni, akkor olyan elmarasztaló tételek jelennek meg a közéletben, a gondolkodásban, amelyek álláspontom szerint igaztalanok az akkori kor állambiztonsági szolgálatainak egy részével kapcsolatban.” Vagyis bajsa ugyan van a mennyasszonynak, de azért szeplőtelen.

Nem ez a hely az, ahol tételelesen cáfolnunk kell az állambiztonsági szolgálat tisztaságáról szőtt legendákat, megtettük ezt már máshol,¹⁷ s megtette ezt többek között számtalan írásában Kenedi János is. Azt azonban egy pillanatra se higgyük, hogy az államtitkár nem tudja, mit beszél. Nagyon pontosan tudja.

„Szeretném ideidézni, hogy a nyolcvanas évek közepétől-végétől az akkori állambiztonsági szolgálatok már olyan feladatokat láttak el, amelyek – azt gondolom – ma is vállalhatók, ma is a magyar érdekeket, a magyar – ha úgy tetszik – történeti, történelmi törekvéseket fejezték ki. Hiszen például az 1980-as években a magyar hírszerzés számos esetben segítette a Romániában élő magyarok és szervezeteik küzdelmét. Az is tény, hogy a reform és a változások legenyhébb gondolatától is irtózó román vezetésnek az NDK és a csehszlovák pártvezetéssel történő összefogására irányuló szándékokat az akkori szolgálatok jelezték az akkori magyar politikai vezetésnek, és sikerült ennek a törekvésnek, amely a magyar és a lengyel reformtörekvések ellen irányult, tompítani az élet...”

Mindez „csak” azt mutatja, hogy Tóth Andrásnak meglehetősen sajátos elképzelése van a demokráciáról és a jogállamról. Csak bízhatunk abban (mást nem tehetünk), hogy a szolgálatok időközben felhagytak a romániai magyarság támogatásával, mert ennél nagyobb kárt nem lehet nekik okozni. Medgyessy Péterrel ellentétben a polgári titkosszolgálatokat irányító államtitkár kihagyta a felsorolásából a KGB-t, de ha valóban kíváncsi rá, ha egykori illetékesként sem ismeri a szocialista szolgálatok szoros együttműködését, akkor tegyen egy látogatást Berlinbe, a Gauck-hivatal levéltárába. Ha sűrű elfoglaltságai közepette erre nem futja az idejéből, akkor csak keresse magához a Nemzetbiztonsági Hivaltól a „Pelikán-dossziét”, s hű képet kaphat a Stasi és a magyar szolgálat (a III/I. és a III/II.) testvéri összefonódásáról.

Tóth András, bár még messze vagyunk a törvény végső, elfogadott változatától, egyértelművé tette: neki és kormányának esze ágában sincs az irategyesí-

tést, a kutathatóságot, a megfigyelték jogait érvényesíteni. Ez megvalósulhat szerinte a III/III. esetében, de szó sem lehet róla azoknál az iratoknál, „amelyek a klasszikus hírszerzés, a klasszikus elhárítás és katonai biztonsági szolgálati területet érintik, azoknak a megőrzését, azoknak a védelmét a jövőben is szükségesnek tartom”. Az államtitkár szavaira Kékkői Zoltán József indulatosan reagált,¹⁸ mondván, „a titkosrendőrök és különféle tisztek magamentő önsajnálkozása és egyidejű heroizálása után végre az áldozatok irányából közelítsük meg a kérdést, az áldozatokra irányítsuk a figyelmet. Csak az áldozatok jogaiból lehet levezetni a rendszerváltó folyamatot [...] Nem szabad elfelejtenünk, hogy az a titkosrendőrség, amelynek a tisztjei köztünk ülnek, nagy támogatója volt a nemzetközi terrorizmusnak; gondoljunk csak Carlosra. Nos, ezek azok a bűnök, amelyek sosem évülnek el.” A Fidesz képviselője az EU, pontosabban az egyetlen érintett EU-tagállam, Németország példájának követése mellett szállt síkra.

A vita innentől már személyeskedésbe ment át, leginkább annak firtatásába, hogy mikor melyik kormánynak kellett volna a megfelelő törvényt meghoznia. Közben alig tűnt fel, hogy az MDF (Herényi Károly, Karsai Péter, Lezsák Sándor) gyakorlatilag csatlakozott Tóth Andrásához az állambiztonsági szolgálatok megmentése érdekében, felmelegítve az állambiztonsági szolgálat mint nemzeti kincs Boross Péterféle legendáját. Mécs Imre még felvetette az ülés elnapolásának lehetőségét, hogy időt nyerjenek megfelelő módosító indítványok kidolgozására, ami jelezte saját és pártja fenntartásait, de ezt a házszabály nem tette lehetővé. Így a napirend hivatalos lezárásának időpontjában, 2002. szeptember 25-én 20 órakor negyven módosító indítvány feküdt a ház elnökének asztalán, amelyek összesen ötvenkilenc konkrét javaslatot tartalmaztak.

IDŐJÁTÉK

A jelek szerint Mécs Imre nem volt beavatva abba a trükkbe, amiről már a parlamenten kívül is lehetett hallani, miszerint a kormánypártok, egészen pontosan három kormánypárti képviselő (Fodor Gábor, Tóth András és Wiener György) *technikai jellegű* módosító javaslataikkal módszeresen szétbombázták a törvényt, azzal a céllal, hogy ezzel utat nyissanak a koalíció megegyezésétől függő kapcsolódó indítványok előtt. Ezeket ugyanis már nem az alapszöveghez, hanem a korábban benyújtott módosító javaslatokhoz kell igazítani a házszabály értelmében.

Így állt elő az a látszólag fura helyzet, hogy a kormány (gyakorlatilag pártállástól függetlenül) az öt-

venkilenc javaslatból mindössze tízet támogattak, ezek közül hat az említett három képviselő, három Mécs Imre és egy Csontos János és Szabó Zoltán nevéhez fűződött.¹⁹ Öt támogattak javaslat indokolt szövegponztosításokat tartalmazott, öt pedig tartalmi változtatásokat, ezek közül egy kivételével (az egykor megfigyeltek soronkívülisége) valamennyi az iratok megismerésének további korlátozását jelentette. A Tóth–Wiener párosnak a preambulum kiegészítését tartalmazó javaslatát ugyan kizárólag a rendészeti bizottság támogatta,²⁰ az Országgyűlés végül (nyilvánvalóan a szocialista képviselők egységes akaratából) mégis megszavazta. Így a törvényt már nyíltan hivatkozhatott többek között „a jogállam nemzetbiztonsági érdekeire”.

A módosításokkal sikerült kigyomlálni a törvényből még az ímagját is annak a kitételnek, amely a hatályos törvényben szerepelt, oda pedig utolsó módosításakor, vagyis 2001-ben került be, szegény Kutrucz Katalin szívós erőfeszítéseinek köszönhetően. Eszerint a megfigyelt személy megismerhette (volna) harmadik személyre vonatkozóan „azokat az adatokat, melyekre nézve az adatot tartalmazó irat keletkezésakor jogszabály lehetővé tette számára, hogy az adott iratot teljes terjedelemben (személyes adatokkal együtt) megismerje”. Kutrucz azért küzdött vehemensen ezért a passzusért, hogy felszámolhassa azt a közzéhejt kiváltó gyakorlatot, mely szerint az egykori politikai elítélt – a törvényt szigorúan véve – még vádlott-társai nevét sem ismerhette meg a Történeti Hivatalban őrzött iratokból.

Nem ez volt azonban a legmegdöbbentőbb Mécs Imre elfogadott módosító javaslatai közül. Ugyanis ő volt az, aki törölte annak lehetőségét, hogy a megfigyelt személy adott esetben nyilvánosságra hozhatja a róla jelentő hálózati személy vagy akár a vele foglalkozó hivatásos állambiztonsági alkalmazott nevét. Ezzel a szabad demokrata képviselő kizárta az Atv. korábban már említett azon értelmezését, amelyet – mint láttuk – pártja nevében Fodor Gábor képviselt az általános vitában, s amelyre a vizsgálóbizottság elnökeként nyáron még ő maga is hivatkozott.²¹

Az MDF tartotta magát ígéretéhez, s képviselői tüntetően egyetlenegy módosító indítványt sem tettek. A Fidesz képviselői közül Demeter Ervin és Kovács Zoltán közösen terjesztett be hat javaslatot, melyek – mint már jeleztük – kivétel nélkül a hatályos törvény s különösen a Történeti Hivatal megmentésére irányultak. A maradék még mindig közel félszáz, kormánypárti oldalról megfogalmazott indítvány elutasítása helyenként már horror jelleget öltött. A kormány képviselői a bizottságok előtt még a legracionálisabb, legszakosítottabb javaslatokat is azzal utasították el, hogy az adott kérdést kapcsolódó indítvánnyal fog-

ják megoldani. A dolog pikantériája, hogy ilyen jogosítvánnyal a kormány nem rendelkezik, de a mindenkori kormánypártok általánosan elfogadott gyakorlata szerint bevett eljárás, hogy képviselői indítványok formájában mégis megteremtsek ezt a lehetőséget. Amikor az emberi jogi bizottság ülésén már tucatszor hangzott el a fenti érv, Donáth László meg is kérdezte: „Gyakorlatilag új törvényt tetszenek írni?” „Nem mi – hangzott az Igazságügyi Minisztérium képviselőjének válasza –, hanem a képviselő urak.”²²

ÚJ TÖRVÉNY SZÜLETIK

Végül beigazolódtak Donáth képviselő feltételezése: a kapcsolódó módosító indítványokkal valóban „új törvényt tetszenek írni”. Igaza lett az IM képviselőjének is, mert a végül elfogadott javaslatokat – egy kivételével – valóban „a képviselő urak”, vagyis Fodor Gábor, Tóth András és Wiener György jegyezték közösen.²³ Érdemes tehát megvizsgálunk, hogy a radikálisan átalakult törvény miként viszonyul a miniszterelnök június 19-i ígéretéhez, a kormány június 21-i döntéséhez, vagy akár a szabad demokraták által egy évtizede hirdetett elvekhez.

A szabad demokraták követelték, Medgyessy Péter ígérte, a kormány pedig döntött: az egykori áldozatok, a megfigyeltek minden róluk gyűjtött, őrzött információt megismerhetnek. Az információ önrendelkezési jog bővült annyiban, hogy megismerhetik a róluk az állambiztonsági szolgálatnak információkat szolgáltatató személyek nevét is. Ez vitathatatlan vívmány. A hivatásos alkalmazottak nevét viszont eddig is megismerhették, az úgynevezett operatív kapcsolat (a hivatalos,²⁴ a társadalmi és az alkalmi kapcsolat) pedig nem szerepel névvel az iratokban, róluk – a törvény feltételezésével ellentétben – semmiféle nyilvántartás nem áll rendelkezésre.

El kell ismerni, hogy a törvényjavaslat átdolgozó alapos munkát végeztek, a legkisebb apróság sem került el a figyelmüket. Még arra is volt gondjuk, hogy megváltoztassák az *érintett* fogalmát, amíg ugyanis az eredeti törvényjavaslat *érintett*ként azt határozta meg, aki bármilyen jogcímen szerepel a törvény hatálya alá tartozó iratokban, addig az elfogadott törvény már csak azokat tekinti *érintett*nek, akik szerepelnek a levéltár által kezelt iratokban. Ez nem más, mint a történelem brutális átírása, hiszen így már nem *érintett* az, akinek az iratait a szolgálatok még nem vagy egyáltalán nem adják át a levéltárnak. (Az iratátadásról még lesz szó.) Amint arra már Kutrucz Katalin kapcsán utaltunk, az átadott iratoknál is lényegesen szűkülhet a megismerés lehetősége. Mind a Súlyom-bizottság, mind az adatvédelmi biztos kétségeinek

adott hangot, hogy – a megismerésen túl – miként lehet összeegyeztetni az egykor megfigyelt információk önrendelkezési jogát mások személyes adatainak védelmével. Nem állította sem az egyik, sem a másik, hogy ez lehetetlen feladat volna, a törvény viszont úgy tett ennek eleget, pontosabban úgy nem tett ennek eleget, hogy törölte a nyilvánosságra hozatalról szóló passzusokat. Szerencsére ez – a törvényhozó egyértelmű szándéka ellenére – tiltást sem jelent. Megítélésünk szerint erre lehetőséget nyújt az Atv., de mégiscsak ismételt próbára teszi az egykor megfigyelt civil kurázsiját, majd megterhelheti az elfoglaltság hiányára nemigen panaszkodó bíróságokat.

A kutathatóság biztosítása azt jelenti a törvény elfogadása után, hogy a tudományos kutatás lehetőségei egyértelműen szűkültek. Ez részben valóban indokolt, részben viszont egyáltalán nem az. Indokolt az egykor megfigyelt szenszitiv adatainak fokozottabb védelme, maga a konkrét szabályozás azonban gyakorlatilag kivitelezhetetlen, s akár a teljes tudományos kutatás megbénításával járhat. A törvény szerint az Ltv. révén felállított kuratórium feladata annak elbírálása, hogy „a faji eredetre, a nemzeti és etnikai hovatartozásra, a vallásos és más világnézeti meggyőződésre vonatkozó adatok [...] összefüggésbe hozhatók a megfigyelés céljával”. Tudni kell, hogy az Ltv. az említett kuratóriumot azzal a feladattal bízta meg, hogy engedélyezze a kommunista diktatúra idején, de a kutatás időpontjához képest tizenöt éven belül keletkezett iratok kutatását. Vagyis a törvényhozó szándéka szerint ez a kuratórium 2005 májusában automatikusan jobblétre szenderül(t volna). Természetesen nem mandátumának végtelenítése (vagy véglegesítése?) a gond, hanem hogy a kuratórium különböző intézmények képviselőiből áll, akik nem főállásban végzik a dolgukat, viszont a most rájuk tett feladatot nem láthatják el a vonatkozó iratok ismerete nélkül. Ez tehát azt jelenti, hogy olyan neves történészek, mint Hajdú Tibor vagy Rainer M. János, kénytelenek lesznek beülni a levéltárba a más által kutatásra kért iratokat elolvasni.

A nyilvános levéltárakra vonatkozó szabályok alkalmazásának kérdésével később foglalkozunk részletesebben, de már itt előre kell bocsátanunk, hogy a kutatói státusz elbírálása az Ltv. szerint – nagyon helyesen – nem a levéltárak feladata. Annak a megítélése azonban, hogy milyen iratok képezik az adott

kutatás tárgyát, nagyon is az ő dolguk. Adva van tehát egy intézmény, nevezetesen levéltár, melynek főigazgatóját és helyettesét az Országgyűlés elnöke nevezi ki (két bizottsági meghallgatást követően). Egyikük közigazgatási államtitkári, másikuk helyettes államtitkári státusszal rendelkezik, de a törvényhozó mégsem ruházta fel azzal a jogkörrel, amellyel bármely mezei levéltár eleve rendelkezik. Mindez azonban nem elég: a tudományos kutatónak igazolnia is kell, hogy kutatását már korábban megkezdte (róka fogta csuka), s ezt szakmai folyóiratokban megjelent publikációival teheti. Vagyis még nem kutat, de már publikál, s találja ki azt is, mi minősül *szakmai folyóiratnak*, pártunk és kormányunk ugyanis elmulasztotta ennek definiálását.

A törvény – nem vitás, a Sólyom-bizottság *Észrevételeire* alapozva – szigorította a tudományos kutatói státusz feltételeit, nevezetesen az Ltv.-vel ellentétben ezt is az említett kuratórium hatáskörébe utalta.

Ez – mint korábban részletesen kifejtettük,²⁵ de talán nem árt itt is összefoglalni – alapjaiban mond ellent az Alkotmánybíróság 34/1994. (VI. 24.) határozatának, amely kimondja, hogy az alkotmány 70/G. § (2) bekezdése értelmében „tudományos kérdésekben dönteni – így a tudományos kutatói minőség kérdésében állást foglalni – egyedül a tudomány képviselői jogosultak”. Az Ltv. vonatkozó szabályozása maradéktalanul

megfelel az erre leginkább alkalmas testület, a Magyar Tudományos Akadémia állásfoglalásának. Érvényesült tehát az Alkotmánybíróság által megfogalmazott alapelv, *a tudományos kutatói minőség kérdésében a tudomány képviselői foglaltak állást*. Ezt az alkotmány hivatkozott bekezdése értelmében a törvényhozó nem írhatja felül, még akkor sem, ha az erre a célra általa kijelöltek maguk is tekinthetők *a tudomány képviselőinek*. A tudomány alkotmányban rögzített szabadságát sérti, ha a törvényhozó maga határozza meg, mely intézményeket vagy mely személyeket tekinti *a tudomány képviselőinek*. Akár a Sólyom-bizottság, akár a kormány, vagy akár maga az Országgyűlés felszólíthatja a Magyar Tudományos Akadémiát, hogy vizsgálja felül álláspontját, de felül nem írhatja azt.

Létezik azonban a nyilvánosságnak egy harmadik szintje, ez maga a társadalom, a közvélemény, amelyet a sajtónak illene tájékoztatni. Nem állítjuk, hogy ez általános gyakorlat lenne (tisztelet a kivételnek), de azért elvben mégiscsak létezik. Van egy-két levéltárba beülő, kutató (oknyomozó) újságíró, alóluk egy-

szerűen kihúzták a szőnyeget. Cserébe viszont – legalábbis a látszat szerint – megismerhetik a *közszereplők* állambiztonsági múltját, de ez megint olyan konkrét megoldással társul, amely gyakorlatilag éppen a megismerés ellen hat. A törvény definiálja ugyan a közszereplő fogalmát,²⁶ de ennek konkrét elbírálását ismét a bíróságra bízta: „Ha a kérelmező közszereplő hálózati személy, hivatásos alkalmazott vagy operatív kapcsolat azonosításához szükséges adatokat kíván megismerni, a Levéltár az érintett közszereplőt nyilatkozat tételére hívja fel a tekintetben, hogy közszereplő minőségét elismeri-e. Amennyiben a felhívás kézhezvételétől számított tizenöt napon belül az érintett olyan nyilatkozatot tesz, mely szerint közszereplői minőségét nem ismeri el, a Levéltár az adat megismerésére irányuló kérelmet elutasítja; ellenkező esetben a megismerési kérelemnek eleget tesz. A Levéltár döntésével szemben az Ltv. 29. §-ának rendelkezései szerint jogorvoslatnak van helye, melynek során a bíróság az érintett közszereplői minőségéről állást foglal. Az ügyben a Fővárosi Bíróság e feladatra kijelölt bírója jár el. Ha a bíróság az érintettet közszereplőnek minősíti, a Levéltár a megismerési kérelemnek eleget tesz.” Addig azonban, amíg ez megtörténik, meghalhat a *közszereplő*, meghalhat a *kérelmező* is, vagy jobb esetben kimúlhat maga a törvény.

Mindhárom említett viszonyítási pontunk egyértelműen foglalt állást az úgynevezett *irategyesítés* kérdésében. Ez azt jelenti, hogy az egykori állambiztonsági szolgálat iratait egyesíteni kell, azonos szabályok szerint, közös levéltárban kell őket őrizni, rendezni, kutathatóvá tenni stb. Az úgynevezett ügynöktörvény, ha nem is hibátlanul, de eleget tett ennek a követelménynek 1996-tól. A törvényhozónak azonban szembesülnie kellett azzal, hogy végrehajtására nem került sor, hiszen maguk a szolgálatok tagadták meg.²⁷ Ez nemcsak azért volt veszélyes, mert a titkosszolgálatok eleve hajlamosak túltenni magukat törvényeken és egyéb jogszabályokon, hanem ezzel eleve megkérdőjelezték a Magyar Köztársaság intézményrendszerét.

Az említett fenntartás ellenére mind a korábban hatályos törvény, mind a Medgyessy és társai által beterjesztett törvényjavaslat összhangban volt az Ltv. és a nemzetbiztonsági szolgálatokról szóló törvény előírásaival. Egyaránt előírták, hogy a működő szolgálatok csak azokat az állambiztonsági iratokat tarthatják maguknál, amelyekre törvényben meghatározott feladataik ellátásához szükségük van. Az elfogadott törvény viszont kétharmados törvényt felülírva kimondja: maguknál tarthatják (nem adhatják át) a minősített iratokat, függetlenül attól, hogy munkájukhoz szükségük van-e rá vagy sem. Magyarán ez azt jelenti, hogy az irategyesítést a szolgálatok eddig egyetlen

jogcímen tagadhatták meg, ez most további tizenkét(!) jogcímmel bővült. Szétfeszítené dolgozatunk kereteit, ha e tizenhárom jogcím indokoltságát vagy indokolatlanságát részletesen elemeznénk. Pusztán utalhatunk arra, hogy ezek a kategóriák összességükben olyan tágak, hogy gyakorlatilag nem létezik olyan állambiztonsági irat, amely így vagy úgy ne lenne közéjük sorolható, vagyis titkosítható. Némi rugalmassággal még a WC-papírra (főleg a használttra) is alkalmazhatók.

A titokkör ilyen széles kiterjesztése azonban óhatatlanul felveti azt a kérdést, hogy milyen nemzetbiztonsági érdek fűződhet ehhez a totális titkosításhoz. Állambiztonsági titkaink ugyanis akkori szövetségeseink előtt nem voltak titkok. A parlamenti vitában felmerült Conrad őrmester már-már feledésbeenyésztő neve. Az amerikai őrmester a derék magyar szolgálat számára szerzett hírt a NATO (ma már szövetségeseink vagy mifene) legféltebb titkairól. Ezek viszont a lehető leggyorsabb úton kötöttek ki a KGB illetékeseinek asztalán. Az Elbert-gyilkosságot sem az orosz hírszerzés elől kell titokban tartani, ők – mármint megint a KGB – nyakig benne voltak. Komoly elemző aligha hiheti, hogy mai szövetségeseink előtt lenne okunk őrizni állambiztonsági titkainkat. Az állítólag nem is létező Carlos-iratokat – némi nyomásra – csak kiadtuk szövetségeseink vizsgálati szerveinek; ezekről az illetékes Varga alezredes nyugodt szívvel nyilatkozhat kinti riportereknek, hallgatása, „esküje” kizárólag a magyar állampolgárok előtt kötelezi.

A politikai elit úgy véli (s ebben konszenzus van, pártunk és kormányunk számíthat a Fidesz és az MDF képviselőinek masszív támogatására), tőlünk, felnőt magyar állampolgároktól, a választópolgároktól kell védeni a titkokat, s ma ez a preambulumban is megfogalmazott legfőbb nemzetbiztonsági érdek, a nemzeti kincs. Így válik a diktatúra szennyese a demokrácia szégyenévé.

A kormány az új levéltár esetében is a nyilvános levéltárakra vonatkozó szabályokat ígerte. (Nem tagadom, ez valóban *kevésbé érdekli a társadalmat*, de közel áll a szívemhez, a szakmaiság kritériumainak érvényesítését jelentené.) Ennek egyes szempontjait már érintettük, hiszen elválaszthatatlanok a kutatás lehetőségeitől. A törvény erejével létrehozandó levéltárat – minden más közlevéltárral ellentétben – nem ruházták fel azzal a hatalommal, amely a kutatás tárgyának megítélését jelenti. Utaltunk arra is, mi a különbség az iratok kezelése és őrzése között. Egészítsük ki ezt most azzal, hogy a közlevéltáraknak ellenőrizniük kell az iratkezelést. Ez egyedül az új levéltárra nem vonatkozik. Az iratkezelés ellenőrzése most tehát az állambiztonsági iratok esetében is a Magyar Országos Levéltárra hárul, de hiába esett át az ország első le-

véltárának vagy tucatnyi munkatársa a legszigorúbb nemzetbiztonsági vizsgálaton, a szolgálatok a nemzet biztonságára hivatkozva nyugodt lelkiismerettel vonják ki magukat e szabály alól. Tudják, a levéltár a legkeményebb civil kontroll.²⁸

Mint említettük, a módosítások hatására már-már igazolódni látszott az az – egyébként valóban hamis – ellenzéki állítás, hogy az egész hajcihő egyetlen célja Markó György, a Történeti Hivatal elnökének eltávolítása. Minél inkább igazodott a törvény a fennálló, s ma még törvénytelen gyakorlat legitimálásához, annál inkább terebélyesedett a Történeti Hivatalt mindkét oldalon felmagasztaló kánon, feledve azt a tömeges érzést, amiről az Élet és Irodalomban vastag kötetnyi írás jelent meg, hogy miként váltak az Áldozatok Hivatalának ügyfelei a hivatal áldozataivá. Vagyis nemcsak szakmailag (úgy levéltárilag) volt indokolt, hogy az eredeti javaslatban a levéltár a helyére került, azaz az ország szinte összes levéltárának esetében illetékes (mindenkori) kulturális miniszter irányítása alá, hanem jelképes tett is volt egyben, amely jelezte: többé-kevésbé a *superlevéltár* esetében is helyreállnak a nyilvános levéltárakra vonatkozó szabályok.

A politikai osztály előbb úgy döntött, hogy ez nem szakmai kérdés, hanem politikai játszma, s az Országgyűlés elnöke alá rendelte a kinevezendő főigazgatót, s kis híján irányítása alá magát a levéltárat is. Következett a még nem is létező főigazgató helyettese, akit hasonló szabályoknak vetettek alá, holott ki vagy mi írja elő, hogy egy főigazgatónak csak egy helyettese lehet? A Magyar Országos Levéltárban (MOL) például három van, Budapest Főváros Levéltárában (BFL) pedig kettő. (Több levéltári főigazgató eddig még nem fungált ebben az országban.) Ez azonban nem az egy, kettő vagy három kérdése, hanem a szakmáról, arról a bizonyos levéltáriról szól: ha már a főigazgatót a pártok játékszerévé tették, akkor engedtessek meg neki, hogy legalább a szakmai helyetteseit maga nevezze ki. Most viszont úgy tűnik (tűnik?), hogy ez is koalíciós egyeztetés tárgya lesz – a főigazgatót az MSZP (pontosabban a törvényalkotást a háttérből eredményesen irányító szolgálatok), helyettesét pedig a kisebb koalíciós párt adja.

Harmadik stációként visszaállított itt is az eredeti „rend”, a főigazgató és helyettese totális bebetonozása (bár volt olyan fideszes képviselő, aki még ezt is kevesellte), államtitkári és helyettes államtitkári rangok, fizetések, gépkocsik és egyéb juttatások. (Az ország első levéltárosa – aki éppen nincs, mert így nem is lehet – szimpla közalkalmazott.) Az igazság kedvéért megjegyzendő, hogy ez a módosítás nem a Tóth-féle hármas nevéhez fűződik, hanem a kulturális bizottsáéhoz.

Vagyis helyreállítottak egy most már a neve szerint is *levéltárat*, amely azonban a szakma lelege-

libb szabályait tekintve sem volt s így nem is lehet levéltár. Munkatársai az összes közlevéltár közalkalmazottaival ellentétben köztisztviselők, eddigi fennállása idején, öt év alatt egyetlen levéltári segédlet sem készült, nem létezik benne az egyébként szigorú levéltári rend, vezetője – akár elnök, akár főigazgató – csak államtitkár lehet, a parlamentben agyondicsért tudós emberek még annyi tudományos eredményt sem tudtak felmutatni, mint az ország utolsó szegletében megbújó megyei vagy városi levéltár. Egyszer, de ennek nem most van az ideje, el kellene magyarázni a politikusoknak, hogy mi egy levéltár, mi a *fond*, hogy ebből mennyi van a MOL-ban, mennyi BFL-ben vagy éppenséggel a győri városi levéltárban. A Történeti Hivatal, de most már tudjuk, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára is, egyetlenegy fondnak csak töredékeit őrzi.

A törvény tehát nem váltotta valóra szakmai szempontból sem a kormány ígérését, az új levéltár ugyanolyan kívülálló helyzetben maradt, mint volt mostanáig a Történeti Hivatal. Továbbra is csak helyel-közzel vonatkoznak rá a közlevéltárak szabályai. A már többször említett Donáth László tizenöt módosító indítványt terjesztett a T. Ház elé, melyek túlnyomó többsége egyértelműen azt a célt szolgálta, hogy a létrehozandó levéltár ne csak nevében legyen az. Valamennyi indítványát lesöpörték az asztalról. Donáth László volt az, aki javasolta: a törvény kötelezze az Országgyűlés elnökét, hogy szakmai testületek, intézmények delegáltjából s a Legfőbb Ügyész képviselőjéből iratfeltárási bizottságot hozzon létre. A még nem létező kapcsolódó módosító indítványokra hivatkozva ezt is vita nélkül elvetették. A későbbi indítványok természetesen nem tartalmaztak ilyen javaslatot. Donáth László volt az, aki javasolta: a törvény hatalmazza fel a levéltár főigazgatóját társadalmi testület létrehozására, amelynek „feladata a megfigyelték jogainak érvényesítése”. A parlament még csak nem is szavazott erről a javaslatról.

Ezek az indítványok megalapozhatták volna a nyilvános kontrollt. Nem véletlenül szokta Kenedi János a szükséges törvényt, amely most sem született meg, nyilvánosságtörvénynek nevezni. A törvényhozó a civil kontrollból végül szabályosan gúnyt űzött, a nyilvánosságot porhintéssel próbálta kielégíteni: „A törvény hatálybalépésétől számított kilencven napon belül – hangzik az elfogadott törvényben – bizottság alakul, amelynek egy-egy tagját a Kormány, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke és a Magyar Történelmi Társulat elnöke jelöli. A bizottság tagjait – »C.« típusú nemzetbiztonsági ellenőrzésüket követően – az Országgyűlés elnöke nevezi ki. A bizottság fel-

ügyeli az e törvény hatálya alá eső iratok Levéltárnak történő átadását. A bizottság ügyrendjét a nemzeti kulturális örökség minisztere a polgári nemzetbiztonsági szolgálatokat irányító miniszterrel egyetértésben hagyja jóvá. A bizottság tagjai az iratkezelő szerveknél – az (5) bekezdésében meghatározott külön jegyzékben szereplő iratok kivételével – korlátozás nélkül betekinhetnek az e törvény hatálya alá tartozó iratokba. A bizottság az iratok átadásáról jelentést készít, amelyet a (8) bekezdésben megjelölt határidő elteltét követő három hónapon belül juttat el az Országgyűlés elnökéhez.”

Ez nagyon szépen hangzik, bár az nem pusztán szépséghiba, hogy magát a létrehozandó levéltárat, vagy tágabban a levéltáros szakmát (például a MOL-t) megint kifelejtették a bizottságból. Említettük azonban korábban, hogy a törvény a titkosításnak olyan tág körét húzza meg, amely ennek a testületnek sem ad teret valódi mérlegelésre. Korábbi hasonlatunknál maradvá legfeljebb azon vitatkozhat, ki használta azt a bizonyos WC-papírt.

A törvény értelmében a bizottság által is titkosnak nyilvánított iratokról a levéltár jegyzéket kap, amely természetesen nem tartalmazhat államtitkot. „Amennyiben a Levéltár nem találja indokoltnak valamely, a jegyzékben szereplő irat minősítésének fenntartását, a Fővárosi Bírósághoz fordulhat a minősítés megszüntetésére való kötelezés érdekében. A minősítés fenntartásának jogszerűségét a minősítőnek kell bizonyítania. A bíróság az ügyben harminc napon belül, polgári nem peres eljárásban dönt. Az ügyben a Fővárosi Bíróság e feladatra kijelölt bírása – »C« típusú nemzetbiztonsági ellenőrzését követően – jár el. A felek és meghatalmazottaik nem lehetnek jelen egymás meghallgatásán. Az eljárás minden szakaszában biztosítani kell az államtitok védelmére vonatkozó előírások betartását. A Fővárosi Bíróság végzése ellen fellebbezésnek nincs helye. A bíróság végzése államtitkot nem tartalmazhat.”

Arra a – magyar jogalkotásban páratlan, de zseniális – megoldásra, mely szerint a „felek és meghatalmazottaik nem lehetnek jelen egymás meghallgatásán”, később még visszatérünk, itt csak egy szerény észrevételt tennénk. A hatályos magyar jog szerint – bizonyos feltételek mellett – bármely magyar állampolgár, természetes vagy nem természetes személy peres úton megtámadhatja bármely magyar szerv titkosítási határozatát (a minősítést). A bíróság ítéletével szemben fellebbezéssel is élhet.

Mindez azonban már-már jelentéktelen apróság a törvény fent idézett részében szereplő *külön jegyzék*hez képest. Ez ugyanis azokról az iratokról készül, amelyeket a szolgálat nem bocsát a bizottság rendelkezésére, pusztán arra kell hivatkoznia, hogy

azok „a nemzetbiztonsági érdek védelme szempontjából kiemelkedően fontosak”. Ezt a jegyzéket(!) „a Legfelsőbb Bíróság e feladatra kijelölt bírása – »C« típusú nemzetbiztonsági ellenőrzését követően – hagyja jóvá”.

MENNIE KELL!

2002. december 23-án, vagyis a törvény elfogadásának napján interjú jelent meg a Népszabadságban Kuncze Gáborral. „Mi azt szeretnénk – hangoztatta a pártelnök –, ha ezt az egész ügyet egyszer s mindenkorra le lehetne zárni. Ennek egyik módja, ha eltüntetjük az iratokat. Ez »szemmel láthatóan« eredménytelen volt, noha ezzel kísérletezett a politikusok jelentős része tizenkét éven keresztül. Ezért javasoljuk mi – immáron tizenkét éve – az ügy lezárásának másik módját: tegyük az iratokat kutathatóvá, a közszereplőket pedig világsítsuk át. [...] Most megint eljutottunk oda – ad hangot Kuncze mélységes csalódottságának –, ahova az elmúlt tizenkét évben mindig: az utolsó pillanatban egyedül maradunk, mert mindig más érdekek jutottak érvényre [...] Ezért továbbra is szorgalmazzuk az eredeti elképzeléseink szerinti nyilvánosságot. Amennyiben ez nem megy, akkor mások felelőssége lesz, ha a jövőben is úgy működik majd a rendszer, mint eddig.”

Azért ez nem ilyen egyszerű, hiszen az eredeti törvényt a végtelenségig kikerülő javaslatok alján kivétel nélkül ott szerepel – két másik mellett – az SZDSZ ügyvivője, Fodor Gábor aláírása. Ő később főszerepet játszott a közvélemény totális megtévesztésében is, nem győzte a teljes kudarcot pártja sikerként beállítani.

A másik aláíró, Wiener György, aki valóban széles körű történelmi ismereteivel többször még politikai ellenfelei elismerését is kivívta, a parlamenti vita során megpróbálta feltámasztani azt a már sokszor és tényekkel cáfolt legendát, hogy az MSZMP 1988 végén levált volna az állambiztonsági szolgálatról. Ezzel szemben Pallagi Ferenc főcsoportfőnök 1989 szeptemberében még arról tájékoztatta német kollégáját, Erich Mielkét, hogy továbbra is fennáll a szolgálat szoros kapcsolata a párttal, igaz, ez sok esetben konspiratív úton valósul meg. Nemzeti kincsünk, a szolgálat azonban messze nem volt olyan profi a konspirációban, mint ahogy azt mindmáig hirdeti magáról, s éppen ezért nem is kell ahhoz Berlinben kutatnunk, hogy megtaláljuk ennek bizonyítékait. A többszörös szűrők, a totális titkosítás ellenére a Történelmi Hivatalban őrzött iratokból is kiderül, hogy a szolgálat még 1989 novemberében – tehát megszűnése pillanatáig – is szoros kapcsolatot tartott például az MSZMP KB

adminisztratív osztályával. Ezt persze valóban nem kötelessége tudni Wiener Györgynek, nem így a harmadik aláírónak, Tóth Andrásnak, aki véletlenül éppen akkor az említett osztály helyettes vezetője volt. Az államtitkár a vita során öntudatosan kérte ki magának: „Szeretném kinyilvánítani itt, az Országgyűlés előtt is, hogy egyetlen embert nem szerveztem be soha, valószínűleg alkatilag is képtelen lennék erre.”²⁹ Milyen igaz! Tóth András soha senkit nem szervezett be, ő csak a beszerzők beszerzőit instrualta.

Az „ügynöktörvény” 2001-es módosításakor az akkori ellenzék (a mai kormánypártok) képviselői közül többen szóvá tették, miért a polgári titkosszolgálatokat irányító miniszter, Demeter Ervin a betervezője az egykori áldozatokról szóló (ez ugyan csak egy morális imperatívusz volt) törvény módosításának. A jobboldal nem titkolta, hogy kinyilvánított szándékának megfelelően az áldozatok hivatalát – bármilyen cinikusan is hangzik, de attól még tény – át kívánja alakítani a tettesek hivatalává, a (működő) szolgálatok szaklevéltárává. 2002-ben az MSZP sokkal dörzsöltebben járt el: a kirakatba kiültette – egyébként pártonkívüli – igazságügy-miniszterét, miközben annak törvényjavaslatát (még csak nem is a háttérben) teljesen átiratta Demeter Ervin hivatali utódjával. A szocialista frakció ezzel sem elégedett meg: az utolsó pillanatban még látványos s csúfosan megszégyenítő csapást mért az addigra már amúgy is teljesen ki játszott Bárándy Péterre.³⁰

Korábban már idéztük a törvénynek azt a passzusát, mely szerint a levéltár és a szolgálatok közötti jogvitában a „felek és meghatalmazottaik nem lehetnek jelen egymás meghallgatásán”. Nem kell jogásznak lenni ahhoz, hogy észrevegyük, ez a kitétel alapjaiban sérti a jogállamiság elveit, magyarán alkotmányellenes. Tudta ezt az igazságügy-miniszter, kezdeményezte is az alkotmányügyi bizottságnál e kitétel törlését. A bizottság támogatta a miniszter kezdeményezését, és ezzel maga is javasolta a „hármak bandája” e szörnyszülöttének módosítását. Bár ez aligha lehet pártpolitika kérdése, a javaslatot a Magyar Köztársaság Országgyűlésében, írdd és mondd, mindössze húsz képviselő támogatta. Ez tehát azt jelenti, hogy még azok a szocialista képviselők sem szavazták meg, akik a bizottságban még támogatták az indítványt. Ez nem puccs, hanem frakciófegyelem.

Nem véletlen az sem, hogy az MSZP frakcióvezetője, aki a Medgyessy-ügy kirobbanása után nem győzte a nyilvánosságot megnyugtatni, hogy bizonybizony igaza volt az SZDSZ-nek, ezt ma már belátják, nem lehet tartósan *dögölt aknákon* járni, tiszta vizet kell önteni a pohárba, s nézzünk már szembe múltunk e súlyos tehertételével, aki az eredeti törvényjavaslat egyik betervezője volt, s az ország nyil-

vánossága előtt „másik utat” ígért, a botrány elültével sűrű hallgatásba burkolódzott. Nem így Medgyessy Péter miniszterelnök, aki előbb elhallgatta, majd letagadta állambiztonsági múltját, végül megpróbált a bűnből erényt fabrikálni, már-már hős ellenállóvá magasztalva magát. Nem csak Tóth András, ő is tudja, mit beszél. (Ki kinek a kreatúrája?) Szép lassan, de annál biztosabban nemcsak saját múltját írja át, de a történelmet is; nem kell várnunk, már kimondatott: a kommunista reformerek csinálták a rendszerváltást, sőt ők egyengették utunkat az Európai Unióba. Ez utóbbit a parlamenti döntés másnapján írta a Népszabadságban.

Ebben saját pártja mellett – minden habverés ellenére – biztosan számíthatott a parlamenti ellenzék-re, mely vele együtt vallotta, hogy a III/I. és a III/II., vagyis a kommunista diktatúra hírszerzése és elhárítása nemzeti kincs. Hogy is mondta Lezsák Sándor? „Fontoljuk meg, tisztelt képviselőtársaim, Illyés Gyula gondolatát – ez a gondolat most különösen a III/III. nélküli nemzetbiztonsági szolgálatokra érvényes –, idézem tehát Illyés Gyula intelmét: »A magyarságnak nincs annyi kincse, hogy vakon, engedelmeskedve minden indulatnak, eldobálja. Nézzük meg jól, mit rejtünk a talp alá. Ha biztosítékunk van arra, hogy ez az érték azután a mi, a szabad magyarság értéke lesz, tartsuk meg okvetlenül magunknak. Ne gyűjtsuk fel a malmot, amely holnap nekünk örül, csak azért, mert hitetek szerint másnak örül.«”³¹

JEGYZETEK

- 1 Később a Nemzetbiztonsági Hivatal bejelentette: a Magyar Nemzetben közölt dokumentum nem tartalmaz államtitkot.
- 2 Országgyűlési Napló, 2002. június 19., 6. felszólalás.
- 3 Népszabadság, 2002. június 27.
- 4 Uo., 2002. június 22.
- 5 Magyar Nemzet Online, 2002. június 21.
- 6 Uo., 2002. június 22.
- 7 Uo.
- 8 T/395. számú törvényjavaslat.
- 9 T/471. számú törvényjavaslat.
- 10 Magyar Hírlap, 1996. február 3.
- 11 T/461. számú törvényjavaslat.
- 12 Homa János (Fidesz): „Szinte minden ugyanúgy maradna e javaslat után is, talán csak azért hoznak létre egy új intézményt a régi bázisán és esetleg helyeznek egy intézményt más felügyelet alá, hogy vezetőit lecserélhessék” (Országgyűlési Napló, 2002. szeptember 11., 122. felszólalás). Körömi Attila (Fidesz): „Tartunk attól, hogy a Történelmi Hivatal megszüntetése révén egy új hivatal létrehozása nem más, mint egy szemfényvesztő

- látszattervékenység, amely az adófizetők pénztárcáját fogja megterhelni, célja pedig az, hogy a cégtábla átfestése után a Történeti Hivatal vezetőit munkakörük megszűnése miatt el lehessen bocsátani” (Uo., 126. felszólalás).
- 13 Lásd ehhez VARGA László: *Észrevételek az Észrevételekhez, avagy az állambiztonsági múlt az Országgyűlés előtt*, Élet és Irodalom, 2002. szeptember 13.
- 14 A *Sólyom-bizottság jelentése. Észrevételek a T/541. és a T/542. számú törvényjavaslatokhoz*, Élet és Irodalom, 2002. augusztus 30. szeptember 6.
- 15 Országgyűlési Napló, 2002. szeptember 11., 112–114. felszólalás.
- 16 Uo., 2002. szeptember 25., 62. felszólalás.
- 17 Lásd legutóbb VARGA László: *Kit figyeltek, avagy a vágy titokzatos tárgya*, Élet és Irodalom, 2002. november 22.
- 18 Országgyűlési Napló, 2002. szeptember 25., 64. felszólalás.
- 19 Országgyűlési Irományok, T/541/49.
- 20 A rendészeti bizottság 2002. november 28-i ülésének jegyzőkönyve.
- 21 Bár a bizottságok támogatták, Mécs ezt a javaslatát később visszavonta, de csak azért, hogy helyet adjon a Fodor–Tóth–Wiener-féle egyik, gyakorlatilag azonos tartalmú kapcsolódó indítványnak. Hasonló okokból e három képviselő is visszavonta egyik támogatott indítványát.
- 22 Az emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottság 2002. november 27-i ülésének jegyzőkönyve.
- 23 Országgyűlési Irományok, T/541/61.
- 24 Ez megdöbbentő módon ki is maradt a törvényből, holtlitt éppen ők tartoztak a nomenklatúrához.
- 25 VARGA: *Észrevételek az Észrevételekhez...*, id. megj.
- 26 „Az a személy, aki közhatalmat gyakorol, gyakorolt vagy közhatalom gyakorlásával járó tisztségre jelölték, illetve aki a politikai közvéleményt feladatszerűen alakítja vagy alakította.”
- 27 Időnként – utoljára éppen a törvény vitájával párhuzamosan – nagy hírveréssel sor kerül iratátadásra, de a sajtó tisztelt képviselői sohasem kérdezik, mi van a puttonyban s kutatható-e. Az utolsó ilyen akció során átadott mikrofilmek(!) nem azok.
- 28 A katonai nemzetbiztonsági szolgálatok egyetlen intézményként széles e hazában – természetesen alkotmányellenesen – az elfogadott törvény erejénél fogva ezt is megúszták.
- 29 Országgyűlési Napló, 2002. szeptember 25., 80. felszólalás.
- 30 Bárándy azért érzékeltette fenntartásait, rövid expozéjának elmondása után azonnal távozott a Parlamentből, s egyáltalán nem vett részt a vitán, a zárszót sem ő mondta el.
- 31 Országgyűlési Napló, 2002. szeptember 25., 158. felszólalás.

A MÁSODIK PARAGRAFUS

Irnök:

*Itt a jó Hastings úr vádirata,
Melyet ügyes kéz tisztába tett át,
Hogy felokassák Szent Pál templomában,
És figyeljük meg, hogy függ össze minden:
Tizenegy órán át másoltam én, [...]
De öt órája sincs, hogy Hastings élt még,
Vád és vizsgálat nélkül szabadon.
Finom világ! Ki olyan ostoba,
Hogy ezt a durva csalást meg ne lássa?
De ki merész elmondani, amit lát?
Ocsmány világ ez! Azért pusztul el,
Mert ilyen bűnökről hallgatni kell.*

Shakespeare: *III. Richárd* (Vas István fordítása)

A második paragrafus jóval többet sejtet a diktatúra és a demokrácia közti színjáték kulisszatitkairól, mint amennyit a „Változatok az ügynöktörvényre” című operett színikritikusai eddig egyáltalán feltételeztek. Felér egy önleplezéssel.

A színmű 1994 és 2002 közötti ítései nem fértek közelebb olyan ellenőrizhető, forrásértékű dokumentumokhoz, amelyek megbízhatóbb következtetésekre vezettek volna annak megállapításánál, hogy ha – a scenárió szerint – a „belső reakció” elleni III/III-as csoportfőnökség a főbűnös az 1945 és 1990 közti társadalmi tragédiában, akkor a valóságos főszereplőről – a III-as (állambiztonsági) főcsoportfőnökségről – a hangsúly áttevődik a mellékszereplőkre. Zavar támad a drámai felelősség viselői között, ám a szerző szándékától nem idegen ez a zavarkeltés. Megbomlanak a dramatic personae közti súlyviszonyok, ám nem a dramaturg és a rendező intenciójától függetlenül.

A színikritikusok is felfigyeltek a szereposztásbeli tévedésre. Úgy vélték, az „operatív munkások” – informátorok, ügynökök, tmb-k (társadalmi megbízottak), tmt-k (titkos munkatársak) – oktanul előtérbe tolt szerepeltetése és az Állambiztonsági Szolgálat „hálózat” fölötti, magasabb régióihoz tartozó segítőinek – hivatalos kapcsolatok, társadalmi kapcsolatok, SZT tiszták – háttérbe csúsztatása miatt sikkadt el a darabban a katarzis. A társadalmi önvizsgálat elmaradását az alkotók műfaji és stílári tévedéseire vezették vissza. Csakugyan, ha a tragédiát operetté fokozzák le, a királydráma helyett orfeumi előadást imitálnak, a közönség csalódottan fog távozni. Miért is ne hagyná el a drámai színház közönsége a *III. Richárd* előadását kiábrándultan, ha percekkel korábban a tangópasztá-

zott parketten, a (be)súgóluknál a mellékszereplő lordok, grófok, hercegek – Buckingham, Hastings és Stanley – szteppeltek és dzsiggeltek, s közben kórusban affektálták III. Richárd monológját: „Én, mivel nem játszhatom a szerelmest... Úgy döntöttem, hogy gazember leszek”?! Mindeközben III. Richárd, IV. Edward utódainak öntudatosan elszánt gyilkosa a hátsó traktusba húzódva, egy kamarillapolitikus haloványra szürkített szerepében intrikus pamfleteket, saját közéleti riválisait kompromittáló leveleket, machiavellista röpiratokat vet papírra. (Ahogy az imént idézett főméltóságok ténylegesen tették a Shakespeare-dráma ismert és valóságos történeti kútfőiben, leginkább Raphael Holinshead *Krónikájában*. Kiváltképp az eme közéleti kitűnőségek megmintázásához választott, alamuszi Leicester gróf, aki célpletykákkal híresztelte felesége gyógyíthatatlan betegségét, hogy aztán mint az egészségéért aggódó férj, a mérgepohár sűrűjét asszonyával kortyoltassa ki – III. Richárdra különösen nem jellemző – hüppögés kíséretében.)

A „Változatok az ügynöktörvényre” című darabot a politikusok zöménél persze bukás, a publikum többségénél azonban talán siker kísérhette volna, ha a színlapra eleve valami olyasmit írnak, mint a Kerepesi (ma Rákóczi) úti orfeumban 1891-ben, az *Othello* premierjén: „Talmi-Mohr; Egy ál-mór”, vagy mint a Caprice orfeumban (a mai Uránia mozi helyén) 1892-ben, a *Romeo és Júlia* bemutatóján: „Romeo Kohn und Julia Lewy.” Ha azonban a kasszahiány fedezetül biankó csekket állítanak ki az érdekelt politikusok, lehet, hogy az operetté hamisított dráma hozama nagyobb s tartósabb politikai haszonnal jár, mint a belépőjegyekért esténként bekasszírozott összeg. (Gondoljuk csak el: a megtervezetten eltorzított darabot már annyi ideje tartják repertoáron, amennyi idő ahhoz is elegendő, hogy egy, a szüzsé megfogantatásakor – a Kerekasztal 1989-es tárgyalásainak idején – született gyerek 2002-ben abszolválja az elemi iskola hetedik osztályát, s nyolcadikos történelemkönyvében már szerepeljen az 1989-es rendszerváltás.) A publikum szándékos kiábrándítása a darabból bőségesen megtéríti a ráfordított költséget, ha a közönség mesterségesen lanyhán tartott érdeklődését a szerző – azaz a törvényhozó – azzal indokolja, hogy a formális elvárások miatt megéri a silány művet immáron negyedik felújításban is műsoron tartani, bár a „Változatok az ügynöktörvényre” valójában úgyszemint érdekel senkit. Mi több: a publikum ilyen

módon manipulált érdeklődésihiányából a politikus saját sikerét kovácsolhatja. Ahogy a Raszputyin fedőnevű ügynök – miszerint jelentései elmulasztásával sztahanovistaként harcolt az „operatív munkások” frontján az Állambiztonsági Szolgálat ellen – a Magyar Fórumban közölt „vallomásával” védernyőt nyitott, s hamarosan alája húzódtott a MIÉP, úgy a D-209-es SZT tiszt is kivívta a Szovjetunió elleni harc becsületrendjét. S ha nem is rögtön, 2002. június 17–18-án, hanem csak fél év múltán, december 23-án, de ő is kinyithatta az esernyőt a KGB-vel együttműködő apparátusa számára, lettek légyen azok a KGST monetáris politikájának szolgálói vagy sabotároái, avagy mindkettő egyszerre.

A színpadon meghirdetett dráma fokozatosan operetté silányodott, mialatt újra és újra műsorra tűzték a „Változatok az ügynöktörvényre” című darabot a képviselőházban, és a 2002. december 23-án elfogadott, az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárának felállításáról szóló törvény 2. paragrafusában beszédesebb bizonyíték a dráma korábbi elsikkasztásának indítékaira, mint amit kritikussai mindeddig feltételeztek. (Nem mintha általában a törvények erendő célja „szórakoztató időöltések, cseles csalafintaságok” összeállítására lenne, afféle „*SICC*”, amelyben a szerkesztő, Grätzer József a nyertest a talányok megfejtésével jutalmazza.) A kitalálósdiában részt vevő civil történészek eddigi legnagyobb találatát nem ér többet egy egykori rendőrtiszt főiskolai hallgató ötös feleleténél. Vélhetőleg suszternek küldték volna az Állambiztonsági Tanszék operatív tiszt-jelöltjét, ha tanári kérdésre azt feleli: a III/III-as a mi uralkodónk, s hű alattvalói „kapják jelentéseit”. Ezzel a felelettel ha suszternek nem is, a jogállam belügyminiszterének el lehetett menni. Sőt, a törvény sarkalatos pontjai iránti bizalom akkor szilárdult csak meg igazán, amikor a jogszabály három évig tartó sarkalása, talpalása, spiccvasalása után 1997. október 8-án, a Goethe Intézetben tartott tudományos konferencián az 1994-es ügynöktörvény betervezője saját maga fejtette ki: „valóban pótlék volt az ügynöktörvény, és azért igyekeztünk besuszterolni ezt meg azt, oda nem tartozó dolgokat [...], hogy azok, akik kapták ezeket a jelentéseket, elég érzékenyen reagál[ja]nak arra, hogy az ő nevük is nyilvánosságra kerül...”¹

Aki ebben a suszterájban csináltatott cipőben jár, egy helyben forog a III/III-as körül. Mondhatnánk ugyan Karinthyval, hogy „röhög az egész (politikai) osztály”, ha azt hallja: „tanár úr kérem”, III/III-as jelentések?! Az „Egyes fontos tisztségek...” betöltőiről alkotott törvény megfogalmazása szerint ilyenek ugyanis nincsenek. Illetve amennyiben a törvényi meghatározástól függetlenül mégis vannak, illetve voltak, akkor azok a III/III-as besúgóktól a tartótisztjéig, tő-

le annak osztály- vagy csak alosztályvezetőjéig jutottak el, majd a csoportvezetőn át érkeztek meg a III. Főcsoportfőnökség Értékelő és Tájékoztató Osztályára, végül pedig az állambiztonsági miniszterhelyettes titkárságán kötöttek ki. Innét az MSZMP PB és KB részortfelelőseihez és a Minisztertanács illetékeseihez (együttvéve 15 főnél nem több) már csak a III-as főcsoportfőnökség öt ügyosztályának együttes, összevont *jelentései* érkeztek, rendszerint a mindenkori belügyminiszter fejlcés papírján. Már csak ezért sem „reagálhatnak érzékenyen, akiknek a neve nyilvánosságra kerül”, akiket kiszervezt a Magyar Közlöny, hiszen az eredeti, szó szerinti jelentések sose juthattak el a legmagasabb szintű, döntéshozó politikusok kezébe.

Hogy a III-as főcsoportfőnökség egy és oszthatatlan szervezet, ahhoz bő egy évtized alatt a tudorok sem tettek többet hozzá, mint hogy annak jogutóddal rendelkező négy szerve (III/I. hírszerzés, III/II. kémelhárítás, III/IV. katonai elhárítás, III/V. szakszolgálat) iratostul együtt felszívódott a polgári és katonai titkosszolgálatoknál, állományuk pedig ha nem is átmaszírozott, de átvezényeltetett a parancsuralmi rendszerből az alkotmányos demokráciába. Ahogy a menaszéria is átvonult a színen. A színházban ezt színváltásnak nevezik, a politikában rendszerváltásnak. Egyébként még az átvonulás ténye sem juthatott volna polgári nyilvánosságra az 5/1995-ös belügyminiszteri utasítás nélkül. Hiszen ha a civil történészekből, levéltárosokból álló Iratfeltáró Bizottság nem kezd el kutatni, még ezt a szerény eredményt is elnyeli a füstté vált iratok állambiztonsági legendája...

A 2. paragrafus hatálybalépése után valamivel nehezebb lesz – ha nem is lehetetlen – dráma helyett operettet játszani. Mert a titkosszolgálatok jóvoltából visszatartott iratok véresebb múltbeli valóságra és a közelmúlttal való szorosabb viszonyra utalnak, mint ahogy azt a történész-kritikusok közvetett bizonyítékaik alapján képelték. A III-as főcsoportfőnökség egységes szervezeti felépítése, iratképző és levéltári kötelezettségei elismerése elől, úgy látszik, a szerző – a törvényhozó – sem térhetett ki suttyomban, noha a parancsuralmi rendszer jogutódja keresett és talált is a „titoktörvényben” kibúvókat a jogállam titkosszolgálati apparátusa javára és az alkotmányos demokrácia információs önrendelkezési joga és tudományos kutatási szabadsága rovására.

A 2. paragrafus mint esztétikai látványosság is magáért beszél. A 2002 júniusától december végéig épült, a sajtóban nyilvánosságtörvénynek elkeresztelt jogi műalkotás főhelyén álló 2. paragrafus az alakilag is a leginkább szembeűnő szerkezeti elem. Az iratok nyilvánosságtól való visszatartásának indoklását tartalmazó 2. paragrafus három bekezdésből és tizenhárom pontból áll, a törvény legterjedelmesebb, tartalmilag

legsúlyosabb része. (A törvény 1. paragrafusa, amely argumentumokat még nem tartalmaz, csupán az iratkeletkeztető szervek felsorolását és a fogalmak definícióját, csak megközelítőleg hasonló terjedelmű.)

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának felállítása után is (részben) titkos marad az, amit a demokráciába átvonult menzszéria ténylegesen csinált a diktatúra idején, akár ma már nyugdíjas-ként, akár a szolgálat most is aktív tagjaként... Hogy nem tili-toli papírmunkát, arra a 2. § (2) cikkének b) és c) pontja enged következtetni. Ha ugyanis a metamorfózison átesett nemzetbiztonsági szolgálat állambiztonsági munkatársa ellen, sőt még a „hozzátartozója ellen [is] az életet, a testi épséget, illetve a személyes szabadságot súlyosan sértő vagy veszélyeztető bűncselekmény” elkövetésének lehetősége áll fenn, akkor az efféle retorzió nem származhat pusztán aktatologatásból. Vagy: a visszatartott iratban érintett személyt „külföldön kiutasítás, betűzási tilalom vagy büntetőeljárás fenyegetné”. Vajon miért? És vajon hol?

Feltehetőleg sem a hivatalos osztrák–magyar diplomáciai kapcsolatok, sem a két ország nem nyilvános titkosszolgálati együttműködési megállapodásai alapján nem fogja a „testi épség és a személyes szabadság veszélyeztetését” maga után vonni a magyar határőrség főparancsnokának 1957. március 19-én a Magyar Népköztársaság belügyminiszterének írott jelentése és intézkedési terve: „Az Ausztriában foglalkoztatott ügynökség tagjait az elmúlt hetekben főként az ellenforradalmi csoportok készülődésének, tevékenységének felderítésére vetettük be. Több csoportba ügynöki beépítést hajtottunk végre. A találkozásokat megsűríttettük. Ilyen feladat végrehajtására több ügynököt küldtünk át Ausztriába.”²

Még ha ez a *jelentés* arról tanúskodik is, hogy a magyar hírszerzők mélyen beépültek a grazi, linzi, bécsi, dornbirni, stockeraui, burgerlandi magyar disszidens légerek hétköznapi életébe, sőt, ha még fel is sejlenek a kapcsolódó iratokból a visszatoloncolás, az emberrablás, a hazatérés erőszakos bűncselekményei, azok (egyelőre nem bizonyított) elkövetése sem elvülhetetlen háborús bűncselekmény. Ha a törvényhozó az ilyen jellegű iratok levéltári visszatartásával (titkosításával) kívánja puccparádéba öltöztetni a diktatúra hírszerző és kémelhárító szolgálatát, akkor az félkegyelműségre vall. Hiszen mi másért lenne szükség a jelen törvény hatályba léptetésére, ha nem a személyes károsultak és a közelmúlt történelmének megismerése érdekében? Ha nem lett volna a jogállam törvényeivel összeegyeztethetetlen diktatúra Magyarországon, ugyan mi szükség lenne a diktatúrát megismertető törvény megalkotására? A puccparádé kedvéért a 2. paragrafusa épített emberi jogok

védelme éppenséggel hitelteleníti az emberi jogok – a tudományos megismerés és az információs örendelkezési jog – gyakorlására tett jogállami kísérletet.

A hiteltelenítés második eszköze, hogy a 2. paragrafus egyenlőségelet tesz az emberi jogok tényleges érvényesülése és a nemzetbiztonsági érdekek közé. Mintha az 1990. február 14-e előtti múlt és az 1990 májusával kezdődő jelen két különböző fogalma egy és ugyanaz volna: a diktatúra áldozatainak szellemi kárpótlása demokratikus eszközökkel és a demokrácia nemzetbiztonsági követelményei a diktatúra teteseinek visszamenőleges védelmével. Szánt szándékkal azt a látszatot keltve, mintha a Magyar Köztársaságban a honvédség hadrafoghatóságát [2. § (3) bekezdés g) pont], rejtjelrendszerét és rejtjeltevékenységét [2. § (3) bekezdés c) pont], a titkos információgyűjtés eszköztárát, módszereit és infrastruktúrájának védelmét [2. § (3) bekezdés b) pont] ugyanannak a követelménynek a megvalósítása érdekében írta elő a törvény, mint az alkotmány 61. §-a szerinti megismerési jogot. Feltéve, hogy mind ez, mind pedig az alkotmány 59. §-a erősebb érdek, mint a volt állambiztonsági szolgálat tagjának vagy nem hivatalos munkatársának külföldi betűzási tilalma, netán kiutasítása egyes országokból [2. § (2) bekezdés b) pont]. Az 1990 előtt és után is alkalmazott „hálózati személy vagy operatív kapcsolat” személyazonossága, amelynek felfedése „nyilvánvalóan és kimutathatóan sértené a Magyar Köztársaság nemzetbiztonsági érdekeit” [2. § (2) bekezdés d) pont], nem azonos súlyú érdekek. A kettő közé tett egyenlőséggel tehát hamis, legfeljebb a titkosszolgálatok személyes, eltorzult óhajának és egyoldalú szemléletének felel meg.

A törvény 2. paragrafusa a titkosszolgálat brancszelleméből és apparátusi igényéből, nem pedig a jogállam alkotmányos előírásaiból van levezetve. Olykor-olykor talán valóságos veszedelmet jelent az egyenlőséggel titkosszolgálatok felé eső oldalán, de valószínűbb, hogy inkább a védelmüket szolgáló misztifikáció követelte ki magának az erkölcsre vonatkoztatott egyenlőségelet. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az életveszélyes fenyegetés becsempészése a törvénybe.

A hiteltelenítés harmadik eszköze, hogy az 1990. február 14-e előtt megnyitott dossziékba való betekintést, illetve a parancsuralmi rendszerben keletkezett kebelbeli (osztály)iratok megismerését a törvény egyenértékű ártalomnak állítja be a Magyar Köztársaság 2002-ben is érvényes nemzetközi megállapodásainak megsértésével, sőt, külpolitikai céljai megvalósítási feltételeinek akadályozásával [2. § (3) bekezdés e) és f) pontok]. Hogy ezek a kikötések ne csak megfontolandóknak látszanak, de a nagyközönség fülelnek vélelmezhetően kedves érzelmi húrokat is

pengessenek, a törvényhozó nemzeti hangszerelésben is megszólaltatja a titkosszolgálati oltalom zenéjét: „a határon kívül élő magyarokért viselt felelősség érvényesítéséhez fűződő érdekeiket” [2. § (3) bekezdés f) pont]. Ezen a szöveghelyen a törvényhozó az alkotmány 6. § (3) bekezdésébe foglalt kötelezettségre hivatkozik, azonban a fontossági sorrend meghatározása nélkül. Ezzel egyrészt elmulasztja az 1946-os párizsi békeszerződés cikkelyeinek tiszteletben tartását, másrészt szemet huny az MSZMP és a Minisztertanács 1990 előtti keletkezett, a nemzetközi munkásmozgalom kívánalmai szerint való – nyilvánosságra mindmáig nem került – olyan kötelezettségvállalásai felett, mint például a Palesztin Felszabadítási Front hazai és külföldi támogatása vagy a tömeggyilkos Carlos bűjtatása és kórháznak álcázott kiképzőtáborai működtetése. A PLO intézményeinek magyarországi rejtegetése és külföldi gazdasági támogatása éppúgy idetartozik, mint a harmadik világ más országaiknak – a KGB által kiöltött – gazdasági és politikai támogatása. Mindezek törvényes titkosítása NATO-tagállamként és közvetlenül az EU-csatlakozás előtt egyenlő az ország nemzetközi státuszának destabilizálásával. A nemzeti érdekek érvényesítése és az 1990 előtti nemzetközi munkásmozgalom kívánásglistájának való megfelelni akarás egyidejűleg: *contradictio in adiecto*.

A hiteltelenítés negyedik eszköze: „Az eljárás minden szakaszában biztosítani kell az államtitok védelmére vonatkozó előírások betartását. A Fővárosi Bíróság végzése ellen fellebbezésnek nincs helye.” Ez nemcsak a tisztességes eljáráshoz fűződő alkotmányos jognak látszik ellentmondani, de a titokórzés jogát az egyenlőséggel amúgy is túlsúlyos állami oldalra billenti. A még „rendszerültónak” tekinthető – bár minden ésszerű időhatáron túlterjeszkedő – „rendkívüli” törvény nem tesz különbséget az alapjogi alapkövetelmények és a nemzetbiztonsági kívánalmak között. Ugyancsak elenyésznek a különbségek a nyelv, a földrajzi határ, a történeti eredet kifejezetten nemzetközi jogi klauzulái között.

Mégsem pusztán az a baj, hogy fortéllal, már a joggal való visszaélés határát súroló megoldással egyensúlyoz a törvény 2. paragrafus a kül- és belpolitika – ezúttal nehezen összeegyeztethető – normái között. A külpolitikai és belpolitikai célokat a titkosszolgálati iratok visszatartásának törvénycikkelye nem képes

közös nevezőre hozni. Ha a külpolitikai törekvéseket maradéktalanul meg kell feleltetni az EU-csatlakozás követelményeinek, akkor le kell mondani a belpolitikai hangulatkeltés igényéről. Három opciót nem lehetséges egyidejűleg képviselni, muszáj választani. Vagy nem kell a miniszterelnöknek a Varsói Szerződés 1956-os felmondása miatt az életét feláldozó Nagy Imre leányával demonstratívan, karonfogva korozni 2002. október 23-án. Vagy nem kell az 56-os kormány államminisztere, Bibó István szavaival a kelet-európai kisállamok összetartozását hangsúlyozni. Vagy kifejezetten önálló nemzeti egységet kell hir-

detni a visegrádi országok politikai tömörülése ellenében, noha mindannyian az EU kapuján kopogtatnak, és a bebocsáttatás egyik feltétele a nemzeti kisebbségekkel való, a párizsi békeszerződés szerinti egyenlő bánásmód, a magyar határon innen és túl.

Miért? Mert netalántán kiderülne, hogy nem is annyira a magyar nemzet határokon túli egységét védelmezte a III/I-es hírszerzés, a III/II-es kémelhárítás, a III/IV-es katonai elhárítás, amikor arra kapott utasítást, hogy épüljön be a román titkosszolgálatba, a Securitatéba, hogy a Csehszlovákia 1968. augusztus 21-i megszállásából kimaradt vonakodó szövetségest, Ceaușescu kondukátort kétes helyzetbe hozza: vagy tovább kurtítja a romániai magyarságnak járó szabadságjogokat, vagy enged az erőteljes szovjet nyomásnak, hol kiszivárogtatott, hol meg éppen visszatartott információkkal. Ugyanakkor az egyáltalán nem vonakodó „ellenségekre”, a nyugat-európai, észak- és dél-amerikai, ausztráliai stb. magyar emigrációra még nyomokban sincs utalás a vonatkozó törvényi szöveghelyen. Márpedig ha nemzeti egységről volna szó valójában, akkor az országhatáron túli magyarságot éppen annyi jog illetné meg, mint a távoli országokban élőket.

Tegyük fel, hogy amiképp a nyugati nagyhatalmak napi politikai érdekeik alapján az EU előszobájának nyilvánították a korábbi NATO-csatlakozást, hasonló nyegleséggel érdektelennek mutatkoznak aziránt, ha Magyarországon semmibe veszik az információs önrendelkezési jogot és a tudományos kutatás szabadságát. (Persze, nem ez volna a legkirívóbb cinizmus, amit a nyugati nagyhatalmak tanúsítottak Közép-Kelet-Európa szovjetizált országai iránt az elmúlt fél évszázad folyamán.) Mindenesetre ez belpolitikai és közéleti szempontból azt jelentené, hogy a

Kádár-rendszerrel 1969 és 1989 között szembe forduló demokratikus ellenzék liberális államformáló elvei nem intézményesülhetnek sem most, sem a közeljövőben. A 2. paragrafusban megfogalmazott politikai pragmatizmus kiszorítja azt a politikai-filozófiai és morális követelményrendszert, amelyet a rendszerváltó értelmiség húsz éven át képviselt és a nyugati demokráciák is csak hangoztattak. Hogy mást ne említsünk, idézzük fel a hetvenes–nyolcvanas évek szamizdatjaiból az 1946-os békeszerződésről Bibó István és Szabó Zoltán politikai-filozófiai nézeteit, amelyeket szintén ki kellene iktatni a közgondolkodásból:

„Magyarország nem óhajtja magát [...] az újabb csalódás miatt a demokrácia áldásaitól és perspektívájától megfosztani. A maga részéről viszont a demokrácia útját Kelet-Európában nem egyes nemzeteknek demokratikus érdek címén való előnyszerzésében, hanem a politikai erkölcs és a politikai eljárások végzetes lezüllesztésére való rádőbbenésben és minden egyes nemzet kemény önkritikájában látja. Ennek a gondolatnak a jegyében a magyar nemzet kifejezi mélyszégyenét és szégyenkezését azok felett a szörnyű és emberietlen cselekedetek felett, amelyekben magyarok részt vettek, vagy amelyeket saját felelősségük körében nem akadályoztak meg. De itt is le kell szögeznie, hogy semmiféle atrocitás, melyet valaki elkövetett, nem igazolhatja mások atrocitásait, s különösen fasiszták viselt dolgai semmi körülmények között sem szolgáltathatnak értékmérőül és mentségül a demokráciák eljárása számára. A magyar nemzet nem azokkal szemben érez töredelmet, akik ebből erkölcsi tőkét akarnak csinálni, hanem elsősorban a maga becsületesebb történelmi múltjával és a jobb reményekre jogosító jövőre magyar nemzedékekkel szemben.”³

Szabó Zoltán pedig azt írja: „Nyilvánvalóan fel kell készülnünk arra, hogy jövőnk feltételeit múltunkról alkotott ítélet formájában fogjuk megkapni. Ezt tudomásul kell vennünk a békekötésben is. Közhangulatól függetlenül béke-előkészítés azonban éppen úgy nincs, ahogyan nincs belpolitikától független s attól eltérő külpolitika. S a közhangulat? Az elkövetett bűn és a megérdemelt büntetés kérdésében a magyarság közhangulata egyáltalán nem jutott nyugvópontra. Nagyarányú mellőnézet folyik a nyilvánosság színe előtt. Ez azonban olyan hangon és modorban történik, hogy egyáltalán nem mozdítja elő a valóságos önvizsgálatot. [...] A magyarság mellett nem a maga érdeme, hanem Európa érdeke és józan értelme szól. Csak a jövőbe tekintő előrelátás szóhoz jutástól remélhetünk olyan körülményeket, amelyek között a magyarság jó munkatársává válhat szomszédainak, s velük együtt a nagy népeknek. Az igazi és

végletes ellentétek nem a kis népek, hanem a haladás és a maradás ellentétei. A sokféle hazát úgy kell körvonalazni s irányítani Európába, hogy fiaink jó hazafiak gyanánt dolgozhassanak az emberiség előrehaladásán. A békeszerződéseknek olyan feltételeket kellene teremteniök, amelyek a haza és a haladás fogalmát nem szembe helyezik, hanem egymás mellé állítják. A népeket sorvasztó eszméket torzító dunai tájakon is.”⁴

Nehéz megmagyarázni, hogy az 1988. november 13-án kiadott Elvi Nyilatkozatában az „elődünk Bibó István és Szabó Zoltán” jelszót hirdető SZDSZ hogyan adhatta nevét a törvény 2. paragrafusához.

A 2. paragrafus kifejezetten gátolja a múlttal való katartikus szembenézést. Sőt, kioltja a titkosszolgálati professzionalizmus és a társadalmi önértékelés szükséges konfliktusát, demoralizálja a társadalmat. A III/II-es kémelhárítást hol úgy állítja be, mint nemzeti hőstettet, hol pedig betagozza az erkölcsi jóvátétel igényei közé. A III/I-es és II-es feladatkörébe tartozó ipari kémkedés, de még a COCOM-lista kijátszása sem vont (és von jelenleg) maga után életveszélyes retorziót, ahogy azt a 2. paragrafus sejteti. A nyugati magyar emigráció bomlasztása sem. Az amerikai szenátus által működtetett Szabad Európa Rádió müncheni szerkesztőségének dezinformálása, az Amerika Hangja kormányadó befolyásolása sem. Ezek a bűncselekmények ugyanis elévültek az észak-amerikai és nyugat-európai országokban. A III/IV-es feladatkörébe tartozó katonai hírszerzés csalafintaságai is büntetőjogi hatályon kívül kerültek, különösen azután, hogy Magyarországot felvették a NATO-ba, s már nem tartozik a jogutód nélkül megszünt Varsói Szerződéshez. Mindennek ellenére a 2. paragrafus azzal kábít, hogy az iratok megismerése az érintettek veszélyes külföldön, annak ellenére, hogy a jogállamokban az elévülést tiszteletben tartják, nem létezik a halálbüntetés és a határok nyitottak. Tehát a III/I-es, a III/II-es, valamint a III/IV-es területén mozgatott hírszerzők ma Magyarországon ugyanolyan veszélynek lennének kitéve (a törvényhozó rossz lelkiismerete szerint), mint külföldön. Hisz ki sem kell tenniük a lábukat a jogállami Magyarországról, hogy akár életüket, akár testi épségüket kockáztassák 1990 előtti – külföldön esetleg bűncselekménynek számító – tetteik miatt. Annál is kevésbé függ ez akár kiutazástól, akár beutazástól, mivel csak a 2. paragrafus alkotójának elméjében él makacsul tovább az ország elhagyása mint lehetséges veszélyforrás, a háromévenként adományozott turistaútlevéllel. Ugyan mitől vannak biztonságban az ország határain belül inkább, mint a schengeni határokon kívül? Pláne ha nemzetközi jogsegély egyezmények is vannak?!

A vasfüggöny leomlását – úgy látszik – csak a magyar titkosszolgálatok nem vették észre. A kémek, a kémelhárítók ki-be járhatnak az országba. A bűnelkövetők neve pedig nem az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára jövőendő iratállományából válna majdan ismertté, hanem már évek óta tudható. A volt szocialista országok hírszerző, kémelhárító tevékenységét jobbra a KGB hagyta jóvá, és ennek nemcsak az orosz, hanem a bolgár és a német levéltárakban is nyoma van. A Stasinál deponált, központosított hírszerzési nyilvántartásra a CIA már 1990-ben rátette a kezét, s a kiértékelte és feldolgozott iratokat 1999-ben, a Rosenwood fedőnevű akció keretében visszaszolgáltatta a Stasi-iratokat őrző Gauck-hivatalnak.

A 2. paragrafus olvastán aligha lehet másra következtetni, mint gyilkosságokra, a III-as főcsoportfőnökség által jóváhagyott, engedélyezett, megvalósított merényletekre. Feltehetőleg olyan bűncselekményekre, amelyeket a harmadik világ azon országaiban követtek el, ahol a halálbüntetés jelenleg is érvényben van, s az elkövető, illetve hozzátartozója „életét és testi épségét” veszélyeztetné nevük ottani megismerése. A 2. paragrafus parlamenti jóváhagyása előtt soha senkinek nem jutott eszébe a magyar állambiztonsági szolgálatot olyan bűnnel hírbe hozni, mint amelyet például Oleg Kalugin tábornok, a KGB washingtoni rezidense követett el. Az ő találmányával – egy mérgezett hegyű esernyővel – gyilkolták meg Georgi Markov emigráns bolgár író 1978. szeptember 8-án egy londoni buszmegállóban. Kalugin nemhogy szégyenletesnek tartotta volna vétkét, hanem egyenesen azzal kérkedett John Le Carrénak a New York Times 1995. április 2-i számában, hogy „amit csináltunk, törvényes volt, végrehajtottuk a bolgár bíróság ítéletét”. A 2. paragrafus vajon azt kívánja-e a törvénnyel legitímálni, hogy amit a III-as főcsoportfőnökség művelt, törvényes halálos ítéletek sorozata volt, avagy csupán az iratok megismerhetetlenségének önlegitimációját szolgálja a titkosszolgálati misztifikáció?

Ha valós események adatait takarja a 2. § (2) cikkelyének a) pontja, rögtön szemet szúr, hogy amit színváltásnak nevezünk a teátrumban és rendszerváltásnak a politikában, még egy rövid színházi intermezzót sem tesz ki. Eszerint az egységes állambiztonsági szolgálat 1990. február 14-én megszűnt ugyan, de már a következő munkanaptól, 1990. február 15-étől (2002. május 26-ig bizonyosan) ügyviteli értékkel rendelkeznek és a jogutód titkosszolgálatok iratörzshelyein található a továbbszolgáló munkatársak s a továbbra is megfigyelt célszemélyek tevékenységéről tanúskodó iratok. Sőt, csak a törvény kihirdetése után kényszerülnek dönteni a titkosszolgálatok arról, feloldják-e 1980 előtt keletkezett irataik „szigorúan tit-

kos” minősítését. Vagyis az 1995. évi LXV. törvény alapján – az 1996. június 31-ig befejezettnek vélt minősítési eljárás elmulasztása miatt – máig a kiáltó jog sértés állapotában leledzenek. Talán érdekük volt a felülvizsgálat elmulasztása, talán a mindenkor hatalom védte bensőség kínált rá alkalmat. Ez utóbbit támasztja alá Tóth András, a polgári nemzetbiztonsági szolgálatokat irányító államtitkár nyilatkozata: „Egy felkészült és kipróbált titkosszolgálati tiszt kiképzése nem gyorstalpaló tanfolyamokon zajlik. Diplomás, idegen nyelveket beszélő és megfelelő képzésen átesett emberekre van szükség, nem beszélve a több éves, vagy évtizedes gyakorlatról. Ezt figyelembe véve mondhatom, hogy munkatársaim többsége szolgálati idejét 1989 előtt kezdte meg.”⁵ Akár így van, akár úgy, a hatályos jogot hét éve folyamatosan sértő szervezet fog dönteni az 1990. február 14. előtti állambiztonsági iratok egyesítéséről és kutathatóságáról.

Ráadásul anélkül, hogy a köztársasági elnök által 2003. január 13-án aláírt törvény rendelkezne tárgyszerű viszonyítási alappal. Mivel most sem iktatták a törvény főszövegébe a – törvény preambuluma alapján megkerülhetetlen – civil levéltárosokból és történészekből álló iratfelmérő bizottság hatáskörét, a tudós kompánia csak a tévedés beépített kockázatával referálhat a törvény 12. §-a szerint felállított háromtagú bizottságnak. Ugyanúgy a Belügyminisztériumban 1995-ben fél évig működő Iratfelmérő Bizottság munkáját is ott játszotta ki az államigazgatási apparátus, ahol tudta.

A múltfeltárás könnyítésének illúzióját keltik a törvény 1. §-ába foglalt kritériumok. Ezek alapján a teljes III-as főcsoportfőnökség iratállománya (elvben) maradéktalanul bekerülhet az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárába. A III/III-as szűzséjére alapított „Változatok az ügyöntörvényre” című dráma szcenáriója pedig átdolgozásra kerül a valóságos szereposztásnak megfelelően. A legmagasabb rangú hírforrások beszámolóit is kutathatóvá válnak. De hogyan? Erről a törvény elmulaszt rendelkezni. Márpedig ha a „hálózaton kívüli kapcsolatokról” – hivatalos kapcsolat, társadalmi kapcsolat, alkalmi kapcsolat stb. – eredő információk *sui generis* nem találhatóak meg a „B” (beszervezési dossziék) és „M” (munkadossziék) irattározási rendszerében, s persze a hálózati kartonok és adatlapok nyilvántartásában sem, akkor az adatszolgáltatók legfeljebb monogrammal fordulnak elő az egyes iratokban. Ilyenformán az iratfeltáráshoz nélkülözhetetlenek a III-as főcsoportfőnökség jogutóddal rendelkező szerveinek osztályiratai. A kutatásnak az iktatókönyveken és a naplókön kell alapulnia, különben nem lehet összekapcsolni a hálózaton kívüli kapcsolatokat a jelentésekben előforduló információk keletkeztetőivel. A 005/1972-es hálózati

parancs előírásai félreérthetetlenül utalnak erre a szándékos szétválasztásra. A valóságos kapcsolatot a III/II-es csoportfőnökség 40-118-as TÜK számon jegyezt, 1973-as szabályzatának 2. pontja adja meg. E fölött éppen úgy szemet huny a törvényhozó, ahogy a törvény korábbi változatainál sem vette figyelembe a III-as főcsoportfőnökség ügyrendjét.

Márpedig ez az ügyrend az állambiztonsági szolgálatot vezető „óhitűek” és „újhitűek” bő fél évtizedes küzdelmének kiegészését tartalmazó szabálygyűjtemény. A Belügyminisztérium III-as főcsoportfőnökségén belül zajló küzdelem elenyésző jelentőségű ahhoz az – 1967–68-ban kezdődött – belviszályhoz képest, ami az MSZMP KB és PB „haladárjai” és „maradárjai” között folyt, egyrészt a magyarországi és külföldi célszemélyek (célcsoportok) hatékonyabb megközelítése érdekében, másrészt a nyugati „modernizáció” gazdasági és szellemi javainak illegális importja és az 1973-ban a szovjet Politbüro számára készített resztalinizációs exportja között. A beháború nyereségeit és veszteségeit nem nehéz felismerni, ha emlékezetünkbe idézzük az MSZM PB 1973. május 8-án kelt határozatát „néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről”.⁶ Ezen értelmiségiek munkásságát közel sem figyelte annyi hálózati személy, mint ahány „hálózaton kívüli kapcsolat” jelentésében szerepeltek. S csak akkor oldották fel a hálózati személyek számára a vadászati tilalmat, amikor a „bizalmas nyomozást” átminősítették „nyílt nyomozati eljárásá”. Ez az ügyészség előszobájában, a III/I-es, a BM vizsgálati osztályán zajlott.

Benkei András belügyminiszter álláspontját „a Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnöksége ügynöki hálózata, a hálózati munka fejlődése és feladatai” című előterjesztés tartalmazza (1973-ra bizonyíthatóan alulmaradt). „E téren két szélsőséges álláspont és gyakorlati irányzat alakult ki. Az egyik mereven ragaszkodik a beszerzés írásba foglalásához. Ez akadályozza az olyan személyek beszerzését, akiknek – akárcsak részleges, nem következetes – együttműködésére szükség van, de legalábbis kezdetben, nem tartják magukra nézve elfogadhatónak az állambiztonsági szervekhez való munkatársi viszonyok írásba foglalását. A másik álláspont – *s ez van elterjedőben* [kiemelés – K. J.] – viszont a nyilatkozatvételt felesleges tehernek tekinti és egyre gyak-

rabban kerüli ezt a »formaságot«.⁷ Benkei András 1973-ban elvázta a „két szélsőséges álláspont” küzdelmében. Felismerte ugyan az állambiztonsági reformok szükségességét, de beírta a titkosszolgálati elnevezések modernizációjával. Az „ügynökség” helyett a „hálózat” kifejezést javallotta, mert „a köztudatban az ügynök szónál bizonyos megvető »vigéc« értelmezés is van, sokszor jellemtelen, pénzért mindenre kapható embert is jelölnek vele. Az »ügynök« kifejezést csak annál a kategóriánál alkalmaznánk továbbra is, amelyhez ez szoros értelemben tartozik, akiknél a kapcsolat önkéntes jellege nem áll fenn, illetve még nem alakult ki.” A nominális kozmetikázás eredménye lett a „tmb” és a „tmt” fogalmának bevezetése az állambiztonsági szolgálat szakszótárába. Benkei szómágiás nézetei felett a sokkal mélyebben szántó informalizmus győzedelmeskedett. Mi sem bizonyítja ezt plasztikusabban, mint hogy a Minisztertanács elnöke, Fock Jenő 1972. október 25-én kinevezte Harangozó Szilveszter rendőrezredest vezérőrnaggyá, majd a III-as főcsoportfőnökség parancsnokává. Harangozó Szilveszter, a későbbi állambiztonsági miniszterhelyettes fogalmazta meg legkarakterisztikusabban az informalizmus álláspontját. Ő képviselte az Állambiztonsági Szolgálatot a BM és az MSZMP KB között létesített „koordinációs” és „konzultatív” bizottságokban, amelyek a célszemélyek bebörtönzése és a börtön küszöbe alatt húzódó represszáliák között voltak hivatottak egyensúlyozni. 1976. november 9-én még a „héják” közé tartozó Biszku Béla is jóváhagyta a „galambok” álláspontját. A döntésről az „újhitűek” megnyugtató eligazítást kaptak, miszerint sikerült megtalálni a középutat a

„hálózathoz” már nem, a „hálózaton kívüli kapcsolathoz” pedig még nem tartozó – mondhatnánk, a formalizmus és informalizmus közt lebegő – állambiztonsági alkalmazott státusza között. Néhány nap múlva, 1976. november 17-én az „SZT tisztek” jövődöbéli szerepéről azt terjesztette fel a megbízott III/7-es osztály vezetője, hogy „ma az »SZT-tiszt« munkahelye, szerepe, feladatai kidolgozottak. A felderítő, elhárító munka irányát új módon szabtuk meg és ennek módszerei is változtak.

Tudjuk, hogy hová kell »SZT-tiszt«-állomány, milyen irányba kell végezni a felderítést, az információszerezést és elhárítást. [...] Az »SZT-tiszteket« ma már

a nyílt állománnyal egyenrangúnak tekintjük. Állományviszonyi és munkajogi problémái is rendezettek. [...] Jelenleg a nyílt állomány többsége az »SZT« állomány irányítását, képzését, nevelését, oktatását a vezetők és a nyílt állomány ezzel megbízott része [...] nem »kirándulásnak« tekinti és nem a hálózati munka kiegészítő részének fogják fel, hanem felelősségteljes állambiztonsági munkának, első vonalbeli feladatnak.»⁸ Az állambiztonsági szolgálatnál betöltött SZT tisztí főállás és az államigazgatási fedőállás között fele-fele arányban megosztott státusszal, a „KGB-lánynomnak mondom, NATO-menyem is értsen belőle” szereppel, a „levelező-dossziéban” tárolt jelentésekkel sikerült kiformalni a Kádár-rendszer ideáltípusát. Az SZT tiszt felett – az informátorok tyúklétráján felfelé emelkedve – már csak informális munkatársak helyezkednek el.

Az alkalmi kapcsolatnak – a vonatkozó szabály szerint – „fedőneve nincs. Írásos információit, vagy az operatív tiszt által szóbeli információk alapján készített jelentését a kapcsolat kezdetétől kell jelölni.” A hivatalos kapcsolatról „szintén nem kell operatív dossziét nyitni, információit az operatív tiszt foglalja írásba [...], felettes szervei kötelezik arra, hogy az állambiztonsági szerveket tájékoztassa azokról az észlelt jelenségekről, megismert tényekről stb., amelyek mögött ellenséges tevékenység húzódhat meg, vagy amelyek akadályozzák az alkotó, termelő munkát.” Mielőtt bárki elhamarkodottan arra következtetne, hogy a hivatalos kapcsolat a saját feje után jár s ő dönt arról, hogy mi „akadályozza az alkotó vagy termelő munkát”, a parancsot idézve szögezzük le: ő is állambiztonsági utasításra jár el, csak a párt- és államigazgatás magasabb régióiban, mint a fizetett és/vagy megzsarolt ügynök (tmb., tmt. stb.). Ha „valamilyen ellenséges tevékenységgel gyanúsítható személy munkahelyén titkos kutatás végrehajtására van szükség, arra mesterséges lehetőséget teremtünk TÜK ellenőrzés, vagy tűzrendészeti ellenőrzés ürügyén. Erről tájékoztatjuk Hivatalos kapcsolatunkat és segítségét kérjük a Belügyminisztérium illetékes szerve részére a feladatvégrehajtás feltételeinek megteremtéséhez.” A hivatalos kapcsolat jószerivel egyenrangú az Állambiztonsági Szolgálat operatív tisztjével, csak épp a neve nem szerepel a nyilvántartásban. S ha a BM döntési jogával nincs is felhatalmazva, döntéselőkészítési joga kétségkívül van, hisz a hivatalos kapcsolat közli az állambiztonsági szolgálattal a „nyugatra utazó személyek, delegációk névsorát [...] beszámoltatásra vagy kikérdezésre való alkalmasságukat; figyelemmel kíséri a területén hosszabb ideig tartózkodó nyugati szakembereket, azoktól operatív információkat szerezhet és adhat át az operatív tisztnek”. A hivatalos kapcsolat operatív javaslata nem kerül írá-

sos nyilvántartásba, mint ahogy a neve (fedőneve) sem. Közvetítő szerepét az állambiztonsági szolgálat, valamint a párt- és állambiztonsági apparátus engedélyezi, a III-as főcsoportfőnökség ügyrendje és a „párt hatásköri nomenklatúrájában megjelölt vezető engedélyének összehangolása szerint”.

Ha a 2. paragrafus kimaradt volna az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának felállításáról rendelkező törvényből, nyugodt lelkiismerettel bele lehetne törődni az átvilágításról szóló párhuzamos törvény elejtésébe. Hiszen a levéltár felállításáról szóló törvény eredeti célja a III-as főcsoportfőnökség (és jogelődjei) tevékenységének maradéktalan megismerhetősége lett volna. Még hozzá valóban hitelesen, szemben a kizárólag a III/III-asra alapított „rögönyözéssel” – hogy ismét Karinthy kifejezését alkalmazzuk. Még ha a „hálózaton kívüli kapcsolatok” filológiai felderítése nagyobb munkaráfordítással, de egyúttal megbízhatóbb eredménnyel jár is, mint a lusztráció.

Különösen nem elhanyagolható ez a szempont, mivel az igazságtételi törvények 1990 és 1994 között rendre elvéreztek az Alkotmánybíróságon. Ha egy mai politikaformáló személy korábbi együttműködését az állambiztonsági szolgálattal csak a szerepvállalás megnevezésével szankcionálják, akkor mit keres az állam az átvilágításban? És miért nincs inkább szükség a civil társadalom – állami beavatkozástól mentes – korlátlan megismerési törvényére? Amennyiben életbe lép az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltáráról szóló törvény (a 2. paragrafus nélkül), a társadalmi morál megtisztító ereje folytán az önkéntes vallomás értékesebb lesz. Értékesebb és hitelesebb, mint az, amit ma ügynökbírák csikarhatnak ki. És nem hitelesebb-e az egyéni katarzis és a kutatási szabadság biztosításával feltárt ismeret? Nem meggyőzőbb-e ki-ki saját lelkiismeret-vizsgálatán alapuló szembenézése önnön múltjával, mint amit törvényes kibúvóként a megbízhatatlan nyilvántartási rendszer tartogat? Nincs-e inkább a társadalom egészére vonatkozó morális tartalma az egyéni önleltételnek, amire a megismerési törvény adhat lehetőséget, mint annak a lusztrációs eljárásnak, amelyet az egerutak keresésével és megtalálásuk valószínű kiszámíthatóságával járó Kádár-kori informalizmus kínál fel? A kiskapuk keresgetésével járó igyekezet éppenséggel nem a demoralizálást szolgálja-e? Nem ahhoz kínál-e magatartási és viselkedési mintákat, hogy miképpen lehet a számonkérést megúszni, ha egyszer az eredeti állambiztonsági nyilvántartás is ezt kínálta fel a nem hivatásos munkatársaknak? A társadalom nem jut-e megbízhatóbb tudáshoz a Rákosi- és Kádár-rendszer politikai elitjének a titkosrendőrséggel való tényleges (bár a nyilvántartásokban nem

mindig regisztrált) együttműködéséről? A „zsarolási haladvány” – ahogy azt Haraszi Miklós az ÉS-ben nevezte⁹ – inkább csökkenne, mint növekedne a nyilvánosság erejétől. A zsarolási láncolat végre elszakadhat, ha a III-as főcsoportfőnökség iratait egyesítik és a kutatás korlátlan szabadságát biztosítják.

Ha morálisan tűrhetetlen is, történelmileg érthető, hogy a rendszerváltásnak – csakúgy, mint egy „rendszerváltó törvénynek” – van olyan alternatívája, amelyben a zsarolási láncolatnak helye és funkciója van. Hogy másra ne hivatkozzunk, itt áll előttünk III. Richárd példája. Az ő halála segítette trónra a Tudor-házat, amely az erős központosítás eszközével késleltette ugyan a polgári társadalom önszerveződését, de *kétszáz évre* visszaszorította a feudális urak nagybirtok-elvű, korlátlan hatalmát. Olyannyira elképzelhetetlen, hogy Medgyessy Péter kormányzása alatt sem történik más, mint a polgári demokrácia előtti állapot folytatása, a Kádár-rendszer prolongációja? Vagyis hogy a miniszterelnök és apparátusa úgy véli, a nyolcvanas években megindult, a polgári demokrácia felé tartó reformfolyamat – amelyet kéretlenül-kelletlenül megakasztott a „spontán rendszerváltás” – akadálytalanul folytatódhat. Vagyis hogy az 1988 és 1990 közti folyamatot ma csak egy betokosodott zárványnak tekintik, amely az őszi nagytakarítással szemétkosárba dobható. Így sikerül túllépniük a rendszerváltáson, és spontaneitás nélkül folytatódhat, amit az MSZMP reformkörei eredetileg elgondoltak kétszintű bankrendszerrel, piacgazdaságról,

magán- és köztulajdonról, kivált pedig a polgári nyilvánosságról.

Ha ez a hipotézis helytálló, a rendszerváltó törvények sora – köztük az Állambiztonsági Történeti Levéltár felállítása is – szolid becslés szerint *kétszáz év múltán* valósítható meg.

JEGYZETEK

- 1 Az *egykori állambiztonsági szervek és azok iratai Németországban és Magyarországon*, szerk. HEGEDŰS B. András, Budapest, 1956-os Intézet, 1998, 83.
- 2 BM Központi Irattár (KI) 1-1236/a-1957.
- 3 BIBŐ István: *A békeszerződés és a magyar demokrácia*, Válasz, 1946. október.
- 4 SZABÓ Zoltán: *A múlt, a béke s a jövő*, Új Magyarország, 1945. szeptember 25.
- 5 Népszava, 2003. január 11.
- 6 A határozatban Szelényi Iván szociológus, Fehér Ferenc, Heller Ágnes és Márkus György filozófus száműzetéséről van szó, Bence György és Kis János filozófusok foglalkoztatási és publikációs tilalmáról, valamint Hegedűs András szociológus, Bíró Yvette filmesztéta és Konrád György író exkommunikálásáról. MOL 288.f. 5/611.ö.e.
- 7 BM III. Főcsoportfőnökség kollégiumi értekezlete (BM KI. 45-13-49/68).
- 8 BM KI. 45-13/17/a./76.
- 9 HARASZI Miklós: *A zsarolási haladvány*, Élet és Irodalom, 2000. június 30.

A SZEMBENÉZÉS ELMARADT

AZ ÁLLAMBIZTONSÁGI MŰLT JOGÁLLAMI KEZELÉSÉNEK ÚJABB KUDARCA

Az Országgyűlés 2002. december 23-án szavazott két törvényjavaslatról. „Az elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára létrehozásáról” szóló, T/541. számú törvényjavaslatot a korábban jóváhagyott módosításokkal együtt az Országgyűlés elfogadta. „A közéleti szerepet betöltő személyek állambiztonsági múltjának nyilvánosságra hozataláról” szóló T/542. számú javaslatot az Országgyűlés 174 igen, 198 nem és 2 tartózkodás mellett elutasította. Azt, hogy a módosításokkal elfogadott és a 2003. évi III. törvénnyel kihirdetett törvény milyen mértékben lesz alkalmas az egykori áldozatok információs önrendelkezési jogának gyakorlására, illetve milyen mértékben teszi lehetővé, hogy a kutatók feltárják a múlt ezen részét, még nem lehet pontosan megítélni. Vanak, akik úgy vélik, a törvényalkotás menetében elfogadott kompromisszumok jobb helyzetet hoztak létre, mint a korábbi törvény által szabályozott állapot. Mások szerint az 1996. évi LXVII. törvénnyel módosított 1994. évi XXIII. törvényhez hasonló rossz kompromisszum született, ami a korábbi törvényhez képest is rosszabb helyzetet teremtett.¹

Az átvilágítási törvény elbukása annak ellenére következett be, hogy még a törvényjavaslatokkal kapcsolatban kritikus álláspontot képviselő Bence György is így vélekedett a témában 2002 őszén rendezett konferencián: „A kialakult politikai helyzetben minden közjogi és politikai tényező támogatja azt az igényt, hogy legalább a választott vagy kinevezett politikai vezetők és magas rangú állami tisztségviselők esetleges titkosszolgálati múltját teljes körűen kivizsgálják. Ezért az új átvilágítási javaslat valamilyen formában bizonyára törvényerőre emelkedik, s mindenképpen megteszi hatását. Jelentősen csökken majd egy hasonló politikai botránysorozat kirombanásának esélye.”² Mint láthatjuk, ez a várakozás nem vált valóra, a 2003. évi III. törvény mellett hatályban maradt a többször módosított 1994. évi XXIII. törvény. Az a törvény, amelynek nyilvánvaló kudarcát jelentette a 2002. június 18-án elindult botránysorozat, melynek első állomása Medgyessy Péter titkosszolgálati érintettségének nyilvánosságra kerülése volt, majd Pokorni Zoltán kényszerű lemondása következett, aztán

máig tisztázatlan számú egykori – részben jobboldali – miniszter és államtitkár érintettségére derült fény.

A botránnyal kirombanását követő napon Medgyessy Péter az Országgyűlés június 19-i ülésnapján bejelentette: „Törvénymódosítást kezdeményezek, és kérem sürgős, rendkívüli eljárás alkalmazását, ami arról szól, hogy a III/III-as belügyminisztériumi ügyosztály teljes névsorát hozzuk nyilvánosságra, függetlenül attól, hogy a politika részesei-e az illetők ma vagy sem. Javasolom továbbá, ez a törvénymódosítás tartalmazza azt is, hogy a hírszerzés, kémelhárítás, katonai elhárítás terén azokat az anyagokat, amelyek a személyekkel foglalkoznak, tegyük kutathatóvá; a Történeti Hivatal szaklevéltárként működjön a jövőben. Javasolom, hogy ezt a teljes névsort a közéleti szereplők esetében legyen kötelező nyilvánosságra hozni.”³

A miniszterelnök bejelentése *öt ígéretet* tartalmazott. Az *első ígéret* a törvénymódosítás „sürgős, rendkívüli” eljárás keretében történő tárgyalására vonatkozott. Ez az ígéret nem valósult meg. Medgyessy Péter képviselőként június 24-én benyújtott ugyan egy törvényjavaslatot,⁴ illetve Kuncze Gáborral, Lendvai Ildikóval és Mécs Imrével közösen egy másikat is,⁵ de később mindkét javaslatot visszavonták. Ezt követően a kormány a képviselői indítványokkal azonos címen benyújtott két törvényjavaslatot,⁶ majd július 5-én ezeknek a javaslatoknak a módosított változatát.⁷ Sem a képviselők, sem a kormány nem kérték javaslatuk „sürgős, rendkívüli” eljárás keretében történő tárgyalását. A kormány az alkotmány alapján⁸ kérhetne volna az Országgyűlés rendkívüli ülészakának összehívását is, de ezt sem tette, így a törvényjavaslatok tárgyalása csak szeptemberben, az őszi ülészak során kezdődött meg.⁹

A *második ígéret* a III/III-as ügyosztály teljes névsorának nyilvánosságra hozatalára vonatkozott. Ez az ígéret sem valósult meg, mivel már a június 24-én benyújtott javaslatok sem tesznek erről említést. A *harmadik ígéret* „a hírszerzés, kémelhárítás, katonai elhárítás terén a személyekkel foglalkozó anyagok” kutathatóvá tételét tartalmazza. Ez az ígéret nagyon erős megszorításokkal a 2003. évi III. törvénnyel részben megvalósult. A *negyedik ígéret* a Történeti Hivatal szaklevéltárként való működésével kapcsolatosan nehe-

zen értelmezhető, hiszen az ígéret elhangzásakor a Történeti Hivatal nemzetbiztonsági szaklevéltárként működött, a Medgyessy Péter által képviselőként, illetve ezt követően a kormány által benyújtott javaslatok változtatták meg ezt a helyzetet. Az *ötödik ígéret* a közszereplők esetében a névsor kötelező nyilvánosságra hozatalára vonatkozott. A T/542. számú javaslat leszavazása következtében ez az ígéret sem valósult meg.

A kormánynak ugyanakkor nem kell attól tartania, hogy az ellenzék számon kéri ez ügyben az ígéret elmaradását, hiszen a benyújtott javaslatok vitájában a Fidesz komolyan vehető alternatívát nem terjesztett elő,¹⁰ így az ellenzéki felszólalások döntő mértékben a benyújtott javaslatoknak a jelenlegi nemzetbiztonsági szolgálatokra veszélyes elemeit hangsúlyozták. Nyitrai András, a Fidesz képviselője szerint „legnagyobb baja az 541. számú törvényjavaslatnak, hogy gyakorlatilag a jelenlegi szolgálatok működését súlyosan veszélyezteti.”¹¹ A helyzet rendezésének elmulasztása annál is szomorúbb, mivel a botrányok kirobbanásakor mindenki tisztában lehetett azzal, hogy azok a hatályos törvények kudarcát jelentik. Amennyiben a sokszor módosított 1994. évi XXIII. törvény beváltotta volna a hozzá fűzött reményeket, a Medgyessy-ügyből nem lett volna botrány, hiszen Medgyessy III/II-es múltjára nem vonatkozott a törvény.

A botrány kitörésekor hatályban lévő törvénynek négy sajátossága volt. Egyrészt a törvény a III/III-as csoportfőnökség, valamint jogelődei vonatkozásában vizsgálta, hogy az érintett személy adott-e a hálózati feladatok vállalására vonatkozólag saját kezűleg aláírt nyilatkozatot, valamint adtak-e jelentést vagy kaptak-e tevékenységükért illetményt, prémiumot, illetőleg kedvezményt (1. § a–b. pontok). 1994-ben, a törvény megalkotása idején a szocialisták egyre nagyobb támogatást szereztek. Nyilvánvalóan politikai indíték áll annak háttérében, hogy a törvény szerint meg kellett vizsgálni, az érintett személy teljesített-e szolgálatot 1956–57-ben karhatalmi alakulatban, illetve betöltött-e olyan politikai vagy állami tisztséget, amelyben az állambiztonsági szervektől döntéseihez tájékoztatást kapott (1. § c–d. pontok). Az átvilágítást a törvény kiterjesztette annak vizsgálatára is, hogy az érintettek tagjai voltak-e a Nyilaskeresztes Pártnak (1. § e. pont).

A második sajátosság, hogy a törvény szerint az állambiztonsági szervekkel való kapcsolat bizonyítottsága csupán akkor állapítható meg, ha legalább két bizonyíték rendelkezésre áll a lehetséges ötféle közül (saját kezűleg aláírt nyilatkozat, jelentésadás, tevékenységért illetmény, prémium vagy kedvezmény). Tekintettel az iratmegsemmisítésre, ez nagyon ritkán fordul elő. A harmadik sajátosság, hogy az átvilágítást

bírákból álló testületek végzik. Az átvilágítóbírák feladata annak eldöntése, hogy a rendelkezésre álló bizonyítékok elégségesek-e az érintettség megállapításához. Ebből az következik, hogy a bírói testület az érintettek közül pontosan meg nem határozható számban olyan személyeket is tisztázott a gyanú alól, akiknek az állambiztonsági szervezetekkel való együttműködésére voltak ugyan adatok, de nem kellő számban. A negyedik – és egyben legtöbb vitát kiváltó – sajátosság az átvilágítandók körének meghatározása volt. Tekintettel arra, hogy a T/542. számú javaslat parlamenti leszavazása éppen az átvilágítandók körének meghatározása fölötti vitának köszönhetően következett be, érdemes áttekinteni, hogy a korábbi törvényjavaslatok, illetve törvények ezt a kört hogyan határozták meg.

Az állambiztonsági szervek egykori állományának és ügynökeinek helyzetét rendezni kívánó első jogszabálytervezet 1990. szeptember 3-án született. Demszky Gáborral együtt benyújtott 482-es számú törvényjavaslatunk három célt tűzött maga elé. Elő akarta mozdítani „a rendszerváltást követően kialakuló demokratikus közéletünk tisztaságát”. Korlátot akart szabni „az elmúlt rendszerben legegységelműben politikai elnyomó feladatokat ellátó szervezet megbízásából tevékenykedő személyek politikai és közéleti szereplésének”. Ezen túlmenően gátat akart vetni „az esetleges visszaéléseknek”. A törvényjavaslat a Belügyminisztérium egykori III/III-as ügyosztályának kötelékébe tartozó szigorúan titkos tisztekre és hálózati személyekre vonatkozott. A javaslat értelmében ezen személyekről nyilvántartást kellett volna készíteni, amelyből egy példányt a köztársasági elnöknel, egy példányt a miniszterelnöknel, egy példányt pedig az Országgyűlés nemzetbiztonsági bizottságánál kellett volna elhelyezni [1. § (2) bekezdés]. A törvény hatálybalépését követő hatvan nap elteltével a köztársasági elnök nyilvánosságra hozta volna mindazon személyek nevét, akik abban az időpontban olyan állást töltenek be, hivatalt viselnek vagy megbízást látnak el, amelynek elfoglalásával összefüggésben eskütelre voltak kötelezve [2. § (1) bekezdés]. A nyilvánosságra hozatalt megelőzően a törvényjavaslat értelmében értesíteni kellett volna az érintettet arról, hogy a neve szerepel a törvény szerint létrehozandó nyilvántartásban. Az érintettnek ekkor joga lett volna vitatni az adatok hitelességét, lehetősége lett volna megválni attól a pozíciótól, amelynek betöltéséhez a törvény eskütelét követelt meg. Az érintett neve csak akkor került volna nyilvánosságra, ha az adatok hitelességéről meggyőződtek és az adott személy továbbra is betölti pozícióját.

Az Antall-kormány nyolc hónappal a 482-es javaslat megszületése után, 1991. május 13-án nyújtotta be

a kérdés rendezését célzó első törvényjavaslatát, 2294-es számon. A javaslat preambuluma „a demokratikus államélet tisztaságának előmozdítását” jelölte meg a jogalkotó céljaként. A törvényjavaslat azt vizsgálta volna, hogy a 2. §-ban meghatározott személyek „szerepelnek-e a Belügyminisztériumban őrzött, a volt BM III/III. csoportfőnökség hivatásos, valamint »szigorúan titkos« állományú tisztjeiről, továbbá hálózati személyeiről készített” nyilvántartásban, illetve „hivatásos tisztként teljesítettek-e szolgálatot az államvédelmi szerveknél, illetőleg az 1956. és 1957. évek folyamán karhatalmi alakulatban” (1. §).

A törvényjavaslat 2. §-a a)-tól l) pontig sorolja fel azon tisztségek betöltőit, akiknél le kell folytatni az 1. §-ban meghatározott ellenőrzést. Így ellenőrizni kellett volna az országgyűlési képviselőket, az Országgyűlés által megválasztott és eskütételre kötelezetteket: a kormány tagjait, a politikai, a címzetes, a közigazgatási és a helyettes államtitkárokat, illetve a velük egy tekintet alá eső állami vezetőket; a nagyköveteket, a Magyar Nemzeti Bank elnökét, alelnökeit, továbbá az ötven százalékot meghaladó állami tulajdonú bankok vezetőit (2. § a–d. pont). Kiterjedt volna az ellenőrzés a megyei (fővárosi) bíróságok elnökeire, elnökhelyetteseire, tanácsvezető bíráira, a Legfelsőbb Bíróság bíráira, a megyei főügyészségek vezetőire, a Legfőbb Ügyészség főosztályvezetőire, illetőleg ennél magasabb beosztású tisztségviselőire, a tábornokokra, a polgármesterekre, a főpolgármesterre, a megyei közgyűlések elnökeire, a felsőoktatási intézmények tanszékvezetőire és ennél magasabb beosztású tisztségviselőire (2. § e–i pont). A média képviselői közül ellenőrizni kellett volna a Magyar Rádió, a Magyar Televízió, a Magyar Távirati Iroda vezető állású dolgozóit és szerkesztőit (ne felejtjük el, hogy kereskedelmi csatornák ekkor még nem léteztek), a megjelenésenként átlagosan ötvenezer példányszámot meghaladó lapok vezető munkatársait (2. § j–k. pont). Végezetül a köztársasági elnök, az Országgyűlés elnöke, az Alkotmánybíróság elnöke és a miniszterelnök által meghatározott állami gazdálkodó szervek vezetőit (2. § l. pont).

A kormány végül 1993 őszén nyújtott be újabb törvényjavaslatot. Ennek tárgyalása 1994 tavaszáig tartott, és az Országgyűlés által elfogadott 1994. évi XXIII. törvény 1994. április 5-én lépett hatályba. Az 1990-ben megválasztott Országgyűlés működésének utolsó napján, 1994. április 7-én választott meg a törvény szerint megválasztandó legalább hat bíró közül hármat. Ily módon az Antall-kormány elérte, hogy az 1990-ben megválasztott Országgyűlés tagjaira már nem vonatkozott az átvilágítási törvény.

A törvény 2. §-a gyakorlatilag a korábbi javaslattal egyezően jelölte meg azokat a tisztségeket, amelyek

betöltőit átvilágítani rendelte. A korábbi javaslatban szereplő polgármesterek közül csak a városok és a fővárosi kerületek polgármestereit tartotta meg, ugyanakkor a hivatásos bírákra és az ügyészekre teljes körűen kiterjesztette az átvilágítást. A törvény lényeges rendelkezéseit fél évvel megalkotása után az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek nyilvánította. A 60/1994. (XII. 24.) AB határozat alapvetően két kérdéskörben fogalmazott meg kritikákat a törvénnyel kapcsolatban. Egyfelől megállapította, hogy a törvény az átvilágítandók körének meghatározásakor „nem alkalmazza következetesen ugyanazt az ismérvet, s ez az azonos ismérveknek megfelelő személyi köröket tekintve az ellenőrzés alá eső, illetve attól mentes csoportok között alkotmányellenes megkülönböztetésre vezet”. Másfelől az Alkotmánybíróság álláspontja szerint az „Országgyűlés alkotmányellenességet idézett elő azzal a mulasztásával, hogy nem biztosította az információs önrendelkezési jog gyakorlását, különösen az érintett jogát a személyes adataiba való betekintéshez.” Az Alkotmánybíróság felszólította az Országgyűlést, hogy 1995. szeptember 30-ig küszöbölje ki a törvény alkotmányellenességét.

Mivel a Horn-kormány az Alkotmánybíróság által megállapított határidőig nem terjesztett az Országgyűlés elé törvényjavaslatot, Balsai István (MDF) képviselő T/1508. számon önálló indítványt nyújtott be. A javaslat egyáltalán nem kezelte az információs önrendelkezési jog kérdését, mindössze az átvilágítandók körének újrafogalmazására vállalkozott. Ebben a körben a javaslat néhány elemet kihagyott a törvényből, így a többségi állami tulajdonban lévő egyetemek és főiskolák rektorait, dékánjait, főigazgatóit, tanszékvezetőit és ennél magasabb beosztású tisztségviselőit. Kiemelni tervezte a javaslat az állami vagy többségi állami tulajdonban lévő gazdálkodó szervek vezetőit, a többségi állami tulajdonban lévő bankok, szakosított pénzintézetek és biztosítóintézetek vezetőit. Szintén kiemelte a törvényjavaslat az átvilágítandók köréből a napi- és hetilapok szerkesztőit és ennél magasabb beosztású dolgozóit. Ezzel szemben javasolta a köztételek országos és területi szervezetei elnökeinek, alelnökeinek, főtítkárainak és titkárainak, illetőleg a velük azonos jogállású vezető tisztségviselőinek átvilágítását (2. § 18).

Több mint fél évvel az Alkotmánybíróság által megszabott határidőt követően lépett hatályba a lényeges pontokon megváltoztatott új törvényi rendezés, az 1996. évi LXVII. törvény. A törvényi szabályozás lényegi eleme az átvilágítandók körének lényeges szűkítése volt. A módosított törvény értelmében az országgyűlési képviselők, a köztársasági elnök, a kormány tagjai, az Állami Számvevőszék elnöke és alelnökei, az országgyűlési biztosok, az Alkotmánybíró-

ság tagjai, a Legfelsőbb Bíróság elnöke és elnökhelyettese, a legfőbb ügyész és helyettesei, a Magyar Nemzeti Bank elnöke, alelnökei, a Jegybank Tanács tagjai, a Gazdasági Versenyhivatal elnökei és alelnökei, a Magyar Rádió és a Magyar Televízió elnöke, alelnökei, valamint a Magyar Távirati Iroda vezérigazgatója tartozik a törvény hatálya alá. A törvényalkotó szándéka szerint a törvény 2000. június 30-án hatályát veszítette volna [27. § (3) bekezdés].

Az 1998-as választásokat követően viszonylag rövid időn belül kiderült, hogy hiábavalónak bizonyult a törvényalkotó azon várákozása, hogy az 1996-ban bekövetkezett törvénymódosítást követően az ügyben már nem történik újabb fordulat. 1998 novemberében Csúcs László, a Független Kisgazdapárt országgyűlési képviselője törvényjavaslatot nyújtott be. A T/378. számú törvényjavaslat a következőkre terjesztette volna ki az átvilágítandók körét: a „közzolgálati műsorszolgáltató, közműsor-szolgáltató és országos vagy regionális kereskedelmi rádió- és televízióadások főszerkesztői, főszerkesztő-helyettesei, szerkesztői és rovatvezetői, ha azok a közvélemény alakítására közvetve vagy közvetlenül politikai befolyást gyakorolnak” (1. § 16). A javaslat szerint átvilágítandók volnának az „országos és megyei terjesztésű közéleti lapok főszerkesztői, főszerkesztő-helyettesei, szerkesztői, olvasószerkesztői, rovatvezetői, valamint főmunkatársai, ha azok a közvélemény alakítására közvetve vagy közvetlenül politikai befolyást gyakorolnak” (1. § 17).

A javaslatban visszaköszön a 60/1994. (XII. 24.) AB határozat azon érvelése, amely szerint a „közvélemény formálásában” részt vevők átvilágítása alkotmányos és indokolt lépés lehet. A probléma az, hogy sem az Alkotmánybíróság határozatából, sem valamely hatályos jogszabályból nem lehet pontosan meghatározni, kik azok a személyek, akik a közvélemény befolyásolásában részt vesznek. Különösen nehéz azt meghatározni, kik azok, akik ezt „közvetve” teszik.

Csúcs László 1998-as ötletéből 2000-ben lett törvény. Az Országgyűlés elfogadta a T/2298-as számú törvényjavaslatot, amelyet Csúcs László (FKGP) és Mátrai Márta (Fidesz-MPP) képviselők nyújtottak be. A 2000. július 30-án hatályba lépett 2000. évi XCIII. törvény az 1996-os változtatáshoz képest – de még az 1994-es eredeti törvényhez képest is – lényegesen kiterjesztette az átvilágítandók körét. Az új rendelkezések szerint át kell vizsgálni „a rádiózásról és televíziózásról szóló 1996. évi I. törvény 2. §-ának 31. pontja szerinti műsorszolgáltatók azon főszerkesztőit, főszerkesztő-helyetteseit, szerkesztőit és rovatvezetőit, akik a politikai közvélemény alakítására közvetve vagy közvetlenül befolyást gyakorolnak”

[2. § (3) bekezdés 16]. „Az országos, regionális, megyei és helyi terjesztésű közéleti lapok azon főszerkesztői, főszerkesztő-helyettesei, szerkesztői, olvasószerkesztői, rovatvezetői, valamint főmunkatársai, akik a politikai közvélemény alakítására közvetve vagy közvetlenül befolyást gyakorolnak” (17. pont), szintén átvilágítandók. Bekérültek az átvilágítandók közé „az arra illetékes hatóság által nyilvántartott, magyar honosságú, legalább országosan elérhető internetes hírszolgáltatók azon főszerkesztői, továbbá hírközlési joggal felruházott helyettesei, illetőleg megbízottai, akik a politikai közvélemény alakítására közvetve vagy közvetlenül befolyást gyakorolnak” (18. pont). A média ezen képviselőinek átvilágításánál változatlanul fennáll az a probléma, ami a Csúcs-féle korábbi javaslatnál is, hogy egyetlen jogszabályból sem lehet levezetni „a közvélemény közvetlen vagy közvetett befolyásolásának” fogalmát.

A média képviselőin túl a törvény kiterjesztette az átvilágítást „az állami költségvetési támogatásra jogosult pártok megyei és országos elnökségének tagjaira vagy annak megfelelő vezető testületi képviselőkre” (19. pont), valamint a hivatásos bírakra és ügyészekre (20–21. pont). Az ügyvédek, közjegyzők, egyházi személyek és a sajtó kötelezően át nem vizsgálható képviselői vonatkozásában megteremtette az önkéntes átvilágítás lehetőségét [18. § (4) bekezdés].

A kiobbant botrány után benyújtott T/452. számú javaslat a közéleti szerepet betöltő személyek állambiztonsági múltjának nyilvánosságra hozataláról rendelkezik, és azt a célt tűzi maga elé, hogy előmozdítsa a közélet tisztaságát, megelőzze a személyes és közérdekű adatokkal való politikai célú visszaéléseket és nyilvánosságra hozza a közéleti szerepet betöltő személyeknek az előző politikai rendszer állambiztonsági tevékenységében való részvételét. Ezen célok elérése érdekében az államnak sokkal összetettebb feladatokat kell ellátnia és többféle követelménynek kell megfelelnie. A jogalkotónak az egyenlő elbánás elvét biztosító, alkotmányos módon kell meghatározni a „közéleti szerepet betöltő személyek” körét. Garanciákat kell teremtenie arra, hogy az így képzett körbe tartozó valamennyi személyre kiterjedjen az eljárás, vagyis nem elegendő a törvényalkotás szintjén garantálni a diszkrimináció kizárását, azt a törvény által előírt eljárásban is biztosítani kell. Megfelelő garanciarendszert kell teremteni annak elkerülésére, hogy olyan személyek adatai is rákerüljenek a nyilvánosságra hozandó listára, akikkel szemben a törvényi feltételek nem állnak fenn. Biztosítani kell az érintettek számára a jogorvoslathoz való jogot. Mindezek olyan követelmények, amelyeknek az elsőként említett törvénynek nem, vagy nem azonos módon kell megfelelnie. Ennek a törvénynek a megalkotása nem feltéte-

lezi és nem teszi elkerülhetetlenné a másik – a levéltár felállításáról rendelkező – megalkotását. Az eltérő jogalkotási cél és az eltérő követelmények eltérő értékelési szempontokat is igényelnek.

A javaslat 2. § (2) bekezdése huszonöt pontban sorolja fel a tényfeltárás alá tartozó személyek körét. Ide tartozik a köztársasági elnök, az országgyűlési képviselők, a kormány tagjai, az Alkotmánybíróság tagjai, a Legfelsőbb Bíróság elnöke és elnökhelyettese (1–5. pont). Az Állami Számvevőszék elnöke, alelnökei, az ombudsmanok, a Magyar Nemzeti Bank elnöke, alelnökei, a Monetáris Tanács tagjai, az államtitkárok, a Gazdasági Versenyhivatal elnöke, elnökhelyettesei (6–10. pont). A legfőbb ügyész és helyettesei, Budapest főpolgármestere és helyettesei, a megyei közgyűlések elnökei, alelnökei, a polgármesterek, továbbá a megyei jogú városok alpolgármesterei, az állami költségvetési támogatásra jogosult pártok megyei és országos elnökségének tagjai vagy annak megfelelő vezető testületi tisztségviselők (11–15. pont). Az országos munkavállalói érdekképviseletek vezetői, a Magyarországon bejegyzett egyházak országos és területi vezetői, a Magyar Távirati Iroda Részvénytársaság elnöke és elnökhelyettese, a Magyar Rádió, a Magyar Televízió, a Duna Televízió Részvénytársaság elnökei, alelnökei, valamint valamennyi további – az 1996. évi I. törvény 2. §-ának 31. pontja szerinti – műsorszolgáltató elnöke és alelnöke, illetve annak megfelelő vezető tisztségviselői. A rádiózásról és televíziózásról szóló 1996. évi I. törvény 2. §-ának 31. pontja szerinti műsorszolgáltatók azon főszerkesztői, főszerkesztő-helyettesei, akik a politikai közvélemény alakítására közvetve vagy közvetlenül befolyást gyakorolnak (16–20. pont). Az országos, regionális, megyei és helyi terjesztésű közéleti lapok azon főszerkesztői, főszerkesztő-helyettesei, akik a politikai közvélemény alakítására közvetve vagy közvetlenül befolyást gyakorolnak, az arra illetékes hatóság által nyilvántartott, magyar honosságú, legalább országosan elérhető internetes hírszolgáltatók azon főszerkesztői, továbbá hírkiadási joggal felruházott helyettesei, akik a politikai közvélemény alakítására közvetve vagy közvetlenül befolyást gyakorolnak, az országos köztestületek elnökei, elnökhelyettesei, főtítkárai, az Országgyűlés és a kormány által alapított közalapítványok kuratóriumának elnökei és tagjai, valamint az 1–24. pontban fel nem sorolt, a köztársasági elnök előtt eskütételre kötelezett vagy az Országgyűlés által választott, illetve előtte eskütételre kötelezett személyek (21–25. pont).

A JAVASLAT NEM A MŰLT FELTÁRÁSÁT KÍVÁNJA ELŐMOZDÍTANI, HANEM A JELEN FELTÁRÁSÁT, NEVEZETESEN AZT, HOGY A KÖZÉLETET BEFOLYÁSOLÓ SZEMÉLYEK KÖZÜL KIKNEK A TEVÉKENYSÉGÉT BEFOLYÁSOLHATJA A DÖNTÉSHOZATAL VAGY A VÉLEMÉNYFORMÁLÁS SORÁN A PÁRTÁLLAMI TITKOSSZOLGÁLTOKKAL EGYKOR FENNÁLLÓ KAPCSOLATA.

A javaslat új elemként emeli be a polgármestereket, az országos munkavállalói érdekképviseletek vezetőit, a Magyarországon bejegyzett egyházak vezetőit, az országos köztestületek elnökeit, elnökhelyetteseit, főtítkárait, valamint az Országgyűlés és a kormány által alapított közalapítványok kuratóriumának elnökeit és tagjait. Mindezeket a csoportokat konkrétan nevesítette a 60/1994. (XII. 24.) AB határozat. Ugyanakkor a hatályos törvényhez képest nem kerültek az átvilágítandók közé a bírák és az ügyészek, továbbá megszüntetni javasolta a tervezet az önkéntes átvilágítás intézményét is.

A T/542. számú javaslat nem a múlt feltárását kívánja előmozdítani, hanem a jelen feltárását, nevezetesen azt, hogy a közéletet befolyásoló személyek közül kiknek a tevékenységét befolyásolhatja a döntéshozatal vagy a véleményformálás során a pártállami titkosszolgálatokkal egykor fennálló kapcsolata. E javaslat esetében az állam sokkal aktívabb szerepet vállal a tények feltárásában a felállítandó tényfeltáró bizottság révén. Itt egyfajta állami „hitelesítése” történik a nyilvánosságra kerülő adatoknak, így alkotmányos érdek, a diszkrimináció tilalmának követelménye szól amellett, hogy a hatályba lépő törvény olyan eljárási rendet biztosítson, amely az önkényes különbségtételt kizárja.

Mivel ez a javaslat kapcsolódik a jelenleg hatályban lévő törvényhez, a javaslattal szemben felállított követelményeknél nem tekinthetünk el a jelenleg hatályos törvényhez való viszony elemzésétől sem. A javaslat értékelése során, különösen pedig „a kötelezően átvilágítandó személyi kör kitágítása” kapcsán a jogalkotónak figyelembe kell vennie a már létező hatályos joganyagot. Az Alkotmánybíróság 1994-es döntését követően a kötelezően átvilágítandó személyi kört az 1996. évi LXCII. törvény határozta meg, majd ezt a kört kitágította a 2000. évi XCIII. törvény, amikor a „közbizalmi és közvélemény-formáló tisztségeket betöltő személyeket” is beemelte az átvilágításba. Ekkor történt meg az átvilágítás kiterjesztése a bírák és ügyészek körén túl a sajtó képviselőire. A törvényjavaslat nem hagyhatja figyelmen kívül ezt a tény, különösen annak fényében, hogy nincs alkotmányos indok, mely megokolhatná, miért nem világítják át a szakszervezeti vezetőket vagy az egyházak vezetőit akkor, ha a sajtó képviselőit átvilágítják. Így a jelen javaslat csak megszünteti a jelenlegi szabályozásban fennálló alkotmányellenes diszkriminációt. Az az értelmezés,

hogy az egyházi vezetők „nem felelnek meg a politikai közélet résztvevője kritériumának”,¹² azért problematikus, mert ezen az alapon a szakszervezeti vezetők vagy a köztisztviselők vezetői, akiket az Alkotmánybíróság megemlíti, szintén megkérdőjeleződhetnek. Az Alkotmánybíróság nem írta elő a jogalkotó számára, hogy a lehető leghamarábban vonja meg az átvilágítandók körét, csupán az egységes szempontok érvényesítését követelte meg.

Sokan vannak, akik az átvilágítható személyi kört a „politikai közélet szereplőiben” határoznák meg. Ilyen fogalom azonban sem az alkotmányban, sem a hatályos magyar jogszabályokban nem létezik. Így azt, hogy a jogalkotó kit tekint a „politikai közélet szereplőjének”, normatív szabályból nem lehet levezetni, kizárólag az Országgyűlés politikai döntése határozhatja meg ezt a kört. Éppígy az Alkotmánybíróság, amely – még ha alkotmányos érvelésbe burkolt módon is – szintén csak politikai alapon tudja a kör meghúzását felülbírálni.

Az a rendezés, amely teljes mértékben a jogalkotó politikai megfontolásának szolgálatná ki az átvilágítandó személyi kör meghatározását, sokkal súlyosabb problémákat vetne fel, mint a törvényjavaslat, hiszen a jogalkotó szubjektív megítélésére bízna annak eldöntését, mely egyházi személy vagy testület végez közvéleményt formáló politikai tevékenységet. Ezt a döntést azonban – mint láttuk – csak politikai alapon lehetne meghozni, normatív alapon nem. Ennél a megoldásnál szerencésebb az, amit a törvényjavaslat alkalmaz: arra a vélelemre épít, hogy az egyes egyházak belső szabályozásának különbözősége ellenére az egyházban folyó politikai véleménynyilvánítás nem független az egyház vezetésétől. Ebben az esetben az egyházakon belül átvilágítandók körét nem a jogalkotó politikai döntése, hanem az egyházak autonóm belső szabályzatai jelölik ki. Az egyházak átvilágítását indokolja közvéleményt formáló tevékenységük és az a tény, hogy az egyházak a hatályos szabályozás szerint közfeladatok sorát látják el. Tevékenységükhöz és hitéletük finanszírozásához az adófizetők pénzéből jelentős támogatásban részesülnek, és az egyházak többsége az ország morális megújításának feladatában aktív szerepet szán magának.

A törvényjavaslathoz benyújtott szocialista módosító indítványok a tényfeltárás hatálya alá tartozók személyi körét tizenöt pontban a közhatalmat gyakorlók körére szűkítették.¹³ Az ellenzék részéről egyfelől az ügyvédi kamarák elnökeinek és elnökhelyetteseinek, valamint az ügyvédi munkaközösségek vezetőinek átvilágítására érkezett javaslat.¹⁴ Másrészt a lapok szerkesztőinek, rovatvezetőinek, a hivatásos bíráknak és az ügyészeknek kötelező átvilágítására, valamint a korábban önkéntes átvilágításra jogosultak

esetén ezen lehetőség megőrzésére érkezett módosító indítvány.¹⁵

A törvényjavaslat további változtatásokra is javaslatot tett. Így az ügynökbírák által végzett „átvilágítást” a parlament által választott bizottság „tényfeltárásával” váltotta volna fel. A vita nyomán a kormánypártok között is egyetértés alakult ki, hogy célszerűbb, ha a „tényfeltárást” is bírák végzik, így a kormánypárti képviselők közös módosító indítványát a kormány is támogatta.¹⁶ A tényfeltárás annyiban különbözik az átvilágítástól, hogy nem igényli egyidejűleg több bizonyíték beszerzését, hanem csak annak megállapítására irányul, hogy az érintett teljesítette-e a törvényben meghatározott szerveknél hivatásos, nyílt vagy „szigorúan titkos” állományú tisztként szolgálatot, szerepelt-e ezen szervezetek hálózati nyilvántartásában, aláírt-e feladat vállalására vonatkozó nyilatkozatot, adott-e jelentést, kapott-e illetményt, prémiumot vagy egyéb előnyt (1. § a–e. pont).

A javaslat megváltoztatta volna azoknak a szervezeteknek, illetve pozícióknak a körét is, ahol az érintettséget vizsgálni kell. Egyrésztől kitágította volna a kört a Belügyminisztérium teljes III-as főcsoportfőnökségére és annak jogelőd szervezeteire, másrészt kivette volna ebből a körből annak vizsgálatát, hogy az érintettek tagjai voltak-e a Magyar Szocialista Munkáspárt (illetve jogelődje) Központi vagy Politikai Bizottságának, teljesítettek-e szolgálatot 1956–1957-ben karhatalmi alakulatban, illetve tagjai voltak-e a Nyilaskeresztes Pártnak, mivel mindezek az adatok jelenleg is hozzáférhető, nyilvános adatok. A törvényjavaslat ezzel szemben a múltnak jelenleg is államtitokként kezelt része vonatkozásában tartotta volna fontosnak a nyilvánosságra hozatalt.

A törvényjavaslat kudarca önmagában nem jelentett volna különösebb problémát, amennyiben lenne egy jó „levéltári” törvény, amely a pártállam állambiztonsági szerveinek irattárát a lehető legminimálisabb korlátozásokkal hozzáférhetővé teszi az érintettek és a kutatók számára. Egy ilyen törvény önmagában nem tárta volna fel a múltat, pusztán félretolta volna a múlt – úgy a személyes, mint a nemzeti múlt – megismerésének útjába helyezett akadályokat. Az információs önrendelkezési joggal való élés, a megismert tények nyilvános megvitatásának lehetősége, valamint a szabad kutatás és az eredmények publikálása lehetővé tette volna a közszereplők – politikusok, újságírók, egyházi személyek – múltjának megismerését és ezen keresztül a társadalmi megbékélést is. Azáltal azonban, hogy a levéltári törvényben testet öltött kompromisszumok a megismerés lehetőségét lényegesen szűkítették, és a közéleti szereplők múltjának nyilvános tisztázását szolgáló törvény nem született meg, az Országgyűlés tette azt jelzi – amit eddig is sejteni lehetett

tett –, hogy a magyar politikai elit több mint tizenkét évvel a rendszerváltás után sem kívánja megnyugtatóan rendezni a parancsuralmi rendszer állambiztonsági szolgáltatásainak hagyatékát. A politikai elitet ebben támogatja a médiaelit, a gazdasági, kulturális, tudományos, egyházi elit jelentős része is. A III-as főcsoportfőnökség állományáról és hálózatáról mindeddig nyilvánra került információk jól mutatják, hogy a bűnügyi rendőrség hálózataival szemben az állambiztonsági szervek saját „szigorúan titkos” tiszti, valamint hálózati, illetve egyéb együttműködő körüket a széles kapcsolatrendszerrel, magas műveltséggel és környezetükben nagy befolyással rendelkező személyek közül toborozták. Ebből a körből pedig értelemszerűen sokan kerültek meghatározó befolyással rendelkező pozícióba, illetve maradtak ott a rendszerváltás után is. Nem szabad elfelejteni, hogy az állambiztonsági szervek titkos hálózataikon keresztül nem csupán információkat gyűjtöttek, hanem maguk is aktívan részt vettek információk, (az esetek többségében) dezinformációk terjesztésében, ezek révén egyének vagy csoportok sorsának tönkretételében.

A botrány nyomán létrehozott parlamenti vizsgálóbizottság, az úgynevezett Mécs-bizottság¹⁷ vitatható törvényességű vizsgálatainak eredményei is arra utalnak, hogy a miniszteri, illetve államtitkári posztig eljutó politikusok mintegy öt-tíz százaléka lehetett érintett a parancsuralmi rendszer állambiztonsági szervezeteivel való együttműködésben. Vélhetően a többi megvizsgálandó körben ez az arány hasonló vagy némileg magasabb. Figyelemre méltó, hogy ennek ellenére sem a közhatalmat gyakorlók körében, még kevésbé a 2000 óta szintén átvilágítandó médiaelit, illetve a bírák és ügyészek körében mindeddig nem került nyilvánosságra az együttműködésre vonatkozó adat.¹⁸

A jelenlegi helyzet kétségtelenül kedvez azoknak, akik szeretnék elhithetni a társadalommal, hogy „mindenki része volt a gépezetnek”. A magyar állambiztonsági szerveknél sokszorosán aktívabb és szervezettebb Stasinak összesen kilencvenezer főállású munkatársa volt, és ezt a nagy (a nyolcvanmillió németre létrehozott Gestapóhoz képest háromszoros) létszámú hivatásos állományt százhetvenötezer beszervezett személy támogatta.¹⁹ Ha a tizenhétmilliós Német Demokratikus Köztársaság és a tízmilliós Magyar Népköztársaság helyzetét összevetjük, nagy valószínűséggel megállapítható, hogy az állambiztonsági szolgálatok hivatá-

sos, illetve hálózati tagjainak létszáma Magyarországon nem haladhatta meg a százezret.

A helyzet rendezését nem segítette az a jobboldali törekvés sem, amely az átvilágítási törvényeket valamifajta történelmi igazságszolgáltatásra kívánta felhasználni, mintegy a múlt rendszer „felelőseinek” felsorolását kívánta megjeleníteni a törvényben. Miközben valószínűleg igaza van Joachim Gaucknak abban, hogy „ha valaki titokban ügynökként, a Stasi beszervezett ügynökeként vagy állambiztonsági tisztként titokban, aljas módon dolgozott a lakosság ellen”, az az alkalmazkodás túlzó formájának tekinthető,²⁰ de nehéz volna azt állítani, hogy ezek a személyek voltak az előző rendszer fő felelősei.

A törvénynek ugyanakkor nem feladata, hogy a múlttól ítéletet mondjon. A múlt feltárása és az abból levonandó következtetések megfogalmazása nem a politikusok és a törvényhozók feladata, hanem a történészeké. A törvényalkotónak mindössze annyi a kötelessége, hogy a megismerés lehetőségét biztosítsa. Ez az, amit immár a negyedik szabadon választott országgyűlés is elmulaszt. A mulasztás következményeként előfordulhat, hogy a jövőben a 2002 nyarán megtapasztaltakhoz hasonló botrányokkal kell szembenéznie a társadalomnak, ennek azonban nem túl nagy a valószínűsége. Súlyosabb problémának tartom, hogy a XX. század végén, a rendszerváltást követően ugyanúgy elmaradt a múlttal való őszinte szembenézés, ahogyan a század közepén, a világháború és a holokauszt után is elmaradt az erkölcsi katarzis; a magyar társadalom, a korabeli elit vagy akár az egyházak felelőssége a háborús szerepvállalásban ugyanúgy nem tisztázott, mint a Kádár-rendszerrel szembeni magatartás esetében. A múltnak ez a feldolgozatlansága ma is érezhető társadalmi és politikai konfliktusok alapját jelenti.

Szerintem igaza van Kis Jánosnak, amikor azt állítja, hogy a rendszerváltást követően „hazug klisékbe, rosszul felállított ellentétpárokba préselik bele a közgondolkodást”. Ezeknek a kliséknek találó összefoglalását adja Kis, amikor megállapítja, hogy a jobboldal szerint „1947 és 1989 között a magyar társadalom kettészakadt egy maroknyi hazaárulóra és a nemzet csendes rezisztenciába vonult többségére, és mind a mai napig ez az alapvető politikai törésvonal”. A baloldal azt a kliséket állítja ezzel szembe, hogy „a hatvanas években elindult reformfolyamat fokozatosan lebontotta a szovjet mintájú rendszert; s végül elvezetett a rendszerváltáshoz; a kommunisták nem is voltak már kommunisták,

A TÖRVÉNYNEK UGYANAKKOR NEM FELADATA, HOGY A MÚLTRÓL ÍTÉLETET MONDJON. A MÚLT FELTÁRÁSA ÉS AZ ABBÓL LEVONANDÓ KÖVETKEZTETÉSEK MEGFOGALMAZÁSA NEM A POLITIKUSOK ÉS A TÖRVÉNYHOZÓK FELADATA, HANEM A TÖRTÉNÉSZEKÉ. A TÖRVÉNYALKOTÓNAK MINDÖSSZE ANNYI A KÖTELESSÉGE, HOGY A MEGISMERÉS LEHETŐSÉGÉT BIZTOSÍTSA.

az ország túlnyomó része pedig együttműködött velük”.²¹

Ezek a hazug állítások megakadályozzák annak tisztázását, ki volt az áldozat és ki volt a felelős a rendszer bűneiért. Erre nem a jogi értelemben vett felelősségre vonás, hanem a társadalmi békéhez elengedhetetlenül szükséges erkölcsi konszenzus miatt lenne szükség. Amíg ez a konszenzus nem jön létre, addig a politikai küzdelem újra és újra a két tábor közötti gyűlölködésbe fog torkollni.

JEGYZETEK

- 1 Ezt az álláspontot képviseli e számban található írásában Varga László, aki közreműködött a törvényjavaslat eredeti változatának megalkotásában.
- 2 *Ügynökök és akták. Nemzetközi tanácskozás az átvilágításról és az állambiztonsági iratok sorsáról*, szerk. HALMAI Gábor, Budapest, Soros Alapítvány, 2003, 41.
- 3 Országgyűlési Napló, 2002. június 19., 6. felszólalás.
- 4 T/412. számú javaslat „A közéleti szerepet betöltő személyek állambiztonsági múltjának nyilvánosságra hozataláról”.
- 5 T/395. számú javaslat „Az elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára létrehozásáról”.
- 6 A T/461. számú javaslat a T/395. számúval azonos címen és a T/471. számú javaslat a T/412. számúval azonos címen az Országgyűlés nyilvántartásából megállapíthatatlan időpontban lett benyújtva.
- 7 T/541. és T/542. számon.
- 8 Alkotmány 22. § (3) bekezdés.
- 9 Az általános vitára szeptember 11-én és 25-én, a részletes vitára december 4-én, a módosító indítványokról történő szavazásra december 10-én, a záróvitára és a zárószavazásra pedig december 23-án került sor.

- 10 Nyilvánvalóan nem lehet komoly javaslatnak tekinteni Demeter Ervin, Balsai István, Répássy Róbert, Kovács Zoltán és Pokorni Zoltán javaslatát, amelyet T/409. számon nyújtottak be, hiszen ez a javaslat tizenkét évvel a rendszerváltás után vezetett volna be hivatalvesztést az érintettek körében, amely alkotmányosan egyértelműen lehetetlen lett volna.
- 11 Országgyűlési Napló, 2002. szeptember 25., 104–106. felszólalás.
- 12 Ezt az álláspontot foglalta el a miniszterelnök felkérésére létrejött, Sólyom László vezette bizottság többsége is. *Ügynökök és akták*, id. kiad., 283.
- 13 Tóth András és Wiener György T/542/30. számú módosító indítványa, illetve az ahhoz kapcsolódó T/542/50. számú indítvány.
- 14 Kosztolányi Dénes (Fidesz) T/542/18/1. számú javaslata.
- 15 Demeter Ervin és Kovács Zoltán (Fidesz) T/542/12. számú, illetve T/542/13. számú indítványai.
- 16 Fodor Gábor, Tóth András és Wiener György T/542/27. számú javaslata.
- 17 A 41/2002. (VII. 12.) országgyűlési határozattal létrehozott, „a rendszerváltás utáni első, szabadon választott Magyar Országgyűlés megalakulását követően kormányzati politikai szerepet betöltő személyeknek az előző politikai rendszer állambiztonsági tevékenységében való részvételének tényeit és körülményeit vizsgáló bizottság”.
- 18 Igaz, hogy néhány volt országgyűlési képviselő kapcsán részint tények, részint találgatások napvilágra kerültek, de ezek száma is tíz alatt maradt.
- 19 Az adatok Joachim Gauck előadásából származnak, aki a Soros Alapítvány nemzetközi konferenciáján ismertette azokat. *Ügynökök és akták*, id. kiad., 19.
- 20 *Uo.*
- 21 Kis János: *Az erkölcsi minimum*, Élet és Irodalom, 2002. december 20.

KÉNYSZER(ES) INTÉZKEDÉSEK?

A HIV-SZŰRÉSRE, VALAMINT A HIV-POZITÍVOK
GONDOZÁSBA VÉTELÉRE ÉS GYÓGYKEZELÉSÉRE VONATKOZÓ
LEGFRISEBB FEJLEMÉNYEKRŐL

Az Alkotmánybíróság 27/2002. (VI. 28.) számú határozatával megsemmisítette a szerzett immunhiányos tünetcsoport terjedésének meggátlása érdekében szükséges intézkedésekről és a szűrővizsgálat elrendeléséről szóló 5/1988. (V. 31.) számú szociális és egészségügyi minisztériumi (SZEM) rendeletet. A bíróság megállapította, hogy a rendelet számos rendelkezése több alapvető jogot korlátoz, ez pedig minden esetben törvényi szintű szabályozást igényel, hiszen alapjogok korlátozására az alkotmány 8. § (2) bekezdése értelmében kizárólag törvényben kerülhet sor, rendeleti szinten nem.

Az indítványozó által felvetett tartalmi kifogásokat az Alkotmánybíróság nem vizsgálta, állandó gyakorlata értelmében ugyanis formai alkotmányellenesség megállapítása esetén a tartalmi alkotmányellenesség vizsgálatát nem tartja szükségesnek. Az Alkotmánybíróságról szóló törvényben foglaltaknak megfelelően a bíróság a rendelet megsemmisítésének határnapját úgy állapította meg, hogy a megsemmisített rendelkezéseket felváltó szabályok alkotmányos keretek között történő megalkotására kellő idő álljon rendelkezésre – a határozatban szereplő határnap 2002. december 31.

JOGALKOTÁSI KÉNYSZER

Az Alkotmánybíróság döntése nyomán a jogalkotó szervek hat hónapot kaptak arra, hogy a megsemmisített rendelkezések helyett az alkotmányos követelményekkel összhangban lévő, törvényi szintű szabályokat fogadjanak el. Mivel az alkotmánybírák csupán a formai alkotmányellenességet illetően foglaltak állást, nyitott maradt a kérdés, hogy a rendeletben megfogalmazottak tartalmilag sértik-e az alkotmányt vagy sem. A vonatkozó törvénytervezet kidolgozásával megbízott Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium (ESzCsM) azonban nem tartotta különösebben lényegesnek a különbséget, amely aközött húzódik, hogy az Alkotmánybíróság egy rendelkezés alkotmányosságát nem vizsgálja, és aközött, hogy az Alkotmánybíróság egy rendelkezést nem tart alkotmányellenesnek, és egész egyszerűen csak a rendeletben szereplő meg-

oldásokat igyekezett az egészségügyi törvény (Eütv.) járványügyi rendelkezései közé beilleszteni. A különbség azonban korántsem elhanyagolható.

Mielőtt közelebbről tanulmányoznánk az Eütv. módosítására született, 2002. évi LVIII. törvény rendelkezéseit, érdemes megismerkednünk a járványos betegségekre vonatkozó két alapvető felfogással.

HAGYOMÁNYOS JÁRVÁNYÜGYI MODELL

A hagyományos járványügyi megközelítés, melyet a XIX–XX. század fordulóján dolgoztak ki, a következő főbb módszerek és elvek mentén halad:

- azonosítani a fertőzött személyeket (szűrés vagy egyedi tesztelés útján),
- a feltárt eseteket nyilvántartásba vétel céljából bejelenteni a közegészségügyi hatóságoknak,
- felkutatni a fertőzött személyek kapcsolatait,
- elkülöníteni a fertőzött személyeket a társadalom többi részétől, majd
- az így elkülönített személyeket meggyógyítani.

Ezt a modellt olyan fertőző betegségek leküzdésére dolgozták ki, amelyek köznapi érintkezés útján terjednek, rövid lappangási idővel rendelkeznek és gyógymódjuk ismert.

A HIV/AIDS speciális jellege folytán, továbbá az általa felvetett új típusú társadalmi és egészségügyi problémák tükrében azonban több mint kérdéses ennek a hagyományos modellnek az alkalmassága és alkalmazhatósága. A HIV/AIDS ugyanis köznapi érintkezés útján nem terjed (csak szexuális érintkezés vagy vér, illetve meghatározott váladékok útján), a vírus átadása egyszerű, alapvető higiéniai, illetve viselkedési szabályok (például óvszerhasználat) betartásával elkerülhető, a HIV-pozitív emberek éveken, megfelelő terápia mellett évtizedeken is élhetnek tünetmentesen – és munkaképesen. Gyógy mód jelenleg nem létezik a kórra, viszont kapcsolódnak hozzá olyan társadalmi stigmák, amelyek miatt a HIV-pozitívok (jogi) védelme különös figyelmet kíván.

MODERN JÁRVÁNYÜGYI SZEMLELET

A másik, a HIV/AIDS vonatkozásában haladó járványügyi szemléletet az elmúlt évtizedben dolgozták ki, miután a legtöbb ország felismerte, hogy a vírus terjedését a hagyományos eszközök igénybevételével nem sikerült meggátolni. (Hogy miért is nem alkalmasak ezek az eszközök – azon túl, hogy alapvető jogokat indokolatlanul sértenek –, arról később lesz szó.) Ez a megközelítés figyelembe veszi, hogy egyes különösen veszélyeztetett csoportok tagjai – intravénás droghasználók, szexmunkások, homoszexuálisok – meglehetősen bizalmatlanok az állammal szemben, és a hatóságilag kikényszeríthető járványügyi intézkedések nem erősítik bennük az együttműködési hajlamot. A modern megközelítés kidolgozói tisztában voltak azzal, hogy az elsődleges járványügyi cél nem az, hogy név szerint lehessen azonosítani, ki fertőzött és ki nem. Az azonosításnak akkor lehetne értelme, ha az érintetteket meg lehetne gyógyítani, vagy abban az esetben, ha a köznapi érintkezés során elkapható olyan betegségről lenne szó, melynek terjedését csak és kizárólag a fertőzöttek elkülönítése révén nyílna mód megakadályozni, jelen helyzetben azonban a személyazonosító adatokat is tartalmazó nyilvántartás teljességgel öncélú. A fertőzöttek név szerinti ismerete nemhogy nem járul hozzá a vírus terjedésének megállításához, hanem ellenkező hatással jár: a potenciális fertőzöttek inkább kerülnek a szűrőhelyeket, mert egyrészt tartanak a HIV-pozitivitással járó hátrányos megkülönböztetéstől, másrészt pedig attól, hogy ha egyszer a hatóságok látókörébe kerülnek, akkor gyakorlatilag bármilyen kényszerintézkedést alkalmazhatnak majd velük szemben. Félelmiük, sajnos, nem alaptalan, hiszen járványügyi intézkedés ellen hatékony jogorvoslatra nincs mód.

AZ EGYÜTTMŰKÖDÉSEN ALAPULÓ MODELL

Mára már világszerte egyértelművé vált, hogy az elsődleges járványügyi érdek az, hogy mindenki tisztában lehessen HIV-státuszával, és tartózkodjon a fertőzési kockázatot jelentő magatartásoktól. Ennek pedig az a feltétele, hogy ezeket, valamint a megfelelő védekezési módokat illetően kellő ismeretekkel rendelkezzen. Az új járványügyi modell az együttműködés elvén alapul, és olyan megoldásokra épít, amelyek csupán a lehető legszűkebb körben érintik az egyének alapvető jogait.

Évek óta e modell hatékonyságát hangsúlyozza több nemzetközi szervezet is, nevezetesen az ENSZ,

a UNAIDS (az ENSZ HIV/AIDS-re szakosodott szerve), az Egészségügyi Világszervezet (WHO), és regionális szinten az Európa Tanács is. Az ENSZ emberi jogi főbiztosa és a UNAIDS közös szervezésében 1996-ban Genfben megtartott második nemzetközi konzultáció a HIV/AIDS-ről és az emberi jogokról¹ alkalmával a jelenlévő szakemberek tizenkét irányelvet fogadtak el a HIV/AIDS elleni küzdelemre vonatkozóan. Ezen irányelvek közül a harmadik így szól: „A tagállamoknak felül kell vizsgálniuk közegészségügyi törvényeiket, hogy megbizonyosodjanak arról, hogy azok a HIV/AIDS által felvetett közegészségügyi problémák kezelésére alkalmasak, a fertőző betegségekre vonatkozó járványügyi rendelkezéseik a HIV/AIDS kérdéskört illetően nem kerülnek helytelenül alkalmazásra, valamint hogy e törvények összhangban vannak a tagállamok által vállalt nemzetközi emberi jogi kötelezettségekkel.”² (Saját ford. – Cs. E.)

Az elvek megfogalmazásán túl a konzultáció résztvevői további iránymutatásokkal is szolgálnak: részletezik, hogy az egyes elvek maradéktalan és hatékony megvalósulása érdekében a társadalmi élet különböző területein milyen lépésekre, hozzáállásra van, illetve lehet szükség. A szakemberek konkrét, hazai szempontból releváns ajánlásait a magyar szabályozás kapcsán felmerülő problémák vizsgálata során mutatjuk be. A magyar HIV/AIDS szabályozást illetően a következő kérdések vizsgálandók: a HIV-szűrés önkéntességének és anonimitásának kérdése, a partnerkutatás és a kötelezően szűrhető személyi kör meghatározásának kérdése, a nyilvántartási kötelezettség, a kötelező gondozásba vétel és a kötelező gyógykezelés kérdése.

A HIV-SZŰRÉS ÖNKÉNTESSÉGE ÉS ANONIMITÁSA

Az önkéntesség és az anonimitás szorosan összefüggő kritériumok: az önkéntesség hiánya eleve kizárja, hogy a vizsgált személyek megőrizhessék anonimitásukat, a kötelező vizsgálatokat ugyanis értelemszerűen névvel végzik; a tapasztalatok pedig azt mutatják, hogy az anonimitás hiánya a szűrőhelyek elkerülésére ösztönöz. A HIV esetében a távolmaradást és a bizalmatlanságot az is erősíti, hogy az életvitelük folytán nagyobb fertőzési veszélynek kitett személyek már egyébként is marginalizált, diszkriminált csoportokhoz tartoznak, és attól tartanak, hogy személyes adataik sorsa átadásukat követően nyomon követhetlenné válik, az élet bármely területén lehetőség nyílik a velük szembeni visszaélésekre vagy – például az intravénás droghasználók esetében – büntetőeljárás indulhat ellenük.

A Genfben megfogalmazott nemzetközi irányelvek emlékeztetnek arra, hogy a HIV/AIDS kérdéskör által felvetett problémákra (is) az államok által vállalt nemzetközi emberi jogi kötelezettségekkel összhangban álló megoldásokat kell találni. A Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya 17. cikkelye deklarálja az egyének magánélethez való jogát, és az Európa Tanács emberi jogi egyezménye is annak tiszteletben tartására kötelezi a szerződő államokat (8. cikkely). A konzultáción a magánélethez való jog kapcsán megfogalmazottak értelmében az államoknak úgy kell meghatározniuk közegészségügyi szabályait, hogy „a HIV-státuszra vonatkozó adatokat sem az egészségügyi hálózaton belül, sem azon kívül ne lehessen engedély nélkül gyűjteni, felhasználni vagy továbbítani, és ezen adatok felhasználása csak tájékozott beleegyezésen alapulhasson”. Az információk önrendelkezéshez való joggal az államoknak tehát a HIV/AIDS esetében is számolniuk kell.

A megsemmisített rendelet 1988 és 1998 között hatályos változata mellett „hallgatólagosan megtűrt” módon működhetek független, anonim HIV-vizsgálatot végző szolgálatok, 1998. január elsejétől azonban a rendelet 12. §-a különbséget tett az első és a második (verifikáló) HIV-teszt között.³ Az első tesztet még el lehetett végezteni név nélkül, a második teszt előfeltétele viszont az volt, hogy az érintett felfedje személyazonosságát. Amennyiben ezt megtagadta, a vizsgálat nem volt folytatható, ami mind az érintett szempontjából, mind járványügyi szempontból abszurd. Nem világos, miért fontosabb szempont az, hogy a vizsgált személy azonosítsa magát, mint az, hogy megtudhassa, fertőzött-e vagy sem. Még akkor is érthetetlen ez a megoldás, ha megpróbálunk a hagyományos járványügyi modellből kiindulni. Hiszen ha az érintett úgy dönt, nem folytatja a vizsgálatot, a járványügyi hatóságoknak nem marad más választásuk, mint egyszerűen belenyugodni ebbe a döntésbe.

A 2002 végén elfogadott törvénymódosítással hazánkban is főszabállyá válik az önkéntes HIV-szűrés, hiszen „a (4) bekezdésben meghatározott eseteken kívül HIV-ellenanyag vizsgálat kizárólag a vizsgált személy vagy a nevében e törvény szerint nyilatkozattételre jogosult személy beleegyezése alapján végezhető” [Eütv. 59. § (5) bekezdés]. A módosításban szereplő, taxatív módon felsorolt eseteken⁴ kívül tehát tudta nélkül vagy akarata ellenére senkin sem végezhető HIV-vizsgálat. Ami pedig az anonimitást illeti, a törvény arra szorítkozik, hogy az önkéntes vizsgálatok esetében a vizsgált személy számára lehetővé teszi személyazonosító adatai átadásának megtagadását a vizsgálat bármely szakaszában.⁵ Sajnálatos módon tehát a főszabályként bevezetett önkéntességhez a módosítás nem társít ugyanolyan főszabály jelleggel

anonimitást, hanem csupán felhatalmazza a vizsgálaton részt vevő személyt adatai titokban tartására. A megfogalmazás igen szerencsétlen, hiszen – lévén, hogy az átadás megtagadása csak akkor merülhet fel, ha azt megelőzően az illetőtől már kérték a nevét és egyéb személyes adatait – arra utal, hogy a szűrőállomások gyakorlatában teljesen elfogadható, ha minden vizsgálatra jelentkezőt első lépésként személyes adatai átadására hívnak fel. Ezzel szemben nem kap hangsúlyt az anonim vizsgálati lehetőség létrehozó tájékoztatási kötelezettség – azaz ha az érintett tudja, hogy adatai átadását megtagadhatja, és képes kilépni a megszokott orvos–beteg viszonyból, amelyben, valljuk be, a beteg a legkritikább esetben vitatja az orvos által feltett kérdések létjogosultságát, akkor talán lesz esélye a gyakorlatban is arra, hogy anonim HIV-eredményhez jusson.

Az önkéntesség és az anonimitás kérdéséhez szorosabban kapcsolódik a partnerkutatás intézménye és a szűrésre kötelezhető személyi körök meghatározása, súlyuknál fogva azonban indokoltnak tartjuk ezeket külön fejezetben tárgyalni.

A KÖTELEZŐEN SZŪRHETŐ SZEMÉLYI KÖRÖK ÉS A PARTNERKUTATÁS INTÉZMÉNYE

A kötelező szűrővizsgálatok módszere szerves részét képezi a hagyományos járványügyi modellnek. E körök meghatározásánál a rendelet arra a logikára épít, amely szerint léteznek úgynevezett „veszélyeztetett csoportok”, amelyek tagjai között a HIV előfordulási esélyei nagyobbak, és a nagyobb gyakoriságra való tekintettel indokoltnak tartja automatikusan szűrni mindazokat, akik ezekhez a csoportokhoz tartoznak. A megsemmisített rendelet szerint szűrni kell „a nemi betegeket, illetve a nemi betegségre gyanús állapotban lévőket; az AIDS vírusával fertőzött személyek szexuális partnereit, a fertőzöttek környezetének azon tagjait, akiknél a fertőzés gyanúja felmerül; a büntetés-végrehajtási intézetekben szabadságvesztés-büntetést töltő személyeket; a javítóintézetben elhelyezett fiatalokat; és a kábítószer intravénásan alkalmazókat” (1. § a–f).

Ezek a rendelkezések súlyos aggályokat vetnek fel. Először is túl tág, bizonytalan, pontatlan megfogalmazásokat alkalmaznak: a „nemi betegségre gyanús állapotban lévő”, a „környezet”, illetve a „fertőzés gyanúja” kifejezések indokolatlanul tág egyéni értelmezésekre adnak lehetőséget, ezáltal sértik a jogbiztonság elvét. A HIV/AIDS egyik jellegzetesége, hogy tünetei – ha egyáltalán vannak – igen nehezen felismerhetők, azaz ilyen megfogalmazás mel-

lett gyakorlatilag bárki szűrésre kötelezhető. Nem világos, milyen érvek szólnak a szabadságvesztés büntetésüket töltő személyek, illetve a javítóintézetben elhelyezett fiatalok automatikusan kötelező szűrése mellett – a szabadságelvonás nem járhat az egészségügyi önrendelkezési jogok önkényes korlátozásával. Értelmetlen olyan körök kötelező szűrését előírni, amelyek tagjai nem vagy csak részben azonosíthatók. Az intravénás droghasználók esetében a kötelező HIV-szűrést kivitelezhetetlennek tartjuk. Sőt, a hatósági fellépés és nyilvántartás az érintetteket egyenesen arra ösztönözheti, hogy kerüljék a szűrőhelyeket, és alássa az ártalomcsökkentést célzó programok, mint például a tűcsere-programok hatékonyságát is. Arra sincs garancia, hogy minden HIV-pozitív személy meg fogja nevezni szexuális partnereit.

Azon túl, hogy a rendelet által meghatározott kötelező körök alkalmazása alapjogokat sért, az úgynevezett „ablakperiódus” által okozott bizonytalanságok következtében nem is alkalmas a probléma kezelésére. Létezik ugyanis egy olyan 4-6 hetes periódus, amely alatt – bár a vírus már a vizsgált személy szervezetében van – a HIV-pozitivitás teljes bizonyossággal még nem mutatható ki. Ilyenkor elképzelhető, hogy a HIV-tesztek hamis negatív eredményt adnak. A nemzetközi irányelvek értelmében a közegészség védelme csakis azokban az esetekben indokolja a kötelező szűrést, ahol ezt egy harmadik személy jogos érdeke megkívánja. Ezek az esetek a véradás, a szerv-, szövet-, illetve ivarsejt-adományozás, azzal a kikötéssel, hogy ilyenkor is elsősorban – ahol ez lehetséges – a levett vért, szervet stb. kell szűrni, és nem az adományozó személyt kötelezni.⁶

A HIV-fertőzöttek szexuális partnereinek értesítését illetően is jelentősen eltér egymástól a hagyományos és a modern járványügyi szemlélet. Míg a hagyományos szemléletet tükröző rendelet egyenesen partnerkutatási kötelezettséget ír elő a HIV-fertőzöttet gondozó orvos számára, a genfi konzultáció résztvevői szigorú keretek közé szorítják azokat az eseteket, amikor a HIV-fertőzött helyett és hozzájárulása nélkül az orvos feladata lehet a szexuális partnerek tájékoztatása. A kritériumok, amelyekre figyelemmel kell lenni, a következők: a HIV-fertőzött már minden szükséges tanácsot megkapott, ennek ellenére nem változtatott hozzáállásán; a HIV-fertőzött nem vállalta, hogy partnereit tájékoztassa, illetve nem járult hozzá, hogy őket egyéb módon értesítsék; a partnerek fertőződésének veszélye reális; a HIV-fertőzött megfelelő felszólítást kapott; és, amennyiben ez lehetséges, a HIV-fertőzött személyazonosságát nem fedik fel szexuális partnerei

előtt. A szűrésre kötelezés tehát nem lehet általános jellegű, a hatóságilag kikényszeríthető szűrés alapjául az adott eset konkrét veszélyessége kell hogy szolgáljon.

Az adatvédelmi biztosnak az Alkotmánybíróság kérésére írt véleményében foglaltak is ezt a nézetet támasztják alá. E véleményben ugyanis az áll, hogy „az információs önrendelkezési jog csak fertőzés közvetlen veszélye esetén korlátozható. Ellenkező esetben az AIDS-fertőzés megátlása érdekében a lakosság egészére kiterjedő totális ellenőrzés lenne bevezethető, amelyet tetszőleges rendszerességgel meg is lehetne, illetőleg kellene ismétetni” (663/B/1996/4). Ezzel szemben – bár a rendelet megoldásaihoz képest már némileg korszerűbb szemléletet tükröz – az Eütv. jelenlegi módosítása még mindig alapvetően személyi körökben gondolkodik, és nem a konkrét magatartás konkrét veszélyességére épít. A törvénymódosítás értelmében kötelezően szűrendő „az a személy, aki foglalkozása, önkéntes munkavégzése keretében, vagy jövedelemszerző tevékenysége során saját vére, vagy váladéka útján a vírust más személynek továbbadhatja, illetve más személyek vérével és váladékával fertőződhet; a véradásra donorként jelentkező, és a véradásban való részvételre alkalmas személy; saját anyatejet más számára adományozó nő; a szerv-, szövetátültetés céljából – élő személyből vagy halottból – eltávolított szervet, szövetet adományozó vagy a kivétel ellen életében tiltakozó nyilatkozatot nem tett személy; nemi erkölcs elleni bűncselekmény, kábítószerrel való visszaélés, illetve személy elleni erőszakkal, vagy személyi sérülés okozásával elkövetett bűncselekmény elkövetésével gyanúsított, illetőleg vádolt személy, aki az elkövetés során a fertőződést átadhatta, vagy fertőződhetett, továbbá az ilyen bűncselekmény sértettje, amennyiben a fertőződés kockázata fennáll; az előző pontban meghatározottakon kívül az a személy, akinek vizsgálatát a bíróság a fertőzés lehetőségének tisztázása érdekében elrendelte” [59. § (4) a–f)].

Már szóltunk arról, hogy jogos érdekek tekinthető, hogy a mástól vért, szervet stb. kapó személy ne fertőződhessen a vírussal. Ez azonban nem kizárólag az adományozó személy szűrésével érhető el. Ennek ismeretében különösen indokolatlannak tartjuk az anyatejet adományozók kötelező szűrését, az anyatej esetében ugyanis a fertőzés átadása kivédhető egyszerűen azzal, ha a levett tejet hőkezelik – a HIV ugyanis szétesik 56 °C-on.

Ellenben még elvileg sem tartjuk indokoltnak az első (foglalkozás szerinti) kör kötelező szűrését. Egyrészt azért, mert az egészségügyi létesítmények számára általános jelleggel előírt, alapvető higiéniai

szabályok betartásával a vírus átadása egyértelműen elkerülhető, másrészt pedig azért, mert az ablakperiódusra és a vele járó hamis negatív eredményekre tekintettel a szűrés hatékonysága több mint kétséges. A rendszeresen és kötelező jelleggel előírt HIV-vizsgálat révén tehát csupán a biztonság látszata érhető el, maga a biztonság nem – holott az érintettek alapjogai súlyosan sérülnek. Problémásnak tartjuk továbbá, hogy kellő megfogalmazás híján számtalan egyéni értelmezés születhet arra, hogy mely foglalkozásokra, önkéntes munkavégzésre vagy jövedelemszerző tevékenységekre terjed ki a szűrési kötelezettség, illetve aggályosnak tartjuk a fertőzés módja („vér, váladék”) szintén túl tág és pontatlan megfogalmazását.

Bizonyos bűncselekmények sértettjeinek védelmében kerülhetett megfogalmazásra az ötödik esetkör, feltehetőleg azzal az indokkal, hogy ha már elkerülni nem lehetett a fertőződés reális veszélyével járó magatartást, akkor ez a veszély legalább a lehető legkisebb legyen. Amennyiben ugyanis a vírussal való kapcsolatot követően az érintett haladéktalanul (1-2 órán belül, de mindenesetre minél előbb) antiretrovírusos kezelésben részesül, akkor jóval nagyobb az esélye annak, hogy nem válik HIV-fertőzötté. A „haladéktalanul” azonban olyan rövid határidőt jelent, aminél nem várható meg, hogy a sértett feljelentést tegyen és az eljárás olyan szakba jusson, amikor már gyanúsítottról vagy vádlottról beszélhetünk. Mi több: annyi halasztást sem tűr, ami alatt megszülethetne egy megerősített pozitív eredmény. Ha az érintett az elkövető szűrési eredményétől teszi függővé a terápia elkezdését, akkor több mint valószínű, hogy lekési annak lehetséges pozitív hatásait. Nem világos tehát, milyen elélni kívánt jogos érdek alapján kellene az e körbe tartozó személyek jogait korlátozni, illetve milyen legitim előny állítható szembe az elkövetők önrendelkezési jogával.

A kötelező esetkörök vizsgálata kapcsán ki kell még emelnünk, mennyire értelmetlen a módosítás azon rendelkezése, amelynek értelmében a kötelező körökhöz tartozó személyek anonim vizsgálata kizárta: a megjelölt köröknél részint szükségtelen a név szerinti szűrés (anyatej, vér), részint pedig fel sem mérülhet, hogy egy anonim teszteredménnyel bárkinek is hátrányt lehetne okozni, hiszen azt sem a munkáltató, sem a bíróság nem fogja elfogadni.

A kötelező szűrési köröket illetően nem sikerült megszabadítani az egészségügyi törvényt a hagyományos járványügyi beidegződésektől, de létezik egy terület, ahol talán még inkább tetten érhetők ezek az elavult reflexek, ez pedig a HIV-fertőzöttekre vonatkozó hatósági adatgyűjtés.

A kötelező bejelentési és nyilvántartási kötelezettség terén teljességgel hiányzik az új szabályozással való összhang megteremtése, az újonnan elfogadott módosítás ugyanis csak az Eütv.-t érinti, ezzel szemben szerepelnek még bejelentési szabályok az egészségügyi adatokról szóló törvényben,⁷ az annak alapján született rendeletben⁸ és a fertőző betegségekre vonatkozó rendeletben is.⁹ Jogszabály rendelkezik tehát egyrészt arról, hogy a betegellátó ugyan személyazonosító adatok nélkül jelenti a HIV-fertőzést az ÁNTSZ felé, azonban közegészségügyi vagy járványügyi érdekre hivatkozva az ÁNTSZ illetékes városi intézete kérheti az érintett személyazonosító adatait; másrészt pedig arról, hogy az ÁNTSZ – többek között – nyilvántartást vezet a HIV-fertőzöttekről.

Sehol nincs meghatározva, mi értendő „nyilvántartás” alatt, azonban az, hogy nem a fertőzésekről, hanem a fertőzöttekről kell nyilvántartást vezetni, már nem tűnik véletlennek, és a gyanút, hogy személyazonosító adatokat is tartalmazó nyilvántartásról van szó, megerősíti az a különbségtétel, amelyet a fertőző betegségekről szóló rendelet tartalmaz a Johan Béla Országos Epidemiológiai Központ (OEK) és az ÁNTSZ városi, illetve megyei intézeteit illetően. Az OEK ugyanis „nyilvántartja a bejelentett fertőző betegek egészségügyi adatait”, míg az ÁNTSZ városi intézete, az ÁNTSZ megyei intézete, továbbá az érintett háziorvosa a „bejelentett fertőző beteget nyilvántartja”. Szintén ezt a gyanút erősíti az is, hogy ha a bejelentett fertőző beteg megbetegedési helye nem azonos a lakó- vagy tartózkodási helyével, akkor a városi tisztiorvos tájékoztatja a beteg állandó lakóhelye szerint illetékes városi intézetet, amely értesíti a beteg háziorvosát. E tájékoztatási és értesítési kötelezettségeknek az érintett személyazonosító adatainak ismerete nélkül aligha lehetne eleget tenni.

Az országos, személyazonosító adatokat elvileg nem tartalmazó listán kívül tehát a HIV-fertőzött adatai szerepelnek (és jogszabályi kötelezettség, hogy szerepeljenek!) a betegellátó, a városi ÁNTSZ, a megyei ÁNTSZ és a háziorvos nyilvántartásában. Ezzel szemben a HIV-fertőzöttek azonosításához semmilyen legitim érdek nem fűződik. Aggályosnak tekinthető továbbá maga a bejelentőlap is: zavaró és bizonytalanságot okoz, hogy olyan részek is szerepelnek rajta, amelyeket – elvileg – a bejelentő nem köteles kitölteni.

A konzultáción lefektetettek óta is többször hangsúlyozta mind az ENSZ, mind a WHO, mind az Európa Tanács, hogy a HIV-fertőzésre vonatkozó epidemiológiai, statisztikai vagy kutatási célú adatgyűjtés

tés során kizárólag a fertőzöttek személyazonosításra alkalmas jellegűktől megfosztott egészségügyi adatai kezelhetők. A vírus terjedésének név szerinti listával nem lehet gátat szabni, és az egyébként is érzékeny adatnak tekintett egészségügyi adat a HIV-státusz esetében különös védelmet igényel, mivel a HIV/AIDS kérdéskör társadalmi megítélésének ismeretében az adatok illetéktelen kezekbe jutása igen súlyos visszaélésekre adhat módot. Megjegyzendő továbbá, hogy maga a passzív adatgyűjtés is idejét múlt epidemiológiai módszer. A célzott adatgyűjtés,¹⁰ melynek során például egy szülészeti klinikán egyébként is levett vérmintákat – a személyazonosításra alkalmas jellegűktől való megfosztást követően – HIV-vizsgálatnak vetik alá, sokkal hitelesebb képet nyújt a lakosság adott csoportját vagy – megfelelő minták kombinálása esetén – akár a lakosság egészét illetően is.

A KÖTELEZŐ GONDOZÁSBA VÉTEL ÉS A KÖTELEZŐ GYÓGYKEZELÉS

A kötelező orvosi vizsgálatot illetően a törvénymódosítás zavaros, értelmetlen és aggályos rendelkezéseket illesztett az Eütv.-be. Egyrészt kifejezetten kényszerintézkedést szabályoz, hiszen olyan kötelező jellegű járványügyi intézkedésről van szó, amely szükség esetén hatóságilag is kikényszeríthető, másrészt viszont rendelkezik arról, hogy „a tájékoztatás alapján az egészségügyi szolgáltató a beteg együttműködésével megvalósított, a tájékozott beleegyezésen és önkéntes igénybevételre alapuló, az adott betegség által szakmailag indokolt beavatkozásokat végzi, illetve intézkedéseket alkalmazza”. Ezek szerint a kötelezően berendelt személyt megjelenésekor tájékoztatni kellene arról, hogy valójában akár vissza is utasíthatja a számára kötelezőként feltüntetett orvosi vizsgálatot?

Mint hogy a módosítást követően még nem született a HIV-hez kapcsolódó intézkedéseket pontosító végrehajtási rendelet, csak remélhető, hogy a korábbi rendeletben szereplő diszkriminatív rendelkezéseket az Alkotmánybíróság határozata nyomán végleg száműzi. A rendelet ugyanis a gondozásba vétel helyét illetően különbséget tett HIV-fertőzött és HIV-fertőzött között a fertőződés feltehető módja szerint: hematológiai úton történt fertőzés esetén az Országos Hematológiai és Vértranszfúziós Intézetet, illetve a kórház-rendelőintézet hematológiai gondozóját, szexuális úton történt fertőzés esetén pedig az Országos Bőr- és Nemikórtani Intézetet, illetve a kórház-rendelőintézet bőr- és nemibeteg-gondozóját jelölte

meg. A különbségtétel mindenestre teljességgel indokolatlan, és ellentétes a szabad orvosválasztás jogával, aggályos továbbá, hogy a többi betegre veszélyt nem jelentő HIV-fertőzöttekre vonatkozólag miért kellene jogszabályban kijelölni azt az intézményt, ahol gyógykezelésben részesülhetnek, mint ahogy az is, hogy a gyógykezelés kötelező.

Eddig nem tértem ki az Alkotmánybíróság megsemmisítő határozata óta eltelt fél év jogalkotási huzavonáira, és igyekeztem a szövevényes jogszabályi háttér lehető legvilágosabb bemutatására, továbbá a nemzetközi tapasztalatok alapján leghatékonyabbnak tartott módszerek ismertetésére fektetni a hangsúlyt. Meg kell azonban említenem, hogy az ENSZ, a UNAIDS, a WHO, az Európa Tanács sorozatos ajánlásai és a HIV elleni küzdelem konkrét tapasztalatai ellenére minden egyes apró „jobbításért” meg kellett harcolni. A létező összes demokratikus eszköz bevetésére szükség volt (az adatvédelmi biztos fellépése, a szakma és az érintett civil szervezetek, nevezetesen a Társaság a Szabadságjogokért tiltakozása, a parlament emberi jogi bizottságának fellépése, sajtónyilvánosság), holott nemzetközileg elfogadott, hogy az emberi jogok és a közegészség védelme nem egymással ellentétes, hanem egymást erősítő érdekek.

Összegzésképpen emlékeztetni kívánnék még az alapjogok korlátozása esetén mind az Alkotmánybíróság, mind az Emberi Jogok Európai Bírósága által alkalmazott szükségesség–arányosság teszt lényegére. Nem elegendő az, ha az adott alapjogot egy legitim cél – jelen esetben a közegészség védelme – érdekében korlátozzák. Feltétel az is, hogy az alkalmazott módszer alkalmas legyen a célzott hatás kiváltására, hogy e hatást más módon ne lehessen elérni, és hogy a korlátozásokkal okozott hátrány ne legyen aránytalan mértékű.

A HIV-fertőzés, illetve az AIDS-betegség igen sok szempontból különbözik a többi fertőző betegségtől, a rá vonatkozó szabályokat a visszasságok elkerülése végett kívánatos lenne külön törvényben, de legalábbis külön fejezetben szabályozni. A külön szabályozás egyik alappillére az egyre többek által szorgalmazott „három felelősség” elve kellene hogy legyen, mely szerint a fertőzés terjedésének megállítása mind a fertőzött, mind a recipiens (például szexuális partner), mind az állam felelőssége.¹¹

Kívánatos volna, hogy ne csupán egy megsemmisített rendelet folytán megjelenő jogalkotási kényszer miatt merüljön fel a HIV elleni küzdelem megfelelő stratégiájának kérdése, és hogy a jelen törvénymódosítás után ne feledkezzen meg a jogalkotó arról, hogy összhangot kell teremtenie mindazokkal a jogszabályokkal, amelyek tartalmazzák a HIV-fertőzöttekre vonatkozó rendelkezéseket (a bejelentési kötelezett-

ségről szóló rendelkezéseken kívül felül kell vizsgálni például az idegenrendészeti szabályokat és a büntetés-végrehajtási intézmények rendjére vonatkozó szabályokat is). Ily módon talán elkerülhető volna, hogy a haladó járványügyi koncepció szelleme, mely a jelen módosításnál nyomokban – de csak nyomokban – már észlelhető, újra és újra sérüljön (és olyan fogalmi abszurditásokhoz vezessen, mint a „részleges anonimitás”¹² vagy az „anonim aláírás”¹³), és kiküszöbölhető lenne a járványügyi szabályok *l'art pour l'art* alkalmazása is.

JEGYZETEK

- 1 Second International Consultation on HIV/AIDS and Human Rights, Geneva, 23–25 September 1996.
- 2 Guideline 3: „States should review and reform public health laws to ensure that they adequately address public health issues raised by HIV/AIDS, that their provisions applicable to casually transmitted diseases are not inappropriately applied to HIV/AIDS and that they are consistent with international human rights obligations.”
Directive 3: „Les États devraient réexaminer et réformer la législation relative à la santé publique pour s'assurer qu'elle traite de façon adéquate les questions de santé publique posées par le VIH/SIDA, que les dispositions de la loi applicable aux maladies fortuitement transmissibles ne sont pas appliquées à tort au VIH/SIDA et sont compatibles avec les obligations internationales en matière de droits de l'homme.”
- 3 Az első vizsgálat során ugyanis egy igen érzékeny tesztet alkalmaznak, amely esetleg olyankor is pozitív eredményt mutat, amikor a vizsgált személy nem fertőzött.

A második vizsgálat során egy másfajta tesztet használnak, amely alkalmas az első eredmény megerősítésére vagy megcáfolására.

- 4 Ezekről részletesebben a II. fejezetben lesz szó.
- 5 E rendelkezés alól kivételt jelent a megerősítetten HIV-fertőzött, illetve AIDS-beteg személynek az egészségbiztosítás keretében történő további ellátása érdekében az ellátás igénybeviteléhez szükséges személyazonosító adatai átadása.
- 6 Ezeket az 5/1988. (V. 31.) SZEM rendelet értelmében is szűrni kellett.
- 7 Az egészségügyi és a hozzájuk kapcsolódó személyes adatok kezeléséről és védelméről szóló 1997. évi XLVII. törvény.
- 8 A fertőző betegségek jelentésének rendjéről szóló 63/1997. (XII. 21.) NM rendelet.
- 9 A fertőző betegségek és a járványok megelőzése érdekében szükséges járványügyi intézkedésekről szóló 18/1998. (VI. 3.) NM rendelet.
- 10 A „sentinel”, illetve a „surveillance” módszer.
- 11 „A fertőzött személy mindent meg kell tegyen annak érdekében, hogy másokat ne fertőzzön meg, a recipiensnek legjobb tudása szerint védekeznie kell, hiszen önmagáért ő tartozik felelősséggel, az államnak pedig kötelessége aktív felvilágosításban részesítenie a lakosság egészét.” Feleki Attila, *Az Anonim AIDS Tanácsadó Szolgálat véleménye az egészségügyi törvény tervezett módosításához*, 2002.
- 12 A rendelet alapján 1998 óta működő rendszer.
- 13 Egy véleményezésre megküldött, de a cikk befejezése idején még átdolgozás alatt álló EcsSzM rendelettervezet az anonim szűrés során a vizsgált személy aláírását követelte volna meg annak igazolásaképpen, hogy a szűrőhely eleget tett a vele szemben fennálló tájékoztatási kötelezettségének.

JOGVÉDELEM VAGY JOGKORLÁTOZÁS?

AZ OMBUDSMANHELYETTES A GYÜLEKEZÉSI JOGRÓL

Az állampolgári jogok országgyűlési biztosának általános helyettese, azt követően, hogy – különösen a 2002. július 4-i, Erzsébet-hídi bejelentés nélküli tüntetés után – a sajtó és a közvélemény sokat foglalkozott a tömegdemonstrációkkal, eljárást indított, mert úgy ítélte meg, hogy „a gyülekezési jog alkotmányos érvényesülésének elősegítése érdekében nem mellőzhetette álláspontjának kifejtését”. Kétségtelen, hogy az ombudsmannak ehhez még akkor is törvény biztosította joga volt, ha konkrét jogsértést panaszoló állampolgári beadványt nem kapott az ügyben, hisz az állampolgári jogok országgyűlési biztosáról szóló 1993. évi LIX. törvény (Obtv.) 16. §-a értelmében a biztosok hivatalból is eljárhatnak, és az eljárást az alkotmányos jogok sérelmének közvetlen veszélye is megalapozhatja. Márpedig az ombudsman-helyettes szerint fennállt ez a present danger szituáció. A 2002. december 17-én kelt jelentés aktualitását fényesen igazolták a 2003-as év első hónapjainak eseményei, midőn a rendőrség kiszámíthatatlan módon olykor tudomásul vett, máskor betiltott tüntetéseket. A 2001 nyarán hivatalba lépett, és azóta passzivizmusuk miatt sokat bírált ombudsmanok egyike végre egy kiváló megér-

zéssel időzített jelentéssel hívja fel magára a figyelmet. Csakhogy a dokumentum szépséghibája, hogy annak tanulmányozása nyomán az olvasó elbizonytalanodik: az állampolgári jogok védelmére életre hívott intézmény képviselője a tárgyalta gyülekezési jog védelme vagy éppenséggel korlátozása érdekében emeli-e fel szavát, illetve ha javaslatai a gyülekezési szabadság szűkítését célozzák, akkor vajon milyen konkurens alkotmányos jog védelme lebegett a szemelőtt. Vajon mely jogok védelmét szolgálják a jelentés végén található javaslatok, ajánlások?

Az Obtv. 25. §-a alapján, vagyis a jogalkotás hibájából, illetve hiányából előálló alkotmányos visszaállás közvetlen veszélyének elhárítása, illetve orvoslása érdekében Takács Albert két javaslattal él a belügyminiszterhez. Az egyik értelmében a miniszternek olyan törvénymódosítás előkészítését kellene megfontolnia, amely felhatalmazást adna a rendőrhatalom tiltás során mérlegelendő szempontok végrehajtási jogszabályban történő megállapítására. A másik javaslat pedig a gyülekezési törvény bejelentési határidőinek meghosszabbítására vonatkozó törvénymódosítás előkészítését szorgalmazza.

*Az állampolgári jogok országgyűlési biztosának általános helyettesének
5205/2002. számú jelentése*

Javaslatok és ajánlások

A vizsgálatom során feltárt *alkotmányos jogokkal összefüggő visszaállások közvetlen veszélyének elhárítása, illetve orvoslása érdekében*, az Obtv. 25. §-a alapján

– *javaslom a belügyminiszternek*, hogy fontolja meg a gyülekezéssről szóló 1989. évi III. törvény olyan jellegű kiegészítésének előkészítését, mely felhatalmazást adna a gyülekezési jog rendőrhatalom általi megtiltásával kapcsolatban a határozat meghozatala során mérlegelendő körülmények és szempontok végrehajtási jogszabályban történő megállapítására;

– *javaslom a belügyminiszternek*, hogy fontolja meg a gyülekezéssről szóló 1989. évi III. törvény bejelentéssel kapcsolatos határidőinek meghosszabbítására vonatkozó törvénymódosítás előkészítését.

Az Obtv. 20. § (1) bekezdése alapján

– *ajánlom a belügyminiszternek*, hogy tekintse át a nagyobb tömeget vonzó tömegdemonstrációk rendőrség általi kezelésére szolgáló – rendőrségen belüli – intézményrendszert, annak tapasztalatait, és dolgozzon ki koncepciót a Készenléti Rendőrség alárendeltségében működő, regionálisan szervezett és a gyülekezési joggal kapcsolatos feladatok ellátására szakosodott alegységek létrehozásának lehetőségéről és feltételeiről;

– *ajánlom az országos rendőrfőkapitánynak*, hogy a gyülekezési jog hatálya alá tartozó rendezvények jogszerűségének a rendőrség gyakorlatában érvényesülő szempontjait egészítse ki a gyülekezés céljának mérlegel-

Az Obtv. 20. §-ának (1) bekezdése alapján a jelentés több ajánlást fogalmaz meg a visszasságot előidéző rendőrségek felügyeletét ellátó országos rendőrfőkapitány felé. Ezek többsége azzal foglalkozik, hogyan lehetne a rendőrséget a jelenleginél hatékonyabban védeni a tüntetőktől, illetve alkalmasabbá tenni a tüntetések feloszlására. Az ajánlások közül ezért csak azzal foglalkozom, amely azt tanácsolja az országos rendőrfőkapitánynak, hogy a rendezvények betiltásakor a mérlegelendő szempontokat egészítsék ki a gyülekezés céljával. Ezzel kapcsolatban a helyettes ombudsman azért nem javasol törvénymódosítást, mert értelmezése szerint a gyülekezés céljának vizsgálatára már most is jogosult lenne a rendőrhatalom, hiszen a cél a bejelentés részét képezi, de helytelenül nem él ezzel a jogával.

A kérdés tehát, amire a továbbiakban választ keresünk, hogy vajon valóban indokolt-e a gyülekezési jogról szóló 1989. évi III. törvény módosítása vagy végrehajtási jogszabállyal történő szigorítása, illetve olyan rendőrségi gyakorlat meghonosítása, amely a gyűlések céljai alapján alkalmazhat tiltást.

I.

A rendszerváltást megelőző és előkészítő nagy politikai tüntetések óta valóban a tavalyi parlamenti választásokat követő tiltakozó megmozdulások nyomán került újra előtérbe a kérdés: meddig terjed a polgárok gyülekezési szabadsága, milyen érdekek és jogok védelmében és ki korlátozhatja azt.

1989 előtt az akkori hatalom képviselői arra hivatkozva igyekeztek tiltani, hogy egyáltalán nem létezik szabályozása a gyülekezés jogának. Később kiderült, hogy véletlenül hatályban maradt egy 1945-ben, az Ideiglenes Kormány megalakulását követően született belügyminiszteri rendelet, amelynek értelmében minden politikai és gazdasági jellegű nyilvános népgyűlés, felvonulás és bármilyen más politikai összejövetel megtartásának egyetlen feltétele az illetékes rendőrhatalomnak a gyűlés megkezdéséig történő bejelentés volt. Az 1988-ban felerősödött társadalmi megmozdulások hatására 1989 januárjában, tehát még a kerekasztaltárgyalásokat megelőzően a nem demokratikusan választott parlament elfogadta a ma is hatályos 1989. évi III. törvényt a gyülekezési jogról. Ez a liberálisnak mondható szabályozás lényegében az 1945-ös bejelentési rendszert emelte törvényerőre. Vagyis a gyülekezés célja tekintetében nem biztosított jogot az államnak beavatkozásra.

Takács Albert úgy érvel, hogy a gyülekezés céljának a törvény 7.§-ában előírt kötelező bejelentése egyszersmind megalapozza a rendőrség jogát a cél alapján történő tiltásra. Ez az érvelés aligha állja ki a logikai értelmezés próbáját, hiszen a cél bejelentésének lehet más indoka is, például az, hogy a rendőrhatalom fel tudjon készülni a rendezvény biztosítására. De ha nem találnánk ilyen indokát a cél kötelező bejelentésének, egy alkotmányos jog végrehajtó szervek általi tiltását csak a törvény kifejezett rendelkezései alapján lehet elképzelni, márpedig azok csak a gyűlés három, a törvényben

sét, valamint a gyülekezésben részt nem vevő személyek érintett alkotmányos jogainak érvényesítését szolgáló további szempontokkal;

– *ajánlom az országos rendőrfőkapitánynak*, hogy vizsgálta meg valamennyi területi rendőri szervnél csapaterőbe szervezett és így fellépő rendőrök életének, valamint testi épségének indokolatlan kockázata elkerüléséhez szükséges valamennyi technikai felszerelés és egyéni védőeszköz műszaki állapotát, szolgálatellátásra való alkalmasságát és használhatóságát, továbbá gondoskodjon azok pótlásáról, cseréjéről;

– *ajánlom az országos rendőrfőkapitánynak*, hogy készíttessen ütemtervet a csapatszolgálati feladatot ellátó állomány technikai felszerelése és egyéni védőeszköze állapotának, szolgálatellátásra való alkalmasságának az előírások szerinti biztosítására és folyamatos fenntartására, illetve mindezek visszatérő ellenőrzésére;

– *ajánlom az országos rendőrfőkapitánynak*, hogy vizsgálta meg a területi rendőri szerveknél csapaterőbe szervezett rendőri állomány kiképzési helyzetét, a kiképzési feladatok előírás szerinti végrehajtását és tegye meg a szükséges intézkedéseket annak érdekében, hogy csak megfelelően kiképzett és továbbképzett, a szükséges ismeretek és készségek teljes körével rendelkező rendőr láthassa el a Gytv. alapján tartott rendezvény rendőri biztosítását, illetve csak ilyen rendőr vegyen részt a gyülekezési jog gyakorlásával összefüggő rendőri intézkedések foganatosításában.

Budapest, 2002. december 17.

Takács Albert

felsorolt következménye (népképviselői szervek vagy a bíróságok zavartalan működésének veszélyeztetése, illetve a közlekedés rendjének aránytalan sérelme) esetére adtak lehetőséget a rendőrségnek, hogy 48 órán belül megtiltsa a rendezvény megtartását a bejelentésben megjelölt helyszínen és időpontban.

A jelentés nemcsak arról árulkodik, hogy az ombudsmanhelyettes a törvényben szereplő három betiltási esetet *contra legem* ki szeretné egészíteni a cél vizsgálatával, de úgy tűnik, nem ért egyet a törvényi esetekkel sem. Nem tartja ugyanis indokoltnak sem a népképviselői szervek többes számban való szerepeltetését, valamint azt sem, hogy e szervek miért privilegizáltak például a köztársasági elnökhöz vagy az ügyészséghez képest. Pedig a törvényhozó szándéka elég nyilvánvaló: olyan szervek szerepelnek a listán, amelyek – mint például az önkormányzati képviselőtestületek vagy az ítélező bírói tanácsok – döntéseiket testületként hozzák, és a tilalom a testületi ülésnek a döntéshozás pillanatában való megzavarását, befolyásolását, esetleg a döntéshozók megfélemlítését kívánja megakadályozni. Ugyanezt a célt szolgálta a törvény eredeti, 1989-es szövegében a parlament épületének környékére vonatkozó, német mintára bevezetett, majd hatályon kívül helyezett gyülekezési tilalom is. (Egyébként mivel az Országgyűlés is népképviselői szerv, parlamenti ülések idején ma is lenne alapja a tüntetések tilalmának a Kossuth téren.)

Miután a rendőrség csupán ezeket a technikai szempontokat mérlegelheti, a gyülekezés célját nem, nincs indoka Takács Albert azon javaslatának, mely a hatóság rendelkezésre álló 48 órás határidő meghosszabbítására vonatkozik. Ez a hosszabbítás nemcsak felesleges, de a gyülekezni szándékozók szempontjából komoly korlátozást jelentene, hiszen egy napi eseményekre reagáló demonstráció, tüntetés könnyen okafogyottá válhat, és a jelenlegi törvényi szabályozás amúgy is elég rugalmatlan a spontán gyűlésekkel kapcsolatban. A „békés összejövetel” megfogalmazás alkalmazásával például indokolatlanul összevonja a gyülekezés különféle formáit, és ezzel tág lehetőséget ad a hatóságnak, hogy bármely csoportosulást, például közterületen néhány személy találkozását, közéleti témájú beszélgetését rendezvényként kezeljen, és a törvény hatálya alá rendelve akár fel is oszlasson. De az is kérdés, vajon a törvény indokoltan írja-e elő általánosságban, valamennyi rendezvényre az előzetes bejelentési kötelezettséget, mert a gyülekezési jog gyakorlása igen eltérő formákban, létszámmal és jellegükben különböző közterületeken valósulhat meg,

melyek a közrendre és a közbiztonságra is eltérő mértékben, esetleg egyáltalán nem jelentenek veszélyt. A törvényhozó már ezzel is úgyszólván kizárta a gyülekezési jog gyakorlásának spontán lehetőségét, amit a határidők meghosszabbítása teljesen ellehetetlenítene.

Az elmúlt időszakban megszorodott rendőrségi tiltások kivétel nélkül a közlekedés rendjének aránytalan sérelmére hivatkoztak, ami mögött a szervezők és a közvélemény egy része is a hatalom ki nem mondott kül- vagy belpolitikai motívumait gyanította, melyeknek a rendőrség csak közvetítője volt. E gyanút látszik alátámasztani például, hogy az egyik szervező (az egyébként betiltásra megérett VÉR és Becsület közhasznú egyesület) tiltó határozatot kapott arra a helyszínre (Hősök tere), ahová egy másik szervezet (Fiatalkor Baloldal) később bejelentett gyűléssel kapcsolatban nem merült fel kifogás. (Néhány nappal később az elutasított szervezet bejelentését mégis tudomásul vette a rendőrség egy másik helyszínre.) De annak a tiltásnak a politikamentessége is kétes, amely a Civilek a békéért kezdeményezésnek az iraki háború elleni szombat délutáni demonstrációját a közlekedés rendjének aránytalan sérelmével indokolta. Fokozta a feszültségeket, hogy a rendőrhatalom tiltások felülvizsgálata során a bíróságok gyakorlata is bizonytalan volt. A Fővárosi Bíróság akkor bírálta felül először tiltó határozatot, amikor a rendőrhatalom a Tibetet Segítő Társaságnak a kínai nagykövetség forgalmának egyáltalán nem mondható utcájába tervezett tüntetését tiltotta meg „rövid és szűkszavú indokolással”. A Civilek a békéért fellebbezését viszont ugyanaz a bíróság elutasította. Ugyanakkor a kibontakozó botrány, a miniszterelnök támogató nyilatkozata nyomán a rendőrség mégis rábólintott a Civilek február 15-i Andrásy úti vonulására, ezzel csökkentve ugyan a feszültséget, de igazolva az előző döntések szubjektív jellegét.

A betiltott gyűlések okozta belpolitikai feszültségek megnyugtató kezelésén túlmutató kérdés, vajon ki vagy mi a felelős a konfliktusok kialakulásáért: a bizonytalan bírósági vagy rendőrségi gyakorlat, esetleg maga a törvényi szabályozás. Takács Albert szerint a törvény elsősorban azért kárhóztatható, mert „szabályozási módja olyan, hogy alkalmazása során a rendőrség nem egyszerűen tételes törvényi előírásokat hajt végre, hanem a gyülekezési jog egészének, lényegének alkotmányos követelményeiről is állást kell foglalnia”. Ilyen helyzet áll elő az ombudsmanhelyettes szerint a közvetlenül alkotmányba ütköző célú rendezvények esetében. Példaként azt említi, ha a rendezvény bejelentett célja, hogy a köztársasági elnök oszlassa fel a parlamentet a demonstrá-

lők valamilyen politikai elégedetlensége miatt. Csakhogy sem az alkotmány, sem a törvény – nagyon helyesen – nem tartalmazza az alkotmányosan lehetetlen célra irányuló demonstrációk tilalmát, tehát ez kizárólag a tüntetők és nem a rendőrség problémája.

II.

Ahhoz, hogy válaszolni tudjunk a kérdésre, vajon valóban a törvényi szabályozás szigorítása kínálja-e a megoldást, érdemes röviden megvizsgálni, mi is a tartalma a gyülekezés szabadságának mint alkotmányos jognak. Az állam hatalmát korlátozó jogok között már a 18. században megfogalmazódott a gyülekezési szabadság, vagyis a polgároknak az a joga, hogy magán- vagy közügyek tárgyalására gyűléseket tarthassanak. Ezt követően szinte valamennyi polgári alkotmány alapjogként szabályozta a gyülekezés szabadságát, amelynek legfontosabb korlátja az volt, hogy a polgárok csak békésen és fegyvertelenül gyülekezhetnek. A 19. század mintaalkotmányának tekinthető 1831. évi belga alkotmány például így rendelkezik: „A belgák békés és fegyvertelen gyülekezésének jogát a törvény biztosítja, és e jog gyakorlásának előzetes hatósági engedélye nem szükséges.” Hasonló a tartalma 20. század egyik meghatározó alkotmányának, az 1949-es német alaptörvénynek is: „Minden németnek joga van arra, hogy bejelentés vagy engedély nélkül békésen, fegyvertelenül gyülekezzenek.”

A gyülekezési jog gyakorlására vonatkozó részletes előírásokat rendszerint külön törvények tartalmazzák. A legtöbb ország gyülekezési törvénye szerint például a szabad ég alatt tartott gyűléseknek a rendőrhatalom rendelkezései tiszteletben tartása a feltétele. Az osztrák törvény értelmében például az ilyen népgyűléseket – a cél, a hely és az időpont megjelölésével – legalább 24 órával korábban írásban be kell jelenteni az illetékes hatóságnak. Mint látható tehát, azokban az országokban (például Németország, Ausztria) sem a gyűlések engedélyezési rendszerével próbálják kiszűrni a demokráciára veszélyes összefüggéseket ahol egyébként a jog – az úgynevezett militáns demokrácia (streitbare Demokratie) eszközeinek felhasználásával – igyekszik megakadályozni a diktatúra visszaállításának lehetőségeit. A német gyülekezési törvényben ezt a célt olyan feltételek törvénybe foglalásával érik el, amelyek csökkentik a közvetlen veszélyt: egyenruhás tüntetés, rongálásra alkalmas eszközök, kutyák, a parlament közelében történő tüntetés tilalma. A Vér és Becsület egyesülethez hasonló fasiszta szervezetek gyűlé-

seinek mondavacsínált indokok alapján történő tiltására pedig Németországban azért nincs szükség, mert a jogalkalmazás valóban él az ilyen szervezetek betiltásának törvényi lehetőségével, a tiltott pártok és egyesületek gyűléseit pedig nem engedi a gyülekezési szabályozás. (Ebből a szempontból örvendetes, hogy két teljesen megalapozatlan rendőrségi gyűlésbetiltás után az ügyészség – élve az egyesülési törvényben biztosított jogosítványával – keresetet indított a bíróságon a „vállaltan újfasiszta eszményeket követő”, a párizsi békeszerződés alapján tilalmazott Vér és Becsület nevű egyesület betiltása érdekében.)

A magyar Alkotmánybíróság az 55/2001. (XI. 29.) AB határozatban foglalkozott először átfogóan a gyülekezési szabadsággal, amikor több indítvány alapján elvégezte az 1989-es törvény alkotmányossági vizsgálatát. Az indítványozók – ellentétben a helyettes ombudsmannal – éppenséggel úgy gondolták, hogy a törvény alkotmányellenesen korlátozza a gyülekezési jogot. Az Alkotmánybíróság többségi döntéssel – négy különvélemény mellett – minden indítványt elutasított. Az ombudsmanhelyettesi jelentés – legitimálandó saját vizsgálatát – hosszasan elemzi az alkotmánybírósági és ombudsmani eljárás különbségeit, megállapítva, hogy az Alkotmánybíróság a maga eljárása során nem értékeli azt a hatósági gyakorlatot, amely a vizsgált jogszabály alkalmazására vonatkozik. Valójában az Alkotmánybíróság működésének kezdetétől fogva előbb az „élő jog doktrína”, majd az annak helyébe lépő alkotmánykonform törvényértelmezés alkalmazásával bevonta vizsgálódási körébe a vizsgált jogszabályok jogalkalmazás keretében történő érvényesülését. Az előbbi megoldás alkalmazásával meg is semmisített alkotmányellenesen értelmezett jogi normákat. A mai napig is alkalmazott újabb módszer szerint viszont a jogrendszer kímélete indokálva hatályban tartja ugyan az alkotmányellenesen is értelmezhető normát, de annak mindenkire nézve kötelező alkotmányos tartalmat állapít meg. Vagyis, ha az alkotmánybírók az egész törvény alkotmányossági vizsgálata során észleltek volna alkotmányellenes tartalommal alkalmazott gyülekezési jogi normákat, akkor azokkal kapcsolatban éltek volna az alkotmánykonform értelmezés lehetőségével. Ezért azután amikor a helyettes ombudsman jelentése alkotmányos visszasságot állapít meg, mondván, hogy a hatóságok gyülekezési joggal kapcsolatos jogalkalmazása nem felel meg az alkotmányosság objektív követelményeinek, akkor bizony ellentmondásba kerül az Alkotmánybíróság határozatával. Természetesen azt állíthatja az ombudsman, hogy az általa javasolt új jogi szabályozás „jobban szolgálná a jogalkal-

mazás alkotmányosságának érdekeit”, de ez kevesebb, mint az alkotmányos visszasság helyzete.

Az alkotmánybírói indítványok egyike egyébként a törvény teljes egészében történő megsemmisítését kérte, mondván, az alkotmánynak a törvény elfogadásakor hatályos szövege még tartalmazott egy – Takács Albert mostani javaslatához hasonló – jogkorlátozó rendelkezést, nevezetesen azt, hogy a békés gyülekezés joga nem sértheti az ország alkotmányos rendjét, ezzel szemben a mai alkotmányszöveg már e jog szabad gyakorlását ismeri el, minden megszorítás nélkül. Az indítványozók másik érve az volt, hogy a törvény olyan korlátozásokat tartalmaz, amelyeket a Polgári és politikai jogok egyezségokmányának 21. cikke nem tesz lehetővé. Ezt az érvelést azzal utasították el az alkotmánybírók, hogy a gyülekezés szabadsága sem az egyezségokmány, sem más nemzetközi egyezmények, sem pedig az 1989. október 23-án hatályba lépett, ma hatályos alkotmányszöveg értelmében nem abszolút jog, ha a korlátozás nem az alapjog korlátozhatatlan lényegére vonatkozik, és ha elkerülhetetlen, azaz ha kényszerítő okból kerül rá sor, valamint ha a korlátozás az elérni kívánt célhoz képest nem aránytalan.

Ugyanakkor a határozat megerősíti, hogy az Alkotmánybíróság a gyülekezést, mint a közösségi véleménynyilvánítás megnyilvánulását a kiemelt alkotmányos védelemben részesülő kommunikációs jogok részeként kezeli: „...a gyülekezési jog – csakúgy, mint a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága – szorosan kapcsolódik a véleménynyilvánítás szabadságához. Gyűlések megszervezésének, megtartásának, az azokon való részvételnek a joga nélkül a nézetek, információk megszerzésének és másokkal való megosztásának, a vélemények közösen történő kialakításának a lehetősége ugyanis aligha volna megvalósítható.”

A gyülekezési jog kommunikációs jellegéből következik, hogy arra vonatkozik mindaz, amit az Alkotmánybíróság a véleményszabadságról mondott. Mindenekelőtt az, hogy a véleményt az alkotmány annak érték- és igazságtartalmára tekintet nélkül védi, hisz csak ez felel meg az alaptörvény ideológiai semlegessége követelményének. Vagyis a gyülekezési jognak is csak külső korlátja lehetséges, a gyűlés által kiváltott veszélyhelyzet, de a demonst-

rálók kifejezésre juttatandó véleményének tartalma nem. Az Alkotmánybíróság 810/B/1992-es határozata szerint a fasiszta pártok tilalma alkotmányos, s ezt is az a veszély legitimálja, amelyet ezek a pártok je-

lentenek a társadalmi békére nézve. Az érték- és igazságtartalomtól független vélemény- és gyülekezési szabadságból az is következik, hogy – ellentétben a helyettes ombudsman álláspontjával – önmagában egy vélemény vagy gyűlés alkotmányellenes célja nem lehet alapja a tiltásnak. Nyilvánvalóan elfogadhatatlan lenne például egy legitimista összejövétel betiltása, akkor is, ha a szervezők a monarchia visszaállít-

tását népszavazási úton, vagyis alkotmányosan lehetetlen módon kívánják elérni.

Egyetlen közös pontja van az Alkotmánybíróság többségi álláspontjának Takács Albert érvelésével. Mindkettő elfogadja, hogy a gyülekezési jog korlátozását legitimáló másik jog a gyülekezni nem akarók szabad mozgáshoz való joga. Csakhogy míg a többséget alkotó hét alkotmánybíró ezzel a jelenlegi törvényi korlátozások alkotmányosságát igazolta, addig a helyettes ombudsman további megszorításokat kíván bevezetni. Az alkotmánybírói határozat többségi indokolása ezzel, az alkotmány 58. §-ából levezetett joggal indokolja, hogy a hatóság időben tudomást szerezzen a közterületen tartandó rendezvényekről, és ezzel magyarázza a rendezvény előzetes bejelentése előírásának, valamint a közlekedés rendjének sérelmére hivatkozva történő betiltásának alkotmányosságát. Kukorelli István alkotmánybíró és a különvéleményéhez csatlakozó három társa szerint viszont a gyülekezési szabadság gyakorlása – egészen szélsőséges eseteket leszámítva – nem áll összeütközésben a mozgásszabadsággal. A négy alkotmánybíró megítélésük szerint is meggyőző álláspontja értelmében az alkotmányból nem vezethető le, hogy az embereknek alkotmányosan védett joguk volna ahhoz, hogy meghatározott időben és helyen a közterület egy meghatározott részén közlekedjenek. Ellentétben a többségben lévőkkel, a kisebbséghez tartozók úgy vélik, hogy a gyülekezési szabadság általában nem a „járművel vagy anélkül való közlekedés szabadságával” mint alapvető joggal, hanem legfeljebb a közlekedés rendjéhez fűződő közérdekkel áll összefüggésben. A négy alkotmánybíró szerint tarthatatlan következményekkel

jár, ha az Alkotmánybíróság a többségi álláspontot követve a „közlekedéshez való jogot” minden konkrét esetben védendő alapvető jognak tekinti, mivel így alapjogsérelmet kell megállapítani az olyan helyzetekben is, amikor nem a gyülekezési szabadság vagy más alapvető jog, hanem egyéb esemény vagy cselekedet korlátozza a közlekedés zavartalanságát (például útfelbontás, egyes tömegközlekedési járatok szüneteltetése stb.). Vagyis a gyülekezési jog korlátozásának törvényben szabályozott eseteiben az anyajognak tekintett kommunikációs joggal nem másik alanyi alapjog, hanem csak olyan elvont értékek állnak szemben, mint amilyen bizonyos állami szervek zavartalan működése vagy a közlekedés rendje. Ilyen esetekben viszont az Alkotmánybíróság állandó gyakorlata szerint a korlátozó törvény súlya a legkisebb, és általában az elvont értékeknek vissza kell lépniük az alapjog érvényesülése érdekében.

Az Alkotmánybíróság tagjainak többségét alkotó hét bíró tehát az alkotmánnyal összeegyeztethetőnek tartja a gyülekezési törvénynek a jogalkalmazási gyakorlatban élő jelenlegi szövegét, négy alkotmánybí-

ró pedig számos rendelkezést alkotmányellenesen korlátozónak ítél. Az állampolgári jogok országgyűlési biztosának helyettese, akinek fő feladata az alkotmányos jogok, köztük a gyülekezési jog védelme a közigazgatás korlátozási reflexeivel szemben, helyesen észelve az elmúlt hónapok rendőrségi jogalkalmazási bizonytalanságait, rossz következtetésre jutott, amikor alkotmányos visszásságot állapított meg, és a törvényi szabályozás, valamint a rendőri gyakorlat szigorítását javasolta. A rendőrség feladata továbbra sem terjedhet túl a gyűlések tartalmától független, külső, technikai korlátokat érvényesítő szabályok pártatlan alkalmazásán. Ha pedig a rendőrség mégis rosszul ítélné meg a képviselői és igazságszolgáltatási szervek működését és a közlekedés rendjét valóban nagyon kivételesen és kirívóan veszélyeztető helyzetet, és indokolatlanul nyúlna a tiltás eszközehez, akkor a független bíróság – a jelenlegi gyakorlattól eltérően, akár a felek meghallgatásával is – bizonyosan megvédené a demokrácia egyik legbecsesebb értékét, a polgárok kollektív véleménynyilvánítási formái, a békés tüntetés, demonstráció szabadságát, tekintet nélkül a gyülekezők céljaira.

AZ EUTANÁZIÁHOZ VALÓ JOG

INDÍTVÁNY AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁGHOZ

Tisztelt Alkotmánybíróság!

1993. november 25-én kelt indítványunkban az egészségügyről szóló 1972. évi II. törvény 43. § (2) bekezdésének, valamint a Büntető törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény 166–168. §-ainak alkotmányossági felülvizsgálatát indítványoztuk. Indítványunkban kértük egyrészt, hogy az Alkotmánybíróság az egészségügyről szóló törvény általunk kifogásolt rendelkezéseinek alkotmányellenességét állapítsa meg és ezeket a rendelkezéseket semmisítse meg. Kértük továbbá, hogy a Büntető törvénykönyv felidézett rendelkezéseivel kapcsolatosan az Alkotmánybíróság mulasztásban megnyilvánuló alkotmányelleneséget állapítson meg.

Eredeti indítványunk előterjesztése óta az 1997. évi CLIV. törvény által megszövegezett formában új egészségügyi törvény lépett hatályba. Az új egészségügyi törvény előírásai az élethez való jog és az emberi méltóság alkotmányos elveit más jogszabályi alapról fejezték ki. Ennek következtében eredeti indítványunk tartalmi érvelésének egy része idejélmúlt lett. Mindemelllett az a véleményünk, hogy az élethez való jog és az emberi méltóság kapcsolatából a „jó halálhoz való jog”-ra vonatkozó alkotmányossági megfontolások az új egészségügyi törvénnyel összefüggésben is felvetnek alkotmányossági kifogásokat. Erre tekintettel az euthanáziához való jog alkotmányos követelményeinek érvényesítésére vonatkozó indítványunkat – a megváltozott törvényi előírásokhoz igazítva – az alábbiak szerint ismételtelen előterjesztjük.

INDÍTVÁNY

törvény meghatározott rendelkezései alkotmányellenességének, valamint törvénnyel kapcsolatos mulasztásos alkotmányellenesség megállapítására és az alkotmányellenesség következményeinek érvényesítésére

Dr. Kmetty Ildikó ügyvéd és Dr. Takács Albert főiskolai tanár az Alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény (Abtv.) 21. § (2) bekezdése alapján indítványozzuk, hogy az Alkotmánybíróság a jogszabály alkotmányellenességének utólagos vizsgálatára irányuló – az Abtv. 1. § b) pontjában meghatározott – hatáskörét gyakorolva állapítsa meg az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény (Eütv.) követke-

zőkben megjelölt rendelkezéseinek alkotmányellenességét azon az alapon, hogy az Eütv.

– 16. § (2) bekezdése ellentétes az alkotmány 54. § (1) bekezdésével;

– 17. § (1) bekezdésének a) pontja ellentétes az alkotmány 2. § (1) bekezdésével;

– 18. § (2) bekezdésének „vagy az (1) bekezdés b) pontja szerinti esetben végezhető el” szövegrésze ellentétes az alkotmány 54. § (1) bekezdésével és 2. § (1) bekezdésével;

– 20. § (3) bekezdése ellentétes az alkotmány 54. § (1) bekezdésével;

– 20. § (4) bekezdése ellentétes az alkotmány 54. § (1) bekezdésével;

– 22. § (4) bekezdése ellentétes az alkotmány 54. § (1) bekezdésével, 2. § (1) bekezdésével és 8. § (2) bekezdésével;

– 23. § (1) bekezdése ellentétes az alkotmány 2. § (1) bekezdésével és 8. § (2) bekezdésével;

– 15–19. §-aiban foglalt önrendelkezési szabályok összességükben tartalmilag ellentétesek az alkotmány 54. § (1) bekezdésével és 8. § (2) bekezdésével.

Az Eütv. hivatkozott rendelkezéseinek alkotmányellenessége miatt indítványozzuk, hogy az Alkotmánybíróság a kifogásolt törvényhelyeket az Abtv. 40. §-a alapján semmisítse meg és a megsemmisítés időbeli hatályát az Abtv. 43. § (1) bekezdése szerint határozza meg.

Indítványozzuk, hogy az Alkotmánybíróság állapítsa meg az egyes egészségügyi ellátások visszautasításának részletes szabályairól szóló 117/1998. (VI. 16.) kormányrendelet 3. §-ának, 5. § (2) bekezdésének, 6. §-ának, 7. §-ának és 10. § (2) bekezdésének alkotmányellenességét azon az alapon, hogy azok az alkotmány 54. § (1) bekezdésébe, 8. § (2) bekezdésébe, valamint 2. § (1) bekezdésébe ütköző és egyes részeiben emiatt alkotmányellenes törvény végrehajtására irányulnak. Indítványozzuk, hogy az Alkotmánybíróság a kormányrendelet kifogásolt előírásait semmisítse meg és a megsemmisítés időbeli hatályát az Abtv. 43. § (1) bekezdése szerint határozza meg.

Indítványozzuk végül, hogy az Alkotmánybíróság az Abtv. 1. § e) pontja szerinti hatáskörében eljárva – a jogszabály alkotmányellenességének utólagos vizsgálatára irányuló indítványunkból következően – állapítson meg a Büntető törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény (Btk.) 166–168. §-aival kapcsolatosan

mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenességet azon az alapon, hogy a Btk. kifogásolt rendelkezéseit a jogalkotó elmulasztotta összhangba hozni az alkotmány 54. § (1) bekezdésének követelményeivel.

INDOKLÁS

1. Az alkotmány 54. § (1) bekezdése értelmében „a Magyar Köztársaságban minden embernek veleszületett joga van az élethez és az emberi méltósághoz, amelyektől senkit sem lehet önkényesen megfosztani”. Álláspontunk szerint az élethez való jog és az emberi méltóság alkotmányos elvének normatartományába a „méltó”, „jó”, „emberi” halálhoz: az euthanáziahoz való jog is beletartozik. Az euthanázia kérdése mindenekelőtt az egészségügyi ellátások és az orvosi technológia adott minőségére vonatkoztatható. Az emberi élet az egészségügyi ellátások, valamint az orvosi eljárások minősége miatt többé-kevésbé méltó vagy többé-kevésbé méltatlan módon érhet véget. Nyilvánvaló, hogy az euthanázia problémája filozófiai, világnézeti probléma is. Ebben az összefüggésben a méltó halál az emberi élet céljának, rendeltetésének és autonómiájának kérdésére adott válasz függvénye. Az élet értelmének vagy értelmetlenségének megítélése a filozófiai gondolkodás soha meg nem oldható problémája. A végső kérdésekre adott válaszok tekintetében sem a verifikáció, sem a falszifikáció nem vezet lezárt rendszerhez. Ismét más szempontok és követelmények merülnek fel az alkotmányjogi gondolkodásban. Az alkotmányjogi gondolkodás – miként a jogi gondolkodás a maga egészében – nem alkot tudományos rendszert. Kijelentései nem igazak vagy hamisak: a jogi következtetések érvényességét a jogi logika, illetve a jogi érvelés módszereinek hibátlan alkalmazása támasztja alá. A jogi következtetések érvényességére vonatkozó megállapítást akkor is helyesnek kell elfogadnunk, ha a gondolati láncolat egyes elemei tartalmának meghatározásában a morális értelmezés módszerét alkalmazzuk. A joglogikai és a morális értelmezés egymást kiegészítő alkalmazása – a szóban forgó alkotmányos elv nyitott jellege miatt – elkerülhetetlen az emberi méltóság elvének értelmezése és a belőle levonható követelmények megfogalmazása során is.

2. Az emberi méltóság elve – az Alkotmánybíróság eddigi gyakorlata szerint – az alkotmány sarkalatos elvei közé tartozik. Az emberi méltóság elvének ez a természete már a 8/1990. (IV. 23.) AB határozatban megfogalmazásra került azzal, hogy az Alkotmánybíróság az emberi méltósághoz való jogot „szubszidiárius alapjognak” minősítette, amely minden olyan esetben megalapozhatja az alkotmányvédelmet, ha az

adott tényállásra az alkotmányban nevesített konkrét alapjogok egyike sem alkalmazható. Ebből a megközelítésből nyer értelmet az Alkotmánybíróság emberi méltóságra vonatkozó azon értelmezése, amely szerint az emberi méltóság az „általános személyiségi joggal” lényegében azonos. Az emberi méltóság elvének és az általános személyiségi jog összekapcsolásának, egymásra vonatkoztatásának alkotmányos jelentőségét az adja, hogy belőlük további konkrét jogszükségek is levezethetők. E megengedhető és szükséges gondolati láncolat alapján az Alkotmánybíróság az emberi méltóságból folyó általános személyiségi jog részjogosítványként nevesítette – egyebek mellett – az örendelkezéshez való jogot, az általános cselekvési szabadságot és a magánszférához való jogot. A részjogosítványok „kiolvasztása” nem tekinthető lezárt folyamatnak: a nem nevesített, de az emberi méltóság elvéből és az általános személyiségi jogból levezethető újabb részjogok megfogalmazása ugyanolyan módszertani szempontok szerint válhat szükségessé, ahogy szükségessé vált a házasságkötés szabadságának [22/1992. (IV. 10.) AB határozat], a sportolók versenyzéshez való jogának [27/1990. (XI. 22.) AB határozat] vagy a művészeti alkotásokhoz való hozzáférés jogának [24/1996. (VI. 25.) AB határozat] megfogalmazása.

Bár az emberi méltóság elvének – illetve az általános személyiségi jognak – elsődleges vonatkozási pontja az alkotmány 54. § (1) bekezdése, mindemellett nyilvánvaló, hogy az emberi méltóság elve – mint minden másodlagos, származékos jogalkotás számára irányadó alkotmányossági mérce – közvetlen kapcsolatban áll az alapjogok korlátozhatóságára iránymutató, az alkotmány 8. § (2) bekezdésében foglalt szabállyal is, amely szerint az alapvető jogok lényeges tartalma nem korlátozható. A korlátozhatóság alkotmányos lehetősége az emberi méltóság elve esetében a legnehezebben megválaszolható alkotmányossági kérdések egyike. A korlátozhatóság alkotmányossági mértékének alkotmánybírósági meghatározása ugyanis közvetlenül befolyásolja a „kiolvasztási módszer” (vö. *Az értelmezett Alkotmány*, szerk. Holló András, Balogh Zsolt, Budapest, 2000, 521.) további alkalmazhatóságát is. Nem kevesebbről van szó, mint hogy bizonyos általános alkotmányos elvekből továbbra is levezethetők lesznek-e nem nevesített alkotmányos alapjogok, avagy a levezetés eddigi gyakorlatára ráüthető lesz-e a többé meg nem ismételt jogtalálás önkényességének bélyege. Az alkotmány 54. § (1) bekezdésében előforduló emberi méltóság elvének alkotmányos súlyát nem (csak) önmagában kell keresni, hanem abban is, hogy a 8. § (2) bekezdésével összefüggésben vett közvetlen és szándékos, illetve közvetett és tudattalan korlátozásait miként értékeljük.

Felfogásunk szerint mind az alkotmány 54. § (1) bekezdése, mind 8. § (2) bekezdése szoros kapcsolatban áll az alkotmány 2. § (1) bekezdésében megfogalmazott jogállam-elvvel. Még akkor is, ha a jogállam elvének – miként ezt az Alkotmánybíróság általában tette – hangsúlyosan formális és a jogbiztonság formai elemeire utaló értelmezést adunk. A jogbiztonság követelménye olyan alkotmányos elv realizálása során, mint az emberi méltóság, nem csak a jogalkotási eljárás iránymutatója. Ilyen esetekben a jogbiztonság követelményének a jogértelmezésben – tehát az Alkotmánybíróság gyakorlatában – is önálló jelentőséggel kell rendelkeznie.

A mondottakra figyelemmel indítványunk az Eütv. kifogásolt rendelkezéseinek alkotmányellenességét az alkotmány 54. § (1) bekezdése, 8. § (2) bekezdése és 2. § (1) bekezdése alapján tartja megalapozottnak. Noha az Eütv. támadott előírásait indítványunk általában az alkotmány említett három rendelkezésével hozza összefüggésbe, az alkotmányellenesség megalapozottságának bizonyításában az alkotmány idézett rendelkezéseinek összefüggő és az Eütv. kifogásolt rendelkezéseire vonatkozatható tartalmát mutatjuk be.

3. A közelmúltban az Alkotmánybíróság 36/2000. (X. 27.) AB határozatában részletesen vizsgálta az Eütv. egyes rendelkezéseinek alkotmányosságát, egyebek mellett azon rendelkezéseket is, amelyek a mi indítványunkban is kifogásolás tárgyát képezik. Az Alkotmánybíróság a 36/2000. (X. 27.) AB határozatának alapjául szolgáló indítvány az Eütv.-re vonatkozó számos olyan kifogását elutasította, amelyekre a mi indítványunk is hivatkozik. A 36/2000. (X. 27.) AB határozat nyomán előállott helyzet azonban mégsem zárja ki, hogy az Eütv. egyes rendelkezései kapcsán a magunk indítványát mi is előterjesszük. Álláspontunk szerint az Alkotmánybíróság a 36/2000. (X. 27.) AB határozatában foglaltakat minden további nélkül nem alkalmazhatja a mi indítványunk elbírálása során.

A 36/2000. (X. 27.) AB határozat alapjául szolgáló indítvány az Eütv. egyes rendelkezéseinek alkotmányosságát azért vitatta, mert álláspontja szerint az Eütv. kifogásolt rendelkezései nem biztosítják megfelelően az alkotmánynak az alapjogok védelmére, a diszkriminációtilalomra, az emberi méltósághoz való jogra, a megalázó bánásmód tilalmára, a személyes szabadsághoz való jogra és az egészséghez való jogra vonatkozó rendelkezéseinek érvényesülését. A 36/2000. (X. 27.) AB határozatban elbírált indítványtól eltérően a mi indítványunk az alkotmány 54. § (1) bekezdésében megfogalmazott emberi méltósághoz való jog és a határhelyezethez érkezett emberi életből való rendelkezés jogának azt a szabályozását teszi kérdésessé, amelyet az Eütv. általunk támadott ren-

delkezései tartalmaznak. Az egészséghez való jog állam általi intézményi biztosítása és védelme, különösen pedig a gyógyító tevékenység gyakorlása során az emberi méltósághoz való jog sokféleképpen megnyilvánulhat és sokféleképpen lehet veszélyeztetve. A 36/2000. (X. 27.) AB határozat alapjául szolgáló indítvány ennek a veszélyeztetésnek néhány törvényben szabályozott részleges esetét tette alkotmányossági vizsgálat tárgyává.

A mi indítványunk tartalma és szemléletmódja ettől lényegesen különbözik. A jelen indítvány arra vonatkozik, hogy az emberi élet végének: a halálnak a méltóságáról lehet-e jogilag értékelhető döntést hozni, s ha – álláspontunk szerint – igen, akkor ez a döntés kit, milyen körülmények között és milyen tartalommal illet meg. A mi indítványunk azért tér el a 36/2000. (X. 27.) AB határozattal elbírált indítványtól, mert nem azt vizsgálja, hogy az Eütv.-nek a betegek önrendelkezési jogára és az ellátás visszautasítására vonatkozó, törvényben megfogalmazott jogai nem korlátozottabbak, nem szűkösebbek-e, mint ami az emberi méltóság alkotmányos elvéből következne. A jelen indítvány érvelési logikája ellenkező irányú: azt elemzi – az Eütv. által felkínált példán –, hogy az emberi méltósághoz való joggal milyen tartalmú és milyen mértékű korlátozások egyeztethetők egyáltalán össze. Más szóval: a jelen indítvány az emberi méltóság azon lényegi tartományának megfogalmazására tesz kísérletet, amely nem egyszerűen személyes jog, hanem emberi szabadság, s amelynek sem korrekt, sem hibás korlátozása nem lehetséges, éppen azért, mert emberi szabadságról van szó. A mi indítványunk nem egyes törvényi szabályozások megengedhetőségét méri az emberi méltóságból folyó valamely rész-követelményhez viszonyítva, hanem arra kérdez rá, hogy az emberi méltóságnak van-e olyan tartománya, amelynek lényegi tartalma semmilyen törvényhozási beavatkozás tárgya nem lehet.

Az emberi méltósághoz való jog a második világháborút követően elfogadott alkotmányokban kapta meg mai alkotmányos jelentőségét. Az emberi méltóság elvének alkotmányos szintre való emelése eredetileg azt a természetjogi megfontolást tükrözte, hogy bizonyos értékeknek a politikai-állami szabályok fölött álló érvényességgel kell rendelkezniük. Az emberi méltóság fogalma azt is kifejezi, hogy az emberi lényeg a jogi szabályozás számára hozzáférhetetlen, ezért a legkörültekintőbb alkotmányos berendezkedésnek is számolnia kell az emberi minőség olyan vonatkozásaival, amelyeket a jogszabályok nem védenek, de még csak nem is juttatnak kifejezésre. Az emberi méltóság elvének alkotmányos megfogalmazásában mintaadó jelentőségű 1949. évi bonni alaptörvény szabályozási módját az a felismerés motiválta, hogy az

emberi méltóság gazdagabb és sokrétűbb fogalom, mintsem hogy azt a jogszabályok teljes körűen kifejezésre tudnák juttatni (vö. *Entstehungsgeschichte der Artikel des Grundgesetzes. Jahrbuch des öffentlichen Rechts*, Bd. I, Tübingen, 1951, 48. skk.). Az emberi lényeg, az emberi méltóság fogalmilag több, mint amit belőle a gondos jogalkotás kifejezni képes. Az emberi méltóság alkotmányos jelentősége és súlya annál nagyobb, minél alapvetőbb és meghatározatlanabb emberi helyzetre vonatkoztatják. Az emberi méltóság alkotmányos elve ugyanazon a fokozati szinten helyezkedik el, különböző alkalmazási formái között nincs hierarchikus rangsor. Az emberi méltóság elvéből következő alkotmányos szabályozási tartomány („Normbereich”) azonban különböző. Ennek megfelelően eltérő azoknak a következtetéseknek az alkotmányos szerepe, amelyekre az emberi méltóság elvéből kiindulva juthatunk a sportolók versenyzéshez való jogának [27/1990. (XI. 22.) AB határozat], az élettani vizsgálatok tűrésére vonatkozó kötelezettség megállapításának [75/1995. (XII. 21.) AB határozat] vagy az abortusz megengedhetőségének [64/1991. (XII. 17.) AB határozat, 48/1998. (XI. 23.) AB határozat] alkotmányossági értékelése során. Álláspontunk szerint az emberi méltóság legtágabb tartományú értelmezése az emberi élet méltó befejezésével kapcsolatos probléma. Az emberi méltóságnak az élet meghatározott időbeli stádiumához, ámde mégiscsak az emberi élet egészére vonatkozó kérdése nem azonos a 36/2000. (X. 27.) AB határozat alapvetően fontos, de mindemellett partikuláris emberi méltóság értelmezésével. Különbséget kell ugyanis tenni az emberi méltóságnak az emberi lét meghatározott helyzeteihez kötődő részleges megnyilvánulási lehetőségei (illetve lehetetlenségei) és az emberi méltóságnak az adott emberi lét teljességére vonatkozó fundamentális megnyilvánulási lehetőségei (illetve lehetetlenségei) között. A mi indítványunk azt firtatja, hogy az emberi élet folyamatos személyes önrendelkezés alatt legkevésbé álló, végső stádiumában az emberi méltóság elvéből kinek, milyen tartalmú és milyen formájú döntési lehetőségei származnak az életre mint olyanra.

4. Az Eütv. előírásai – ideértve az általunk kifogásolt rendelkezéseket is – az emberi méltóság megnyilvánulásának lényegesen szélesebb lehetőséget biztosítanak, mint az egészségügyről szóló – korábbi – 1972. évi II. törvény szabályai. A korábbi egészségügyi törvény 43. § (2) bekezdése kimondta, hogy „az orvos az általa gyógyíthatatlannak vélt beteget is a legnagyobb gondossággal köteles gyógyítani”. E megfogalmazás fogalmi képtelenségén túl (a gyógyíthatatlan beteg gyógyításának kötelessége) a korábbi egészségügyi törvény legfőbb alkotmányossági problémája a beteg emberi méltósága körébe tartozó személyes

önrendelkezési jogának teljes korlátozása volt a szakmai szabályok szerint eljáró orvossal szemben. Az Eütv. a beteg önrendelkezési jogának új kereteit határozta meg. A beteget megillető önrendelkezési jog Eütv. szerinti általános és különös szabályai azonban még mindig csak egy bizonyos részét fejezik ki az alkotmány 54. § (1) bekezdésében megfogalmazott emberi méltóság elvének, ezért ellentétesek azzal a szabadsággal, amely az emberi méltóság személyes jogából alkotmányosan következik.

Az Alkotmánybíróság dogmatikailag helyesen fejtette ki 64/1991. (XII. 17.) AB határozatában, hogy az emberi méltóság joga kizárólag az élethez való joggal együttesen korlátozhatatlan. Az élethez való jog szükségképpen folyománya, hogy az emberi méltóság az élethez való jog egyedi helyzeteiben sem korlátozható. Minden embert, aki az élethez való jogára hivatkozik, megilleti az emberi méltóság élethez kapcsolódó teljes tartománya is. Az Alkotmánybíróság 64/1991. (XII. 17.) AB határozatából – valamint az alkotmány 54. § (1) bekezdésének helyes értelmezéséből – az is következik azonban, hogy az élethez való jog és az emberi méltósághoz való jog nem képez szükségképpen egységet. Mind az élethez való jog, mind az emberi méltósághoz való jog azt az alkotmányos követelményt jelenti – még a magyar alkotmány szerencsétlenül megfogalmazott 54. § (1) bekezdése szerint is –, hogy e jogaitól önkényesen senkit nem lehet megfosztani. Az élethez való jog és az emberi méltósághoz való jog egysége ellen szól – még ha az alkotmány 54. § (1) bekezdése e két jogot együtt említi is –, hogy az élethez való jog korlátozásának nincsenek fokozatai, az emberi méltósághoz való jog korlátozásának pedig vannak. A második világháború utáni alkotmányokba éppen azért került be az emberi méltóság elve, hogy a veszélyeztetett vagy korlátozott méltóság-elemeknél maradó méltóság-vonatkozásokra hivatkozással ne lehessen azt állítani, hogy a tartalmi alkotmányossággal minden rendben van. Az emberi méltóság elvének nem teljes körű biztosítása, illetve ennek az elvnek a fokozatos korlátozása magának az emberi méltóságnak a sérelmét jelenti. Ezt akkor is észlelni kell, ha a megvalósításra irányuló mulasztás vagy a korlátozás nem az emberi méltóság egészét, hanem annak csak meghatározott elemét jelenti.

Az Alkotmánybíróság eddigi gyakorlata szerint az emberi méltóság megvalósulásának egyik központi eleme az önrendelkezés. Az önrendelkezés elve azt fejezi ki, hogy emberi méltóságának megvalósításáról, az arra vonatkozó feltételek megteremtéséről mindenki maga rendelkezhet. Az önrendelkezési jog gyakorlásának azonban elvileg kettős korlátja van. Egyrészt az, hogy a gyakorlásához szükséges feltételeket

az állam mindenkinek azonos módon, diszkrimináció nélkül köteles biztosítani. Az emberi méltóság eszerint az egyenlőség sajátos kifejeződése [34/1992. (VI. 1.) AB határozat]. A korlátozás második összetevője az alkotmányos alapjogok összefüggéseiben keresendő. Minden alkotmányos alapjog az alkotmányos jogi követelmények azonos szintjén áll. Ennek megfelelően közöttük nem állapítható meg rangsor. Korlátozhatóságuk mércéje abból következik, hogy az ütköző alkotmányos alapjogok érvényesítése arányosításuk milyen módját és mértékét teszi szükségessé [4/1998. (III. 1.) AB határozat]. A korlátozhatóság kettős követelményrendszere alapján lehet választ adni arra a kérdésre, hogy az alkotmány 8. § (2) bekezdésében foglalt lényeg-garancia a szabályozási tartalom milyen elemeit foghatja át.

Álláspontunk szerint az alkotmány 54. § (1) bekezdésében megfogalmazott emberi méltósághoz való jog szubjektív alanyi közjog, s ennek természetén nem változtat az a körülmény, hogy a szubjektív alanyi közjogok dogmatikai rendszerének kialakítása (vö. Georg Jellinek: *System der subjektiven öffentlichen Rechte*, Freiburg, 1892, 40. skk.) megelőzte az emberi méltóság alkotmányos elvének alkotmánybeli megfogalmazását. Az emberi méltósághoz való jog dogmatikai jellegéből következik, hogy ez az alanyi közjog – az alkotmány szintjén – más alanyi közjoggal nem kerülhet konfliktusba akkor, ha „hordozójuk” ugyanaz a személy. Az alapjogok konfliktusa csak akkor fordulhat elő, ha alanyuk („hordozójuk”) nem ugyanaz a személy. Ennek megfelelően pl. lehetséges konfliktus a méhmagzat „élethez való joga” és az anya önrendelkezési joga között, de nem lehetséges alapjogi kollízió ugyanazon személy emberi méltósága és szociális biztonsághoz való alapjoga között. Ha az utóbbi metodikai lehetőségét elismernénk, akkor azt is el kellene fogadnunk, hogy az adott alkotmányon belül az egyes alkotmányi rendelkezések között akárhányszor „alkotmányon belüli alkotmányellenességet” is meg lehet állapítani (vö. Otto Bachof: *Verfassungswidrige Verfassungsnormen?*, Tübingen, 1950). Az alapjog alanyának azonossága miatt nem lehetséges konfliktus tehát az élethez való jog és az emberi méltósághoz való jog között, ha a két alapjog érvényesülése ugyanannak a személynek az önrendelkezési joga keretében valósul meg. Az azonos személy által hordozott élethez való jog és az emberi méltósághoz való jog konfliktusa csak akkor állhatna elő, ha az állam szabályozó hatalma valamelyik alapjogot alapvető kötelezettséggé alakíthatná át. Álláspontunk szerint az alapjogok alkotmányos kötelezettségekké történő transzformációja nemcsak azért nem lehetséges, mert mindeddig nem értelmezte úgy az Alkotmánybíróság az alkotmány alapvető jogokról szóló fejezetét, hogy

az objektív értékrendet tartalmaz (vö. BVerfG 5, 206. skk.), hanem azért sem, mert az alapvető jogok és az intézményvédelmi kötelezettségek megfeleltetése esetén [vö. 48/1998. (XI. 23.) AB határozat] azonnal kérdéssé tehető az alapjogok mások kötelezettségére tekintettel való korlátozhatóságának mértéke az alkotmány 8. § (2) bekezdése alapján.

Különösen érvényesnek tartjuk az alapjog lényegi tartalmának és az állam objektív intézményvédelmi kötelezettségének összeegyeztethetlenségét olyan alapjog esetében, mint az emberi méltósághoz való jog. Az emberi méltóság jogának lényege ugyanis az önrendelkezés, amely a személyiség szabad kibontakoztatására és a személyi szabadság önrendelkezés alapján történő megélésére vonatkozik. Ezzel összefüggésben, ha az állam intézményvédelmi kötelezettségéről beszélhetünk, és ennek alkotmányos megfogalmazására sor kerül, akkor ez az állami kötelezettség nem lehet más, mint az emberi méltóságból következő önrendelkezés biztosítása. Minden más állami kötelezettség már az emberi méltóság alapjogának lényegét: a személyes önrendelkezést sérti, s emiatt ellentétes lenne az alkotmány 8. § (2) bekezdésének alapjogi lényegét védő garanciájával. Azt állapíthatjuk meg tehát, hogy az emberi méltóságot az annak lényegi tartalmát képező önrendelkezési jog ellenében védeni nem lehet.

5. Az emberi méltóság és az annak lényegét képező személyes önrendelkezés absztrakt alkotmányos elv. Az alkotmánynak az állam meghatározására szolgáló 2. § (1) bekezdése ugyancsak absztrakt módon rögzíti, hogy a Magyar Köztársaság független, demokratikus jogállam. A demokratikus jogállamiság már önmagában is feltételezi, hogy az állam elismeri a világnézetek és filozófiai értékrendek sokféleségét – mindaddig természetesen, amíg azok az alkotmányosságnak, azaz az államélet jogi alaprendjének keretei között maradnak. Ezt a fajta világnézeti semlegességet fejezi ki másképpen az alkotmány 60. § (1)–(3) bekezdése is, amely a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságát fogalmazza meg. E szabadságokat csak világnézetiileg semleges állam, illetve az állam világnézetiileg semleges magatartása tudja megfelelően megvalósítani. Az állam világnézeti semlegességéről kifejtett tétel csak annyit jelent, hogy az állam nem állapíthat meg – és eseti döntéseiben egyébként sem követhet – semmiféle „materiális értékétikát” (vö. Max Scheler: *A formalizmus az etikában és a materiális értékétika*, Bp., 1979), amely az állampolgárok számára akár ajánlott, akár kényszerűen követendő erkölcsi és értékmaximákat állítana fel. Az alkotmány – alapvetően az 54. § (1) bekezdésében, a 60. § (1)–(3) bekezdésében és a 2. § (1) bekezdésében – annak feltételeit teremti meg, hogy az állampolgár

szabadon maradjon erkölcsi személy és szabadon válhasson az általa választott erkölcsi közösség tagjává. Nem demokratikus jogállamként jár el az az állam és megsérti az emberi méltóság jogát, amely akadályozza az állampolgár erkölcsi személyisé válását, azt az önrendelkezést, amely minden erkölcsi magatartás szükségképpen feltétele. Az állam valamely személy – akár erkölcsi alapú – magatartásáról csak akkor mondhat véleményt, ha ez a magatartás törvénybe ütköző. Demokratikus jogállamban a világnézetek – különösen a hétköznapi világnézetek – száma nagy. Azzal, hogy az állam e világnézetekhez nem egy meghatározott világnézet alapján alakítja ki viszonyát, az emberi méltóság szabadság alapját teremti meg. Emiatt állítható az, hogy az emberi méltóság és a világnézetiileg semleges állam szorosan összefügg. Ha az állam objektív intézményvédelmi kötelezettségéről szóló – és korábban már felidézett – alkotmánybírósi gondolatmenetet itt is alkalmazni akarjuk, akkor azt lehet mondani, hogy az emberi méltóság jogát az állam elsődlegesen a világnézeti semlegesség tanúsításával biztosítja. A világnézeti semlegességet illetően az állami köteletség és az emberi méltóság egymás reflexei. Ezzel azt is állítjuk, hogy az állam alkotmányos, demokratikus és jogállami működése szempontjából releváns politikai morál és ez ezek szempontjából közömbös egyéni morál között diszkontinuitás van. Ha a különböző életfelfogások képviselői között – az egyéni morál szintjén – áthidalhatatlan világnézeti szakadék tátong is, attól az azokat képviselő egyének még alkothatnak politikai közösséget. Persze csak akkor, ha a politikai morál elvei és értékei alapján az állam nem kényszeríti őket egyéni világnézetük és egyéni morális értékeik feladására. Nemcsak az alkotmányos és demokratikus jogállam elveit sérti az állami gyakorlat, ha az egyéneket olyan elvek és értékek elfogadására kényszeríti, amelyek alapján saját egyéni moráljuk elveit és értékeit „rossznak”, „értéktelennek”, „alacsonyabb rendűnek”, „megbélyegzőnek”, „kivetettnek” kénytelenek tartani, hanem közvetlenül sérti az emberi méltóság alkotmányos követelményeit is. Nem megengedhető ezért az az állami eljárás – jogalkotás –, amely az élet lényegéről való személyes döntést korlátozza azon az alapon, hogy e döntés csak meghatározott értékek (pl. az élet szentsége) megtartásával történhet. Az alkotmány 54. § (1) bekezdésének az emberi méltóságot kifejező elvét nem lehet valamely materiális értékrend alapján értelmezni.

Az emberi méltóságról és az annak lényegi tartalmát alkotó önrendelkezésről szóló első alapvető döntésében – a 23/1990. (X. 31.) AB határozatban – az Alkotmánybíróság meghatározott emberképből indul ki. E határozat indoklása megfogalmazza ugyanis azt

a tételt, hogy „az emberi élet és az emberi méltóság elválaszthatatlan egységet alkot”. A határozathoz fűzött párhuzamos véleményében Sólyom László – az idézett megállapítást részletezendő és alátámasztandó – azzal érvelt, hogy „az Alkotmánybíróság szabadon eldöntheti, hogy egységes és oszthatatlan emberfelfogásból indul ki, elvetve a test és a lélek dualizmusát, azaz az embert élete és méltósága egységében szemléli”.

Álláspontunk szerint az Alkotmánybíróság lehetőségei a jogértelmezésben szerepet játszó emberkép tisztázásában nem korlátlanok. Az egységességi doktrína a halálbüntetés alkotmányellenességének megapozásakor megfelelő elméletet jelentett, de azt általánossá tenni nem lehet. Egy meghatározott emberkép követése az alkotmánybírósi jogértelmezésben ugyanis olyan értékválasztáshoz vezet, amely már nem illeszthető a világnézetiileg semleges állam alkotmányos követelményei közé. A világnézeti semlegesség sérelme nélkül nem lehetséges kötelezően mérvadó életszemléletté tenni, hogy az élet szükségképpen az emberi méltóság kifejezője, illetve hogy a méltóság megsemmisítésének az élet elvétele az egyedüli módja. Álláspontunk szerint a demokratikus jogállamra jellemző állami magatartással az élet és a méltóság különeműségét képviselő szemlélet áll összhangban, amely éppen a méltóság és az önrendelkezés talaján azt is megengedi, hogy az adott személy életét és méltóságát elválaszthatatlan egységben szemlélje, de azt is, hogy vagy az élethez való jognak, vagy a méltósághoz való jognak biztosítson elsőbbséget a kettő egyidejű megvalósíthatatlansága esetén. Az élethez való jog és az emberi méltósághoz való jog különeműségét, az önrendelkezés alapján való összekapcsolhatóságát vagy elkülöníthetőségét valló felfogás nem kívánja már a rájuk vonatkozó törvényben eldönteni azt a kérdést, hogy az életnek van-e célja, életével az ember rendeltetést teljesít-e, illetve hogy az élet értékét a rá vonatkozó személyes értékelés adja-e. A megélt emberi életről való értékelés az emberi méltósággal rendelkező személy legszemélyesebb ügye és döntése. Az életről való lemondás szándéka esetén az állam nem teheti kötelezővé olyan értékek figyelembevételét, amelyek a személyes döntésben egyébként nem játszanának szerepet. Az állam a személyes élet értékelésére vonatkozó szempontokat és azok súlyát nem határozhatja meg, ezek kialakítása és mérlegelése az emberi méltóság legsajátabb lényegét képezi, s mint ilyen, az önrendelkezés hatókörébe tartozik. Az emberi élet befejezésére vonatkozó döntésben az emberi méltóság nyilvánul meg, s ezt az állam köteles tiszteletben tartani.

6. Az alapjogok – miként a jogok általában is – olyan szabálygyűttesek, amelyeken meghatározott

kötelességek alapulnak. Nem létezik olyan alapjog, amelyhez ne lenne valaki kötelezettsége hozzárendelhető. Azt is fel kell tételeznünk, hogy a jogok – és a velük szemben álló kötelezettségek – mindig érdekeket védenek. Ha a jogosultság címzettjének nem tulajdonítható érdek, akkor nevében követeléssel sem lehet fellépni. Érvényesíthető – érvényesítendő – joga annak van, akiről értelmesen állítható, hogy érdeke van. Úgy véljük, hogy az alkotmány 54. § (1) bekezdésében említett élethez való jog azt fejezi ki, hogy az ember legfőbb földi java az élet, s legfőbb földi érdeke az élet egészéhez fűződik. Erre tekintettel kell a jogi szabályozásnak az élethez való jogot alapjoggá emelnie.

Az alkotmány 54. § (1) bekezdése nyelvtanilag az élethez kapcsolja az emberi méltóság jogát. Emberi méltóságnak a személy azon képességét tarthatjuk, hogy a többi emberrel a személyi minőség kölcsönös elismerésén alapuló közösséget alkothat. Az emberi méltóság ezért – mint azt megelőzően részletesebben is fejtegettük – formális fogalom, és nem meghatározott tulajdonságok meglétéén alapul. A személy tulajdonságainak vannak ugyan értékelhető fokozatai, de az emberi méltóság maga nem ismer fokozatokat. Ezt ismeri el az alkotmányos szabályozás azzal, hogy az embereket egyenlő méltósággal rendelkező személyekként kezeli. Az emberi méltóság tartalma, szerkezete azonban a jogi szabályozás számára hozzáférhetetlen. Elfogadott megállapítása az alkotmányjogtudományban, hogy az emberi méltóságot jogilag közelebből nem lehet, de nem is szabad definiálni (vö. Bruno Schmidt-Bleibtreu, Franz Klein: *Kommentar zum Grundgesetz*, Köln, 1967, 31). „Formálisan” – és a mindennapi tapasztalatok szerint – az emberi méltóság joga az ember személyi minőségének megmaradásához fűződő érdekét és értékelését védi. Az emberi méltóság jogával szemben álló kötelezettségek pedig a személynek azt az érdekét szolgálják, hogy a személyi minőségének elismerésére irányuló kötelesek teljesülésének haszonélvezője legyen. Az emberi méltóság mindkét vonatkozása a méltósággal bíró személy konkrét önértékelését és életfelfogását állítja központba. Az önértékeléssel és az életfelfogással kapcsolatos önrendelkezés korlátozása vagy megvonása az ember eszköznek való felfogása irányába tett lépés.

Az alkotmány 54. § (1) bekezdésének szövegezéséből számunkra az következik, hogy az élethez való jog és az emberi méltóság egységbe foglalása nem végezhető el. Az élet feltétele, de nem elégséges oka a méltóságnak, másfelől viszont a méltóság a személy érdekeinek függvényében akár elsőbbséget is élvezhet az élettel szemben. Ha elfogadnánk, hogy az élethez való jog és az emberi méltóság csakis egységük-

ben érvényesülhet – azaz a méltóság gyakorlására az élet ellenében nincs lehetőség –, akkor azt is fel kellene tételeznünk, hogy e két fundamentális jogot valami felettes érték foglalja egységbe. Ilyen felettes értéket azonban az alkotmány jogi értelmezése alapján nem lehet megkonstruálni. A jogi értelmezés szempontjából megengedhető aktivizmus is csak arra irányulhat, hogy alapelvi jellegű jogokból más, nem nevesített jogokat levezessünk. Csak a dedukció megengedett tehát, az indukció nem.

Az alkotmány 54. § (1) bekezdésében foglalt élethez való jog lényeges tartalma, hogy az embert akarat ellenére nem szabad megölni, életétől nem szabad megfosztani. Ha az ember érdekei – vagy értékei – alapján azt kívánja, hogy élete folytatódjék, akkor mindenki másnak kötelessége ezt a kívánságát tiszteletben tartani, s a jognak ekkor az élet folytatódásához fűződő személyes érdeket oltalmaznia kell. A gyógyíthatatlan és embertelen kínokkal küszködő beteget sem szabad megölni, ha a végsőkéig élni akar. Az élet megtartásához kapcsolódó méltóságbeli veszteségeket másnak nincs joga megítélni. Erre az esetre vonatkozhat az állam objektív intézményvédelmi kötelezettségének teljesítése. Ha azonban az elviselhetetlen kínokkal küzdő személy a maga méltóságának megőrzését választja saját életével szemben, akkor a haláláról hozott döntésében nem szabad akadályozni vagy korlátozni. Az egyénnek joga van az élethez, ameddig élni akar, de ha a saját életéhez fűződő érdeke megszűnt, akkor az élethez való joga nem alakítható át az élet kötelességévé. Az egyén végső érdekét kinyilvánító akaratát, önrendelkezését mindenki köteles tiszteletben tartani. Ennek az önrendelkezési jognak csak más, hasonlóan erős alapjogot élvező személy érdekei szabhatnak gátat.

Az emberi méltóság jogából levezethető euthanáziahoz való jognak több típusa lehetséges. Az első csoportba sorolhatók a passzív euthanázia esetei, amelyeket az jellemez, hogy a gyógyíthatatlan, végső stádiumban levő és súlyos kínokat szenvedő beteget bizonyos kezelések, orvosi ellátások mellőzésével hagynak meghalni. A második csoportot az aktív euthanázia esetei jelentik. Ebben a körben a beteg biztos és közeli halálát szenvedéseinek csökkentése és lerövidítése érdekében célirányos tevélegességgel idézik elő. A harmadik csoportba pedig az ún. méltányossági ölés esetei tartoznak, s ezeket az jellemzi, hogy valaki méltányolható szánalomból vet véget egy másik ember méltatlannak tűnő életének. Ez a harmadik esetcsoport nem minősül euthanáziának.

Annak függvényében, hogy az emberi méltóság milyen önrendelkezés formájában nyilvánul meg, az euthanázia esetei további alcsoportokra oszthatók. Ha a gyógyíthatatlan beteg úgy rendelkezik, hogy

szenvedését közelgő halála előtt kezelési eljárások és módszerek alkalmazásával ne hosszabbítsák meg, akkor önrendelkezéssel passzív euthanáziáról beszélhetünk. Nézetünk szerint ez összhangban áll az alkotmány 54. § (1) bekezdésében foglalt emberi méltósághoz való joggal. A jogi szabályozhatóság miatt sokkal problematikusabbnak tűnik a passzív euthanázia másik alelete, az, amikor a beteg kifejezett rendelkezést nem tett halála előtti sorsát illetően. Az élethez és az emberi méltósághoz való jog értelmezésével összefüggésben kifejtett nézetünk azonban ilyen esetekre is eligazítással szolgál az alkotmányos minősítés tekintetében. A beteg kifejezett rendelkezésének hiánya esetén is megengedhetőnek tartjuk a passzív euthanáziát, ha a közeli halállal viaskodó betegnek nem tulajdonítható olyan, az emberi méltóság körében értelmezhető érdek, amely életének fenntartása mellett szólna. Az alkotmány 54. § (1) bekezdésében foglalt emberi méltósággal összeegyeztethetőnek tartjuk az aktív euthanázia azon esetét, amely a gyógyíthatatlan beteg kifejezett rendelkezésén alapul. A gyógyíthatatlan és szenvedő beteg aktív halálba segítségét kifejezett rendelkezése hiányában annak ellenére sem tekintjük euthanáziának, hogy az orvosi irodalom általában ezt az esetet is az euthanázia körébe sorolja (vö. Kovács József: *A modern orvosi etika alapjai*, Bp., 1997). Szükségességét látjuk azonban annak, hogy a nem önrendelkezéssel aktív halálba segítség bizonyos eseteit a törvényhozó „méltányossági ölésként” privilegizált tényállásként elkülönítse az emberölés büntetőjogi tényállásától. Az új tényállás azt az esetet privilegizálná, ha valaki a gyógyíthatatlan és szenvedő beteget kifejezett akaratára hiányában méltányolható szánalomból segíti a halálba.

7. Álláspontunk szerint indítványunk az emberi méltóság elvének határesetben történő érvényesítésével az élethez való jogot valóban jogként fogja fel és az emberi méltósághoz való jog következményeinek meghatározásával a jó halálhoz való jog állami elismerését kívánja előmozdítani. Nézetünk szerint azonban az általunk kifejtett érvelés nem jelenti az euthanázia szorgalmazását. Célunk csak arra irányul, hogy a méltósággal rendelkező ember életének végső szakaszában is megőrizze személyes autonómiáját és az életével való rendelkezés szabadságát. Megítélésünk szerint az emberi élet befejezésének körülményeiről nem a jognak, hanem az erkölcsi személy döntésének kell a végső szót kimondania. Éppen ezért az euthanázia alkotmányos megengedhetősége az élet végső szakaszáról véleményt formáló személy lehetősége. Az euthanázia megengedhetősége nem jelenti azt, hogy azoknak, akiknek az euthanázia végrehajtásában való közre-

működése elkerülhetetlen, az adott élet végső értékéről ugyanúgy kellene vélekedniük, mint az euthanázia lehetőségével élni kívánó betegnek. A jó halálhoz való jogból tehát nem következik az orvos vagy az egészségügyi személyzet kötelessége, hogy a lelkiismeretével vagy világnézeti értékrendjével ellentétes beavatkozásokat elvégezze. A lelkiismereti okok alapján megtagadott és a hivatással egyébként összefüggő tevékenységekkel kapcsolatosan irányadónak tartjuk az Alkotmánybíróság 64/1991. (XII. 17.) AB határozatának indoklásában foglaltakat. Ennek fényében az euthanázia elismerése nem sérti azoknak az egészségügyi dolgozóknak a világnézeti érdekeit, akik foglalkozásszerűen találkoznak majd a beteg rájuk is súlyos terhet rakó személyes döntésével.

8. Az Eütv. az emberi méltóság jogából származó követelmények érvényre juttatása érdekében meghatározza a beteg önrendelkezési jogának tartalmát és az ellátás visszautasításának jogát. Az Eütv. 15. § (2) bekezdésében megállapított önrendelkezési jognak a 20. §-ra utalással való korlátozása nézetünk szerint ellentétes az emberi méltóság tartalmával és az emberi méltóságból következő önrendelkezési joggal. Az Eütv. 20. § (3) bekezdése ugyanis az ellátás visszautasításának jogát az életfenntartó vagy életmentő beavatkozások elvégzése tekintetében csak akkor engedi meg, ha a betegség az orvostudomány mindenkori állása szerint rövid időn belül – megfelelő egészségügyi ellátás mellett is – halálhoz vezet és gyógyíthatatlan. Az önrendelkezési jognak a 20. § (3) bekezdésre utaló korlátozása kizárja pl. a beteg önrendelkezési jogának gyakorlását a végtagok amputációjának szükségessége esetében, ha annak végrehajtására nem gyógyíthatatlan betegség miatt kerülne sor. Az önrendelkezési jog e korlátozása nem egyeztethető össze az emberi méltóságból következő önrendelkezési elvvel. Ezért az Eütv. 15. § (2) bekezdését és 20. § (3) bekezdését az alkotmány 54. § (1) bekezdésébe ütközés miatt alkotmányellenesnek tartjuk.

Az Eütv. 17. § (1) bekezdésének a) pontja sérti az alkotmány 2. § (1) bekezdésének jogállam-elvét, amelynek lényeges eleme – az Alkotmánybíróság állandó gyakorlata szerint – a jogbiztonság követelménye. Az Eütv. kifogásolt rendelkezésében szereplő „késelem” olyan pontatlan törvényi megfogalmazás, amely a belőle fakadó jogbizonytalanság miatt a rendelkezési jog teljes kiüresítésére alkalmas. Egy nyilatkozat beszerzése mindig jelent bizonyos késelemet, e késelemnek viszont nincsenek rögzítve azok a következményei, amelyek miatt a rendelkezési jog gyakorlásától az adott esetben alapos indokkal el lehetne térni.

Az Eütv. 18. § (2) bekezdésének „vagy az (1) bekezdés b) pontja szerinti esetben” szövegrésze ellentétes az alkotmány 54. § (1) bekezdésével és a 2. § (1) bekezdésével. Az invazív beavatkozásoknak a beteg – vagy a rendelkezni jogosult – rendelkezésén való túlterjeszkedéséhez nem lehet elégséges indok annak meghatározása, hogy a beavatkozás kifejezetten meg nem engedett kiterjesztésének elmaradása a beteg számára aránytalanul súlyos terhet jelentene. Ez a törvényi szabály a beteg önrendelkezési jogának lényegét a jogállami jogbiztonság követelményével ellentétes módon korlátozza.

Az Eütv. 20. § (4) bekezdése nem egyeztethető össze az alkotmány 54. § (1) bekezdésének emberi méltósághoz való jogra vonatkozó szabályával, amely előírásnak központi eleme az önrendelkezési jog. A betegnek az ellátás visszautasítására vonatkozó önrendelkezési jogát nem lehet attól függővé tenni, hogy aláveti-e magát az önrendelkezési jog gyakorlása külön alapjául szolgáló orvosi vizsgálatnak. E korlátozás aránytalan és az önrendelkezési jog lényegével ellentétes. Elegendő, ha a beteg megerősítetten kinyilvánítja azt, hogy tisztában van az ellátás visszautasításának következményeivel.

Az Eütv. 22. § (4) bekezdése az önrendelkezési jog és az ellátás visszautasítására vonatkozó jog olyan lényeges korlátozása, amely ellentétes az alkotmány 54. § (1) bekezdésével. A megfelelő alakszerűségek között megtett, közokiratba foglalt rendelkezés a beteg későbbi esetleges cselekvőképzetlensége esetére szükségképpen tartalmazza a visszautasítandó ellátásokat, illetve megnevez egy személyt és e személynek az ellátás visszautasításával kapcsolatos rendelkezési jogát. Ha a törvény ennek a sajátos élő végrendeletnek az érvényességét külön orvosi bizottság nyilatkozatához köti, akkor a beteg eredeti önrendelkezését teljesen kiüresíti. Az Eütv. 22. § (3) bekezdésében foglalt garancia önmagában elégséges, annak a 22. § (4) bekezdéssel való „megterhelése” már alkotmányellenes.

Az Eütv. 23. § (1) bekezdése alkalmas arra, hogy a beteg önrendelkezési joga utóbb kétségbevonhatóvá váljék. Emiatt ez a törvényhely ellenkezik az alkotmány 54. § (1) bekezdésével és a 2. § (1) bekezdésének jogállami jogbiztonsági követelményével is. A betegnek a ellátás visszautasítására vonatkozó joga az Eütv. 20. § (2) bekezdése értelmében csak megfelelő alakosságok megtartása mellett gyakorolható. Ehhez képest az Eütv. 23. § (1) bekezdésének az a további követelménye, hogy a beavatkozás visszautasítására, illetve beszüntetésére vonatkozó akaratnak világosan és meggyőző módon kideríthetőnek kell lennie, már az önrendelkezési jog lényegi korlátozásának minősül és ezért alkotmányellenes.

A Btk. 166–168. §-ai megítélésünk szerint nincsenek kellő tekintettel arra az összefüggésre, amelyet az alkotmány 54. § (1) bekezdése az élethez való jog és az emberi méltósághoz való jog vonatkozásában tartalmaz. Az emberi méltóság joga az élethez való joggal fennálló valóságos konfliktusa esetén tartalmaz olyan értékelemeket, amelyek a büntetőjog mérlegelésére tarthatnak számot. A Btk. 166–168. §-ai olyan cselekmények pönalizálására alkalmasak, amelyek vagy nincsenek kapcsolatban az emberi méltóság jogához tapadó érdekek kifejezésével, vagy ebben az összefüggésben nem méltányolható érdekeket vesznek alapul. Megítélésünk szerint a Btk. 166–168. §-ainak „klasszikus” emberölési tényállásai közé nem illeszthető az élet méltósági indokból eredő kioltása. Amikor ezt a kifogást megfogalmazzuk, természetesen nem az emberi élet védelmével kapcsolatos büntetőjogi szigor általános enyhítésére törekszünk. Célszerű talán egy konkrét eset felidézésével érzékeltetni, hogy milyen probléma kezelésére nem tartjuk alkotmányosan elfogadhatónak a Btk. 166–168. §-ait. Az ún. Binder-ügyről van szó, amelyhez hasonló esetek megítélésére álláspontunk szerint helye lenne az emberi méltóság jogát külön büntetőjogi tényállás megfogalmazásával is kifejezni. Csakis az ilyen morális súlyú és tartalmú esetek megfelelő elbírálásához szükséges törvényi keretek megteremtésére gondolunk akkor, amikor azt állítjuk, hogy az ilyen esetek helyes megítéléséhez a Btk. mai szabályai nem elégségesek. A Btk. 167. §-ának az erős felindulásban elkövetett emberölésre vonatkozó szabályai más indokokat privilegizálnak, mint amelyek az emberi méltóság drámai megnyilvánulásából következnek. A Btk. 168. §-ában tényállásszerűsített öngyilkosságban való közreműködés pedig csak az emberi méltósággal való élés folytán végbemenő életelvtétel egy részére vonatkoztatható. Mindezek alapján az az álláspontunk, hogy a büntetőjogi törvényhozó nem kellő körültekintéssel szabályozza az alkotmány 54. § (1) bekezdésére visszavezethető élethez való jog és emberi méltósághoz való jog kollíziójának lehetséges eseteit. A Btk. 166–168. §-ait illetően ebben áll a mulasztásos alkotmánysértés.

Az egyes egészségügyi ellátások visszautasításának részletes szabályairól szóló 117/1998. (VI. 16.) kormányrendelet kifogásolt rendelkezéseinek alkotmányellenesség miatti megsemmisítését azért indítványoztuk, mert a kormányrendelet megjelölt előírásai az Eütv. azon rendelkezéseit hajtják végre, amelyeket alkotmányellenesnek tartunk.

Budapest, 2001. június 5.

*Dr. Kmetty Ildikó ügyvéd
Dr. Takács Albert főiskolai tanár*

AMICUS CURIAE AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁGHOZ

Alulírottak, Kis János egyetemi tanár és dr. Sajó András akadémikus, egyetemi tanár az alábbi amicus curiae levéllel fordulunk a T. Alkotmánybírósághoz. Ezzel egy már kialakult szokást folytatunk: a bíróság korábban már több alkalommal is befogadott ilyen levelet. Célunk az, hogy néhány szempontot fejtünk ki dr. Kmetty Ildikó ügyvéd és dr. Takács Albert főiskolai tanár (jelenleg az állampolgári jogok országgyűlési biztosának általános helyettese) 1993. november 25-én kelt és 1236/B/1993/1. számon elfogadott, majd 2001. június 5-én megújított indítványához (a továbbiakban: indítvány). Az indítvány részint az 1997. évi CLIV. törvény – az új egészségügyi törvény (a továbbiakban: Eütv.) – 15–23. §-aihoz, részint pedig a Büntető törvénykönyv 166–168. §-aihoz fűz alkotmányossági kifogásokat.

Az Eütv. kifogásolt cikkelyei elismerik a beteg *jogát* az egészségügyi ellátás visszautasításához és ahhoz, hogy megkapja a kellő ismereteken alapuló beleegyezéshez szükséges tájékoztatást, és kialakítja e jog gyakorlásának törvényi *szabályait*. Az indítvány e szabályok nagy részének alkotmányosságát kérdőjelezi meg, különösen azokat, melyek az életmentő, illetve életfenntartó kezelés visszautasításának eljárásáról rendelkeznek.

A Btk. kifogásolt cikkelyei az emberölés, illetve az öngyilkosságban való közreműködés tényállásait határozzák meg és látják el szankciókkal. Az indítvány itt annak a helyzetnek az alkotmányosságát vitatja, hogy a jogalkotó nem vette ki az emberölésre vonatkozó 166. § hatálya alól azokat az eseteket, amikor egy másik ember (egy orvos) a gyógyíthatatlan beteg kérésére és az ő érdekében, a halálhoz vezető természetes folyamatnak elébe vágva megszakítja a beteg életét; továbbá hogy nem vette ki az öngyilkosságban való közreműködésre vonatkozó 168. § hatálya alól azokat az eseteket, amikor egy másik ember (egy orvos vagy egy hozzátartozó) a gyógyíthatatlan beteg kérésére és az ő érdekében segítséget nyújt ahhoz, hogy a beteg maga vágjon a halálhoz vezető természetes folyamat elébe, megszakítva saját életét. Az indítvány első, terjedelmesebb része a *passzív eutanázia* gyakorlását lehetővé tevő szabályok nagy részét minősíti alkotmányellenesnek. A második rész az *aktív eutanázia*, illetve a *gyógyíthatatlan beteg öngyilkosságához való segítségnyújtás* gyakorlásához szükséges szabályok hiányát minősíti alkotmányellenesnek.

Az indítványozók szerint az emberi méltósághoz fűződő jog [alkotmány 54. § (1) bekezdés] magában foglalja azt a jogot, hogy az ember maga rendelkezessen arról, vállalni kívánja-e a halálhoz vezető betegséggel, illetve a betegség kibontakozását fékező kezeléssel járó testi és lelki szenvedéseket. Álláspontjuk szerint ebből az következik, hogy az államnak lehetővé kell tennie mind azt, hogy a beteg – megfelelő eljárási szabályok között – visszautasítsa az egészségügyi ellátás bármely formáját, mind pedig azt, hogy – ugyancsak megfelelő eljárási szabályok között – segítséget kapjon a felfogása szerinti méltó halál elnyeréséhez, akár aktív eutanázia, akár az élet befejezéséhez való segítségnyújtás formájában.

Az itt következő levél szerzői ezekkel a megállapításokkal egyetértenek. Tapasztalataink szerint az alkotmányos demokráciában élő társadalmak jogfelfogása ugyanebbe az irányba tart. Ez a magyar társadalomra is igaz. Ilyen vagy olyan indoklással a hazai közvélemény döntő többsége kívánatosnak tartja, hogy a halállal szembenező embernek szabadságában álljon mind a kezelés elutasítása, mind pedig a segítségkérés ahhoz, hogy életét ő maga fejezze be, vagy – ha erre már nem képes – orvos szabadítsa meg a halálhoz vezető betegség testi és lelki szenvedéseitől.

A passzív és az aktív eutanázia, valamint az élet külső segédlettel való befejezése ugyanazon erkölcsi kérdéseket vetik föl: mit tartalmaz az emberi méltósághoz való jog az élet utolsó stációjában. De sajátos etikai és világnézeti kérdések is fölvetődnek e két területen. A kezelés visszautasításához fűződő jog is az emberi méltósághoz való, alapvető jog leszámazottja, de a kettő között van egy közvetítő elv, amely szerint senki nem kötelezhető arra, hogy mások szolgáltatásait akarata ellenére igénybe vegye. Mivel ez a közvetítő elv meglehetősen pontossággal megfogalmazható és igen széles elismertséget élvez, ezért a kezelés visszautasításához fűződő jog viszonylag könnyen igazolható. A méltó halál elnyeréséhez való segítségkérés nem támaszkodik sem erre, sem más hasonló közvetítő elvre; közvetlenül az emberi méltósághoz való jog értelmezéséből kell eljutni oda, hogy a kért segítség megadását az államnak lehetővé kell tennie – azaz létre kell hoznia azokat a szabályokat, amelyek alapján a segítség megengedett. A jogi helyzet is más és más a két esetben. A passzív eutanáziához való jo-

got az Országgyűlés már elismerte, és szabályokat alkotott e jog gyakorlására; ezeknek a szabályoknak az alkotmányossági vizsgálata van most napirenden. Az aktív eutanázia, illetve az élet befejezésében nyújtott segédlet törvényi meghatározása még várat magára; ezt a helyzetet kifogásolja az indítvány.

Levelünk első része az Eütv. 15–23. §-aival szemben megfogalmazott kifogásokhoz fűz észrevételeket. A második rész a Btk. 166–168. §-aival szembeni kifogásokkal foglalkozik.

I.

Az Eütv. 15. §-ának (1) bekezdése általában ismeri el a beteg önrendelkezési jogát, a 15. § (2) bekezdése a kezelés és ellátás visszautasításához való jogot, a 15. § (3) bekezdése pedig a tájékozott beleegyezéshez, a döntés által megkívánt információkhoz való jogot. Az indítvány szerint a következő paragrafusokban kialakított részletes szabályozás azonban alkotmányellenes módon korlátozza ezeket a jogokat. Az alkotmánysértés a következőképpen áll elő.

A kezelés visszautasításához és a tájékozott beleegyezéshez fűződő jogok egy alkotmányos alapjog – az emberi méltósághoz való jogot – valósítanak meg az egészségügyi ellátás területén. Alkotmányos alapjog gyakorlását az Alkotmánybíróság állandó értelmezési gyakorlata szerint csak szigorú feltételek közt lehet szabályozni. A szabályozás eleget kell tegyen a szükségesség–arányosság követelményének, és meg kell feleljen az alkotmány 8. § (2) bekezdésében foglalt feltételnek, amely szerint alapjog lényeges tartalmát törvény sem korlátozhatja.

Az indítványozók szerint az Eütv. 16–23. §-aiban foglalt részletes szabályozás, különösképpen annak az életmentő, illetve életfenntartó kezelés visszautasítását szabályozó része nem felel meg ezeknek az alkotmányossági előírásoknak, s ezért sérti az emberi méltósághoz való jogot, így alkotmányellenes. Levelünknek ebben a részében szeretnénk néhány megfontalással alátámasztani ezt az állítást.

A 15. § (2) bekezdése az ellátás formájától és funkciójától függetlenül, teljes általánosságban kimondja, hogy „az önrendelkezési jog gyakorlása keretében a beteg szabadon döntheti el, hogy kíván-e egészségügyi ellátást igénybe venni [...] figyelembe véve a 20. §-ban előírt korlátozásokat”. Ezzel az Eütv. elismeri a betegnek azt a jogát is, hogy akár az életmentő, illetve életfenntartó kezelések elől is elzárkózzék, vagy a már megkezdett kezelés abbahagyásáról döntsön. Az önrendelkezési jog – miként az indítványozók is rámutatnak – az Alkotmánybíróság állandó értelmezési gyakorlata szerint egy alkotmányos alapjog, az al-

kotmány 54. §-ának (1) bekezdésében megfogalmazott „emberi méltósághoz való jog” egyik aspektusa. Ezért az életmentő, illetve életfenntartó kezelés visszautasításának szabályai az emberi méltósághoz való jog gyakorlását szabályozzák.

Az alábbiakban – a teljesség igénye nélkül – sorra vesszük az indítvány által kifogásolt törvényhelyeket; célunk az, hogy megmutassuk: az Eütv. idevágó szabályai valóban nem állják ki a szükségesség–arányosság próbáját (néhol pedig az önkényesség tilalmába ütköznek). Majd összefoglalóan rá fogunk mutatni, hogy a szükségtelen és aránytalan (néhol egyenesen önkényes) korlátozások összeadódása kiüresíti, alkalmazhatatlanná teszi az életmentő, életfenntartó kezelés visszautasításának jogát, s ezzel e jog „lényeges tartalmát” korlátozza.

a) A 20. § (3) bekezdése szerint „az életfenntartó vagy életmentő beavatkozás visszautasítására csak abban az esetben van lehetőség, ha a beteg olyan súlyos betegségben szenved, amely az orvostudomány mindenkori állása szerint rövid időn belül – megfelelő egészségügyi ellátás mellett is – halálhoz vezet és gyógyíthatatlan”. Ez a rendelkezés indokolatlanul megfosztja a visszautasítás jogától azt a beteget, aki gyógyíthatatlan és gyötrelmes, de hosszú lefolyású betegségben szenved: az ő önrendelkezésének teljes kizárása *szükségtelen és aránytalan*. A meghatározatlan „rövid időn belül” feltétel ráadásul a *jobbiztonság* követelményét is sérti.

b) A 20. § (4) bekezdése szerint a visszautasítás csak akkor érvényes, ha „egy háromtagú orvosi bizottság a beteget megvizsgálta és egybehangzóan, írásban nyilatkozik arról, hogy a beteg döntését annak következményei tudatában hozta meg, illetve, hogy a (3) bekezdés szerinti feltételek fennállnak, továbbá a beteg az orvosi bizottság nyilatkozatát követő harmadik napon – két tanú előtt – ismételt kinyilvánítja a visszautasításra irányuló szándékát”. Az orvosi bizottság döntését követő harmadik napon esedékes megerősítő nyilatkozat előírása indokolatlanul nehezíti a beteg akaratának érvényesítését, és meghosszabbítja testi-lelki szenvedéseit, hisz a betegnek már így is legalább három alkalommal kellett nyilvánítania szándékát: egyszer az akaratát rögzítő közokirat elkészítésekor, egyszer még ezt megelőzően, hisz enélkül a közokirat készítésére sor sem kerül, s végül az orvosi bizottság előtt. Az újabb nyilatkozattétel követelménye tehát *szükségtelen terhet* ró a betegre.

c) A 20. § (5) bekezdése szerint a háromtagú bizottságnak egyik tagja pszichiáter szakorvos, akinek nem lehet más feladata – s az ellátás visszautasításának részletes szabályait tartalmazó 117/1998 (VI. 16.) kormányrendelet (a továbbiakban: R.) ezt ki is mond-

ja –, mint hogy meggyőződjön arról, vajon „a beteg rendelkezik-e a döntés meghozatalához szükséges belátási képességgel” [R. 3. § (3) bekezdés]. Ez a rendelkezés főszabállyá teszi, hogy a belátási képesség megléte kétséges, ellenőrzésre szorul, ami *szükségtelenül és aránytalanul korlátozó* feltételezés. Ha egy máskülönben cselekvőképés ember az állapotáról adott orvosi értékeléssel összhangban lévő akarat elhatározásra jut és emellett következetesen kitart, akkor alapesetben el kell fogadni, hogy a döntés kompetens és racionális; a belátási képesség vizsgálata akkor indokolt, ha az orvosok vagy a hozzátartozók jeleit észlelik a sérülésének. Ezért a törvény nem írhatja elő alapesetként a belátási képesség vizsgálatát, hanem arra kell lehetőséget teremtenie, hogy erre a sérülésre utaló jelek észlelése esetén sor kerüljön.

d) A 22. § (4) bekezdés b) pontja szerint ha az ellátás visszautasításáról szóló döntés meghozatalakor már cselekvőképtelen beteg korábban helyettes döntéshozót jelölt ki, akkor a háromtagú orvosi bizottság vizsgálja, hogy vajon ez a személy „döntését annak következményei tudatában hozta meg”. A kormányrendelet egyértelművé teszi, de anélkül is megállapítható, hogy a vizsgálódás arra irányul, „hogya a helyettes döntéshozó rendelkezik-e belátási képességgel” [R. 5. § (2) bekezdés]. Erre is vonatkozik az, amit az előző pontban írtunk: cselekvőképés személy esetében főszabályként vélelmezni kell, hogy a belátási képesség adva van; a belátási képesség vizsgálatát külön indok fennállása esetén lehet csak elrendelni, s ezeket az indokokat a törvénynek meg kell fogalmaznia, ellenkező esetben a korlátozás *szükségtelen és aránytalan*, ráadásul *önkéntes* is.

e) A 23. § (1) bekezdése szerint a „beavatkozás megszüntetésére, illetve mellőzésére csak abban az esetben kerülhet sor, ha a beteg erre irányuló akaratát világosan és meggyőző módon kideríthető. Kétség esetén a beteg később tett, személyes nyilatkozatát kell figyelembe venni; ennek hiányában az életfenntartó, illetve életmentő beavatkozás elvégzéséhez történő beleegyezést vélelmezni kell.” A törvényben – különösen a 20. § (2), (3) és (4) bekezdésében – foglalt eljárási feltételek között tett nyilatkozat csakis olyan lehet, hogy abból a beteg akaratát világosan és meggyőző módon kideríthető. Ennek híján nem is lehet közokiratba foglalt nyilatkozatot tenni: ez önmagában is elégséges a homály és bizonytalanság eloszlatására. A többi eljárási kellék hozzáadása több mint elégséges biztosítékot ad az akaratnyilvánítás „világos és meggyőző” voltára. Ezért a jogalkotó csakis arra gondolhatott, hogy a beteg magatartása a nyilatkozat megtétele után válik bizonytalanná és kétértelművé. Ebben az esetben azonban az ellátó intézmény feladata az, hogy megkérdezze őt, vissza

kívánja-e vonni nyilatkozatát. A visszavonás minden alaki feltétel nélkül, könnyen elvégezhető. Ha a beteg ezt ennek ellenére nem teszi meg, a 23. § (1) bekezdése szerint mégis „vélelmezni kell”. Az, hogy az orvos a beteg akaratnyilvánítása nélkül vélelmezheti írásban kifejezett akaratának megváltozását, az önröndelkezési jog *önkéntes elvonása*, és a *jogbiztonságot* is sérti.

Összegezve: a sorra vett rendelkezések megítélésünk szerint önmagukban is alkotmányellenesek, mivel minden esetben az önröndelkezési jog szükségtelen és aránytalan, némely esetekben pedig önkényes, illetve a jogbiztonságot sértő korlátozást jelentik. Együttesen pedig kimerítik az alkotmányértésnek azt az esetét is, mely alapjog „lényeges tartalmának” korlátozásában áll. Az Alkotmánybíróság állandó értelmezési gyakorlata szerint a „lényeges tartalom” korlátozásának elégséges ismérve, hogy az adott alapjog kiüresedik, gyakorolhatatlanná válik. Lásd például az 51/1991. (X. 19.) AB határozatot, mely szerint „a katonai szolgálati rend és a függelmi viszonyok elleni csoportos szembeszegülés kizárására és megelőzésére rendelt tilalmak [...] nem terjedhetnek odáig, hogy az érintett jog alapvető rendeltetésének érvényre jutását gátolják, mert ez az alapjog lényeges tartalmának korlátozása lenne”. Vagy lásd az 1/1993. (I. 13.) AB határozatot, mely így fogalmaz: „Nem tekinthető alkotmányosnak az a törvényi szabályozás, amely az önkormányzatok szervezetét olyan módon szabályozza, hogy az a szervezetalakításhoz való jog lényeges tartalmát korlátozza, az önkormányzati jog tartalmának kiüresedéséhez, annak tényleges elvonásához vezet...”

Az Eütv. rendelkezései olyan mértékben teszik nehezzé és bizonytalanná az életmentő, illetve életfenntartó kezelés visszautasításához fűződő jog gyakorlását, ami magát a jogot üresíti ki. A betegnek elvben jogában áll visszautasítani az életmentő, illetve életfenntartó kezelést, ám e jog gyakorlását a törvény olyan sok feltételhez köti és annyira kiszámíthatatlanná teszi, hogy arra csak egészen ritka kivétellekppen nyílik lehetőség, és a beteg akkor sem tudhatja, hogy döntése meg fog-e valósulni.

Ez a megállapítás nem pusztán elvi veszélyre utal. Noha nem végeztünk empirikus kutatást arról, hogy a jogszabály megalkotása és hatálybalépése óta eltelt öt év alatt működésbe léptek-e a kezelés visszautasítására tett nyilatkozat, illetve az előzetes jognyilatkozat eljárási, egészségügyi intézményeknél, érdek- és jogvédő szervezeteknél tájékozódván arra az eredményre jutottunk, hogy a törvény által kilátásba helyezett eljárások nem léteznek. Ugyanerre utal az is, hogy a Komplex Jogtár nem tartalmaz olyan döntvényt, mely az Eütv. előzetes jognyilatkozatra, illet-

ve életmentő, életfenntartó kezelés visszautasítására vonatkozó rendelkezéseihez kapcsolódna. A T. Alkotmánybíróság bizonyára maga is tájékozódott már a tényleges joggyakorlatról. Mindenesetre e levél írói úgy gondolják, hogy az indítvány által az Eütv. 15–12. §-aival szemben megfogalmazott alkotmányossági kifogások elbírálásában döntő szerep illeti meg a tapasztalatok értékelését. Ezek a tapasztalatok sajnos alátámasztják az indítványozók álláspontját, mely szerint a kialakított szabályozás alapjog „lényeges tartalmát” korlátozza.

Összegezve: egyetértünk az indítványozókkal abban, hogy az életmentő, illetve életfenntartó kezelés visszautasításának jelenlegi szabályozása ellehetleníti e jog gyakorlását, és ezért alkotmányellenes.

II.

Azokban az országokban, ahol törvényes lehetőség van arra, hogy egy másik személy segítsen a gyógyíthatatlan betegnek élete befejezésében, illetve aktív eutanáziában részesítse őt, körültekintő szabályok határozzák meg, hogy milyen állapotban lévő ember kérhet akár segítséget életének befejezéséhez, akár aktív eutanáziát, hogy ki jogosult a beteg kérését teljesíteni, milyen eljárást kell alkalmaznia, hogy a törvényi feltételek meglétét előzetesen ki állapítja meg, s végül, hogy utólag mi módon ellenőrzik azok betartását. E szabályok létrehozása nem kerülhető meg: biztosítékok kellene ahhoz, hogy az élet befejezésében közreműködő személy nem jár el könnyelműen vagy szakszerűtlenül, továbbá hogy nem él vissza a beteg kiszolgáltatott helyzetével. Ha tehát a jogalkotó kivenné a Btk. 166. §-ának hatálya alól az aktív eutanáziát, a 168. § hatálya alól pedig a gyógyíthatatlan betegnek nyújtott segítséget, hogy életét saját kezével fejezhesse be, akkor olyan cselekményeket dekriminalizálna, melyek a jog által elismert esetekben, a jog által meghatározott eljárás szabályai közt teszik hozzáférhetővé a gyógyíthatatlan beteg ember számára az általa méltónak tartott halált. Magyarországon ilyen szabályok jelenleg nem léteznek, bár a legutolsó években elindult valamelyes társadalmi vita arról, hogy létrehozzák-e őket, és a közvélemény döntő többsége támogatná a megalkotásukat.

Ezért a Btk. 166–168. §-aira vonatkozó indítvány értelmezésünk szerint arra vonatkozik, hogy az Alkotmánybíróság hívja fel az Országgyűlést

- a „méltó halál” elnyerésében való segítségnyújtás szabályainak megalkotására, valamint
- arra, hogy az e szabályok betartásával végrehajtott cselekményeket vonja ki a Btk. emberölést tilal-

mazó 166. §-ának, illetve az öngyilkosságban való közreműködést tilalmazó 168. §-ának hatálya alól.

Megítélésünk szerint ennek az indítványnak az értelmezésekor az első kérdés az: vajon az alkotmány hivatkozott helyei, az Alkotmánybíróság állandó értelmezési gyakorlatának megfelelően, indokolják-e a mulasztásban megnyilvánuló alkotmányértés megállapítását. Mindenekelőtt a hivatkozási alapul szolgáló alkotmányos alapjogot kell közelebbről szemügyre venni. Az indítványozók az alkotmány 54. §-ának (1) bekezdését hívják fel álláspontjuk alátámasztására: „A Magyar Köztársaságban minden embernek veleszületett joga van az élethez és az emberi méltósághoz, amelyektől senkit nem lehet önkényesen megfosztani.” Ezért először mi is ahhoz fűzünk néhány észrevételt, hogy mit mondanak az Alkotmánybíróság irányadó határozatai az élethez és az emberi méltósághoz való jogról.

A halálbüntetés eltörléséről rendelkező 23/1990. (X. 31.) AB határozat, valamint a terhességmegszakítás alkotmányos feltételeit vizsgáló 64/1991. (XII. 17.) AB határozat a következőket állapítja meg:

1. az élethez való jog az emberi méltósághoz való joggal egységben, tőle elválaszthatatlanul illeti meg alanyát;

2. az emberi méltósághoz való jog korlátozása szükségszerűen, minden esetben, „fogalmilag” önkényes, ezért az élethez való jog korlátozása is „fogalmilag” önkényes, amiből az következik, hogy mindkét jog „fogalmilag”, abszolút módon korlátozhatatlan;

3. az államot, túl azon, hogy köteles tartózkodni az élethez való jog megsértésétől, intézményes életvédelmi kötelezettségek is terhelik.

Mi következik ezekből a megállapításokból a „méltó halál” elnyeréséhez való segítségnyújtás alkotmányos megítélésére nézve? Mindenekelőtt szeretnénk leszögezni: *nem következik* belőlük, hogy az ilyen segítségnyújtás törvényi szabályainak megalkotása az alkotmányba ütközne. Ez a következmény akkor adódnék, ha az aktív eutanázia, illetve az élet befejezéséhez való segítségnyújtás az élethez való jog korlátozásának minősülne. Véleményünk szerint sem az irányadó társadalmi felfogás, sem az alkotmány szövege, sem az Alkotmánybíróság kialakult felfogása nem vonja maga után ezt a minősítést.

Először, az élethez való jog korlátozhatatlansága nem tartalmazza, hogy az életet ne lehetne a gyógyíthatatlan beteg érdekében és az ő akaratát követve megrövidíteni. Csak akkor tartalmazná ezt, ha az Alkotmánybíróság az élethez való jog olyan értelmezését tulajdonítaná a Magyar Köztársaság alkotmányának, mely szerint e jog alanya semmi körülmények között nem rendelkezhet afölött, hogy miként fejezi be az életét. Ilyen értelmezést a bíróság eddig nem

tett magáévá – arról, hogy az élethez való jog mit jelent az ember saját halála fölötti rendelkezés vonatkozásában, a testület egyáltalán nem nyilatkozott. Egyszerűen ha az élethez való jog azt jelentené, hogy minden embernek joga van ahhoz, hogy senki ne dönthesse életének (a már megindult, természetes elhalálozási folyamatnak elébe vágó) megszakításáról, *még ő maga sem*, akkor (de csakis akkor) az élethez való jog korlátozhatatlansága kiindulópont lehetne az aktív eutanázia és az élet befejezésében való segédlet megengedő szabályozásának alkotmányellenessé nyilvánításához. Ha viszont az élethez való jog azt jelenti, hogy *senki más* nem dönthet az ember életének (a természetes elhalálozási folyamatnak elébe vágó) megszakításáról, akkor az élethez való jog korlátozhatatlan voltából semmi nem következik az aktív eutanázia és az élet befejezésében való segédlet alkotmányos megítélésére nézve.

Másodsor, az élethez és az emberi méltósághoz való jog elválaszthatatlansága magában foglalja, hogy az élethez való jognak tartalmaznia kell az élet befejezése fölötti autonóm rendelkezés jogát. Az Alkotmánybíróság állandó értelmezése szerint ugyanis az emberi méltósághoz való jog tartalmazza az önrendelkezéshez való jogot, s ez a megállapítás az „elválaszthatatlansági tézissel” párosítva maga után vonja, hogy az élethez való jog elválaszthatatlan az önrendelkezéshez való jogtól. Továbbá ha az élethez való jog elválaszthatatlan az emberi méltósághoz való jogtól, akkor a méltóságban való élet, az emberhez méltó élet jogát jelenti – márpedig semmi nem degradálja jobban az élet méltóságát, mint a testi-lelki kínoknak kiszolgáltatott ember magatehetetlen sodródása a biztos halál felé. Ezt az értelmezést támogatja az alkotmány szoros szövegtelmezése is: az 54. § (1) bekezdése azzal a veszéllyel szemben védi az élethez való jog alanyát, hogy életétől önkényesen *megfosszák*: megfosztani az életétől csak akaratára ellenére lehet valakit; nem nevezhető megfosztásnak, ha egy embert saját kérésére segítenek hozzá az élet befejezéséhez. Végül megjegyezzük, hogy amennyiben az Alkotmánybíróság eltérne eddig követett felfogásától, mely szerint az élethez való jog elválaszthatatlan az önrendelkezési jogot is magában foglaló emberi méltósághoz való jogtól, akkor azzal a mindmostanáig következetesen képviselt álláspontjával is szembekerülne, mely szerint az állam világnézetileg semleges.

Harmadsor, az állam intézményes életvédelmi kötelezettsége nem szolgálhat alapul az aktív eutanázia és az élet befejezéséhez való segítségnyújtás teljes körű, kategorikus tiltásához. Az intézményes életvédelmi kötelezettség az Alkotmánybíróság felfogásában az élethez való jogon alapszik, így a jog alanyát nem védheti saját jogának rovására. Az alkotmányos-

sági mérlegelésbe a következőképpen lép be ez a kötelezettség. Ha – mint a fentiek alapján jó okkal gondoljuk – az élethez való jog kiterjed az élet befejezése fölötti önrendelkezésre, s ha az alany nem veszíti el ezt a jogát azokban az esetekben, amikor önállóan már nem képes gyakorolni, akkor nem lehet eleve, minden körülmények között büntetendő a segítségnyújtás e jog gyakorlásához. Ebből pedig kettős kötelezettség háramlik az államra. Egyfelől lehetővé kell tennie az élet befejezését kívánó, de arra önállóan már nem képes beteg ember számára, hogy segítségkérése ne ütközzön a büntetőjog áthághatatlan korlátaiba. Azaz ki kell vennie a Btk. tényállásai közül a „méltó halál” elnyerésében való közreműködés megengedett eseteit. Másfelől ezt úgy kell megtennie, hogy közben védelmet nyújt a kiszolgáltatott helyzetű betegnek az ellen, hogy mások az ő akaratát figyelmen kívül hagyva vagy manipulálva, illetve könnyelműen és szakszerűtlenül eljárva rövidítsék meg az életét. Az állam intézményes életvédelmi kötelezettségéből tehát *nem* következik, hogy az aktív eutanázia és az élet önkéntes befejezésében való közreműködés nem engedhető meg. Az következik belőle, hogy *ha* az ilyen cselekvések megengedhetők, *akkor* az államnak garanciális szabályokat kell kidolgoznia a gyakorlásukra, és a garanciális szabályoknak megfelelő cselekményeket ki kell vennie a büntetőjog hatálya alól. Ebben az esetben az ilyen garanciális szabályok megtagadásával az állam intézményes életvédelmi kötelezettségét sérti meg.

Összefoglalva, az Alkotmánybíróság állandó értelmezési gyakorlata nem kötelezi el a testületet amellett, hogy az élethez való jog kizárná a beteg akaratát végrehajtó aktív eutanáziát, illetve az élet befejezésében való segédletet. Inkább az ellenkező következtetés adódik belőle.

Néhány további megfontolás ugyanebbe az irányba mutat. Mindenekelőtt: az a kérdés, hogy az élethez való jog melyik értelmezése felel meg a Magyar Köztársaság alkotmányának, egyebek közt attól is függ, melyik értelmezés van összhangban az alkotmányos joggyakorlattal. Magyarországon az öngyilkosság hosszú ideje nem büncselekmény, és ez a gyakorlat megfelel a társadalomban szilárdan uralkodó erkölcsi közfelfogásnak. Ha azonban az élethez való jognak az az értelmezése válna irányadóvá, mely szerint minden embernek joga van ahhoz, hogy senki ne dönthesse élete (a természetes elhalálozási folyamatnak elébe vágó) megszakításáról, *még ő maga sem*, akkor az öngyilkosság újbóli kriminalizálását csak súlyos következtetlenség árán lehetne elkerülni.

Továbbá célszerű figyelembe venni az európai jogfejlődés uralkodó irányzatait. Az elmúlt években két európai országban (Hollandiában és Belgiumban)

kivonták a büntetőjog hatálya alól a beteg kérésére, megfelelő eljárásban végrehajtott aktív eutanáziát, három másik országban (Németországban, Svájcban és Svédországban) pedig nem büntetik a gyógyíthatatlan beteg ember öngyilkosságában való orvosi közreműködést. Egyes esetekben már az angol joggyakorlat is hajlik a kivételek elismerésére. A Diane Pretty kontra Egyesült Királyság-ügyben született ítélet arról tanúskodik, a strasbourgi emberjogi bíróság nagyon közel került ahhoz, hogy kimondja: a gyógyíthatatlan ember öngyilkosságában való közreműködés kivételeket nem ismerő tiltása az Emberi és polgári jogok európai egyezségokmányába ütközik. Ha Magyarországon olyan alkotmányértelmezés válna irányadóvá, mely kategorikusan tiltja a gyógyíthatatlan beteg öngyilkosságában való közreműködést, illetve az aktív eutanáziát, ezzel a köztársaság alkotmánya egy olyan álláspont mellett köteleződne el, mely konfliktusban lesz a nem túl távoli jövőben várható emberjogi bírósági döntéssel, ami a jogalkotót alkotmánymódosításra kényszerítené.

Azzal is számolni kell, hogy a tényleges orvosi gyakorlat Nyugat-Európában a jogfejlődést messze megelőzve halad előre a „méltó halál” biztosítása felé: felmérések tanúsága szerint Franciaországban 1991-ben az orvosok 36%-a nyilatkozta, hogy évente egy vagy két alkalommal gyakorolt eutanáziát, az Egyesült Királyságban ez az arány 12% volt 1994-ben. Belgiumban döntő lökést adtak az eutanázia-törvény megalkotásához a Deliens-bizottság által közzétett adatok, melyek szerint Flandriában 1998-ban 640 esetben került sor a beteg kérésére végrehajtott aktív eutanáziára (ez a szám az összes haláleset 1,1%-át tette ki), s ugyanebben az évben 1796 esetben (az összes haláleset 3,2%-ában) vetett véget orvos a haldokló beteg életének annak kérése nélkül.

Végül fontos körülmény az európai közvélemény változása. Németországban 2000-ben a megkérdezettek csaknem 70%-a foglalt állást amellett, hogy a gyógyíthatatlan, szenvedő betegnek kérésére részesülnie kell aktív eutanáziában, egy 1998-as felmérés szerint Franciaországban 79% helyesli az aktív eutanáziát. Hasonló irányba mozdul el a közvélemény Magyarországon is: a Medián közvéleménykutató intézet 2000 decemberében végzett reprezentatív felmérése szerint a megkérdezettek 67%-a van az aktív eutanázia legalizálása mellett. Tegyük hozzá, hogy a 2000. évi népszámlálás alkalmával az összeírtak 74,6%-a sorolta magát valamilyen vallásfelekezethez. Ez azt jelenti, hogy a magukat vallásosként azonosító magyar állampolgárok több mint a fele egyetért az aktív eutanázia legalizálásával. Megállapítható tehát, hogy a legalizálással kapcsolatos álláspontok megoszlása nem felel meg a hívő és nem hívő emberek megoszlásának.

Befejezésül szeretnénk az elmondottak fényében áttekinteni az indítványra adható válaszokat. A következő formai lehetőségek kínálkoznak.

1. A Btk. 166–168. §-aival kapcsolatban a jogalkotónak nem róható fel mulasztásban megnyilvánuló alkotmányértés, mivel akár egy másik ember életének megszakítása, akár az életének megszakításában való közreműködés lehetővé tétele alkotmányellenes volna. A fent kifejtettek azonban arra a következtetésre vezetnek, hogy ez az alternatíva több okból is aggályos.

a) Az Alkotmánybíróság eddigi értelmezési gyakorlata, az élethez és az emberi méltósághoz való jog kialakított felfogása nem kívánja meg, hogy a testület alkotmányellenessé nyilvánítsa az aktív eutanázia és az élet befejezésében való közreműködés garanciális szabályok közti legalizálását; inkább a megengedő szabályozás irányába mutat.

b) A legalizálás alkotmányellenessé nyilvánítása szembekerülne az Alkotmánybíróság eddig követett felfogásával, mely szerint az élethez való jog elválaszthatatlan az önrendelkezési jogot is magában foglaló emberi méltósághoz való jogtól, ezáltal a bíróságnak azzal a következetesen képviselt álláspontjával is, mely szerint az állam világnézetileg semleges.

c) Az élethez való jog olyan értelmezése, mely a garanciális szabályok közti legalizálás alkotmányellenessé nyilvánítását alátámasztaná, nincs összhangban a magyar társadalom megszilárdult erkölcsi és jogi felfogásával (például csak súlyos következtelenségek árán hagyná büntetlenül az öngyilkosságot).

d) Egy ilyen értelmezés nem felelne meg a magyar társadalom erkölcsi és jogi közfelfogásában jelenleg zajló változásoknak.

e) Nem felelne meg ez az értelmezés az európai jogfejlődés irányzatainak sem, melyek – a strasbourgi bíróság nem oly távoli jövőben várható döntései útján – a magyar államra nézve kötelező következményekkel is fognak járni.

Ezért kézenfekvően kínálkozik az a válaszlehetőség, mely szerint

2. a mulasztásban megnyilvánuló alkotmányértés megállapítható, mivel alkotmányellenes az, hogy az állam megtagadja a törvényes eljárási szabályokat, melyek között a gyógyíthatatlan beteg ember kérheti és elnyerheti akár az élete saját kezű megszakításához való segítséget, akár az aktív eutanáziát.

E levél szerzői szerint az államnak valóban intézményes kötelezettsége, hogy rendelkezésre bocsássa ezeket a szabályokat. Fentebb amellett érveltünk, hogy ez a felfogás összhangban van a Magyar Köztársaság alkotmányával. Véleményünk szerint azonban a mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség kimondásához nem feltétlenül elegendő, hogy egy al-

kormányos alapjog megkívánja a gyakorlásához szükséges – de egyelőre hiányzó – szabályozást.

a) Mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség akkor állapítható meg minden további nélkül, amikor a jogalkotó olyan szabályok létrehozását mulasztotta el, melyek viszonylag rövid időn belül valóban megalkothatók. Ennek megfelelően az Alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény leszögezi, hogy a bíróság „a mulasztást elkövető szervet – határidő megjelölésével – felhívja feladatának teljesítésére” [49. § (1) bekezdés]. Az ésszerű határidő nem lehet hosszabb egy-két évnél. Ebből következően mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenességet ott lehet megállapítani, ahol az alkotmányellenesnek minősített helyzet ennyi időn belül felszámolható.

b) Az adott esetben ilyen szűk időhatáron belül a szükséges szabályok aligha alkothatók meg. A társadalmon belül még épp csak hogy megindult e kérdés vitája. Sem az egészségügyi hatóságok, sem a jogalkotó, sem a tágabb közvélemény körében nem került még sor a passzív eutanázia 1997-ben elfogadott szabályozása kapcsán szerzett tapasztalatok feldolgozására: a kudarc beismerésére és a továbbgondolásra. Miközben a magyar állampolgárok kétharmada az aktív eutanázia legalizálása mellett áll, kisebbségi ellenzőit erős erkölcsi és világnézeti meggyőződések vezérlik; ezért a vitának nemcsak szabályozástechnikai kérdéseket kell elrendeznie, hanem arra is módot kell teremtenie, hogy a jogalkotás megbékélést hozzon a különböző világnézeti és erkölcsi felfogású emberek között. Ugyanakkor szükség van a tényleges orvosi gyakorlat nyílt megbeszélésére, és figyelembe kell venni az orvostudomány pillanatnyi állapotát is.

Ez visszavezet ahhoz a válaszhoz, mely szerint

3. a mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség megállapítására nincs kényszerítő ok. De amire most jutottunk, az mégsem azonos az 1. pontban foglaltakkal. Nem azért állítjuk, hogy nincs alkotmányellenes mulasztás, mintha akár egyetlen gyógyíthatatlan beteg ember életének az ő kérésére, az ő érdekében történő megszakítását, akár az életének megszakításában való közreműködést szabályozó rendelkezések minden körülmények között alkotmányellenesek volnának. Hanem azért, mert a hiányzó szabályok létrehozásához hosszú időre van szükség. Mind a kérdés elvi alapjairól való nyilvános gondolkodásnak, mind a lehetséges szabályok elő-

nyeit és hátrányait szembesítő mérlegelésnek a jelenleginél jóval messzebbre kell jutnia ahhoz, hogy a szabályozás hiánya mulasztásban megnyilvánuló alkotmányéértésnek minősüljön. Az időtényező figyelembevétele nem pusztán jogtechnikai kérdés. Azaz, hogy a bíróság olyankor állapít meg mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenességet, amikor az alkotmány által megkívánt szabályok záros határidőn belül megalkothatók, és tartózkodik ettől, amikor a szabályokban való megállapodás hosszú időt vesz igénybe, teret hagy a törvényhozásnak és a tágabb nyilvánosságnak, hogy elvégezzék a maguk munkáját az alkotmányos gyakorlat kialakításában. Ezt a fáradtságos munkát az Alkotmánybíróság nem takarítja meg a társadalomnak.

Az indok különbségéből egy további különbség is adódik. Ha azért nem áll fenn mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség, mert a gyógyíthatatlan beteg ember életének az ő kérésére, az ő érdekében történő megszakítását, illetve az életének

megszakításában való közreműködést szabályozó rendelkezések minden körülmények között alkotmányellenesek volnának, akkor az indítvány elutasításával a válaszadás véget is ér. És véget ér minden további próbálkozás az alkotmányos követelményeknek megfelelő szabályozással, mivel ez a cél eleve alkotmányellenesnek minősül. Ez tehát a jövő felé *lezárt válasz* volna. Ha azonban a mulasztásban megnyilvánuló alkotmányéértés megállapítását a szabályok kialakításához szükséges idő hosszúsága zárja ki, akkor

nincs akadálya annak, hogy megkezdődjön a nyilvános gondolkodás és szakmai mérlegelés a lehetséges szabályozás elvi és gyakorlati kérdéseiről. Ez a jövő felé *nyitott válasz* volna.

A nyitott válasz meg is fogalmazhat bizonyos, közvetlen jogi következmények nélküli útmutatást a jövő számára. Megállapíthatja, hogy bár a gyógyíthatatlan ember öngyilkosságában való közreműködés és a gyógyíthatatlan ember kérésére alkalmazott aktív eutanázia szabályainak hiánya önmagában nem jelent alkotmányellenes helyzetet, de alkotmányellenessé válhat a helyzet akkor, ha a jogalkotó és a jogalkalmazó egyáltalán nem tesznek lépéseket az elengedhetetlen társadalmi vita és szakmai mérlegelés elindítására.

Ilyen állásfoglalásra léteznek analógiák a bíróság korábbi gyakorlatából. 1995 júniusában az akkori par-

BÁR A GYÓGYÍTHATATLAN EMBER ÖNGYILKOSSÁGÁBAN VALÓ KÖZREMŰKÖDÉS ÉS A GYÓGYÍTHATATLAN EMBER KÉRÉSÉRE ALKALMAZOTT AKTÍV EUTANÁZIA SZABÁLYAINAK HIÁNYA ÖNMAGÁBAN NEM JELENT ALKOTMÁNYELLENES HELYZETET, DE ALKOTMÁNYELLENESSÉ VÁLHAT A HELYZET AKKOR, HA A JOGALKOTÓ ÉS A JOGALKALMAZÓ EGYÁLTALÁN NEM TESZNEK LÉPÉSEKET AZ ELENGEDHETETLEN TÁRSADALMI VITA ÉS SZAKMAI MÉRLEGELÉS ELINDÍTÁSÁRA.

lamenti ellenzék egy sor indítványban támadta meg a gazdasági stabilizációt szolgáló egyes törvénymódosításokról szóló 1995. évi XLVIII. törvényt (a továbbiakban: Gst.). Ezek közül az első azt kifogásolta, hogy „a stabilizációs törvénynek nevezett anyag nem egységes jogalkotás, hanem a törvénymódosítások laza halmaza”. A bíróság elutasította a kérést, hogy ezen az alapon teljes egészében semmisítse meg a Gst.-t, de hozzáfűzte: „Annak hangsúlyozása mellett [...] hogy a vázolt problémák nem nyújtanak alapot a Gst.-nek a maga egészében való megsemmisítésére, kétségtelen: a Gst. a törvényalkotásban ritkán előforduló, kényszer szülte kivétel lehet csupán, nem pedig a törvényalkotás körében szélesebb körben alkalmazott »modell«” [42/1995. (VI. 30.) AB határozat]. Azaz: nem összetartozó törvények egyetlen törvényben való módosítása önmagában nem alkotmányellenes, de alkotmányellenessé válhat ez az eljárás, ha a jövőben rendszeres gyakorlattá lesz. Ez az állásfoglalás nem párosult közvetlen jogi konzekvenciákkal: a bíróság visszautasította a Gst. megsemmisítését célzó indítványt. De kilátásba helyezte, hogy egy későbbi időpontban már jogi konzekvenciái lehetnek annak, ha a „salátatörvények” alkotása rendszeres gyakorlattá válik.

Más esetekben is ugyanígy járt el a bíróság. Így a termőföldről szóló, 1994. április 6-án elfogadott, de ki nem hirdetett törvényt vizsgáló 35/1994. (VI. 24.) AB határozat először leszögezi, hogy „a reális piaci földárak kialakulásához szükséges időt az Alkotmánybíróság [...] nem tudja fölbecsülni”. Majd hozzáteszi: „Arra a kérdésre, hogy megtámadható lesz-e a törvény, ha az indokoltnál hosszabb ideig marad hatályban a korlátozás, az Alkotmánybíróság igénylő választ ad.”

Hasonló módon lehetne a jelen esetben is megállapítani, hogy az már alkotmányellenes helyzethez vezetne, ha a jogalkotó és a jogalkalmazó a jövőben sem

tenne lépéseket az elengedhetetlen társadalmi vita és szakmai mérlegelés intézményes elindítására. Annak a megállapításnak, hogy az Országgyűlés, a kormány és az egészségügyi hatóságok lépéseket kell tegyenek az elengedhetetlen társadalmi vita és szakmai mérlegelés elindítására, nincsenek közvetlen jogkövetkezményei. Nem jár együtt vele jogszabály – akár jövőbeni határidőhöz kötött – megsemmisítése, miként a 42/1995. (VI. 30.) AB határozat sem rendelkezett a Gst. megsemmisítéséről. De ez nem jelenti, hogy egy ilyen állásfoglalás következmények nélkül maradna.

Összefoglalva: levelünk megerősíti az indítvány álláspontját, mely szerint az Eütv. 16–23. §-ai számos részletükben külön-külön is alkotmányértőké, s ezek a rendelkezések együttesen is alkotmányellenesek, mivel a beteg ember örendelkezési jogának „lényeges tartalmát” korlátozzák.

Abban a kérdésben, hogy az aktív eutanázia és a beteg ember öngyilkosságában való közreműködés szabályainak hiánya, illetve az a szabályok szerint végzett cselekmények dekriminalizálásának hiánya alkotmányellenes mulasztásra utal-e, levelünk részben ellentmond az indítványozóknak, részben egyetért velük. Véleményünk szerint ahhoz, hogy az alkotmányellenes mulasztás megállapítására kényszerítő ok legyen, hiányzik egy fontos eljárási feltétel: a megállapított hiány ésszerűen kitzítható határidőn belül nem pótolható. Ugyanakkor azt gondoljuk, hogy alkotmányellenes mulasztáshoz vezetne, ha az Országgyűlés, a kormány és az egészségügyi hatóságok semmit nem tennének azért, hogy közelebb vigyenek ahhoz a helyzethez, melyben a hiány pótlását már ésszerű időn belül el lehet végezni.

Budapesten, 2002. november 15-én

*Kis János egyetemi tanár
dr. Sajó András akadémikus, egyetemi tanár*

AZ EMBERI MÉLTÓSÁGHOZ VALÓ JOG DOGMATIKAI PROBLÉMÁI

SZÉLJEGYZETEK AZ EUTANÁZIA-INDÍTVÁNYHOZ*

Jogelméleti közhely, hogy egy bírói döntés *magyarázata* és nyilvános *igazolása* nem szükségképpen esik egybe. A bírónak ugyan döntéseiket mindenki számára hozzáférhető érvekkel kell igazolniuk, de mivel ezek az érvek gyakran jelentős mozgásteret hagynak a bírók számára, ezért a munkájukat elemző időnként úgy érezheti, a legizgalmasabb kérdés éppen az, hogy a jogilag egyaránt lehetséges alternatívák közül a bírók miért éppen az adott megoldás mellett döntöttek. A jog kiszámíthatóságával kapcsolatos ilyenfajta szkepticizmus alkalmanként elvezet ahhoz az állásponthez, miszerint a jog *mindig* kiszámíthatatlan, s egy jó bíró mindig úgy dönt, ahogyan akar: döntése nem jogi érvekből levont következtetés lesz, hanem egy jogi indokok által nem vezérelt elhatározás, melyet a bíró utólag racionalizál mindenki számára hozzáférhető jogi argumentumokkal. Ha pedig valóban így van, akkor a jogi indokok tanulmányozásánál fontosabb a nyilvános igazolás mögötti szociológiai és pszichológiai motívumok feltárása. „Jogon az arra vonatkozó jóslatokat értem, hogy a bíróságok miként döntenek majd”¹ – adta e felfogás legkifejezőbb, leg-tömörebb foglalatát a híres amerikai jogász, Oliver Wendell Holmes. A magyarázat (illetve a jövőbeni döntések esetében a predikció) és az igazolás közötti fogalmi megkülönböztetés fejben tartása azonban azok számára is fontos, akik nem osztják a jog fentebb vázolt szkeptikus elméletét.

E rövid jogelméleti analízis mentegetőzésül szolgál: arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy a nyilvános indokok tanulmányozására szorítókozó megközelítésnek igen jelentős korlátai vannak a „döntés előtti” szituáció felmérésében. A várható döntés és miértje megértésében fontos szerepe lehet egy sor olyan szempontnak, amelyeknek feltérképezésénél a szociológiai – különösen a bíróság belső viszonyait feltáró szervezetszociológiai – megközelítés fölényben van a hagyományos doktrinális elemzéssel szemben. Különösen érvényesnek tűnik számomra a fenti megállapítás a jelen esetben, még hozzá két ok miatt: egyrészt az eutanázia olyan súlyos erkölcsi kérdéseket is

felvet, amelyek következtében a bírók személyes értékpreferenciái nagymértékben meghatározhatják azt, hogy a jogilag védhető döntések közül miért egyik vagy másik megoldás mellett érvelnek az egyes alkotmánybírák. Másrészt az eutanázia alkotmányosságának megítéléséhez szükséges doktrinális keret nem ment át radikális változáson az utóbbi néhány évben. Így sem a közel egy évtizede a bíróság előtt fekvő indítvány elbírálásának korábbi elodázása, sem a döntés mostani felvállalása nem magyarázható kielégítően jogi-doktrinális indokokkal.

A bíróság munkáját szociológiai szempontból vizsgáló szempont létjogosultságának és fontosságának messzemenő elismerése ellenére nem törekszem ilyenfajta elemzésre, mivel ez meghaladná szakmai kompetenciámat. Tanulmányom dogmatikai-tisztázó jellegű kíván lenni: pusztán arra teszek kísérletet, hogy megvizsgáljak néhány olyan dogmatikai kérdést, amelylyel az Alkotmánybíróságnak (AB) az eutanázia-döntés során szembe kell néznie. Következésképpen nem gondolom, hogy az itt megvizsgált érvek „hézagmentesek” lennének s konkluzív módon alátámasztanának egy adott alkotmányjogi következtetést. Dolgozatom megírására részben Kmetty Ildikó, és Takács Albert rendkívül színvonalas beadványa inspirált, amellyel számos ponton egyetértek, de több kérdésben az övéktől eltérő alkotmányjogi megoldást látnék célszerűnek. Elemzésem a következőképpen halad. Először (I.) azt elemzem, mi adja az önrendelkezési jog értelmezésének sajátos nehézségeit, s miért van szükség egy „erős önrendelkezési jog” kidolgozására. Ezután az indítványban kifejtett két érvet vizsgálom meg (II–III.), amelyek azt hivatottak alátámasztani, hogy az eutanázia kérdésében az önrendelkezési jog különösen erős esetével állunk szemben. A következő lépésben (IV.) azt veszem szemügyre, hogy az élethez való jog értelmezésével kapcsolatos gyakorlat alapján milyen nehézséggel kell számolnia az általam javasolt értelmezésnek. Végül pedig (V.) arra térek ki, hogy az indítványozók felfogása milyen széles körben szolgáltat erős érveket az eutanázia megengedettsége mellett.

* A tanulmány elkészítését az FKFP (0189/2001.) támogatta.

I.

Ma már alighanem minden joghallgató elemi alkotmányjogi ismereteihez hozzátartozik az az elv, amelyet az AB első határozatainak egyikében fogalmazott meg: „Az Alkotmánybíróság az emberi méltósághoz való jogot az ún. »általános személyiségi jog« egyik megfogalmazásának tekinti. A modern alkotmányok, illetve alkotmánybírói gyakorlat az általános személyiségi jogot különféle aspektusaival nevezik meg: pl. a személyiség szabad kibontakoztatásához való jogként, az önrendelkezés szabadságához való jogként, általános cselekvési szabadságként, avagy a magánszférához való jogként. Az általános személyiségi jog »anyagjog«, azaz olyan szubszidiárius alapjog, amelyet mind az Alkotmánybíróság, mind a bíróságok minden esetben felhívhatnak az egyén autonómiájának védelmére, ha az adott tényállásra a konkrét, nevesített alapjogok egyike sem alkalmazható” [8/1990. (IV. 23.) AB határozat, ABH 1990, 44–45]. A következőkben e doktrína néhány következményét szeretném kibontani.

Az alkotmányok tipikus szabályozási módja, hogy magatartások többé-kevésbé jól azonosítható csoportját egyéni jogokkal bátyázzák körül, s ennek az lesz a következménye, hogy az ebbe a körbe tartozó magatartásokat az állam csak igen nyomós indokkal korlátozhatja. Bár a szólásszabadság, a vallásszabadság vagy a gyülekezési jog értelmezése során is előfordulhatnak vitatott esetek, amikor kérdéses, hogy a felsorolt jogok magatartások milyen körének nyújtanak *prima facie* védelmet (mi minősül szólásnak, vallásgyakorlásnak vagy gyülekezésnek), a fenti jogok fogalmi kontúrjait illetően mégis nagyfokú konszenzus van. (A vita nem annyira akörül forog például, mi minősül szólásnak, hanem hogy mikor indokolt korlátozni a szólásszabadságot.) Vannak azonban olyan alkotmányos elvek, amelyek nem rendelkeznek ilyen egyértelmű fogalmi kontúrokkal. Tipikus példáját adja ennek a diszkrimináció tilalmát kimondó elv: ha mondjuk az állam az *A* csoport tagjainak adókedvezményt ad, a minden releváns vonatkozásban hasonló *B* csoport tagjaitól pedig megtagadja ezt az adókedvezményt, akkor hátrányosan különbözteti meg *B* csoport tagjait. A fenti helyzet alkotmányellenessége nem az adókedvezmény nyújtásából mint speciális „elkövetési magatartásból” következik, hanem a két csoport közötti eltérő bánásmódból. Éppen ezért az adókedvezményben részesítés helyére végtelen számú, egymással összefüggést nem mutató magatartási formát behelyettesíthetnénk. Ily módon a diszkrimináció tilalmát kimondó rendelkezés az alkotmányos rendszer egyik igen fontos zárószabályává vált: olyankor is lehet rá hivatkozni, amikor az állam egyébként szabad cselekvési területén belül jár el.

Az emberi méltósághoz való jog értelmezésekor az AB elvileg követhette volna azt az utat, hogy a szólásszabadsághoz vagy a gyülekezési joghoz hasonlóan azt is egy viszonylag jól körülhatárolható kontúrokkal rendelkező fogalomként értelmezi, s például az emberekkel szembeni olyan bánásmóddal szembeni védőeszközként használja fel, amely a közfelfogás szerint megalázó. (Bármilyen vitatott is, mit véd egy ilyen jog, aligha lehetett volna például ez alapján azt állítani, hogy a gazdálkodó szervezeteket megilleti az a jog, hogy művészeti szempontból előírt elbírálás nélkül megvehessenek műalkotásokat [24/1996. (VI. 25.) AB határozat]). Akkor azonban, amikor az AB az emberi méltósághoz való jogot általános személyiségi jogként értelmezte, azt bizonyos értelemben az alkotmányos rendszernek a diszkrimináció tilalmához hasonlatos zárószabályává avatta, amire elvileg az egyéni autonómia minden önkényes korlátozása esetén hivatkozni lehet, függetlenül attól, milyen cselekedetben ölt testet az egyéni autonómia gyakorlása.

Ezen a ponton azonban súlyos dogmatikai nehézséggel kerülünk szembe: az emberi méltósághoz való jogból „kiolvasztott” részjogosítványok korlátozását az AB időnként – egyébként indokoltan – a szükségesség–arányosság szigorú tesztje szerint ítéli meg, máskor viszont az ugyanezen alapjogból levezetett más részjogosítványok korlátozását pusztán egy gyengébb teszt szerint értékeli. Ezeket a jogokat, amelyek ugyanúgy *esetei* az egyéni autonómia gyakorlásának vagy az önrendelkezésnek, alkotmányos, de nem alapvető jogoknak is szokta nevezni a bíróság. A dogmatikai nehézség abban áll, hogy az AB-nek nincs világos mércéje arra vonatkozóan, hogy az adott szabályból kiolvasztott jogok közül melyek (és miért) érdemesek erős jogi védelemre s melyek nem.² Utólag, az alkalmazott mérce alapján elvégezhető a besorolás, s meg lehet mondani, hogy a bíróság melyik jogot tekintette alapvetőnek. Az érvelésnek azonban éppen fordítva kellene haladnia, s először kellene eldönteni azt a kérdést, hogy milyen jogról van szó, hiszen a jog ereje indokolja az alkalmazandó alkotmányjogi mérce erősségét, s nem fordítva.

A pontosság kedvéért hangsúlyozom, nem az a kifogásom, hogy a bíróság többféle mérce alkalmaz az emberi méltóság jogából „kiolvasztott” részjogosítványok korlátozásának elbírálásánál, hanem hogy a testület ez idáig adós maradt annak megválaszolásával, hogy az egyéni autonómia milyen vonatkozásait és miért tartja kiemelt védelemre érdemesnek; más szóval: hogy hol húzódnak egy erős önrendelkezési jog körvonalai. Itt értünk el az eutanázia kérdéséhez. Nem túl nehéz megindokolni, hogy a méltó halálhoz való jog az önrendelkezés rendkívül fontos esetét vé-

di, s éppen ezért a korlátozást az erős alapjogi mérce szerint kell elbírálni. Fontos látni azonban: az indoklás módja erősen befolyásolja, hogy a későbbiekben mire terjed ki ez az erős önrendelkezési jog. A későbbiekben ugyanis előfordulhatnak olyan esetek, melyek csak az erős önrendelkezési jog bizonyos igazolásaival támaszthatók alá.

Az indítványból kibontható két érv, amely segíthet egy ilyen erős önrendelkezési jog határvonalainak meghúzásában s a szóban forgó jog dogmatikájának finomításában. Az egyik az emberi méltósághoz való jog lényeges tartalmának meghatározására tesz kísérletet, a másik az állam semlegességét használja fel kiegészítő elvként. Ezt a két érvet vizsgálom meg az alábbiakban.

II.

Az indítvány megfogalmazói amellet érvelnek, hogy a méltó halál az emberi méltósághoz való jog lényeges tartalmához tartozik, éppen ezért az állam köteles igen erős védelemben részesíteni ezt a jogot. Ez a dogmatikai megoldás két szinten kritizálható. (1) Lehetséges, hogy valaki eleve elutasítja az alapjogok korlátozásának a „lényeges tartalomból” kiinduló módszertanát, (2) de az is lehet, hogy az illető azzal nem ért egyet, hogy az indítványozók a konkrét esetben hol húzzák meg az emberi méltósághoz való jog lényeges tartalmát. Be kell ismernem, számomra nem egészen világos, mit tekintenek az indítványozók az emberi méltósághoz való jog lényeges tartalmának. A szöveg bizonyos pontjain az önrendelkezési jog minden kvalifikáció nélkül válik az emberi méltósághoz való jog lényeges tartalmává,³ más helyen viszont éppen a méltóság partikuláris, illetve az emberi lét teljességére vonatkozó megnyilvánulásai közötti különbségre helyezik a hangsúlyt az indítványozók.⁴ Mivel az indítvány megoldásával szembeni kritikám az (1) alatti stratégiát követi, ami eleve elébe vág a második problémának (mi az emberi méltósághoz való jog lényeges tartalma?), így ez utóbbi kérdés eredeti formában való megválaszolása – amennyiben álláspontom helytálló – okafogyottá válik.

Annak a kérdésnek, hogy hogyan lehet alapjogokat korlátozni, az alkotmányjogi gyakorlatban finoman kidolgozott dogmatikája van, amely a szükségesség–arányosság fogalmi köré épült. E dogmatikai építménynek van azonban egy neuralgikus pontja, mégpedig a lényeges tartalom korlátozásának tilalmát kimondó szakasz.⁵ E rendelkezés értelmezésénél legalább két fontos kérdést meg kell válaszolnunk: egyrészt el kell dönteni, hogy ez a rendelkezés az alapjogokra mint *jogintézményekre* vonatkozik-e, avagy *szub-*

jektív jogokat véd. A halálbüntetés például az élethez való jogot mint jogintézményt nyilvánvalóan nem számolja fel teljesen, hiszen mindazoknak az élethez való joga védelemben részesül, akik nem követtek el halálbüntetéssel büntetendő bűncselekményt. Éppen ezért ezen értelmezés szerint a halálbüntetés nem sérti az élethez való jog lényeges tartalmát. Más eredményre jutunk viszont, ha azt kérdezzük, sérti-e a halálbüntetés az egyes egyén szubjektív jogának lényeges tartalmát. Erre a kérdésre aligha adhatunk nemleges választ. Az AB a halálbüntetéssel kapcsolatos határozatában elkötelezte magát az utóbbi értelmezés mellett, amely lényegesen nagyobb védelmet látszik adni az alapjogoknak, hiszen az előző értelmezés esetén csak akkor lehetne az alapjogok korlátozását alkotmányellenesnek tekinteni, ha ezáltal az egész jogintézmény felszámolásának veszélye fenyegetne.

Hátravan azonban a nehezebb kérdés megválaszolása: döntenünk kell az úgynevezett *abszolút* és *relatív* értelmezések között. Az abszolút értelmezés szerint az alapjogok lényeges tartalmát magából az alapjogból tudjuk meghatározni, annak igazolása, funkciója és rendeltetése alapján. Amennyiben a relatív értelmezést fogadjuk el, az alapjogok lényeges tartalmát csak akkor tudjuk megállapítani, ha az alapjogot összevetjük a korlátozására felhozott indokokkal. Az abszolút értelmezés jelen esetben például azt mondaná, hogy az ember saját élete fölötti rendelkezése kétségtelenül hozzátartozik önrendelkezési joga lényeges tartományához, mert ilyenkor az ember életét meghatározó legfontosabb döntések egyikéről van szó. A relatív értelmezés ezzel szemben annak függvényévé tenné a lényeges tartalom megállapítását, hogy az alapjog vagy a korlátozására felhozott ellenérvék bizonyulnak a mérlegelés során erősebbnek. Érdemes a továbbiakban az értelmezés három lehetséges stratégiáját megkülönböztetnünk.

(1) Ismeretem szerint igazán jelentős döntése volt az Alkotmánybíróságnak, amelyben az abszolút értelmezést alkalmazta, nevezetesen a halálbüntetés alkotmányellenességét kimondó határozatban. Ott az az állítás, hogy a halálbüntetés az élethez való jog lényeges tartalmát korlátozza, az érvelés végét jelentette, vagyis ezt az AB a halálbüntetés eltörlése mellett olyan önmagában elégséges, perdöntő érvnek gondolta, amely elébe vág minden további lehetséges ellenérv mérlegelésének. Az abszolút értelmezésnek ez a módja, amely a vitát eldöntő, konkluzív érvnek tekintti a lényeges tartalom megállapítását, noha kétségtelenül az alkotmány leginkább szöveghű értelmezését adja, megítélésem szerint kétséges erkölcsi értékű és a gyakorlatban is alkalmazhatatlan. Az alapjogok leggyakrabban olyan általános erkölcsi elveket

fogalmaznak meg, amelyek nem alkalmazhatók minden körülmények között, amelyek ugyan erős, de nem konkluzív indokot szolgáltatnak egy bizonyos következtetés mellett. Létezhet olyan alapjog, amelylyel nem állítható szembe semmilyen méltánylást érdemlő ellenérv, vagy olyan, ahol a szembenálló szempontok mérlegelését már eleve elvégezte a jogalkotó. Az ilyen esetek azonban nem tekinthetők tipikusnak. A fentebb említett stratégia azt kéri tőlünk, tekintsünk el a szembenálló érvek mérlegelésétől. Ebben a megközelítésben a szükségességi–arányossági tesznek nem marad hely, hiszen az alapjogok lényeges tartalmának megállapítása konkluzív érvek számít. Bizonyos esetekben ez a módszer nemcsak igazolhatatlan, hanem alkalmazhatatlan is: amikor egy alapjog egy másik alapjoggal ütközik. Mivel az abszolút értelmezés nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy két alapjog lényeges tartalma ütközzön, ezért ebben a keretben az ellentmondás feloldhatatlan. Azok például, akik elismerik a magzat élethez való jogát, és emellett az önrendelkezési jog lényeges tartalmához tartozónak gondolják a nő azon jogát, hogy döntsene a gyermekvállalás kérdésében, két alapvető jog lényeges tartalmának ütközését tapasztalhatják. Ebből a dilemmából két kiút kínálkozik.

(2) Kitarthatunk amellett, hogy egy jog lényeges tartalma megállapítható a szembenálló érvek mérlegelésétől függetlenül, ám a lényeges tartalom érvét nem tekintjük konkluzívnak, csupán a vizsgálódás első lépcsőjének. (A fenti példát használva illusztrációként: a magzat élethez való jogának és a terhes nő önrendelkezési jogának kollíziója esetén belátjuk, hogy két jog lényeges tartalma ütközik, a vita eldöntéséhez éppen ezért további érvekre van szükség, s mérlegre kell tennünk a szembenálló jogokat.) Ez a megközelítés azon a nem ésszerűtlen belátáson nyugszik, hogy elvileg az alapjogok lényeges tartalma is korlátozható arányosan, s a nem lényeges tartalom is korlátozható szükségtelenül és aránytalanul.

(3) A másik lehetőség, hogy a relatív értelmezést fogadjuk el, és egy jog lényeges tartalmának megállapításánál mindig figyelembe vesszük, hogy az adott jog vagy a korlátozás versengő indokai lesznek-e erősebbek. (Ismét a fenti példával illusztrálva: a magzat élethez való joga és az anya önrendelkezési joga ugyanabban a szituációban nem lehet egyszerre lényeges tartalma a vonatkozó jogoknak.) Az AB egész későbbi gyakorlata ezt a megoldást tette magáévá. A versengő érvek összemérésére a szükségességi–arányosság tesztje szolgál, s mivel a lényeges tartalom megállapítása ennek függvénye, így a két teszt tulajdonképpen egybeesik. Ebben a megközelítésben tehát fogalmi képtelenség azt állítani, hogy egy alapjog lényeges tartalmát arányo-

san korlátozták, s ezért a korlátozás alkotmányosan megengedett.

Bár számomra a másodikként ismertetett stratégia a szimpatikusabb, az AB által követett utóbbi megoldás is alkalmasnak bizonyult arra, hogy az első érvelési mód hiányosságait kiküszöbölje, s a lényeges tartalom klauzuláját lényegtelenné, ezáltal használhatóvá tegye.⁶ Ugyan létezik olyan álláspont, amely az (1) alatti érvelést a (3) alatti stratégiát időnként kiegészítő, alternatív megoldásnak tekinti,⁷ én úgy gondolom, ez az álláspont a fentebb kifejtett indokok miatt hibás. Az eutanázia alkotmányossága mellett érvelő indítvány viszont, ha jól értelmezem, a halálbüntetéssel foglalkozó határozat dogmatikai megoldásának szellemét élesztené fel, s éppen az (1) alatti érvelés követését javasolja: „A mi indítványunk azért tér el a 36/2000. (X. 27.) AB határozattal elbírált indítványtól, mert nem azt vizsgálja, hogy az Eütv.-nek a betegek önrendelkezési jogára és az ellátás visszautasítására vonatkozó, törvényben megfogalmazott jogai nem korlátozottabbak, nem szűkösebbek-e, mint ami az emberi méltóság alkotmányos elvéből következne. A jelen indítvány érvelési logikája ellenkező irányú: azt elemzi – az Eütv. által felkínált példán –, hogy az emberi méltósághoz való joggal milyen tartalmú és milyen mértékű korlátozások egyeztethetők egyáltalán össze. Más szóval: a jelen indítvány az emberi méltóság azon lényegi tartományának megfogalmazására tesz kísérletet, amely nem egyszerűen személyes jog, hanem emberi szabadság, s amelynek sem korrekt, sem hibás korlátozása nem lehetséges, éppen azért, mert emberi szabadságról van szó. A mi indítványunk nem egyes törvényi szabályozások megengedhetőségét méri az emberi méltóságból folyó valamely rész-követelményhez viszonyítva, hanem arra kérdez rá, hogy az emberi méltóságnak van-e olyan tartománya, amelynek lényegi tartalma semmilyen törvényhozási beavatkozás tárgya nem lehet.” Úgy vélem, jó érvek szólnak amellett, hogy a halálunkról való döntés az önrendelkezés legfontosabb esetei közé tartozik, s ez a jogunk erősebbnek bizonyul a korlátozás melletti érveknél. Ezt az állítást azonban egy bizonytalan kimenetelű mérlegelés végeredményének gondolom, nem pedig olyan nyilvánvaló kiindulópontnak, amely eleve elejét veszi az ellenérvek mérlegelésének.

III.

Az indítvány dogmatikai megoldásával szemben megfogalmazott kritikám ellenére úgy gondolom, a legtöbb ott felvezetett érv megállja a helyét, mivel logikailag elválaszthatók a lényeges tartalom klauzulájának abszolutista értelmezésétől, s nem feltételezik

annak elfogadását. Ezek közül az érvek közül az *állam semlegességének* követelményéhez kívánok néhány megjegyzést fűzni.

Az állam semlegességének a magyar alkotmányjogban csupán a vallásszabadsággal kapcsolatos joggyakorlatban van jól körülhatárolható tartalma. Bár a semlegesség fogalma más összefüggésben is felmerült már,⁸ ezekből a megjegyzésekből nem rekonstruálható a semlegesség valamilyen átfogó alkotmányjogi elmélete. Érdemes éppen ezért nagyon röviden kitérni a semlegesség egy kidolgozottabb, politikai filozófiai fogalmára. A modern politikai filozófiában az állam semlegessége melletti legbefolyásosabb elméletet John Rawls dolgozta ki.⁹ Rawls elméletében a semlegesség lényege abban a követelményben áll, hogy az állam nem foglalhat állást polgárainak a jó életre vonatkozó versengő felfogásai közül egyik mellett sem, ebből következően intézkedéseinek, aktusainak, törvényeinek igazolására nem használhat fel olyan érveket, amelyek feltételezik, hogy a jó élet bizonyos felfogásai inherensen magasabb rendűek más felfogásoknál. Ha például az állam bizonyos egyházi intézményeket azért támogatna, mert a hívő életformát eleve magasabb rendűnek tartja az ateistánál, akkor bizonyosan megsértene a semlegesség követelményét, csakúgy, mintha olyan szabályozást fogadna el, amely előfeltételezi annak a premisszának az igazságát, hogy Isten nem létezik. A semlegességi követelmény fenti megfogalmazásából látszik, hogy ez az eszmény nem kész válaszokat ad vitatott morális kérdésekre, hanem pusztán az érvek azon tartományát jelöli ki, ahonnan a vita során méríthetünk.¹⁰ Az indítvány nagy érdeme, hogy felhívja a figyelmet arra, milyen típusú érvekre *nem* hivatkozhatna az állam a semlegesség elvének sérelme nélkül. (Ilyen lenne például az „élet szentségének” érve.) Ebből viszont természetesen nem következik automatikusan az eutanázia megengedettsége, hiszen elvileg a korlátozás mellett is felhozhatók a semlegesség követelményét kielégítő érvek. (Annak az érvenek, amely a visszaélések veszélye miatt korlátozná/tiltaná az eutanáziát, adható ilyen semleges megfogalmazás. Más kérdés, hogy milyen erősnek bizonyulna ez az indok.)

Bár egyetértek az indítvánnyal abban, hogy az állam semlegessége nagyon erős érveket ad a méltó halálhoz való jog elismeréséhez, fontosnak tartom megjegyezni, hogy az állam semlegességének követelménye maga is vitatott filozófiai álláspont, amelyet még a liberalizmus hívei sem fogadnak el egyöntetűen.¹¹ Éppen ezért érdemesnek tartom olyan alternatív érvelési stratégiák keresését, amelyek nem igénylik, hogy valaki elfogadja az állam semlegességének fentebb vázolt általános tételét. Úgy gondolom, érdemes két ponton is eltérni a semlegesség általános elvéből

kiinduló érvrendszerből. Először is a semlegességből, vagyis abból a követelményből, hogy az állam *nem foglalhat állást* a jó élet versengő felfogásai között, következik, hogy az állam *nem is kényszerítheti ki* a jó élet meghatározott felfogását. Fordítva viszont nem így áll a helyzet. A méltó halál jogát azok is elfogadják, akik szerint noha az állam állást foglalhat a jó élet kérdésében, nem kényszerítheti ki azt. A tolerancia oldalán a semlegesség mellett számos további érv felsorakoztatható, így emellett az álláspont mellett jóval nagyobb egyetértés biztosítható. Az államnak sokkal erősebb érveket kell felvonultatnia, ha ki akarja kényszeríteni a jó élet egy meghatározott felfogását, mintha csak állást akar foglalni ebben a kérdésben.

Másrészt érdemes abból kiindulni, hogy azok is, akik elutasítják a semlegesség fentebb megfogalmazott *általános* elvét, egyetérthetnek abban, hogy a semlegesség *bizonyos területeken* kívánatos eszmény lehet. Az államnak a vallási nézetekkel kapcsolatos semlegességi követelménye mára a magyar alkotmányjogi gyakorlat szilárd, több határozatban is megerősített elvévé vált. Azok számára, akik elfogadják a vallás területén ezt az elvet, erős érvek nyújthatók arra vonatkozóan, miért indokolt a méltó halálhoz való jogot igen erős alkotmányjogi védelemben részesíteni. Az eutanázia kérdése nem tárgyalható megnyugtatóan egy olyan fogalmi keretben, amely azt pusztán a testünk fölötti önrendelkezés egy sajátos esetének tünteti fel. Ugyancsak nem redukálható az élet végéről való döntés a betegre váró fájdalmak és örömek valamilyen költség–haszon elemzésére. De nem mérítik ki a morális dilemmában szerepet játszó szempontok körét azok az érvek sem, amelyek azt teszik mérlegre, hogy a beteg mennyit őriz meg vagy veszít el abból a méltóságból, ami az adott társadalmi-kulturális viszonyok között az emberhez méltó lét tartalmát adja. Ezen szempontok *mellett* az élet végéről való döntésben az ember szembekerül azokkal a legmélyebb filozófiai kérdésekkel, amelyekre a vallás is keresi a választ. Akár hívő, akár ateista, választ ad az ember ezekre a kérdésekre, s a kérdések jellege indokolja az önrendelkezési jog rendkívül erős védelmét. Mint ahogyan az amerikai Legfelső Bíróság egyik döntésében olvashatjuk: „Az a jog, hogy az ember saját maga határozza meg a létezésére, a küldetésére, a világegyetem és az emberi élet rejtélyére vonatkozó felfogását, a szabadság középpontjában áll. Ha az egyén az állam nyomására alakítaná ki az e kérdésekre vonatkozó nézeteit, akkor e nézetek nem lehetnének a személyiségét meghatározó attribútumok.”¹²

A fenti két megfontolás miatt én nem az állam semlegességének átfogó elvében látom annak legjobb alátámasztását, hogy az eutanázia az önrendelkezési jog speciális, különösen erős megnyilvánulási for-

máját érinti, hanem az önrendelkezési jognak a lelkiismereti szabadsággal való együttes értelmezésében. A két jog ilyen együttes olvasatánál támaszkodhatunk az AB korábbi gyakorlatára: „Az Alkotmánybíróság [...] a lelkiismereti szabadság jogát [...] szintén a személyiség integritásához való jogként értelmezte. (Az állam nem kényszeríthet senkit olyan helyzetbe, amely meghasonlásba vinné önmagával, azaz amely összeegyeztethetetlen a személyiségét meghatározó valamely lényeges meggyőződésével.) A lelkiismereti szabadság és a vallásszabadság külön is nevesített joga azt ismeri el, hogy a lelkiismereti meggyőződés, s ezen belül, adott esetben a vallás az emberi minőség része, szabadságuk a személyiség szabad kibontakozásához való jog érvényesülésének feltétele. [...] Az általános személyiségi jogból folyó cselekvési szabadságnak különös súlyt ad, ha a személyiség lényegét érintő lelkiismereti vagy vallási meggyőződésből fakad a cselekedet. (Ezt ismeri el pl. a fegyveres szolgálat megtagadásához való jog.)” [4/1993. (II. 12.) AB határozat, ABH 1993, 51].

IV.

Fentebb amellet hoztam fel indokokat, hogy az eutanázia megengedettsége melletti érvelés dogmatikai szempontból legmegfelelőbb kiindulópontját az önrendelkezési jog és a lelkiismereti szabadság együttes értelmezése adja. Ebből a kiindulópontból további lépésekkel elvileg eljuthatunk az eutanázia alkotmányosságának deklarálásához. Érdemes viszont azt a kérdést is megvizsgálunk, van-e az alkotmánybírósági gyakorlatnak olyan eleme, amely kényszerítő erővel *kizárná* ezt a következtetést. Én magam egy olyan doktrínát ismerek, amely első ránézésre ebbe az irányba mutat: *az élethez és a méltósághoz való jog oszthatatlanságának tézise*. Máshol amellet érveltem, hogy az oszthatatlansági tézis hibás.¹³ Itt – legalábbis ami az önkéntes eutanáziát illeti – kevesebbet is elég bizonyítani: az indítványozók azon álláspontjához kívánok csatlakozni,¹⁴ amely szerint még ha el is fogadjuk az oszthatatlansági doktrínát, az nem zárja ki az eutanázia alkotmányosságát. Egy széles körben elterjedt vélekedés szerint az eutanázia éppen azért jelent komoly morális dilemmát, mert ebben a situációban az élethez és a méltósághoz való jog konfliktusával szembesülünk. Bár ez a vélekedés, mint majd később látni fogjuk, nem teljesen alaptalan, az önkéntes eutanázia esetében főként félrevezető. Az eutanázia egész kérdése valóban abban a tragikus emberi situációban merül fel, amikor az élet meghosszabbítása és az emberi méltóság megőrzése összeütközésbe kerülhet egy-

mással. Az élet és a méltóság lehetséges konfliktusából azonban nem következik a két *jog* konfliktusa. Azt szeretném hangsúlyozni, hogy amennyiben megengedett az önkéntes eutanázia, akkor azt az egyén nem az élethez való joga *ellenére*, hanem *abból (is) következően* gyakorolja. Ez ellen azt az ellenvetést lehet tenni, hogy az élethez való jogban nem foglaltatik benne az élet befejezéséhez való jog, így azt nem is lehet gyakorolni. Való igaz, lehetnek olyan esetek, s ez morális kérdés, amikor indokolt lehet a paternalizmus. Itt azonban nem kell ennek ellenkezője mellett érvelnünk, kevesebbet is elég bizonyítanunk: jelenleg ugyanis nem a cselekmény *morális minősítése*, hanem *fogalmi leírása* a kérdés. Nem azt kell tehát kérdeznünk, helyes-e, hogy az élethez való jog magába foglalja az élet befejezésének jogát is, hanem azt, hogy ha magába foglalná, akkor az a jog gyakorlása vagy korlátozása volna-e. Úgy gondolom, az önkéntes eutanázia engedélyezését semmiképpen nem lehet az élethez való jog korlátozásaként értelmezni: az állam ilyenkor *megengedi* a jog egy bizonyos módon történő gyakorlását, az egyén pedig *gyakorolja* ezt a jogát. Ha tehát az élethez való jog nem foglalja magába a halálhoz való jogot, az nem azért van, mert az önkéntes eutanázia nem a jog gyakorlása (hanem korlátozása) lenne, hanem azért, mert a jog ilyen gyakorlását az állam morálisan helyteleníti. Ha azonban az önkéntes passzív eutanázia megengedése nem korlátozza az élethez való jogot, akkor egyrészt nem lehet szembeállítani a két jogot: nem jól írja le a situációt az, hogy az egyik jog érdekében korlátozzák a másikat – ilyenkor *mindkettőt* gyakorolja a jogosult; másrészt hiába oszthatatlan és korlátozhatatlan a két jog, az ilyen eutanázia – lévén, hogy nem korlátozó jogot – nem sérti meg az oszthatatlansági tézist.

V.

Az egészségügyről szóló törvény legalizálta az önkéntes passzív eutanázia bizonyos eseteit, nevezetesen arra vonatkozóan, ha a beteg olyan súlyos betegségben szenved, amely az orvostudomány mindenkori állása szerint rövid időn belül – megfelelő egészségügyi ellátás mellett is – halálhoz vezet és gyógyíthatatlan. Az indítvány az eutanázia fogalmi körén belül maradó esetek vonatkozásában négy irányban fogalmaz meg kritikát a jelenlegi szabályozással szemben. (1) A jelenlegi szabályozás, még azon a körön belül is, ahol az eutanáziát egyébként megengedi, többször is aránytalanul korlátozza az önrendelkezési jogot. (2) Az önkéntes passzív eutanázia megengedett kellene hogy legyen olyan esetekben is, amikor a betegség nem vezet rövid időn belül halálhoz. (3) Megenge-

dett kellene hogy legyen az önkéntes aktív¹⁵ és (4) nem önkéntes passzív eutanázia is.¹⁶

Az eddigiekben azt a kérdést vizsgáltam, miként leghelyesebb lekövetelni az eutanázia megengedettsége mellett állást foglaló érvelés kiindulópontját az alkotmány szövegében és az alkotmányos joggyakorlatban. Ezzel azonban, hangsúlyozom, csak az érvelés kiindulópontját, és nem végeredményét értük el. Az érvelés kiindulópontja pedig – ha csak nem tesszük magunkévá a „lényeges tartalom” meghatározására és szerepére vonatkozóan az indítvány által javasolt stratégiát – nyitva hagyja azt a kérdést is, hogy más jellegű argumentációt kell-e alkalmaznunk az aktív és a passzív eutanázia esetében, s azt is, milyen ellenérveket lehet szembeszegezni az egyén önrendelkezésével,¹⁷ s ezek az ellenérvek milyen erősek. A végső döntésnél ezeknek a szempontoknak a mérlegelését nem lehet megspórolni s megkerülni azt a „lényeges tartalom” leegyszerűsítő, abszolutista elméletével.

Az eutanáziával foglalkozó filozófiai szakirodalomból jól ismertek azok az érvek, amelyeket az eutanázia megengedhetőségével szemben fogalmaztak meg. Itt nem tisztem rekonstruálni ezeket az érveket, s azt sem próbálom megújítani, hogy ezeket az argumentumokat a bíróság milyen erősen találja majd, amikor összeveti az önrendelkezési joggal. Ennek függvénye lesz, hogy a testület elfogadja-e az indítvány (1) és (2) pont alatti állításait. Ugyancsak nem kívánok abba a kérdésbe belemenni, hogy az aktív és a passzív eutanázia más jellegű morális érvelést kíván-e. Részben ettől függ az indítvány (3) pont alatti álláspontjának helytállósága. Megíté-
lésem szerint azonban az AB az aktív eutanázia vonatkozásában nincs döntéskényszerben. Még akkor is, ha az AB minden olyan rendelkezést megsemmisít, amelyet az indítvány megsemmisíteni kér, az aktív eutanázia legalizálása további jogi lépéseket kívánna. Ehhez alighanem mulasztásos alkotmánysértés megállapítására lenne szükség. Bár az indítvány kifogásolja, hogy a Btk. 166–168. §-ai nincsenek összhangban az emberi méltósághoz való joggal, s az összhang megteremtésének elmulasztása miatt mulasztásos alkotmánysértés megállapítását kéri, az indítványozók – ha jól értem – ezzel az eutanázia fogalmi körén *kívül eső* olyan esetekre kerestek méltányosabb jogi megoldást, amelyben az emberölésnek vagy az öngyilkosságban való közreműködésnek a célja egy másik ember méltóságának megőrzése. Ezt az olvasatot támasztja alá, hogy az indítványozók, álláspontomhoz hasonlóan, az önkéntes eu-

tanázia esetében azt vallják, hogy nincs kollízió az érintett két jog között, míg a szóban forgó esetekben a két jog közötti valóságos konfliktusról beszélnek. Összefoglalásképpen tehát azt mondhatjuk, hogy az indítvány (1), (2) és (3) alatti állításait illetően a jelenlegi alkotmányos gyakorlatból nem vonható le kényszerítő erejű következtetés egyik irányban sem, és az indítvány sem szolgáltat ilyen érveket.

Más a helyzet a nem önkéntes eutanáziával. Az ilyen eutanázia egyrészt nem jól illeszkedik az emberi méltósághoz való jognak az indítvány által adott, az önrendelkezést középpontba állító igazolásához, másrészt – első pillantásra úgy tűnik – nem legalizálható anélkül, hogy az AB ne szakítana az oszthatatlansági tézissel és az élethez való jog korlátozhatatlanságának tanáival. Az ilyen esetek által felvetett dogmatikai nehézségek miatt érthetően több alkotmányjogász is ragaszkodott ahhoz a fikcióhoz, hogy az úgynevezett helyettesített döntés tulajdonképpen az önrendelkezési jog gyakorlásának egy speciális esete.¹⁸ Ez a nézet azonban megítélésem szerint megalapozatlan. Lényegi tartalmától fosztanánk meg az önrendelkezést, ha az egyén tényleges döntését azonosítanánk azzal, ahogyan más megítélése szerint az egyén döntene vagy ahogyan döntenie kellene. Ebben a kérdésben egyetértek a 36/2000. (X. 27.) AB határozatban megfogalmazott véleménnyel: „Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint az önrendelkezési jog mint az emberi méltóságból fakadó cselekvési autonómia kifejeződése személyhez kötött. Ettől különálló kérdés, hogy a jogi szabályozás az önrendelkezési jog elé bizonyos

esetekben korlátot állít (feltételekhez köti vagy nem ismeri el annak érvényesülését). Amikor az egyéni cselekvési autonómia körébe tartozóan a jog más személy fellépését intézményesíti, nem az önrendelkezési jogot »ruhazza át« másra. A »helyette történő joggyakorlás« az önrendelkezési jog egyidejű törvényi korlátozása mellett biztosít másnak döntési lehetőséget; az önrendelkezési jog »helyette történő gyakorlása« – a személyiségtől elválaszthatatlan volta folytán – fogalmilag kizárt. Alkotmányossági szempontból az Eütv. idézett eseteiben így arról van szó, hogy a korlátozottan cselekvőképes, illetve cselekvőképtelen betegek tekintetében – míg ez az állapot fennáll – az önrendelkezési jog érvényesülését a törvényi szabályozás nem teszi lehetővé, a beteg helyett törvényes képviselője vagy az erre feljogosított más személy jár el” [36/2000. (X. 27.) AB határozat, ABH 2000, 255–256].

„A »HELYETTE TÖRTÉNŐ JOGGYAKORLÁS« AZ ÖNRENDELKEZÉSI JOG EGYIDEJŰ TÖRVÉNYI KORLÁTOZÁSA MELLETT BIZTOSÍT MÁSNAK DÖNTÉSI LEHETŐSÉGET; AZ ÖNRENDELKEZÉSI JOG »HELYETTE TÖRTÉNŐ JOGGYAKORLÁSA« – A SZEMÉLYISÉGTŐL ELVÁLASZTHATATLAN VOLTA FOLYTÁN – FOGALMILAG KIZÁRT.”

A korábbiakban amellet érveltem, hogy az önkéntes eutanázia nem korlátozza a beteg élethez való jogát, mert az a legtöbb jogunkhoz hasonlóan diszkrecionális jellegű, s ezért a jog tárgyáról vagy magáról a jorról való lemondás a jog gyakorlásának egy speciális esete. Éppen ezért az élethez és a méltósághoz való jog között ilyenkor nem áll fenn kollízió. A nem önkéntes eutanáziáról nem mondható el ugyanez. Ilyenkor – úgy tűnik – a beteg élethez való jogát korlátozzák, s ez még akkor is igaz, ha a korlátozásnak ésszerű indoka van s ez a beteg érdekében történik. E kollízió feloldására dogmatikailag két út tűnik járhatónak. (1) Vagy nyíltan szakít a bíróság az élethez való jog korlátozhatatlanságának és a két jog oszthatatlanságának tézisével, s elismeri, hogy az élethez való jogot időnként éppen az emberi méltóság megőrzése érdekében lehet és indokolt korlátozni. Ez a stratégia építhet arra, hogy (a) az emberi méltóság fogalma magába foglal bizonyos életminőséget is, éppen ezért sértheti egy ember méltóságát az is, ha életminősége nyilvánvalóan e mérce alatt marad. Sokan gondolják úgy, hogy a kiszolgáltatott, fájdalommal terhes élet sérti az ember méltóságát, s ez a sérelem lehet olyan fokú, hogy a betegnek jobb lenne meghalnia. Vagy hivatkozhatnak arra e stratégia hívei, hogy (b) a méltóság része a személyes integritáshoz való jog is, s ebből az a követelmény is adódik, hogy azzal a lényel, amelyik a személyiség leépülése után maradt, az egykor létezett erkölcsi személy hipotetikus akarátának megfelelően kellene bánni. Mind az (a), mind a (b) pont alatti stratégia az emberi méltósághoz való jog olyan innovatív értelmezését követeli meg, amely jelentősen túlmegy azon az interpretáción, amely az önrendelkezési jogot állítja az értelmezés középpontjába. Mindkettő feltételezi, amit a jelenlegi Eütv. kizár, nevezetesen, hogy időnként a cselekvőképtelen beteg legjobb érdekét nem az mozdítja elő, ha mindenáron életben tartják. A két megközelítés a méltóság más-más fogalmából indul ki, más-más döntéshozatali mechanizmust részesít előnyben, időnként eltérő eredményhez vezet, s más-más nehézséggel kerül szembe.¹⁹

A másik stratégia (2) azzal a reménnyel kecsegtet, hogy nem kényszerít bennünket az élethez való jog korlátozására és az oszthatatlansági doktrína feladására. Ez az érvelés a következőképpen haladna. Az élethez való jog általában tartózkodási kötelezettséget ró valamennyiünkre, s csak kivételesen követel tevőleges magatartást. Az orvos esete nyilván ebbe a körbe tartozik. Ugyanakkor nem világos, mit tartalmaz az orvosi kötelezettség. Az orvos kötelezettségének kérdése tehát – mivel arra a kérdésre válaszol, hogy mi az élethez való jog tartalma – *logikailag megelőzi* azt a kérdést, hogy sérült-e a beteg élethez való joga. *Ha* vannak olyan esetek, amikor az orvos nem

köteles minden körülmények között meghosszabbítani a beteg életet, akkor a passzív eutanázia bizonyos esetekben nem jár az élethez való jog sérelmével; a passzív eutanázia ezen esetei kívül esnek az élethez való jog korlátozhatóságának kérdésén. Megítélésem szerint e stratégia mellett könnyebben teremthető konszenzus; az eutanázia ellenzői között is vannak olyanok, akik a rendes és rendkívüli kezelés közötti distinkcióval elfogadhatónak tartják bizonyos kivételek beiktatását a tiltást kimondó főszabály alá.

JEGYZETEK

- 1 Oliver Wendel HOLMES: *The Path of the Law*, in O. W. H.: *Collected Legal Papers*, New York, Harcourt, Brace and Co., 1920, 1. Idézi: Herbert Lionel Adolphus HART: *A jog fogalma*, ford. TAKÁCS Péter, Budapest, Osiris, 1995, 11–12.
- 2 Álláspontom részletesebb védelmét lásd GYÖRFI Tamás: *Az alkotmánybíráskodás politikai karaktere*, Budapest, Indok, 2001, 104–132.
- 3 „Azt állapíthatjuk tehát meg, hogy az emberi méltóságot az annak lényegi tartalmát képező önrendelkezési jog ellenében védeni nem lehet.”
- 4 „Az emberi méltóságnak az élet meghatározott időbeli stádiumához, ámde mégiscsak az emberi élet egészére vonatkozó kérdése nem azonos a 36/2000. (X. 27.) AB határozat alapvetően fontos, de mindemellett partikuláris emberi méltóság értelmezésével. Különbséget kell ugyanis tenni az emberi méltóságnak az emberi lét meghatározott helyzeteihez kötődő részleges megnyilvánulási lehetőségei (illetve lehetetlenségei) és az emberi méltóságnak az adott emberi lét teljességére vonatkozó fundamentális megnyilvánulási lehetőségei (illetve lehetetlenségei) között.”
- 5 A szóban forgó szöveghely alkotmányunkba a német Grundgesetz hatására került be [19. § (2)]. Ugyancsak része ez a rendelkezés a dél-afrikai [33. § (1) (b)] és a namíbiai alkotmánynak. Bár e szakasz értelmezésének kiterjedt irodalma van, ismereteim szerint mind a német, mind a dél-afrikai gyakorlat inkább elkerüli, hogy közvetlenül erre a szakaszra alapítsa döntését. Vö. 22 BverfGE, 180, 220. Idézi David CURRIE: *The Constitution of the Federal Republic of Germany*, Chicago, University of Chicago Press, 1994, 306–307. A dél-afrikai álláspontra vonatkozóan lásd *S. versus Makwanyane*, CCT 3-94, 134, 167, 175, 194, 195.
- 6 A három stratégia relatív előnyeire vonatkozó részletesebb indokaimat lásd GYÖRFI: *I. m.*, 82–91.
- 7 Lásd SÓLYOM László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*, Budapest, Osiris, 2001, 396–397.
- 8 A 30/1992. (V. 26.) AB határozat például annak az állításnak az alátámasztására fogalmazza meg az ideológiai semlegesség követelményét, hogy a „szabad véleménynyilvánításhoz való jog a véleményt annak érték- és

- igazságtartalmára tekintet nélkül védi”. Megítélésem szerint a szólásszabadság esetében az államtól csak a tolerancia várható el – vagyis az, hogy ne alkalmazzon kényszerítő eszközöket álláspontja érvényesítésére –, s nem a semlegesség. Ebből következően az állam tisztviselői állást foglalhatnak ideológiai kérdésekben, kifejezhetik például rasszista megnyilvánulásokkal való egyet nem értésüket. Ebből az is következik, hogy a semlegesség nem lehet átfogó ideológiai semlegesség.
- 9 A semlegességelvű liberalizmus legjelentősebb megfogalmazását a következő munkák adják. John RAWLS: *Az igazságosság elmélete*, ford. KROKOVAY Zsolt, Budapest, Osiris, 1997; John RAWLS: *Political Liberalism*, New York, Columbia University Press, 1996; Charles E. LARMORE: *Patterns of Moral Complexity*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987; Ronald DWORKIN: *Liberalizmus*, in *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*, II, szerk. LUDASSY Mária, Budapest, Atlantisz, 1993; Bruce A. ACKERMAN: *Social Justice in the Liberal State*, New Haven, Yale University Press, 1980. Magyar nyelven lásd Kis János: *Az állam semlegessége*, Budapest, Atlantisz, 1997.
 - 10 Így jutunk el a *nyilvános igazolás* és a *nyilvános indokok* fogalmához Rawls elméletében. A nyilvános igazolás fogalmához lásd RAWLS: *Political Liberalism*, id. kiad., 212–254. és J. R.: *Justice as Fairness. A Restatement*, ed. Erin KELLY, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2001, 26–29, 89–94. Fontos megemlíteni, hogy Rawlsnál a semlegesség elvének követelménye nem vonatkozik az állam minden döntésére, csak az alkotmányos alapintézmények elfogadására. A magyar szakirodalomból lásd Kis János: *I. m.*, 94.
 - 11 A liberalizmus nem semlegességelvű, perfekcionista felfogásainak – amelyek természetesen nagy változatosságot mutatnak – kifejtése mindenekelőtt a következő munkákban található. Brian BARRY: *The Liberal Theory of Justice*, Oxford, Clarendon Press, 1973; William A. GALSTON: *Liberal Purposes. Goods, Virtues, and Diversity in the Liberal State*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991; Stephen MACEDO: *Liberal Virtues. Citizenship, Virtue, and Community in Liberal Constitutionalism*, Oxford, Clarendon Press, New York, Oxford University Press, 1991; Joseph RAZ: *The Morality of Freedom*, Oxford, Clarendon Press, 1986. Érdemes megjegyezni, hogy Ronald Dworkin elméletében mind a két álláspont jegyei fellelhetők. Vö. R. D.: *Foundations of Liberal Equality*, in *Tanner Lectures on Human Values*, Salt Lake City, University of Utah Press, 1990. A liberalizmus régebbi klasszikusai közül mindenekelőtt Mill és Kant felfogását tekinthetjük perfekcionistainak.
 - 12 *Planned Parenthood of Southeastern PA. versus Casey*, 505 US 833, 852 (1992).
 - 13 GYÖRFI Tamás: *A tulajdonságok nélküli ember elmélete: az Alkotmánybíróság oszthatatlansági doktrínája és ami abból (nem) következik*, Fundamentum, 1998/3.
 - 14 Nem tartom azonban szerencsésnek az indítvány érvelését, amely ehhez a következtetéshez elvezet. Az indítványozók ugyanis fogalmilag kizárják azt minden esetben, hogy ugyanazon személy két alanyi joga összeütközésbe kerüljön egymással. Az indítvány végén azonban ellentmondani látszanak ennek az álláspontnak, amikor a két jog valóságos konfliktusáról beszélnek, s erre alapozzák azt az állításukat, hogy alkotmányosan szükség lenne az emberölés eddig nem szabályozott privilegizált eseteinek bevezetésére.
 - 15 „Az alkotmány 54. § (1) bekezdésében foglalt emberi méltósággal összeegyeztethetőnek tartjuk az aktív euthanázia azon esetét, amely a gyógyíthatatlan beteg kifejezett rendelkezésén alapul.”
 - 16 „A jogi szabályozhatóság miatt sokkal problematikusabbnak tűnik a passzív euthanázia másik alelete, az, amikor a beteg kifejezett rendelkezést nem tett halála előtti sorsát illetően. Az élethez és az emberi méltósághoz való jog értelmezésével összefüggésben kifejezett nézetünk azonban ilyen esetekre is eligazítással szolgál az alkotmányos minősítés tekintetében. A beteg kifejezett rendelkezésének hiánya esetén is megengedhetőnek tartjuk a passzív euthanáziát, ha a közeli halállal viaskodó betegnek nem tulajdonítható olyan, az emberi méltóság körében értelmezhető érdek, amely életének fenntartása mellett szólna.”
 - 17 Kivételt képez az élet szentségének fentebb elemzett ellenérve.
 - 18 *Cruzan versus Director*, MDH, 497 US 261 (1990).
 - 19 Az itt említett dogmatikai megoldásokat is csupán lehetséges érvelések kiindulópontjának, s nem végeredményének tekintem. Érdemes megjegyezni, hogy míg az (1a) és a (2) alatti stratégia az „emberi méltóság”, illetve a „rendes kezelés” valamilyen szabványosított fogalmából indul ki s ezért a törvényhozó generális szabályozásának kedvez, addig az (1b) alatti stratégia a beteg egyéni szempontjait sokkal inkább figyelembe veszi s ezért a „helyettesített döntés” szubjektív formájának kedvez, amely arra keresi a választ, hogyan döntené a beteg az adott helyzetben.

AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG LEGUTÓBBI DÖNTÉSEIBŐL

65/2002. (XII. 3.) AB HATÁROZAT A SZEXUÁLIS SZOKÁSOKRA VONATKOZÓ ADAT MINT EGÉSZSÉGÜGYI ADAT

Alkotmány 59. (1) bekezdése – a magántitok és a személyes adatok védelme

20/1990. (X. 4.) AB határozat

15/1991. (IV. 13.) AB határozat

46/1995. (VI. 30.) AB határozat

Az egészségügyi és a hozzájuk kapcsolódó személyes adatok kezeléséről és védelméről szóló 1997. évi XLVII. törvény (Eüatv.) 3. § a) pontjának második mondata, amely bizonyos esetekben a szexuális szokásokra vonatkozó adatot egészségügyi adatnak minősítette, és mint ilyen, a 4. § (1) bekezdése lehetővé tette a betegellátónak az adat kezelését a) az egészség megőrzése, b) az eredményes gyógykezelés, c) az egészségi állapot nyomon követése céljából és d) közegészségügyi és járványügyi érdekből. Az ilyen egészségügyi adat átadása az Eüatv. 12. § (1) bekezdése alapján főszabályként nem kötelező, a 13. § azonban egyes esetekben kötelezővé teszi az adatszolgáltatást.

Az indítványozó álláspontja szerint sérti az alkotmány 59. § (1) bekezdésében foglalt, a magántitok és a személyes adatok védelméhez fűződő alapjogot a szexuális szokásokra vonatkozó adatokat az említett esetekben egészségügyi adattá minősítő Eüatv. 3. § a) pontjának második mondata.

Az ügy előadója Bihari Mihály alkotmánybíró volt.

Az Alkotmánybíróság – miután röviden rekapitulálta korábbi alaphatározatait az adatvédelem tárgykörében – megállapította, hogy a szexuális szokásokra vonatkozó adatok a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény (Avtv.) alapján különleges adatnak minősülnek. Ez az Alkotmánybíróság szerint azt jelenti, hogy az adatkezelés céljának pontosan körülhatároltnak és meghatározottnak, az adatkezelésnek elkerülhetetlenül szükségesnek kell lennie.

Áttekintve az Eüatv. 4. § (1) bekezdésében fentebb ismertetett célokat, az Alkotmánybíróság megállapította, hogy az a)–c) pontokban megállapított (az érintett gyógykezelését szolgáló fenti) célok elérésére a szexuális szokásokra vonatkozó adatkezelés nem

volt alkalmas, hiszen a gyógykezelés eredményességét inkább az érintett egészségi állapotára, mintsem a szexuális szokásaira vonatkozó adatok ismerete szolgálhatja. A 4. § (1) bekezdés d) pontjában megfogalmazott közegészségügyi, járványügyi érdekelvileg indokolhatja a szexuális szokásokra vonatkozó különleges adatok kezelését, de az adatkezelési célnak egyértelműen és pontosan körülhatároltnak kell lennie. Ez utóbbi feltételeknek azonban, az Alkotmánybíróság kifejtett álláspontja szerint, ezek a közérdekek sem feleltek meg. Ráadásul a szexuális szokásokra vonatkozó adatoknak az említett célokból történő kezelését nem csupán a szexuális betegségekkel kapcsolatosan, hanem általánosan tette lehetővé az Eüatv.

Az Alkotmánybíróság többségi álláspontja szerint az Eüatv. támadott 3. § a) pontja második mondatának rendelkezése a szexuális szokásokra vonatkozó adatok kezelését a szükségesnél tágabb körű célmeghatározással tette lehetővé. Az ilyen adatoknak a pontosan meghatározott cél nélküli kezelése a személyes adatok védelméhez fűződő alapjog szükségtelen korlátozását jelenti, ezért alkotmányellenes. Az Alkotmánybíróság ezért a kifogásolt mondatot megsemmisítette.

Németh János alkotmánybíró párhuzamos indokolásában úgy vélte, hogy a többségi határozatban az alkotmányellenességet megalapozó, az Eüatv. 4. § (1) bekezdésében felsorolt célok (a–d pontok) egyértelműek, pontosak és az adatkezelés megfelelően célhoz kötött. Ezért ez nem szolgálhatott volna az alkotmányellenesség megállapításának alapjául, ellenben a 3. § (1) bekezdés a) pontjának második mondatában szereplő „szexuális szokások” kifejezés nem egyértelmű, tágan értelmezhető fogalom, így az ebből eredő aránytalanságnál fogva sérti az alkotmány 59. §-ában deklarált, a magántitok védelméhez való jogot.

Harmathy Attila alkotmánybíró különvéleményében kifejtette, hogy nem ért egyet a többségi döntésben megállapított alkotmányellenességgel. Álláspontja szerint az Eüatv. 3. § a) pontja második mondatának az a rendelkezése, hogy bizonyos indokolt esetekben a szexuális szokásokra vonatkozó adat egészségügyi adatnak minősül, önmagában nem áll alkotmányjogilag értékelhető összefüggésben az alkotmány magántitkot védő 59. § (1) bekezdésével. A magántitok sérelme szem-

pontjából ellenben az Eüatv. 13. §-ának van szerepe, amely arról rendelkezik, hogy milyen esetekben köteles a beteg egészségügyi adatait – és ennek körében az Eüatv. 3. § a) pont második mondata alapján szexuális szokásaira vonatkozó magántitkát is – közölni. Harmathy szerint a 13. §-ban felsorolt esetek közül az f) pontban megállapított szabálysértési és közigazgatási hatósági eljárások esetében a szexuális szokásokra vonatkozó magántitok mint egészségügyi adat közlésére kötelezés a magántitokhoz való alkotmányos alapjog alkotmányellenes korlátozásával jár. Ezért az Alkotmánybíróságnak ki kellett volna terjesztenie vizsgálatát e rendelkezésre, és e tekintetben kellett volna alkotmányellenességet megállapítania. Harmathy alkotmánybíró továbbá felhívta a figyelmet az alkotmány 59. § (1) bekezdésében foglalt személyes adatok védelme és a magántitok védelme közötti

különbségre, és ezt az Emberi jogok európai egyezményével, illetve több strasbourgi esettel támasztotta alá.

Tersztyánszkykyné Vasadi Éva alkotmánybíró különvéleményében kifejtette, hogy nem ért egyet az alkotmányellenesség megállapításával. Álláspontja szerint a szexuális szokásokra vonatkozó információ az Avtv. alapján különleges adatnak minősül, és épp olyan védelem illeti meg, mint minden más különleges adatot. Az adatkezelés céljai az Eüatv.-ben pontosan meghatározottak és jogszerűek. Az adatszolgáltatás önkéntes, a kötelező adatszolgáltatás eseteit megállapító 13. §-t ugyanakkor az indítvány nem támadta, és arra az alkotmányossági vizsgálatot a többségi határozat sem tartotta indokoltnak kiterjeszteni (lásd Harmathy alkotmánybíró különvéleményét). Ezekre tekintettel az Eüatv. 3. § a) pont második mondata elleni indítványt el kellett volna utasítani.

AMERIKAI ERŐFESZÍTÉSEK A BÜNTETLENSÉG ELÉRÉSÉRE

AZ AMNESTY INTERNATIONAL
A NEMZETKÖZI BÜNTETŐBÍRÓSÁGRÓL

Az Amnesty Internationalt mély aggodalommal tölti el az Amerikai Egyesült Államok világszerte folyó kampánya, amely arra bírja rá az egyes országokat, hogy olyan büntetlenségi szerződést írjanak alá az USA-val, amely megakadályozza a népirtással, emberiség elleni és háborús bűntettekkel vádolt amerikai állampolgárok kiadatását a Nemzetközi Büntetőbíróságnak. Ezek a büntetlenségi szerződések kimondják, hogy az Egyesült Államok vagy más érintett állam nem köteles vizsgálatot folytatni és vádat emelni olyan amerikai állampolgárságú személyek ellen, akiket a Nemzetközi Büntetőbíróság ilyen szörnyű bűntettekkel vádol. A szervezetet megdöbbeníti, hogy két ország, Románia és Tadzsikisztán már aláírt ehhez hasonló szerződést az USA-val. Ha parlamentjük ratifikálja ezeket, mindkét szerződő ország megsérti a Római statútum 86. cikkét, amely megköveteli az ilyen bűntettek elkövetőinek elfogását és a Nemzetközi Büntetőbíróságnak való kiadását. Az Amnesty Internationalt aggodalommal tölti el az is, hogy a Római statútumot aláírt két állam, Kelet-Timor és Izrael büntetlenségi szerződést írt alá az USA-val – Izrael esetében a szerződés kizárja izraeli állampolgárok elfogatását és kiadatását a Nemzetközi Büntetőbíróságnak.

Ha parlamentjük ratifikálja az egyezményeket, mindkét állam megsérti ezzel azt a meglévő nemzetközi kötelezettségét, amely szerint nem rendelik másnak alá a Római statútum céljait és rendeltetését. Ráadásul ezek az államok nem csupán azt a szuverén jogukat adják fel, amely alapján eldöntik, mely bíróságok ítélezhetnek a területükön élő vagy ott elfogott, bűncselekményekkel vádolt személyek felett, hanem újra is kell tárgyalniuk minden meglévő kiadatási egyezményüket. Az Amnesty International a Nemzetközi Büntetőbíróság Koalíciójának (NBK) száz másik tagjával együtt azon fáradozik, hogy megakadályozza az ehhez hasonló büntetlenségi szerződések megkötését, elérje a már meglévő szerződések visszavonását, és arra kéri a bíróságot, hogy e szerződéseknek ne tulajdonítson jogi érvényt.¹

Az Amnesty International önkéntesekből álló civil mozgalom, melyet 1961-ben Peter Benenson angol ügyvéd alapított Londonban. Mára a szervezetnek világszerte már több mint egymillió aktív tagja van, akik a legalapvetőbb emberi jogok védelméért emelnek szót. Több mint százhetven országban szerveznek AI-akciókat. Az Amnesty International tevékenységét 1977-ben Nobel-békedíjjal ismerték el.

Az Amnesty International egy olyan világ felé szeretne közelíteni, ahol mindenki az Emberi jogok egyetemes nyilatkozatában és más emberi jogi kódexekben foglalt jogok teljességét élvez. Küldetése az, hogy az emberi jogok hatékony védelme érdekében kutatómunkát és egyéb olyan törvényes tevékenységet végezzen, melynek segítségével az emberek fizikai és szellemi integritásához, lelkiismereti és szólásszabadságához és a hátrányos megkülönböztetéstől való mentességéhez fűződő jogát megsértő súlyos visszaéléseknek véget vethet, illetve megelőzheti azokat.

A mozgalomhoz bárki csatlakozhat, aki egyetért vele és támogatja céljait. Az AI arra törekszik, hogy a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből és foglalkozási körökből érkező tagjait ötletekben gazdag, jól szervezett csoportmunkára ösztönözze, tapasztalataikat, képességeiket hasznosítsa. Az Amnesty Internationalt úgy jellemzik, mint „jó szándékú, elkötelezett emberek hatékony, népszerű mozgalmát, akik nem hallgatnak el és nem adják fel a küzdelmet”. Az amnestysek hiszik, hogy fel tudnak lépni a jogsértések ellen, és elismerik, hogy együtt dolgozó csoportok többet érhetnek el, mint külön-külön az egyes személyek.

vállára helyezi, ám biztosítja, hogy a Nemzetközi Büntetőbíróságnak lehetősége legyen bíraskodni, ha az államok elmulasztják köteleességük teljesítését.

A Római statútum mögött meghúzódó alapelv az, hogy senki sem áll a törvény felett, senki sem mentesülhet a felelősség alól a népirtás, az emberiség elleni bűntett vagy háborús bűntett elkövetése esetén. Bármely ezen elv alóli kivételt tehát a Római statútumban kell szigorúan megfogalmazni, olyan módon, hogy az megfeleljen a statútum céljának és rendeltetésének. Ahogyan azt a 98. cikk (2) bekezdésének nyelvezete és keletkezésének története is mutatja, annak biztosítására fogalmazták meg, hogy a fegyveres erők státuszát érintő, már meglévő egyezmények az időben később született Római statútum következményeképpen ne váljanak okafogyottá.² A 98. cikk (2) bekezdésének célja tehát semmiképpen sem az volt, hogy bűntelenséget biztosítson azáltal, hogy megengedi az államoknak olyan kétoldalú egyezmények megkötését, melyek aláássák az egész statútumon alapuló rendszert.

A Római statútum célja és rendeltetése, hogy megszüntesse a bűntelenséget a teljesség elve alapján.

A nemzetközi szokásjog alapján, ahogyan azt a szerződések jogáról szóló Bécsi egyezmény 31. cikke is megerősíti, „a szerződést jóhiszeműen, kifejezéseinek szövegösszefüggésükben szokásos értelmében, valamint tárgya és célja figyelembevételével kell értelmezni”.³ Ahogy alább látni fogjuk, az az állítás, amely szerint az amerikai bűntelenségi szerződések összhangban vannak a Római statútum 98. cikkének (2) bekezdésével, nem felel meg a jóhiszemű értelmezés követelményének.⁴ Az ehhez hasonló értelmezés teljes mértékben szemben áll azzal, ami Rómában az államok célja volt, s ezért sérti a nemzetközi jog alapján való szerződésértelmezés alapvető elvét.⁵

Az a követelmény, hogy a szerződés kifejezéseit „szövegösszefüggésükben szokásos értelmük szerint” kell értelmezni, természetesen nem jelenti a szavak leegyszerűsített, szó szerinti értelmezését. Ahogyan azt a 31. cikk (1) bekezdése világossá teszi, a nemzetközi szerződéseket mind „szövegösszefüggésükben”, mind pedig „tárgyuk és céljuk figyelembevételével” kell értelmezni. Vagy ahogyan a szerződésjog egyik vezető szakértője megfogalmazta: „Míg egy kifejezés lehet *teljességgel* »egyszerű«, amit a szerződés értelmében ítéletet hozó bíróság akar, az a kifejezés *relatív* értelme, vagyis az értelme a körülmények összefüggésében, amelyek között a szerződés készült.”⁶

A Bécsi egyezmény 31. cikkének (2) bekezdése alapján a szövegösszefüggés magában foglalja a bevezető részt és a mellékleteket. A 31. cikk (3) bekezdése szerint pedig a felek között létrejött bármely utólagos megállapodás figyelembe veendő, csakúgy, mint a nemzetközi jognak a szerződő felek viszonyában alkalmazható szabályai is. A Római statútumot aláíró államok részéről tapasztalható vonakodás attól, hogy az Egyesült Államokkal bűntelenségi szerződéseket írja-

nak alá, további bizonyítékkal szolgál arra nézve, hogy ezek a szerződések ellentétesek a statútum rendelkezéseivel. Ráadásul a nemzetközi szokásjog alapján, ahogyan azt a Bécsi egyezmény 32. cikke is jelzi, esetlegesen az értelmezés kiegészítő eszközei is igénybe vehetők annak érdekében, hogy a fent leírt értelmezés megerősítést nyerjen, illetve abban az esetben, ha a 31. cikk alapján történő értelmezés homályos, képtelen vagy ésszerűtlen eredményre vezet: „Igénybe lehet venni az értelmezés kiegészítő eszközeit – ideértve a szerződést előkészítő munkálatokat és megkötésének körülményeit is – annak érdekében, hogy a 31. cikk alkalmazása folytán kapott értelem megerősítést nyerjen, vagy hogy az értelem megállapítható legyen abban az esetben, ha a 31. cikk szerinti értelmezés:

a) félreérthető, vagy

b) olyan eredményre vezetett, amely nyilvánvalóan képtelen vagy ésszerűtlen.”⁷

Ahogyan alább megmutatjuk, a statútum létrejöttének története megerősíti: a 98. cikk (2) bekezdésének nem az volt a célja, hogy az amerikai bűntelenségi szerződésekhez hasonló egyezményeket magába foglalja. Valójában bármely olyan értelmezés, amely szerint a 98. cikk (2) bekezdésébe beleérthetők az ehhez hasonló egyezmények, ahhoz a kifejezetten képtelen és ésszerűtlen eredményhez vezet, hogy egy nem állami fél felforgathatja a Római statútum alapvető elvét arról, hogy ha bárki – tekintet nélkül nemzetiségére – népirtást, emberiség elleni vagy háborús bűntettet követ el egy részes állam területén, a Nemzetközi Büntetőbíróság joghatóságának körébe esik, amennyiben az államok nem tudnak vagy nem akarnak vizsgálatot folytatni, és ha elegendő elfogadható bizonyíték áll rendelkezésre, a bíróság vádat is emelhet ellene.

A Római statútum célja és rendeltetése annak biztosítása, hogy a legszörnyűbb bűntettekért felelős személyek minden esetben az igazságszolgáltatás elé kerüljenek. Ezen bűntettek kivizsgálása és a vádemelés elsődleges felelősségét a statútum is az államok vállára helyezi, ám biztosítja, hogy a Nemzetközi Büntetőbíróságnak lehetősége legyen bíraskodni, ha az államok elmulasztják kötelességük teljesítését.⁸ Így tehát bármely megállapodás, amelyről a Római statútum közvetlenül nem rendelkezik, s amely kizárja, hogy a Nemzetközi Büntetőbíróság e kiegészítő szerepét gyakorolhassa, vagyis hogy eljárjon, amikor az államok nem akarnak vagy nem tudnak így tenni, ellenkezik a statútum céljával és rendeltetésével.

A statútum céljának és rendeltetésének kulcsa a 27. cikkben található, abban az elvben, hogy senki sem mentesül a népirtás, az emberiség elleni vagy a háborús bűntettek és egyéb bűncselekmények büntetése alól. A 27. cikk (1) bekezdése alapján a Római statútum „hivatalos minőségre való tekintet nélkül vonat-

kozik minden személyre”, (2) bekezdése pedig kijelenti, hogy „a nemzeti vagy nemzetközi szabályok szerint a hivatalos minőséggel járó mentességek vagy különleges eljárási szabályok nem akadályozzák a bíróságot az adott személy fölötti joghatóságának gyakorlásában”.⁹ Ez a hatáskör – kivéve azt a helyzetet, amelyet az Egyesült Nemzetek alapokiratának VII. fejezete szabályoz – a Római statútum 12. cikke alapján kiterjed az olyan bűntettekre, amelyeket bármilyen nemzetiségű, 18 éven felüli személyek követnek el egy részes állam vagy egy olyan állam területén, amely speciális nyilatkozatot tesz, és olyan bűntettekre, amelyeket ezen államok egyik állampolgára követ el.¹⁰

Hogy a Római statútum ezen célja és rendeltetése különösen fontos, az a tény is bizonyítja, hogy csupán három – látható – kivétel létezik, amely korlátozza a bíróságot az ilyen ítékezés gyakorlásában: (1) bizonyos kivételes esetekben, amelyekről a 90. cikk (6) bekezdése rendelkezik, a részes államoknak megengedik, hogy elsőbbséget adjanak olyan nem részes államok kiadatási kérelmeinek, amelyek állampolgárai kiadatását szeretnék a meglévő kiadatási egyezmények alapján, szemben a bíróság kiadatási kérelmével, és amikor bizonyos körülmények arra utalnak, hogy a teljesített kiadatási kérelem nem fog büntetlenséghez vezetni; (2) a különleges, korlátozott idejű diplomata és állami mentességek a 98. cikk (1) bekezdése alapján; és (3) a fegyveres erők státuszát érintő, már meglévő egyezmények.¹¹

A Nemzetközi Büntetőbíróság – mint független nemzetközi bírósági testület – feladata tehát, hogy eldöntse, a Római statútum alapján milyen jogi érvényt biztosít az amerikai büntetlenségi egyezményeknek.

Az amerikai büntetlenségi egyezmények ellentmondanak a Római statútum 98. cikke (2) bekezdésének és a nemzetközi jognak. Egyszerűen azt a célt szolgálják, hogy a szerződés hatálya alá eső amerikai és más állampolgároknak büntetlenséget biztosítsanak. Céljuk tehát teljesen az ellentéte a fegyveres erők státuszát érintő egyezményeknek, azoknak az egyezményeknek, amelyekről a 98. cikk (2) bekezdése eredetileg szól. Ahelyett, hogy a fegyveres erők státuszát érintő egyezményekhez hasonlóan kötelezettséget állapítanának meg a küldő állam állampolgárai által a fogadó állam területén állomásozó fegyveres erők kötelékében elkövetett bűncselekmény kivizsgálására és bűnvádi eljárás indítására, és mindkét felet arra köteleznék, hogy ezekben a vizsgálatokban és eljárásokban a másíknak segítséget nyújtson, e szerződések egyetlen célja az, hogy megakadályozzák a Nemzetközi Büntetőbíróságot abban, hogy az ilyen ügyekben eljárjon. Az Egyesült Államok képtelen minden személy ellen vizsgálatot és bűnvádi eljárást indítani, aki a Római statútumban felsorolt

bűncselekmények egyikét elkövette s akikre a büntetlenségi szerződések kiterjednek. Legalábbis az Egyesült Államok nyilvánvalóvá tette, hogy minden esetben mérlegel, és csupán akkor indít a legszörnyűbb bűntetteket elkövető személyek ellen vizsgálatot és bűnvádi eljárást, „amikor az helyénvaló”. Sőt, a másik államnak semmilyen kötelezettsége nincs arra nézve, hogy saját bíróságain vizsgálatot és bűnvádi eljárást folytasson a szerződés által érintett személyek ellen, és igen erőteljes amerikai nyomás nehezedik majd rá, hogy ne is tegye meg. Ráadásul ezek az egyezmények odáig mennek, hogy megakadályozzák az érintett amerikai és más állampolgárokat abban, hogy népiptási, emberiség elleni és háborús bűntettekben önként szemtanúnak jelentkezzenek. Ezzel tehát a teljesség elvét tagadják – sem a Nemzetközi Büntetőbíróság, sem pedig a másik állam bíróságai nem léphetnek be mint utolsó lehetőség, ha az Egyesült Államok képtelen ezeknek a bűncselekményeknek a kivizsgálására és a bűnvádi eljárás lefolytatására, vagy éppen vonakodik azt megtenni.

A Római statútum részes államainak nem szabad aláírniuk ilyen büntetlenségi szerződéseket az Egyesült Államokkal vagy megtagadniuk olyan személyek elfogását és kiadatását, akiket a Nemzetközi Büntetőbíróság vád alá helyez, mert ezzel megsértik a teljesség elve alapján való kötelezettségeiket, amelyeket a statútum preambuluma, az 1. és a 17. cikk deklarációjában, és azon kötelezettségüket, hogy együttműködjenek a bírósággal (lásd 27, 86, 87, 89. és 90. cikk). A Római statútum aláírójának nem szabad büntetlenségi szerződéseket kötniük az Egyesült Államokkal, mivel ez ellenkezik a Római statútum céljával és rendeltetésével, s ezzel megsértenék nemzetközi jogi kötelezettségeiket.

Azok az államok sem írhatnak alá büntetlenségi szerződéseket az Egyesült Államokkal vagy tagadhatják meg azoknak a személyeknek az elfogását és kiadatását, akiket a Nemzetközi Büntetőbíróság vádol, amelyek nem írták alá vagy még nem ratifikálták a Római statútumot, mert ezzel ezek az államok is megsértenék azon nemzetközi jogi kötelezettségüket, hogy igazságszolgáltatás elé állítsák a népiptás, az emberiség elleni és a háborús bűntettek felelőseit, főleg akkor, ha nem folytatnak vizsgálatot, valamint elegendő és megfelelő bizonyíték esetén nem folytatják le a bűnvádi eljárást ezek ellen a személyek ellen, vagy nem adják ki őket olyan államnak, amely eleget tenne nemzetközi kötelezettségeinek. A fegyveres erők státuszát érintő mindazon egyezményeket, amelyeket a Római statútum aláírása előtt s amelyeket ez után kötött egy állam, a Római statútum céljának és rendeltetésének fényében kell értelmezni, a jelenleg hatályos nemzetközi szokásjog és a jog általános elvei

szerint. Így tehát az ilyen egyezmények nem akadályozhatják meg a Nemzetközi Büntetőbíróságnak való kiadatást olyan esetben, amikor a kiadatás vagy a vádlott küldő államba való átszállítása büntetlenséghez vezetne.¹²

AZ AMNESTY INTERNATIONAL JAVASLATAI

A Római statútumban részes vagy azt aláíró egyetlen állam vagy bármely más állam se írjon alá amerikai büntetlenségi szerződést. Egyetlen parlament se hagyjon jóvá az állam által aláírt amerikai büntetlenségi szerződést.

Azok az államok, amelyek még nem írták alá vagy nem ratifikálták a Római statútumot, kössenek megállapodást a Nemzetközi Büntetőbírósággal, a 87. cikk (5) bekezdése alapján támogatást nyújtva a bíróságnak azzal, hogy a fennhatóságuk alatt álló bármely területen talált, vád alatt álló személyeket kiszolgáltatják. Bármely állam, amely amerikai büntetlenségi szerződést aláírt, teljesítse a Nemzetközi Büntetőbíróság bármely kérését amerikai (vagy szövetséges) állampolgárok elfogására és kiadatására vonatkozóan, addig, amíg a Nemzetközi Büntetőbíróság határozatot nem hoz a szerződés jogi mibenlétét illetően.

A kormányközi szervezetek, beleértve az EU-t és a NATO-t is, egyenként bocsássanak ki közleményt, nyilvánvalóvá téve, hogy az amerikai büntetlenségi szerződések sértik a Római statútumot, hogy a részes államok és a statútum aláírói ne kössenek ilyen szerződéseket, és hogy bármely részes állam vagy aláíró, aki már aláírt ilyen szerződést, ne ratifikálja vagy fogantósítsa azt.

Bár az Amerikai Egyesült Államok ebben a pillanatban nem kér más államokat arra, hogy a fegyveres erők státuszát érintő új vagy megújított egyezményt kössenek vele, a Római statútumban részes egyetlen állam, a Római statútumot aláíró állam vagy bármely más állam se kössön ilyen szerződést az Egyesült Államokkal a következőkre vonatkozó garanciák nélkül:

– hogy az Egyesült Államok rendelkezik olyan jogszabállyal, mely a Római statútumban benne foglaltatott minden bűncselekményt legalább olyan tágan határoz meg, mint a Római statútum, és a bűnvádi felelősséget és védelmet úgy határozza meg, hogy az teljes mértékben összeegyeztethető a nemzetközi joggal, és biztosítja e rendelkezések fogantósítását az igazságszolgáltatásban;

– hogy az Egyesült Államok alaposan, függetlenül és részrehajlás nélkül kivizsgál a Római statútum szerinti minden bűncselekményt, amelyet vélhetőleg amerikai állampolgárok vagy a joghatósága alá tartozó

más személyek követtek el, és hogyha rendelkezésre áll elegendő és megfelelő bizonyíték, hasonló módon bűnvádi eljárást kezdeményez ezekben az ügyekben;

– hogy ha az Egyesült Államok képtelennek vagy vonakodónak bizonyul vizsgálatot vagy bűnvádi eljárást folytatni amerikai vagy a joghatósága alá tartozó olyan személlyel szemben, akit egy másik állam kiadott az Egyesült Államoknak, visszaküldi azt a személyt e másik államnak vagy kiadja a Nemzetközi Büntetőbíróságnak.

A Részes Államok Közgyűlése vitassa meg ezt az ügyet első ülésén és adjon ki közleményt, nyilvánvalóvá téve, hogy az amerikai büntetlenségi szerződések ellenkeznek a Római statútummal, hogy a részes államok és a statútum aláírói ne kössenek ilyen szerződéseket, és hogy bármely részes állam vagy a statútum aláírója, aki már kötött ilyen szerződést, ne ratifikálja vagy fogantósítsa azt.

Az Ügyészi Hivatal keressen az Előkészítő Kamara vagy más kamara által hozott konkrét döntést valamely állam olyan beadványával kapcsolatban, amely arra hivatkozik, hogy az általa kötött megállapodás megakadályozza egy vádlott kiadatását a Nemzetközi Büntetőbíróságnak, és a kamara nyilvánítson a Római statútumot sértőnek és minden jogi hatást nélkülözőnek bármely olyan megállapodást, amely büntetlenséget eredményezhet, a felkért állam azon kötelességére nézve, hogy egy vádlottat kiszolgáltasson a bíróságnak.

Fordította: Karnis Andrea

JEGYZETEK

1 2002. augusztus 13-án William R. Pace, az NBK összehívója kijelentette, hogy „a fenyegetés, hogy elvágjuk a katonai segélyt és a kényszerítő intézkedések, amelyeket a Biztonsági Tanács nemrégiben vállalt azért, hogy mentességet adjon a békefenntartóknak, egy sokrétű erőfeszítés részei az amerikai kormány részéről, hogy aláássa a nemzetközi igazságszolgáltatást, a nemzetközi jogot és a békefenntartást”. Majd hozzátette: „Az Egyesült Államok szóvivője szerint ezek a szerződések megfelelnek a Nemzetközi Büntetőbíróság statútumának, ám egyes más kormányzati és vezető nem kormányzati szervezetek jogi szakértői nem értenek egyet ezzel. Most az Egyesült Államok megpróbálja belekényszeríteni az egyes kormányokat ezen szerződések aláírásába, ahogyan abba is belekényszerítette őket a múlt hónapban a Biztonsági Tanácsban, hogy kivegyék az amerikai békefenntartókat a Nemzetközi Büntetőbíróság hatálya alól azon közfelfogás ellenére, hogy ez a nemzetközi jog, az Egyesült Nemzetek Alapokmánya és a Római statútum megsértése. A nemzetközi jogot nem lehet aláren-

- delni egyetlen ország akaratának.” A Nemzetközi Büntetőbíróság Koalíciója, *Experts Available. US Threatening to Withdraw Military Aid Over ICC Experts Refute Legality of Immunity Agreements US is Seeking*, 2002. augusztus 13. Lásd még NBK, az Egyesült Államok által javasolt kétoldali egyezmények, 2002. augusztus 23. (Mindkét dokumentum megtalálható: <http://www.iccnw.org>.)
- 2 A fegyveres erőik státuszát érintő megállapodás olyan egyezmény, amely egy állam (a kiküldő állam) fegyveres erői tagjainak jogi státuszát határozza meg, amikor azok más országban állomásoznak (a fogadó államban). Az egyezmény azt is meghatározza, mely állam elsődleges joga vizsgálatot folytatni, és ha van elegendő elfogadható bizonyíték, vádat emelni a küldő állam fegyveres erőinek tagjai ellen, ha azokat bűncselekmény elkövetésével vádolják a fogadó állam területén.
- 3 1987. évi 12. törvényerejű rendelet a szerződések jogáról szóló, Bécsben, 1969. május 23. napján kelt szerződés kihirdetéséről (a továbbiakban: Bécsi egyezmény), 31. cikk.
- 4 Vagy ahogy egy szerződésjogi szakértő megfogalmazta: „Az első elv – a jóhiszemű értelmezés – egyenesen a *pacta sunt servanda* elvéből következik, amelyet a [Bécsi egyezmény] 26. cikk[e] őriz. Az értelmezés része a szerződés kivitelezésének, ezért tehát az idevonatkozó anyagok vizsgálatának és kiértékelésének folyamata jóhiszeműen kell folyjon. Még akkor is, ha a szerződés szavai világosak, ha alkalmazásuk olyan eredményhez vezetne, amely kifejezetten abszurd vagy ésszerűtlen lenne (hogy a [Bécsi egyezmény] 32. cikk[e] b) pontjának szavait alkalmazzuk), a feleknek más értelmezést kell keresniük.” Anthony AUST: *Modern Treaty Law and Practice*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 187.
- 5 Ahogyan McNair megfogalmazta, az értelmezés minden különböző szabálya „csupán egy *prima facie* vezérelv, és nem szabad engedni, hogy gátolja az alapvető keresést a szerződések értelmezésénél, vagyis a szerződő felek igazi céljának keresését, amikor az adott nyelvezetet alkalmazták.” Arnold Duncan MCNAIR: *The Law of Treaties. British Practice and Opinions*, Oxford, Clarendon Press, 1938, 175. Majd megismételte: „Az alapvető elv az, hogy a bíróságnak meg kell próbálnia megállapítani a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján, mi volt a felek szándéka az adott szó vagy kifejezés használatakor. A sok kikristályosodott szabály és elv, amely minden tankönyvben megtalálható, csupán *prima facie* vezérelv a felek szándékait illetően, és mindig teret kell engedjen elmentés értelmű bizonyítékoknak a felek szándékát illetően. Ha engedjük, hogy uraljanak bennünket ahelyett, hogy szolgálnának, ezek a vezérelvek félrevezethetnek bennünket.” MCNAIR: *I. m.*, 185.
- 6 MCNAIR: *I. m.*, 175. Lásd még N. E. SIMMONS: *Between Positivism and Idealism*, Cambridge Law Journal, 1991, 308.
- 7 Bécsi egyezmény, 32. cikk. A Hági Nemzetközi Bíróság megállapította, hogy a bécsi egyezmény 31. és 32. cikke megfelel a nemzetközi szokásjognak. *Lybia versus Chad*, 1994 ICJ Reports, para 41. Lásd még *Restatement (Third) of the Foreign Relations Law of the United States*, § 325, para 1, American Law Institute, 1987.
- 8 A Római statútum célja és rendeltetése a preambulum alapján:
„Megerősítve azt, hogy a nemzetközi közösség egészét érintő legsúlyosabb bűntettek nem maradhatnak büntetlenül és a hatékony felelősségre vonást nemzeti intézkedésekkel és a nemzetközi együttműködés erősítése révén kell biztosítani;
elhatározva, hogy véget vetnek ezen bűntettek elkövetői büntetlenségének, hogy ezzel elősegítsék e bűntettek megelőzését;
figyelmeztetve arra, hogy minden állam kötelessége a nemzetközi bűntettek elkövetőinek büntetőjogi felelősségre vonása; [...] hangsúlyozva, hogy a jelen statútummal létrehozott Nemzetközi Büntetőbíróság a nemzeti büntető joghatóságokhoz képest kiegészítő jellegű;
elhatározva, hogy tartósan szavatolják a nemzetközi igazságszolgáltatás tiszteletben tartását és érvényesítését.”
- 9 A 27. cikk teljes terjedelmében így hangzik:
„1. A jelen statútum egyaránt, hivatalos minőségre való tekintet nélkül vonatkozik minden személyre. Különösen az állam- vagy kormányfői tisztséggel, kormány- vagy parlamenti tagsággal, választott képviselői vagy kormányhivatalnoki tisztséggel járó hivatalos minőség semmi esetre sem mentesíti az adott személyt a jelen statútum szerinti büntetőjogi felelősségtől, és mint olyan, nem indokolja a büntetés mérséklését.”
2. A nemzeti vagy nemzetközi szabályok szerint a hivatalos minőséggel járó mentességek vagy különleges eljárás szabályok nem akadályozzák a bíróságot az adott személy fölötti joghatóságának gyakorlásában.”
- 10 A 12. cikk (A joghatóság gyakorlásának előfeltételei) előírja:
„1. Az állam, amely a jelen statútum részesévé válik, egyúttal elfogadja a bíróság joghatóságát az 5. cikkben meghatározott bűntettek tekintetében.
2. A 13. cikk (a) vagy (c) bekezdése szerinti esetekben a bíróság akkor gyakorolhatja joghatóságát, ha a következő államok közül egy vagy több részese a jelen statútumnak, vagy elfogadta a bíróság joghatóságát a 3. bekezdésnek megfelelően:
(a) Az az állam, amelynek a területén a kérdéses cselekmény történt, vagy ha a bűntettet hajó vagy légi jármű fedélzetén követték el, a hajó lobogója, vagy a légi jármű lajstromozása szerinti állam;
(b) az az állam, amelynek a bűntett elkövetésével vádolt személy az állampolgára.

3. Ha a bíróság joghatóságának olyan állam általi elfogadása szükséges a 2. bekezdés szerinti célból, amely a jelen statútumban nem részes állam, az adott állam a hivatalvezetőhöz benyújtott nyilatkozattal elfogadhatja az adott bűntett tekintetében a bíróság joghatóságát. Az elfogadó állam késedelem és kivétel nélkül a IX. fejezetben meghatározottak szerint együttműködik a bírósággal.”

11 A 90. cikk (6) bekezdése nyilvánvalóvá teszi, hogy egy részes állam elsőbbséget adhat egy nem részes állam bírósága kiadási kérelmének a Nemzetközi Büntetőbírósággal szemben, de csak akkor, ha figyelembe vesz olyan tényezőket, amelyek biztosítják, hogy a teljesített kiadási kérelem nem vezet büntetlenséghez, például a Nemzetközi Büntetőbíróságnak való utólagos kiadás, ha a kérelmező állam képtelen vagy vonakodni látszik lefolytatni a vizsgálatot vagy az eljárást.

90. (6) „Azokban az esetekben, amikor a 4. bekezdés alkalmazandó, de a megkeresett állam nemzetközi kötelezettsége alapján a jelen statútumban nem részes államnak adja ki a kiadni kért személyt, a megkeresett állam dönti el, hogy a bíróságnak adja át, vagy a megkereső államnak adja ki az érintett személyt. Döntésének meghozatala során az ügy minden körülményét figyelembe veszi, ideértve, de nem kizárólag:

(a) a kérelmek időbeli sorrendjét;

(b) a megkereső állam érdekeit, különösen adott esetben azt, hogy a területén követték el a bűntettet, valamint a sértettek és a kiadni/átadni kért személy állampolgárságát; és

(c) azt a lehetőséget, hogy a megkereső állam a későbbiekben átadja a bíróságnak az érintett személyt.”

12 Wirth elmagyarázza, hogy ha egy, a fegyveres erők státuszát érintő egyezményt a Római statútum előtt írt alá egy állam, „úgy kell értelmezni, hogy figyelembe veszik

»a nemzetközi jognak bármely idevágó szabályát« [idézett a Bécsi egyezmény 31. cikk (3) bekezdés c) pontjából]. Ezek között a szabályok között van maga a Római statútum is. Az az állam, amely részes állam a fegyveres erők státuszát érintő valamely egyezményben, de a Római statútumban nem, tudomással kell bírjon a másik állam statútum szerinti kötelezettségeiről. Azon kívül a fegyveres erők státuszát érintő egyezményekben, de a statútumban nem részes állam nem feltételezheti, hogy a mindkét szerződésben részes állam meg kívánja szegni a statútum szerinti (és esetleg a genovai jog és a néptitási egyezmény szerinti) kötelezettségeit, miszerint nem támaszt akadályt a bíróság elé hivatalos bíraskodási jogkörének gyakorlásakor. Így tehát, ha csak nincsen kifejezetten ellenkező értelmű rendelkezés, a fegyveres erők státuszát érintő egyezményeket *bona fide* kell értelmezni, és olyan módon, amely a Római statútumból fakadó minden kötelezettséget tiszteletben tart. Tehát a részes államtól elvárható, hogy a jelentős bűntettek feltételezett elkövetőit kiszolgáltassa a bíróságnak.” Stefan WIRTH: *Immunities, Related Problems, and Article 98 of the Rome Statute*, Criminal Law Forum, 2002, 21. Lásd még Gennady M. DANILENKO: *ICC Statute and Third States*, in *The Rome Statute of the International Criminal Court. A Commentary 1887–1888*, eds. Antonio CASSESE, Paola GAETA, John R. W. D. JONES, Oxford, Oxford University Press, 2002, 34; Bert SWART, Goran SLUITER: *The ICC and International Criminal Co-operation*, in *Reflections in the International Criminal Court. Essays in Honour of Adriaan Bos*, eds. Herman A. M. von HEBEL, Johan G. LAMMERS, Jolien SCHUKKING, The Hague, TMC Asser Press, 1999, 121; Jordan J. PAUST: *The Reach of ICC Jurisdiction Over Non-Signatory Nationals*, Vanderbilt Journal of Transnational Law, 2000, 1.

AZ EMBERI JOGOK CÍMŰ TANKÖNYV ELÉ

1. Íme, egy jogi könyv az emberi jogokról. Egy jogi tankönyv, amely címként viselhetné: Az emberi jogok mai érvénye Magyarországon. Nem lehet elég-szer ismételni a jelzót és a főnevet: tisztán *jogi* műről van szó, amelyből a szerzők a műfaj legszigorúbban vett követelményei szerint kizárták mindazt, ami nem jog. Holott éppen az emberi jogok köre az a háttérterület, ahol a jog egyrészt a politikával, másrészt az etikával, filozófiával, társadalomelmélettel, továbbá különféle ideológiákkal kiváltképpen érintkezik, s mindezért a történelemtől is elválaszthatatlan. Mégis, a szerkesztők nem engedték, hogy akár csak a politológia színezzé az emberi jogi mondandót (a politikáról eleve szó sem eshetvén). S nem hallhatjuk a történelem szárnya suhogását sem, pedig a könyv és tárgya, az emberi jogok Magyarországon, nem létezhetnének egy nagy, s majdnem még jelenvaló, történelmi változás és korszak nélkül.

Amit tehát megismerhet az olvasó, az az emberi jogok mint elméleti konstrukció, és mindjárt megtestesülésük is alkotmányokban és nemzetközi egyezményekben, de főleg az ezeket értelmező alkotmánybírói határozatok tömegében – ám az utóbbiakban is a konkrét ügyön túlmutató elvi tételként, azaz megint csak (bíró alkotta) jogként. Akinek van füle a fenti cím-parafraízra, jól hallja: mint a „mai római jog” a XIX. század német jogászának, úgy ad elvi keretet, fogalomkészletet, sőt – ezúttal még kifejezettebben „magasabb jogként” – tekintélyt az emberi jogok itthoni normatív leltárának elkészítéséhez az emberi jogok eleve a nemzeti pozitív joganyag feletti, elvi és nemzetközi rendszere.

Amit tehát kézben tart az olvasó, tankönyv, a tételes joganyagot és dogmatikáját pontosan és semlegesen közvetítő mű; *a rendszer leírása*. Beszámol az egyes emberi jogok (eszme)történetéről, megjelenésükről nemzetközi dokumentumokban, gyakori kiegészítésként az amerikai és német alkotmányjogban is; fő tárgyként pedig a magyar alkotmányban és alkotmánybírói gyakorlatban. Megismerhetjük az egyes emberi jogok hatókörét, korlátozhatóságát, más jogokhoz való viszonyát. Tárgyilagos általános bevezetés foglalja össze az emberi jogok történetét, egyetemességét, az újabb joggenerációk megjelenését, a jogkorlátozás módszertanát. A jogok tényleges „éle-

te”, vagyis az életben való érvényesülése felé a – jó részt speciális – emberi jogvédő intézmények, s azon belül is elsősorban eljárásuk leírása mutatja az utat. Az úton azonban a tankönyv már nem indul el. Nem is kell elindulnia.

A fenti tulajdonságok a tankönyv műfaji követelményei, s betartásuk – az emberi jogi tárgyra tekintettel – külön erény. A megbízható tételes tartalom, a szabályként elfogadott és gyakorolt módszerek korrekt leírása teszi hosszú életűvé, taníthatóvá és tanulhatóvá ezt a könyvet; különösen azért, mert teret és alkalmat ad arra, hogy a szövegre támaszkodva ki-ki kifejtse kedvenc elméletét vagy szívesen hangoztatott kritikáját, maga idézze föl az emberi jogok pátoaszát vagy ültesse el a kételyt. Valóban nagy önfegyelmet és lemondást követel meg a tankönyv-írás, s néhány fölösleges hangsúlytól eltekintve a szubjektivitás közvetlen jelenlétét sikerült is kizárni. Bízni kell az olvasóban: miközben olvassa az egyes jogok tartalmát meghatározó alkotmánybírói ítéleteket, rá fog jönni, milyen sajátos viszonyban van itt a tételes jog és a módszer. Látni fogja, hogy a bíró egyszerre alkotta (vezette be a magyar jogrendbe) a jogot és látta el egyszersmind dogmatikai szerelvényeivel, azaz – az előszó megengedheti magának a kifejezést – „formázta meg” az adott emberi jogot úgy, ahogy az az adott időpontban (jogfejlődési szakaszban) a magyar alkotmányjogba illett, persze ezzel a magyar alkotmányjogot mint rendszert is alkotva. Tetten érheti az olvasó, a jog vagy a rendszer volt-e az alkotmánybíró számára éppen fontosabb. Hasonlóképpen, a tankönyv szenvtelen hangú leírásából, ahogy egy emberi jogot az adott jogrendben megelevenítő és meghatározó ítéletek során megismeri az olvasó, kirajzolódhat számára az adott jog problémakatalógusa: a már feltett és a feltehető kérdések sora.

Így van ez minden jó tankönyvvel. A jó polgári jogi tan- és kézikönyv a jogintézményeket és a polgári jogi dogmatikát írja le, a nélkülözhetetlen elméleti tekintéssel és szükség szerint a bírói gyakorlat példaira letekintve. S a büntetőjog tankönyve is a büntetőjoggal, nem pedig kriminológiával foglalkozik. Az előszó íróját azonban mindez nem köti.

2. Mielőtt azonban az előszó írója élne szabadságával, korrigálja a fent rajzolt képet. A tankönyvi objek-

tivitás és – e természete szerint nem pozitív anyagban – a pozitív jog leírására való törekvés nem vezetett pusztán jogismertetésre. Forradalom után, sőt jogállami forradalom után volnánk, amelynek lényege éppen a feltétlen alkotmányosság és az emberi jogok uralomra jutása volt. Azonban túl közeli e mélyen politikai folyamat ahhoz, hogy a tankönyv magával a processzussal foglalkozzon: a maga szempontjából okkal marad csakis a normatív eredménynél. Ennek a – megengedem, rövid – perspektívának a hiányát nagyobb távlatok pótolnák: az általános részben és az egyes jogoknál is fellelhető történeti bevezetések, s még inkább a külföldi anyag. A nemzetközi egyezmények és gyakorlatuk egyes jogok szerinti ismertetése is fontos, de az igazi újdonság az USA Legfelső Bíróságának és a német Szövetségi Alkotmánybíróságnak az adott joggal foglalkozó fontos ítéletei beillesztése a tankönyvbe. Vagy az ügy elvi megoldásait ismertetik részletesen a szerzők, vagy rövid utalásokat találunk a probléma jelzésével – mindkettő minőségi többlet a tankönyvnek.

A tanulónak és érdeklődőnek szóló implicit, ám biztos segítséget kell elsősorban értékelnünk. Nem a magától értetődő technikai fogódzókra gondolok a jogforrások megtalálásához. Inkább arra, hogy a módszer – korlátai ellenére, sőt azok miatt – a bemutatott anyag továbbgondolásra készítet. A nagy számban idézett vagy hivatkozott jogeset tulajdonképpen kommentár nélkül marad; történeti és politikai hátterük éppen úgy hiányzik, mint a magyarországi emberi jogoké. A távlat tehát statikus, s természetes közegétől elvonatkoztatva törés nélkül tágítja ki a szintén elvontságában kimerevített magyar panorámát. Nincs szó jogösszehasonlításról. Az egymás mellett közölt anyagok azonban kihívhatják, hogy az olvasó rálépjen erre az útra. De még azelőtt, csupán a figyelmes olvasás megtermi gyümölcsét egyre izgalmasabb kérdésekként, amelyek az emberi jogok lényeges tulajdonságait vetik fel, noha direkt és reflektálatlan formában. Az olvasónak szembesülnie kell azzal, hogy ugyanaz az emberi jog milyen sokféle változatban létezik a különféle alkotmányok értelmezése során, hogy tartalma mennyire viszonylagos (például a vallásszabadságé), hogy értelme, a védelem tárgya akár ellenkezőjére fordulhat ugyanazon ország története folyamán (Lochner). Mi tehát a viszony a „magasabb jog” eszméje és egyes jogokként megjelenő elvei, az éppen érvényes pozitív emberi jogi normák között, mit jelent az emberi jogok egyetemessége? És mit jelent történetiségük? És ha érteni akarjuk a változásokat, mi ebben a „történelmi kényszer” szerepe (ha van ilyen), s mi az értelmező bíráké? Mikor és hogyan áll be végül összhang a számos értelemben független és kötetlen alkotmánybírói ítélezés, a politika, s

– el nem hanyagolhatóan – a „nép” nézetei között? Ha elfogadjuk (és elfogadhatjuk), hogy a tankönyv azért koncentrálna az amerikai és a német alkotmányértelmezésre, mert ezek lennének az emberi jogok magyarországi konkretizálásának mintái, kikerülhetetlen a kérdés, valójában *mit* vett (mit vehetett) át a magyar Alkotmánybíróság. Elvont formulákat és jogi megoldásokat? Vagy inkább az alkotmánybíráskodás funkcióját értette meg e példákon, ami azután itt is hasonló eredményre vezetett? Sikerrel recipiálhatók-e egyáltalán elvont szabályok egy más történelmi és társadalmi közegben? Vagy éppen az elvontság a döntő, s van egy közös grammatikája az emberi jogoknak, a „mai római jognak” megfelelő „közös alkotmányos hagyomány”? De elég-e csupán a nyelvet beszélni, vagy az a lényeg, milyen jogokat mond ki e nyelven a bíróság? A magyar alkotmánybíráskodás különösen absztrakt karaktere mennyiben kedvez ennek a nemzetközi beilleszkedésnek, sőt a rendszer elsajátításának, s mennyiben teszi mégis sérülékennyé azt? A kellően részletes külföldi anyagok tehát megnyitják a kérdések sorát, s a magyarországi emberi jogi helyzet olyan háttérkérdései felé irányítanak, amelyekbe ez a tankönyv nem mehetett bele. Az előszó sem vállalkozhat többre, mint a kérdések bővebb megfogalmazására.

3. Legelőbb annak rendkívüliségét kell kiemelnünk, amit mindenki adottnak, természetesnek vesz: hogy ez a könyv egyáltalán létrejöhessen. Voltaképpen megrendült csodálkozással kellene tudomásul vennünk, hogy egy évtizeddel a jogállam bevezetése után *van* Magyarországon annyi emberi jogi norma, amely mennyiségében és differenciáltságában egyenrangúként áll meg az amerikai és német emberi jogok mellett. S erre nem elég magyarázat, hogy az egymást követő demokratizálódási hullámokban az emberi jogok recepció ideje mértani haladvány szerint rövidül. Ahhoz, hogy a magyar emberi jogi helyzetet megértsük, szükség van arra, hogy ablakot nyissunk a rendszerváltás történelmére, s legalább a kérdést felvessük, hogyan élt a maga részéről az alkotmányozás és alkotmányértelmezés az alkalommal, amikor – ismét az akkor divatos kifejezéssel – a történelem ablaka kinyílt, és lehetőség volt egy világtörténeti folyamathoz való csatlakozásra. Meg kell tehát engednünk vázlatos utalásokat a rendszerváltás magyar történetére, pontosabban annak jogi és intézményépítési oldalára, az alkotmánybíráskodás meghatározó szerepére. Ez a fejlődés a kortársi globális emberi jogi mozgalomba, az alkotmányosság világméretű új hullámába illeszkedik, amelynek újdonságát szintén az alkotmánybírók elterjedése és szerepe adja. Milyen más lenne ez a könyv, ha a magyar emberi jogi fejlődés fél évtizedig még a szocializ-

musban, illetve többértelműen elnyúló átmenetben folyt volna (mint Lengyelországban), ha a jogállam és nem jogállam közötti határ nem éles, s ha az Alkotmánybíróság magát az „átmenetiséget” tagadva nem teljes és normális jogállami viszonyokat anticipál! Vagy milyen másféle alkotmányosság fejlődött volna ki a Dél-afrikai Köztársaságban, ha csupán néhány évvel korábban történik a fordulat, amikor még ideologikus alkotmányokra nyílt az a bizonyos történelmi ablak! A helyzet megértéséhez a történelmet tehát nem kerülhetjük meg. A tankönyv jellege iránti tiszteletből azonban nem foglalkozunk azzal, hogy az alkotmányosság kiépítését milyen politikai konstellációk segítették vagy hátráltatták; nem cseleltük azt a hatalmas energiát, amelyet a rendszerváltás sok tekintetben mégis meglévő „felszabadulás” mivolta táplált. Nem értékeljük a létrejött emberi jogi rendszer szilárdságát és beágyazottságát, mint ahogy a veszélyeket és az azokkal való manipuláció veszélyeit sem. A történelem ezúttal a rendszerváltás történelmében gyökerező néhány technikai előfeltétel bemutatását jelenti.

Tudatosítani kell azt is, hogy ez a tekintélyes emberi jogi joganyag, tehát a normák és a dogmatika egysége, ezen az *absztrakt szinten jött létre*. Nem konkrét emberjogsértéseket orvosló ítéletekből párolódott le tehát, hanem – a magyar és a harmadik generációs alkotmánybíróságok hatásköreinek megfelelően – absztrakt normakontroll és absztrakt alkotmányértelmezés terméke. Az eredete szerint eleve normaszintű, absztrakt kazuisztika az emberi jogok létformája. Másrészt – és ez a döntő – tudatos *alkotmánybírósági normaalkotás* hozza létre ezt a fajta jogot. S bár erre a tankönyvnek csak egy rövid, helytelenítő mondata van, a legújabb alkotmányfejlődés éppen az „alkotmánybírói törvényhozással” jellemezhető. Ez persze teljesen átalakítja az öröklött hatalmi struktúrát. Ezekre az általános tendenciákra tehát szólni kell néhány szót, jóllehet az egyes emberi jogok tényleges gyakorlati érvényesülése kérdésében az előszó sem mehet mélyebbre, mint maga a tankönyv, amelyben legalább néhány jog kapcsán tudósítást kapunk a jogok életéről, mint például az adatvédelmi biztos esetjoga kapcsán. Szem előtt kell tartanunk tehát, hogy tárgyunk, aminek létéről biztos, teljéről büszke tudomásunk lehet, az emberi jogok *joganyaga*. Többször használt párhuzamunkra visszanyúlva: ahogy a XIX. századi német jogtudomány megteremtette a maga fogalom-paradicsomát, mi a *juristischer Begriffshimmel* helyett *Normenhimmel*ben, a normák mennyországában gyönyörködhetünk. Nota bene, azért gyakorlati emberi jogi szemszögből sem lebecsülendő, ha a hatalmas tömegű törvény és rendelet mind alkotmányos, mint ahogy azt Kelsen akarta.

Magyarországon ráadásul ez az elvont emberi jogi normaalkotás egyedülálló módon összekapcsolódik minden ember és állampolgár részvételi jogával a folyamatban. Az *actio popularis*, tudniillik hogy egyéni jogsérelem vagy érdekeltség nélkül bárki az Alkotmánybírósághoz fordulhat bármely jogszabály alkotmányossági vizsgálata, továbbá a törvényhozó alkotmányosértő jogalkotói mulasztásának megállapítása végett, olyan direkt-demokratikus csatornát nyitott meg, amely az emberi jogok mai kedvező helyzetét már csak mennyiségileg is – de nem csupán úgy – nagyban elősegítette. Végül fontos megjegyezni, hogy az emberi jogok szempontjából az alkotmány megalkotásának, értelmező kifejtésének egésze lényeges. Az Alkotmánybíróság nem különböztetett aszerint, alapjogi vagy államszervezeti ügy fekszik-e előtte, hanem – mint tudjuk – minden alkalmat felhasznált arra, hogy pozitív normáit határozatba foglalja.

4. A történelmi támpontok között immár nincs szükség az előtörténetre. Bibliográfiai jegyzetként sem kell már szerepelnie a nyolcvanas évek szamizdat könyvének, amely azt propagálta, hogy *vannak* emberi jogaink; a cselekvési autonómiájában számtalan embert a hatalommal szemben megerősítő tanulmánynak arról, hogy mit szabad és mit nem; a vélemény szabadságot gyakorló vagy a választójoggal valóban élni akaró akciók dokumentumainak; az egyesülési szabadságért vagy az adatvédelem és információszabadság elismeréséért folytatott küzdelmeket kísérő cikkeknek. Az új időszámítás az alkotmánnyal kezdődik, amelyben az emberi jogok az alkotmányos jogállam részeként és annak garanciáival jelennek meg. Az alkotmányozónak nem volt ideje arra, hogy részletes koncepciója legyen az emberi jogokról, megelégedett az egyezségokmány (minimum)standardjának átmásolásával, és engedett a szociális jogok megtartására irányuló nyomásnak. Ebből a vékonyka szövegből lett hat-nyolc év alatt az az emberi jogi joganyag, amelyet a könyv a külföldi példákkal együtt, azokkal egyenrangúként bemutat. Az ide vezető nagyszabású emancipációs folyamathoz valóban nem a szabadságharcok pártosa illik, hanem a tudatos építkezésé. Ennek néhány tényezőjére szeretnék rámutatni.

Roman Herzog, a német Alkotmánybíróság elnöke egy alkalommal ezekkel a szavakkal mutatott a szobájában álló könyvespolcra, amelyen a bíróság határozatainak mintegy kilencven kötete sorakozott: „Ez a német anyagi alkotmányjog.” Ez a tankönyv, amely az emberi jogokat amerikai, német és magyar alkotmánybírósági ítéleteken keresztül ismerteti, nyilvánvalóan osztja azt a nézetet, hogy korunkban az emberi jogok ebben a sajátos, normaalkotó ítélezés-

ben jelennek meg. A magyar Alkotmánybíróság szerepe az új alkotmányosság kiépítésében ma a nemzetközi irodalom gyakori témája. Jellemzően politológiai és szociológiai vizsgálódásokról van szó, amelyek főleg azt kutatják, hogyan tudta az Alkotmánybíróság elfogadtatni radikális és aktivista ítélkezését (és jogalkotását) a parlamenttel, a kormánnyal, a politikai elitel, sőt a „néppel” is. Ezeknek az elemzéseknek az egyik haszna tárgyunk, az emberi jogok szempontjából az, hogy nemzetközi fejlődésvonalakba helyezik a magyar alkotmánybíráskodást, s így visszaigazolják annak törekvéseit. Mindenekelőtt azt a folyamatot, ahogy az Alkotmánybíróság a kelsen-i negatív törvényhozásból pozitív normaalkotóvá vált. A politológiai megközelítés másik hozadéka, hogy a „helyi színekre” irányítja a figyelmet: egy – elvileg szükségképpen ellentmondásos – hatalmi tényező legitimitációját ugyanis nem lehet elvont elméletekkel megmagyarázni. Az Alkotmánybíróság „az európai alkotmányosság” képviselőjeként tudta elismertetni magát, s a (magasabb) jog (politika feletti) uralmának őrzőjeként hitelt szerezni. Egyszerre illeszkedett az emberi jogok világméretű expanziójába és a bírói törvényhozás trendjébe, a másik oldalról viszont a rendszerváltó Magyarország európai aspirációjába.

Jogi elemzés azonban már kevesebb születik. Még kevésbé foglalkozik az irodalom a politikailag nem támadott ítéletek tartalmával, amelyek pedig csendben, de következetesen és egyre szélesebb körben meghatározták és megszilárdították az emberi jogok tartalmát. Néhány ügy kapcsán politikailag vitatott „hatáskör-túllépéstől” eltekintve, nem jut elég figyelem a hatáskörök átalakítására sem, amely pedig az alkotmánybíráskodás – és eredményei – elfogadtatása szempontjából alapvető volt. Az Alkotmánybíróság elérte, hogy a jogszabályok alkotmánykonform értelmezésének bevezetése révén alkotmányossági ellenőrzése kiterjedjen a jogalkotó mellett a jogalkalmazókra, különösen az állandó bírói gyakorlatra is. A jogalkotóval szemben pedig a természetszerűen provokatív szankció, a jogszabály megsemmisítése helyett egyre inkább a „szelíd” szankciókat, valamint a mulasztás megállapításának kooperatív hatáskörét helyezte előtérbe az Alkotmánybíróság. Ezzel az együttműködéssel viszont elérte, hogy a meghozandó új, alkotmányos szabályozás tartalmát éppúgy előírja, mint az egyes alanyi jogok érvényesüléséhez szükséges állami kötelezettségeket – s mindezt a törvényhozó el is fogadja. Ezt azért kell feleleveníteni, mert az emberi jogok normatív kifejtése sokat profitált e módszerekből és eredményükből. Gondoljunk csak a vélemény szabadság kiinduló ítéletének tételeire, a közmédiával kapcsolatos állami tennivalókra, a „hatóság megsértése” bűncselekményét felváltó és a polgári

bíróságok által is követett alkotmánybírósági szabályra. Gondoljunk a személyi számról szóló ítéletre és az adatvédelmi törvényre, a vallásszabadságról szóló határozat nyomán született törvényekre. A népszavazásra. A tulajdonjog mint alapjog megkülönböztetésére a polgári jogi tulajdonjogtól. A szerzett jogok védelmére. Az emberi méltósághoz való jognak az alapjogok fölé emelésére, de másrészt összekapcsolására az egyenlő elbánás elvével („egyenlő méltóságú személyként kezelés”), más vonatkozásban pedig az élethez való joggal (a halálbüntetés eredendő alkotmányellenessége). Ha az Alkotmánybíróság nem a fent jelzett stratégiai pozícióból mondja ki mindezeket, e jogok léte és hatékonysága is bizonytalanabb lenne.

De az emberi jogok hatékonysága és korszerű tartalma még inkább függött az Alkotmánybíróság érdemi törekvéseitől. A láthatatlan alkotmány 1990-ben meghirdetett programja sok szinten értelmezhető. Jelentette azt, hogy a magyar anyagi alkotmányjog könyvespolcát az alkotmánybírósági határozatok kötetei lesznek hivatottak megtölteni. (Így is lett.) Jelentette azt is, hogy a bíróság elvi alapú ítélkezést fog folytatni. (Ez egyik fő legitimitációs bázisává vált.) Az elveket az Alkotmánybíróság az alkotmány és a benne foglalt jogok elvi alapjainak kifejtésével nyeri; ezekből olyan koherens rendszert alkot, amely tartalmasabb és szilárdabb alapja a további értelmezésnek és ítélkezésnek, mint maga az alkotmányszöveg. Ez a rendszer természetesen táplálkozott a nemzetközi emberi jogi követelményekből és értelmezésekből, egyszersmind bekapcsolta a magyar bíráskodást annak áramába. A kölcsönösség lehetőségét – ha csak rövid időre is – szélesre tárta a rendszerváltás korszaka. A recepció egyébként sem volt mechanikus. A magyar Alkotmánybíróság sokkal inkább a nagy alkotmánybíróságok szerepfelfogását, módszereit, gondolkodásmódját tekintette példának, mint konkrét jogi megoldásaikat. Ami nem jelentette, hogy ne vett volna át dogmatikai elveket is, ha kellett; mint ahogy máskor tudatosan tért el a szokásos külföldi jogértelmezéstől. Példa erre az első abortusz-ítéletben a kérdés radikalizálása: a magzat „jogaival” operáló szokásos indokolások elvetése; a pragmatikus (kriminológiai) megfontolások kizárása a halálbüntetés alkotmányossági vizsgálatából; az alapjogi teszt alkalmazása a környezetvédelem elért szintjét leszállító törvényekre.

Kifejezetten a magyar rendszerváltás sajátosságai-
ra építettek az autoritárius államból a demokráciába
való átmenet megkerülhetetlen ügyei: a visszaható
hatályú büntetőjogi törvényhozás, az átvilágítás és a
tulajdoni és erkölcsi kárpótlás. Ezekben az Alkot-
mánybíróság a német/cseh „restauratív” rendszervál-

tással szemben előretökintő modellt alakított ki, egyben megfogalmazta és alkalmazta a jogállami forradalom koncepcióját. Ez az emberi jogok számára azért fontos, mert a „jog” – tudniillik a magasabb jog, az alkotmány – tekintélyének helyreállítása az emberi jogok kibontásának feltétele. A jogbiztonság alapértéké emelése és szubszidiárius joggá tétele nyilván az egész alapjogvédelem hasznára vált. De nem kevésbé fontos, hogy a jogállam tartalmi koncepciójáról volt szó; azaz éppen az emberi jogok morális olvasatának többlete különbözteti meg a bevezetett alkotmányosságot a klasszikus Rechtsstaatától. Nem engedte meg viszont az Alkotmánybíróság, hogy a „magasabb jog” szerepét a természetjog vagy „az alkotmány értékrendje” vegye át. Ehelyett az egyes alapjogokon *belül* fejtette ki azok értéktartalmát, s élt még azok szimbolikus potenciáljával is. Azaz az emberi jogok dogmatikájával, valamint vita- és nemzetközi összehasonlítás-képes fogalomkészletével dolgozott a bíróság, s így minden általános törekvése is *az egyes jogok* tartalmát gazdagította.

5. Az Alkotmánybíróság felállítása körüli politikai alkuban az emberi jogok jövődjé védelme teljesen háttérbe szorult. Az Igazságügyi Minisztérium a Legfelsőbb Bíróság első szavára kihúzta a tervezetből az egyéni alapjogselelem orvoslására szolgáló alkotmányjogi panaszt. A törvény szövegében való megállapodáskor az Ellenzéki Kerekasztal a törvényt megsemmisítés jogát és a populáris akció elfogadtatását fontosabbnak tartotta e hiány pótlásánál. Az alkotmánybírók azonban azzal éltek, s messzemenően éltek is azzal, amit a törvénytől kaptak. A horatiusi kilenc év elmúltával bátran megindulhatnak az átfogó publikációk is: a termés betakarítható. Bármily érdekes is maga a rendszerváltás politikai és jogi folyamata, az egy lezárt korszak. Lehet örülni egy kivételes történelmi pillanat szerencsés megragadásának, a kívülről vizsgálódó tudós pedig felállíthatja a diktatúrák utáni politikai rekonstrukció különféle modelljeit. De ami nem csupán tanulságként marad fenn, hanem most is élő és fejlődő joganyag, az a magyar politikai átalakulás *eredménye*, vagyis az emberi jogok mai érvényükben. S persze örömmel látja a szerző, hogy szövegei tankönyvi szöveggé váltak, abban a jó társaságban, amely annak idején még ösztönző példa volt. Ez az átalakulás, a háttér megvilágítása után, újabb kérdésekhez vezet.

Összeállhat-e a *rendszer*, amely felállításának vágya az egész fejlődés mozgatója volt, egy sokszerzős tankönyv egymás melletti fejezeteiből? Ez alighanem az olvasó figyelmén múlik. Célszerű azonban rámutatni az alkotórészek különbözőségére. „Államcélok”, valódi alanyi alapjogok, alapjognak nem minősülő, de hasonlóan alkotmányi védelmet élvező jogok együttesét ölelik fel a tárgyalt „emberi jogok”. Az Alkot-

mánybíróság nem is mindig világosan határolta el őket, mint ahogy arra s következményeire a könyv, például a szociális jogok fejezetében, rá is mutat. Másfajta különbséget jelez az alapvető jogok hierarchiája, amit az Alkotmánybíróság állított fel. Legmagasabb rangú az emberi méltóságához való jog „anyajoga”, ezt követi a vélemény szabadság, de a többi joggal szemben privilegizált védelmet élvez. Más szemszögből ugyancsak kiemelkednek az egész alkotmányi rendszer tartópillérei: az alkotmányos elvként, esetenként alanyi jogként, másszor jogok forrásaként működő generálklauzulák, amelyek azt is mutatják, hogy az emberi jogok kérdése nem különíthető el az alkotmány egészétől. Ilyenek az államformát, a népszuverenitást és a jogállamiságot, az alapjogok tiszteletben tartását és korlátozásának határait, az emberi méltóság jogát, a diszkrimináció tilalmát és az alkotmány közvetlen hatályát kimondó szabályok. Ismét más oldalról világítják meg a rendszert a különböző alkotmányossági tesztek, főleg ha összefüggésekben szemléljük őket.

Az alkotmányban lefektetett és közvetlen megjelenésükben bíró alkotta emberi jogok végül is praktikus érvényesülésre szánt rendszert alkotnak. E normarendszer valódi, vélt vagy lehetséges elméleti alapjainak, igazolásának feltárása, s mindezek alapján kritikája is a jogtudomány feladata. Ha az alkotmánybíró törekszik is elméleti felkészültségét használni, nem elméletet alkot, legfőképpen a döntéskényszer, és magától értetődően a „műfaj” különbözősége miatt, és nem is egy adott elmélet alkalmazása a feladata. A sokféle egyensúlyozás bírói művészete saját szabályai szerint ítéleendő meg. Az első Alkotmánybíróság vállalta annak kockázatát is, hogy ha az alkotmány rendszerét minél hamarabb fel akarja építeni, s ehhez minden alkalmas ügyet felhasznál, akkor az esetleg túl korán kimondott szabályt nehéz korigálni vagy kiegészíteni. Javításokra elméleti meglátások s az élet változásai már most okot adnak. Az előbbire a tankönyv tulajdoni fejezete jó példa, amely olyan elméleti keretben tárgyalja a tulajdonhoz való jogot, amely túlmegy az Alkotmánybíróság által annak idején használt elvi szempontokon, s így annál teljesebb, kritikai képet ad. Az adatvédelmi fejezet pedig arra figyelmeztet, hogy egykor nagy jelentőségű, szimbolikus erejű ítéletek fölött gyorsan eljárhat az idő. Az információtechnika ma már az örendelkezés másfajta védelmét követeli meg, mint a személyi számról szóló határozat idején.

A rendszer azonban nyitott. Az először írója ezért azzal a várakozással ajánlja az olvasó figyelmébe ezt az első összefoglalást, hogy újabb kiadásai az emberi jogok magyarországi állapotának továbbfejlődéséről számolnak majd be.

AZ EMBERI JOGOK – NÉMET SZEMMEL

A JAHRBUCH MENSCHENRECHTE 2002, ILLETVE A
PHILOSOPHIE DER MENSCHENRECHTE CÍMŰ KÖTETEK RŐL*

I.

A demokratikus Németországban közismerten gazdag az emberi jogok irodalma. Ennek egyik fontos oka alighanem az, hogy a náci múlttal rendelkező, de ma már demokratikus Németország demonstrálni kívánja azt a gyökeres különbséget, amely a jelenlegi politikai rendszert a múltbéli-től elválasztja. Mivel a német és a magyar történelemben a számtalan eltérés mellett sok a közös vonás, számunkra sem érdektelen, milyen gyakorlati és elméleti kérdések foglalkoztatják Németországban az emberi jogok iránt érdeklődőket. A németországi helyzet érzékeltetésére egy gyakorlati és egy elméleti tárgyú munkát választottunk. Az első annak az évkönyvsorozatnak a legújabb kötete, amelyet 1999 óta évente jelentetnek meg a legaktuálisabb emberi jogi problémákról. Az ismertető elméleti mű egy 1998-ban kiadott többszerzős munka, amely az emberi jogok legfontosabb filozófiai problémáival foglalkozik. (A gyakorlati és elméleti jelzők megszorítással értendőek, mert a gyakorlattal foglalkozó írások is tartalmaznak elméleti problémákat és fordítva: az elméletiek is gyakorlatiakat.)

A szerkesztők bevezetőjükben úgy határozzák meg a Jahrbuch tematikáját, hogy az előző évi kiadásal szemben, amely a globalizmus és az emberi jogok (egyébként ma is aktuális) kérdésével foglalkozott, a 2002. évi azt a témát szentelik, hogyan lehet eredményesen megvédeni az embereket globális és regionális szinten is emberi jogaik tömeges és durva megsértésétől (a következő szlogent hangoztatják: „Háború az emberi jogokért”). A kötet szerzőinek jelentős része azzal foglalkozik, hol fordultak elő 2001 folyamán a legelfogadhatatlanabb emberjogsértések. Egyrészt ott, ahol háború folyik, nem egyszer ex lex állapotok uralkodnak, másrészt ott, ahol szélsőséges diktatúrák regnálnak, s ezért folyamatosan megsértik az emberi jogokat. A szerzők egy része arról értekezik, elfogadható-e az erőszak mint

a politika eszköze, vagy másként kifejezve: szabad-e az emberi jogok védelme érdekében háborút indítani az elnyomó rezsimek ellen. A kétféle lehetséges megközelítés érvrendszerét elemezve az egyiket bellicistának, a másikat pacifistának nevezik. Az első igent mond a háborús eszközök alkalmazására – például Irakkal szemben –, míg a másik – és a szerzők túlnyomó része ezt az álláspontot vallja – megkérdőjelezi, hogy plauzibilis az erőszak mint a politika eszköze.

Karl Kaiser is behatóan foglalkozik tanulmányában az erőszak szerepével. Ő is vitatja, hogy szabad volna az emberi jogok védelmében erőszakot alkalmazni, és szükségesnek tartja az erőszak filozófiájának megcáfolását. Hangsúlyozza, hogy nem maradhatunk tétlen szemlélők, ha erőszakot alkalmaznak. Horst Fischer a koszovói háború körüli NATO-vitát elemezve rámutat arra, hogy noha a NATO beavatkozásának megvolt az erkölcsi és jogi alapja, a végrehajtás formái jogilag vitathatók. Koszovó kapcsán több helyütt említik a tanulmányok a nemzetállam emberi jogi veszélyeit, s Hannah Arendtre hivatkozva kiemelik, hogy a nemzetállam megvalósítása érdekében az országban élő nemzetiségek emberi jogait tartósan és durván megsértik.

Más szerzőket (Katja Wiesbrock, Andreas Mehler, Erhard Eppler) az foglalkoztatja, milyen az a feltételrendszer, amely lehetővé teszi az emberi jogok bizonyos értelemben soha nem tapasztalt méretű megsértését. Ez utóbbi elemzések tárgyául elsősorban afrikai államok szolgálnak (például a hutuk ellen elkövetett tömegvérengzés). A szerzők behatóan foglalkoznak azzal az emberi jogi irodalomban kevésbé érintett veszéllyel, amelyet egyes afrikai államok szétválasztása idéz elő, ahogy az Szomáliában, illetve Ugandában történt. Ott olyan típusú polgárháború alakult ki, ami Mehler szerint – némi túlzással – a „mindenki harca mindenki ellen” elvét példázta. Ahol az emberi jogok sérelme esetén nem volt kihez fordulni, ahol az anarchikus közállapotok miatt nem-

* *Jahrbuch Menschenrechte 2002*, Hrsg. Gabriela von ARNIM, Volkmar DEILE, Franz-Joseph HUTTER, Sabine KURTENBACH, Carsten TESSMER, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2001; *Philosophie der Menschenrechte*, Hrsg. Stefan GOSEPATH, Georg LOHMANN, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1998.

csak hogy megszűnt a civil társadalom, hanem a korlátlan erőszak dominált, ahol megszűntek a világos frontok, ahol semmiféle törvény vagy erkölcs nem érvényesült. Összehasonlítva az első és második világháborút a jelenlegi háborús eseményekkel, Eppler rámutat arra, hogy míg az első világháborúban tíz katonára jutott egy civil halott, a második világháborúban kettőre, addig a jelenlegi harcokban egy katonával öt civil áldozat helyezhető szembe. Mindebből azt a jogos következtetést vonja el, hogy a háborús események során a civil lakosság veszélyeztetettsége mérhetetlenül megnőtt. A szerzők arra a konklúzióra jutnak, hogy a nemzetközi szervezeteknek – beleértve elsősorban az ENSZ-t – mindent meg kell tenniük, hogy ilyen állapotok ne jöjjenek létre, ezért bírálják is az ENSZ előző tevékenységét.

Tekintve, hogy az első számú emberi jog, az élethez való jog veszélyeztetése döntően fegyveres erőszak formájában valósul meg – és nem csak Afrikában –, több szerző alapvető kérdésnek tartja a diktatúrák, illetve az anarchikus állapotok közé került országok felfegyverzésének megakadályozását. Camilla Waszink tanulmányában kiemeli: az egyik legalapvetőbb probléma, hogy miközben a demokratikus nyugati államok elvileg és gyakorlatilag emberjogbarát politikát folytatnak, addig éppen közülük kerülnek ki – kezdve az Egyesült Államoktól – a legjelentősebb fegyverexportőrök is. Ezért érvényesíteni kellene azt az alapelvet – amellyel kapcsolatban egyébként mostanában egyezményeket dolgoznak ki –, hogy olyan politikai rendszernek, ahol az emberi jogokat tömegmérétekben rendszeresen megsértik, nem szabad fegyvert eladni, hanem fegyverembargót kell érvényesíteni. Ugyanakkor egyes szerzők megállapítják azt is, hogy ahol ilyen fegyverembargót vezettek be – például Angolára vonatkozóan –, az sajnos nem bizonyult hatékonynak, és ez jelentős mértékben hozzájárult az ottani polgárháború évtizedekre való elhúzódásához. Felhívják a figyelmet arra is, hogy az emberi jogok veszélyeztetésének egyik forrása a nagymértékű illegális fegyvercsempészet, amely számos kontinensen igen eredményesen működik. Waszink egy másik, az emberi jogi irodalomban ritkán vagy egyáltalán nem szereplő jelenségre is felhívja a figyelmet, nevezetesen arra, hogy az afrikai háborúkban (de nemcsak ott, hanem például Jugoszláviában is) jelentős szerepet játszottak az úgynevezett kis fegyverek, amelyeknek különösen a gerillaharcokban van jelentőségük. Ezek viszonylag olcsók, könnyen elrejthetők, különösebb képzettség sem kell hozzájuk, egy-két ember elég a használatukhoz. A ruandai vérengzésekben többnyire szintén ilyen kis fegyvereket használtak.

Az emberi jogok másik területe, amellyel az évkönyv több szerzője foglalkozik, az *idegengyűlölet* és a *rasszizmus*. Beate Winkler a rasszizmus és idegengyűlölet elleni harcnak az Európai Unión belül jelentkező formáit elemzi, s megállapítja, hogy összehangolt tevékenység folyik az Európa Tanáccsal, amely már 1997-ben létrehozott egy intézményt, a Monitoring Center on Racism and Xenophobiát, amelynek feladatköréhez tartozik a nemkívánatos jelenségekkel kapcsolatos tények és okok vizsgálata, a lehetséges intézkedések elemzése és stratégiák kidolgozása. Ez a központ együttműködik a RAXEN és a RAREN elnevezésű, elsősorban monitorizálással és gyors válaszokkal foglalkozó intézményekkel, amelyeknek helyi szervezeteik is vannak (úgynevezett natural focal points), és együttműködnek a ECRI-vel (Europäische Kommission gegen Rassismus und Intoleranz). Ennek kapcsán kidolgoztak egy tervezetet a média közreműködéséről ebben a küzdelemben – Európai uniós pártok kartája egy nem rasszista társadaloméért –, amit tizenöt állam és számos politikai párt is aláírt. Érdeklődésre tarthat számot Klaus Ahlheim tanulmánya, amely szociológiai alapon elemzi, hogy Németország különböző részein, nyugaton és keleten, különböző társadalmi rétegekben milyen arányú az idegengyűlölet.

Az idegengyűlölettel szoros és sokrétű kapcsolatban áll a menekültprobléma, amelynek tárgyalása aktualitása miatt nem maradhatott ki e kötetből. Heribert Prantl, a Nemzetközi menekültügyi egyezmény ötvenedik évfordulója alkalmából azt elemzi, milyen hiányosságok vannak a menekültvédelem területén Németországban, utalva más országok helyzetére is. Ennek kapcsán helyesen állapítja meg, hogy az emberi jogok kiteljesedése aligha valósulhat meg addig, amíg az egyes országok nem kötelesek befogadni a menekülteket, ami egyben a szabad mozgáshoz való jog egyik legalapvetőbb korlátja. Jellegzetesen tükröződik ez a probléma Stefan Keßler cikkében, amelynek már a címe is igen kifejező: *Az üldözötteknek joguk van védelemre*.

Néhány tanulmány foglalkozik a Németországban tartósan akut emberi jogi problémákkal. Rolf Kühnemann megállapítja, hogy az elmúlt évtizedben az ECOSOC-jogok felébredtek Csipkerózsika-álmukból, és ez különösen az egészséghez és a képzéshez való jog területén realizálódott. Részletesen vizsgálja a jogok megvalósítása szempontjából lényeges nemzetközi és német intézkedéseket. Kifejező e témakörben Ute Hausmann tanulmánya, melynek címe *Az európai alapjogi karta – szociális emberi jogok keresztútjában*. A szerző főleg a munkához való jog és a teljes foglalkoztatottság problémájáról ír, de kitér arra is, hogy újabbán vita van a család fogalma körül.

II.

A *Philosophie der Menschenrechte* címet viselő kötet elsődlegesen elméleti, filozófiai kérdéseket érint. Ha megpróbáljuk a zömmel német, nemegyszer egymással is vitatkozó csaknem húsz szerző mondanivalóját közös nevezőre hozni, azt talán Robert Alexy gondolata fejezi ki, aki szerint „az emberi jogok megalapozása az emberi jogi vita legfontosabb és legnehezebb problémája”. Ezt a gondolatot azért lehet mottónak tekinteni, mert a tanulmányok közvetlenül vagy közvetve ezt a funkciót kívánják betölteni. Aligha kétséges ugyanis, hogy a kötetben leggyakrabban szereplő probléma, nevezetesen hogy az emberi jogok elsődlegesen erkölcsi és/vagy jogi jellegűek, nyilvánvalóan kihatással van arra, hogy az emberi jogok megalapozása erkölcsi értékekre, elvekre épül-e, vagy a jogba való beemelésük leginkább alapjogok formájában biztosítja megalapozásukat. Hasonló a szerepük az emberi jogok és a demokrácia kölcsönös viszonyát firtató írásoknak, amelyek nemcsak azzal foglalkoznak, hogy létezhetnek-e ezek egymás nélkül, hanem azzal is, mennyiben legitimizálják az emberi jogok a demokráciát, illetve mennyiben tükrözik az emberi jogok a demokrácia alapszükségleteit.

Más tanulmányok az emberi jogok legáltalánosabb tartalmi jegyeit, illetve sajátosságait elemzik, rámutatva arra, hogy ezek mennyiben teszik indokolttá az emberi jogok minél szélesebb körű érvényesülését. Ennek kapcsán óhatatlanul – többször is – felmerül az emberi jogok univerzalitásának és az állampolgári jogok partikularitásának problémája. Az univerzalitás mellett érvelők természetesen kitérnek arra, hogy az egyetemességet az emberi jogok feltétlen és egyetemes szükségessége alapozhatja meg.

Ami az emberi jogok erkölcsi, illetve jogi jellege közötti vitát illeti, az a tanulmánykötetben a probléma habermasi, illetve tugendhati értelmezése körül folyik. (A Habermasszal lényegében egykorú Ernst Tugendhat Magyarországon kevésbé ismert, de Németországban igen nagyra becsült filozófus.) A két álláspont között az az alapvető különbség, hogy Habermas az emberi jogok lényegét jogi mivoltukban látja, habár nem tagadja, hogy van erkölcsi tartalmuk is, arra hivatkozva, hogy korábban a jog alá volt rendelve az erkölcsnek, jelenleg azonban már lényegileg független attól. Ennek kapcsán Habermas rámutat a népszuverenitás és az emberi jogok kölcsönös feltételezettségére, valamint arra, hogy a nélkülözhetetlen diskurzus elve óhatatlanul erkölcsi mozzanatokat is tartalmaz.

Tugendhat viszont azt hangsúlyozza, hogy az emberi jogok történelmi eredetüket tekintve, de későbbi történetüket is magukban foglalva alapvetően és

lényegileg erkölcsi jellegűek, erkölcsi jogok, és akkor is ilyenek maradnak, ha bekerülnek a jogrendszerekbe, esetleg alapjogokká válnak.¹ Tugendhat koncepciója szerint alapvető jogpolitikai kérdés, hogy azokban az államokban, amelyek gyakorlatilag nem ismerik el az emberi jogokat, az emberi jogok továbbra is megillessék a lakosságot (ezen az alapon lehet számon kérni az emberi jogok ottani megsértését a kormányon, s ez arról tanúskodik, hogy az emberi jogok léte vagy nemléte nem függ attól, hogy az adott állam jogrendszere de facto és/vagy de iure elismeri azokat saját részeként). További érve Tugendhatnak az, hogy az emberi jogok legitimálják a modern demokráciákat, s a legitimáció – felfogása szerint – mindig erkölcsi jellegű.

Talán meglepőnek tűnik, hogy a kötet szerzői inkább Tugendhat-, mint Habermas-pártiak. Így például Peter Koller hangsúlyozza, hogy az emberi jogok elsődlegesen erkölcsi jellegűek, erkölcsi meggyőződésre épülnek. Hasonlóképpen vélekedik Andreas Wildt is: „Az emberi jogok a modern idők jogának és igazságosságának kemény magja, s egyik konklúziója, hogy az emberi jogok erős morális jogok.” (A kötetben egyébként több szerző is különbséget tesz erős és gyenge emberi jogok között.)

Igaz, a kötetben található olyan vélemények is, mint Georg Lohmanné, akinek nézeteit már tanulmánya címe is kifejezi: *Emberi jogok az erkölcs és jog között*. Ő közbülső álláspontot próbál elfoglalni, arra építve, hogy Habermasnál azért jelentős szerepet játszanak az erkölcsi tényezők az emberi jog felfogásában. Egyik alapérve az, hogy a jog és az erkölcs a modern demokratikus felfogásban komplementer jellegű. Előfordul persze a kötetben olyan vélekedés is, mint Schonecké, aki szerint Tugendhat moralizálja az emberi jogokat, ami nem elfogadható. Hivatkozik Rudolf von Jehringnek egy igen szellemes gondolatára, amely szerint „ha egy jog csupán erkölcsi, akkor a ki nem kényszeríthető szubjektív jog olyan, mint a fény, ami nem világít”.

A kötet másik, az emberi jogok megalapozásával ugyancsak összefüggő problematikája az emberi jogok és a demokrácia kölcsönös viszonya. Itt az egyik kiindulópont Ronald Dworkin tanulmánya, mely azt elemzi, van-e olyan emberi jog, amely azt tartalmazza, hogy az embereknek joguk van a demokráciához. Ennek kapcsán kifejti, hogy többféle demokráciafelfogás lehetséges. Úgy véli, hogy az a demokráciakoncepció, amely a demokrácia lényegét a többség uralmában látja, ugyancsak megkérdőjelezhető emberi jogi szempontból, tekintettel arra, hogy a többség néha igencsak kisebbségellenes jogszabályokat hoz, s ezzel alapvetően sérti a kisebbségek emberi jogait. Ugyanakkor kiemeli, hogy a demokráciának vannak

igen pozitív, az emberi jogok számára nélkülözhetetlen elemei is. Ernst-Wolfgang Böckenförde természetjogi alapon úgy véli, hogy nem a demokrácia az egyetlen államforma, amelyben az emberi jogok megvalósulhatnak, de bizonyos feltételeket nélkülözhetetlennek tart az emberi jogok szempontjából, így a hatalommegosztást, a hatalom ellenőrzését és a független jogszolgáltatást. Robert Alexy azt vizsgálja, hogy a formális jogállamot, a demokratikus jogállamot és a demokratikus alkotmányos államot összehasonlítva melyik az emberi jogok számára a legalkalmasabb forma, és erre az utóbbit találja megfelelőnek.

Az emberi jogok megalapozásával kapcsolatban azonban nem csak a demokráciához fűződő kölcsönös viszony problémái merülnek föl. Több szerző kísérletet tesz arra, hogy a megalapozást az emberi jogok néhány alapvető sajátosságán keresztül próbálja elvégezni. Ennek jegyében állapítja meg Alexy, hogy nem minden jog emberi jog, mivel csak az emberi jogokat jellemzik a következő jellegzetességek: az univerzalitás, a morális érvény, a fundamentalitás, a prioritás és az absztraktság. Ezzel szemben Lohmann az emberi jogok három alapvető sajátosságáról ír: az univerzalitásról, az egalitáriánus jellegről és a kategorikusagságról.

A felsorolt szerzők ugyanakkor tisztában vannak azzal, hogy ezek a tulajdonságok egyes esetekben csak megközelítő jellegűek, gondoljunk például a kötetben is tárgyalt univerzalitásra, amely mellett több szerző úgy érvel, hogy azt nem szabad az adott nép kultúrája sajátos igazságfelfogásának függvényévé tenni, mert ebben az esetben az emberi jog elutasítása diktatórikus célokat szolgálhat. Ugyancsak az emberi jogok alaptulajdonságainak ellentmondosságára mutat rá Andreas Wildt, amikor hangsúlyozza, hogy az emberi jogoknak kétféle alapértelmük van: egyszer az, hogy a legáltalánosabbak, ami éppen az univerzalitásban fejeződik ki, másodszer az, hogy lényegiek, ami viszont éppen ellenkezőleg: belső, nem a kiterjedtségre, hanem a tartalomra utaló sajátosság.

Albrecht Wellmer utal arra, hogy alapvető ellentmondás feszül az állampolgári jogok partikularitása és az emberi jogok kívánatos univerzalitása között, aminek egyik megoldása, hogy a partikuláris jogok csökkennek és emberi jogokká válnak. Peter Koller más megközelítésből is vizsgálja az emberi jogok alapvető jegyeit, amikor azok szerkezetére helyezi a hangsúlyt.

Ebben az összefüggésben különbséget kell tenni az emberi jogok élvezői, címzettjei, illetve tárgyuk között. Úgy véli, hogy e jogosultságok csoportosítása még ma is a Hohfeld-féle 1919-es négyes csoportosításon alapszik,² az tehát az emberi jogok esetében is alkalmazható. Kapcsolódik ehhez Otfried Höffe értékelése, aki a legalapvetőbb emberi jogi tartalmi jegyek közül a jogok és kötelességek összhangját emeli ki, rámutatva arra, hogy az emberi jogok óhatatlanul együtt járnak más emberek jogainak tiszteletben tartási kötelezettségével, és így nem foghatók fel egyoldalú, érdem nélküli jogokként.

A emberi jogokra vonatkozó, e kötetbeli megalapozások egyik jellegzetessége, hogy nagy hangsúlyt kap az emberi jogok egysége, ezen belül több szerző is foglalkozik az emberi jogok egyik allergikus pontjával, az úgynevezett ECOSOC-jogokkal, és azok megalapozását is elsődrendű feladatnak tartják. Ebben az összefüggésben Gosepath, az egyik szerkesztő a szociális jogok három lehetséges megalapozását elemzi: a liberálist, a szükségletelvűséget, valamint a modern értelemben vett egyenlő elosztás egalitáriusságát, és a harmadik mellett tör lándzsát.

Mivel a szerzők nem elvont teoretikusai az emberi jogoknak, következetesen súlyt helyeznek arra is, hogy operacionalizálási problémákkal foglalkozzanak. Az itt jelentkező alapkérdések közül érdemes megemlíteni a globalizáció és az emberi jogok problémáját, az emberi jogok nemzetközi úton való érvényesítésének kérdését, ahol a szerzők még mindig nem tartják kielégítőnek az emberi jogokat védő nemzetközi szervezetek tevékenységét. Felhívják a figyelmet arra is, hogy az NGO-k sokkal sikeresebben működnek monitorizálásukkal, mint azok a szervek, amelyeknek feladata lenne a föltárt emberi jogi sérelmek orvoslása. Ilyen megoldandó feladatnak tartják például annak a különbségnek a csökkentését, amely az állampolgári jogok birtokosai és a nem állampolgárok jogai között áll fenn.

JEGYZETEK

1 Lásd erről a problémáról FÖLDESI Tamás: *Habermas el- lenében*, Fundamentum, 2001/3, 78–83.

2 Wesley Newcomb HOHFELD, *Fundamental legal concep- tions as applied in judicial reasoning, and other legal essays*, New Haven, Yale University Press, 1919.

MÉRSÉKELT ÁLLAM

A miskolci jogelméleti műhelytől már évek óta megszokhattuk, hogy színvonalas jogelméleti tanulmányköteteket adnak ki, bizonyítva az ott folyó szakmai munka minőségét. A sok éve tartó munka eddigi legszébb gyümölcse: az év végén megjelent a kétkötetes államelméleti tankönyv.

„A politikai szabadság csak mérsékelt kormányzatok alatt állhat fenn.” A könyv szerzői ennek a Montesquieu-idézetnek a kifejtésére nem a klasszikus államtani kereteket választották, nem is az állami intézmények működésmódjának politikai szociológiai megközelítését, hanem a politikai filozófiát, amely azt vizsgálja, hogy „bizonyos intézmények létének mi az értelme, létrehozásuk és működésük milyen igazolási kérdéseket vet fel”.

Mi a mérsékelt állam értelme? A kérdésre lehetne egy „ideális gyakorlati elmélettel” is válaszolni, mely a lehető legjobb berendezkedést mutatta volna be, de nem ez volt a szándék, hanem bizonyos létező intézmények politikai filozófiai tartalmát próbálták feltárni, „milyen politikai elvek nevében hozták létre őket, és hogy mennyiben alkalmasak konstitutív elveik érvényre juttatására”. Céljuk az volt, hogy feltárják azokat az igazolási kérdéseket és elveket, melyek a mérsékelt állam eszméjét tisztázzák.

A mérsékelt államnak nem kell minden hatalmat a saját intézményrendszerében összpontosítania, teret kell hagynia bizonyos autonóm szférák számára. Egy olyan közösséget reprezentál, amely intézményesen biztosított szabadságot ad tagjainak. Nagy jelentősége van az állami hatalom korlátait kijelölő intézményeknek. Ezek többfélék lehetnek, de legelterjedtebb értelmezését „a törvények által korlátozott állam” jelenti. Ez nem egyszerűen olyan törvények alkotását jelenti, amelyek olyanná formálják a hatalmat, hogy tiszteletben tartsa a szabadságot, hanem olyan berendezkedést jelent, amely „komolyan veszi a törvények autoritásának feltételeit, amely következetesen próbálja érvényre juttatni mindazt, ami a mérsékelt állam eszméjében benne rejlik”.

A mérsékelt államra vonatkozó kérdések egyrészt arra vonatkoznak, hogy milyen elvek tehetik a mérsékelt állam megvalósítását és fenntartását vonzó politikai céllá, másrészt arra, hogy „milyen intézmények szükségesek ahhoz, hogy mérsékelt állammal beszélhessünk”.

Bár az ókorban és a középkorban is voltak ilyen jellegű koncepciók, a mérsékelt állam eszméje csak az

újkori politikai gondolkodásban formálódott ki azokban a keretekben, amelyekben ma is beszélünk róla.

A keresztény gondolkodás a politikai cselekvést a keresztény erkölcs keretei közé akarta szorítani. Tagadták az önálló, világi politikai szféra létét. Az újkori politikai filozófia alapvető kérdése viszont az, hogyan lehet megszervezni a profán, laikus világot az egyház spirituális vezető szerepe nélkül. A középkori politikai filozófia a jó élet valamely egységes, keresztény felfogását vallotta, amely lehetővé tette a politikai közösség integrálását. Az újkorban a kérdés oda tevődik át, hogyan lehet politikai formát adni olyan emberek együttélésének, akik különbözőképpen vélekednek a jó életről. „Ha nincsen a »*summum bonum*« valamilyen általánosan elfogadott felfogása, hanem mindenkinek a jóra vonatkozó elgondolásaival számolni kell, függetleníteni kell az állam autoritásának igazolását a jó egy meghatározott fogalmától.” Ez a jelentősége az individualizmusnak és egalitarizmusnak, melyekre alapozva Hobbes kifejtette nagy hatású államelméletét.

A mérsékelt állam eszméje másrésztől a felvilágosodás gyermeke: az ember magában hordja boldogulásának titkát, amit csak ő fedezhet fel, csak ő valósíthat meg. Ennek az antropológiának a politikai vonatkozása a morális egyenlőség tétele, melynek értelmében a morális egyenlőségnek meg kell mutatkoznia az állam törvényeiben, s át kell hatnia az intézményrendszerre is.

A másik fontos politikai összefüggés az, „ha az ember csak maga hozhatja felszínre boldogulásának titkát, akkor csak a szabadság feltételei közt boldogulhat. Ebből az a következtetés adódik, hogy nem igazolhatóak az olyan politikai intézmények, amelyek lehetetlenné teszik az önmeghatározás szabadságát.” Ez kapcsolódik a felvilágosodás egyik legfontosabb témájához, az emancipáció kérdéséhez. Az emancipáció az ember felszabadítását jelenti a szabad önmeghatározást lehetetlenné tevő kényszerek alól, ez adja a társadalmi intézmények átformálásának értelmét. Ez viszont jelentheti a politikai-jogi státusok kiegyenlítését vagy megkövetelheti a javak társadalmi elosztásába való beavatkozást is. Ez az alapvető különbség a felvilágosodás eszméi iránt elkötelezett két politikai eszmerendszer, a liberális és a szociális között. A konzervativizmus és a republikanizmus azért is különíthetők el az előbbiektől, mert nem illeszkednek a felvilágosodás szellemi világába.

A mérsékelt állam egy liberális koncepcióját mutatja be a tankönyv úgy, hogy a rivális eszmerendszereket, melyek egymásra nagy hatással voltak, a maguk pluralitásában tárja eléünk, nem pedig egy győzdelmes érvelés keretében, ezzel is hangsúlyozva, hogy a mérsékelt állam csak egyik koncepciója a liberális.

A mérsékelt államnak itt kifejtett eszméje az államot mint politikai intézmények rendszerét fogja fel. Ezek az intézmények nyilvánosak, tehát nem kapcsolódnak közvetlenül a közösség egyetlen tagjához sem, és autoritatívak, megvan az az igényük, hogy alakítani kívánják az emberek cselekvési indokait. Ez viszont, mivel a cselekvési indokok formálása beavatkozást jelent a másik ember autonómiájába, igazolásra szorul. Igazolni kell azt, ha az intézmények bárkire nézve is valamilyen kötelezettséget állapítanak meg. Ennek az igazolásra szoruló autoritásigénynek az értelme a szabadságban rejlik. Az állam a hatalmát csak a szabadságra tekintettel felállított korlátok között gyakorolhatja. Azt, hogy mi az az intézményes biztosíték, amely garantálja, hogy az állami hatalom együtt létezhet a szabadsággal, a törvények mondják meg. A szabadság és a hatalom összehangolása a mérsékelt államban a törvények révén valósul meg.

Mikor tekinthető jogosnak a mérsékelt állam autoritása? A könyv két feltételt emel ki, az ésszerűség és a morális egyenlőség feltételét. Ezek szerint az állam autoritása akkor jogos, ha elsődleges funkciója és normál feladata a kormányzottak szolgálata, ez az ésszerűségi feltétel, illetve ha mindazoknak a szempontjait egyenlő mértékben figyelembe veszi, akiket a döntés érint, ez a morális egyenlőség feltétele. Ez nem jelenti azt, hogy a politikai intézmények nem teremthetnek meg egyfajta hierarchikus rendet; továbbra is létezhetnek hierarchiák, de ezek már az egyenlőség körülményei között létrejövő megegyezéseken nyugodnak, nem pedig valamiféle isteni renden vagy a jó életről alkotott uralkodó elképzelésen.

Honnan erednek a felhatalmazások az autoritatív döntések meghozatalára a mérsékelt államban? Ezzel a kérdéssel a szuverenitás problémájára térünk át. A mérsékelt állam intézményrendszerét az emberek, a felvilágosodás eszméinek megfelelően, maguk alakítják ki, azok autoritásigényét előtűtik és rájuk tekintettel kell igazolni. Ezt nevezhetjük az önkormányzás elvének, melynek a nép az alapja. De a nép, ahogy a könyv erre nyomatékkal felhívja a fi-

gyelmet, „nem azért képes intézményeket létrehozni, mert hatalommal bír, hanem azért, mert megjeleníti azt az erkölcsi köteleket a politikai közösség tagjai között, amelynek az intézményeket igazoló politikai moralitás szempontjából meghatározó jelentősége van”.

Ez a közösség, az egymásra tekintettel cselekvő emberek közössége, akiket a közös szabályok integrálnak. Az autoritás terjedelme csak ezeknek a közös szabályoknak a betartására terjed ki. A mérsékelt állam ebből fakadóan csak korlátozott szuverenitással rendelkezhet, mely csak a közös szabályokban rögzített kötelezettségek teljesítését kérheti számon. Ezt a korlátozott szuverenitást kell megjeleníteni az intézményekben is. Ez a jog feladata. A közösség tagjainak elismert jogai intézményesítik a közösség politikai moralitását. A joguralom ebben az értelemben nem a törvények uralmát jelenti, hanem azoknak az alapvető jogosultságoknak a feltétlen érvényesülését, amelyek a közösség politikai moralitását alkotják. Talán ezért is mondhatják a szerzők, hogy a mérsékelt államnak nem a demokrácia a központi fogalma, hanem a törvényekkel biztosított szabadság. „A joguralom alapvetőbb, mint a demokrácia.” Ezzel együtt azt sem hallgatják el, hogy a demokratikus autoritás az, amely a legjobban megfelel a morális egyenlőség követelményének.

Azzal, hogy a jog uralmát előbbre helyezték a demokráciánál, elutasították a kompromisszum-tézist, amely szerint a szabadságjogok és a demokratikus intézményrendszer alapvető konfliktusban áll egymással, s az önkorlátozó állam nem más, mint egyfajta kompromisszum e két nézetrendszer között. A mérsékelt állam e két könyvben vázolt koncepciójában nem erről van szó. „Az alkotmányos jogok, illetve a joguralom követelményrendszere valójában nem a demokratikus döntési mechanizmusok kordában tartását szolgáló biztosítékok, hanem olyan intézményes feltételek, amelyek szükségesek ahhoz, hogy egyáltalán létrejöhessen a demokratikus autoritás a politikai közösségben.”

A mérsékelt államnak azt a formáját, melyben a joguralom ilyen eszméje jut érvényre, nevezzük alkotmányos demokráciának.

(Államelmélet. A mérsékelt állam eszméje és elemei. I. Elméletörténet. II. Alapelvek és alapintézmények szerk. Bódig Máttyás és Győrfi Tamás Prudentia Iuris, Miskolc 2002.)